

Dergimiz

Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı'nca Taranmaktadır.

İstem • Yıl:16 • Sayı:32 • 2018

**Sahibi Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve San'atları Bölümü Adına**

Prof.Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

Yıl:16 • Sayı:32 • 2018

Hakemli Dergi

(Yılda İki Sayı Yayınlanır)

Editör/Editor in Chief

Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken

Yardımcı Editörler/Co-Editors

Dr.Öğr.Üyesi Ali Dadan - Dr.Öğr.Üyesi Murat Ak

Yayın Kurulu/Editorial Board

Prof.Dr. Mehmet Ali Kapar	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Ahmet Önkal	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. İsmet Kayaoğlu	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Ahmet Turan Yüksel	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Ahmet Çaycı	Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bil. Fak.
Prof.Dr. Ahmet Yılmaz	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Cem Zorlu	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Mehmet Bahaüddin Varol	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Mustafa Yıldırım	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Prof.Dr. Hikmet Atik	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Doç.Dr. Mehmet Gönül	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Türk Müziği Devlet Konservatuarı
Dr.Öğr.Üyesi Ali Dadan	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Dr.Öğr.Üyesi Murat Ak	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Dr.Öğr.Üyesi Ahmet Gedik	Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Arş.Gör. Maşide Kamit	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Arş.Gör. Ayşe Parlakkılıç Mucan	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Arş.Gör. Fatma Şeyma Boydak	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Öğr.Gör. Mustafa Yıldırım	Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Yazışma Adresi /Communication Address

Prof.Dr. İsmail Hakkı Atçeken

Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi Meram/Konya-Türkiye
90.332. 323 82 50/8070

e-mail

istemdergisi@gmail.com

web

http://dergipark.gov.tr/istem

e-ISSN: 2602-408X

Tasarım/İç Düzen

Ali Dadan

Danışma ve Hakem Kurulu / Advisory Board and Academic Referees

Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Abdulkadir DÜNDAR	• Prof.Dr. Mehmet Ali KAPAR	Emekli
Dicle Ü.İ.F.	Prof.Dr. Abdurrahman ACAR	Prof.Dr. Mehmet AZİMLİ	Hitit Ü.İ.F.
Marmara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Abdülhamit TÜFEKİOĞLU	Prof.Dr. Mehmet ÖZDEMİR	Ankara Ü.İ.F.
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Abdüsselam ULUÇAM	• Prof.Dr. Mehmet ÖZKARCI	Sütçü İmam Ü.İ.F.
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. Adem APAK	• Prof.Dr. Metin YILMAZ	O.Maysis Ü.İ.F.
İstanbul Ü.İ.F.	Prof.Dr. Adnan DEMİRCAN	• Prof.Dr. M.Mahfuz SÖYLEMEZ	İstanbul Ü.İ.F.
K.N.E.Ü.S.B.B.F.	Prof.Dr. Ahmet ÇAYCI	• Prof.Dr. M. Salih ARI	Yüzüncü Yıl Ü.İ.F.
O.Maysis Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ahmet ÇAKIR	• Prof.Dr. Mikail BAYRAM	Emekli
Marmara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ahmet Hakkı TÜRABİ	Prof.Dr. Murat AKGÜNDÜZ	Harran Ü.İ.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr. Ahmet Turan YÜKSEL	• Prof.Dr. Murat SARICIK	S.D.Ü.İ.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr. Ahmet ÖNKAL	• Prof.Dr. Mustafa AĞIRMAN	Atatürk Ü.İ.F.
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Ahmet SEVGİ	• Prof.Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Ü.Ed.F.
Uşak Ü.Ed. F.	Prof.Dr. Ahmet YILMAZ	• Prof.Dr. Mustafa DENKTAŞ	Akdeniz Ü.F.Ed.F.
Cumhuriyet Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali AKSU	• Prof.Dr. Mustafa FAYDA	Emekli
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Ali BAŞ	• Prof.Dr. M. Sabri KÜÇÜKAŞCI	Marmara Ü.F.E..F.
Erciyes Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali ÇAVUŞOĞLU	• Prof.Dr. Mustafa Zeki TERZİ	Emekli
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali YILMAZ	• Prof.Dr. Mustafa UZUN	Emekli
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. Ali İhsan KARATAŞ	• Prof.Dr. Mustafa YILDIRIM	NEÜAKİF
Cumhuriyet Ü.İ.F.	Prof.Dr. Alim YILDIZ	• Prof.Dr. Naci OKCU	Atatürk Ü.İ.F.
FSMÜ.G.San.F.	Prof.Dr. Aydın UĞURLU	• Prof.Dr. Nahide BOZKURT	Ankara Ü.İ.F.
Emekli	Prof.Dr. Bahattin KÖK	Prof.Dr. Nebi GÜMÜŞ	Rize Ü.İ.F.
Selçuk Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Bayram ÜREKLİ	• Prof.Dr. Nesimi YAZICI	KTOKÜSBFF
Akdeniz Ü.Edb. F.	Prof.Dr. Bekir DENİZ	• Prof.Dr. Nihat BOYDAŞ	Gazi Ü.Eğt.F.
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. Bilal KEMİKLİ	Prof.Dr. Nuh ARSLANTAŞ	Marmara Ü.İ.F.
Atatürk Ü.G.S.F.	Prof.Dr. Bilal SEZER	• Prof.Dr. Osman ERAVŞAR	Selçuk Ü.Ed.F.
Emekli	Prof.Dr. Cahit BALTACI	• Prof.Dr. Osman ZÜMRÜT	Emekli
NEÜAKİF	Prof.Dr. Cem ZORLU	Prof.Dr. Remzi DURAN	Selçuk Ü.Ed.F.
Üsküdar Ü.	Prof.Dr. Emine YENİTERZİ	• Prof.Dr. Rıza SAVAŞ	D.Eylül Ü.İ.F.
Sakarya Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Enis ŞAHİN	• Prof.Dr. Salih PAY	Uludağ Ü.İ.F.
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Eyüp BAŞ	• Prof.Dr. Seyfettin ERŞAHİN	Ankara Ü.İ.F.
Gazi Ü. T.M.D.K.	Prof.Dr. Gülçin Yahya KAÇAR	Prof.Dr. Şaban ÖZ	Sütçü İ.Ü.İ.F.
Konya N.E.Ü.E.F.	Prof.Dr. H.Ahmet ÖZDEMİR	• Prof.Dr. Şefaettin SEVERCAN	Erciyes Ü.İ.F.
Gazi Ü.F.Ed.F.	Prof.Dr. Hakkı ACUN	Prof.Dr. Ünal KILIÇ	Cumhuriyet Ü.İ.F.
Emekli	Prof.Dr. Hakkı ÖNKAL	• Prof.Dr. Yıldıray ÖZBEK	Akdeniz Ü.F.Ed.F.
Gazi Ü.Ed.F.	Prof.Dr. Halit ÇAL	• Prof.Dr. Yılmaz CAN	O.Maysis Ü.İ.F.
Atatürk Ü.F.Ed.F.	Prof.Dr. Hamza GÜNDOĞDU	• Prof.Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTOKÜSBFF
Emekli	Prof.Dr. Hasan AKSOY	• Prof.Dr. Ziya KAZICI	Emekli
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Hasan KURT	• Doç.Dr. Ahmet GÜZEL	KMBÜ.İ.İ.F.
KTOKÜGSTF	Prof.Dr. Haşim KARPUZ	• Doç.Dr. Fatih ÖZKAFKA	Selçuk Ü.G.S.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr. Hikmet ATİK	• Doç.Dr. Gülgün UYAR	Marmara Ü.İ.F.
Emekli	Prof.Dr. Hulüsi YAVUZ	• Doç.Dr. Kemal KAHRAMANOĞLU	Konya N.E.Ü.E.F.
Emekli	Prof.Dr. Hüseyin ALGÜL	• Doç.Dr. Kenan AYAR	O.Maysis Ü.İ.F.
Atatürk Ü.Edb. F.	Prof.Dr. Hüseyin YURTTAŞ	• Doç.Dr. Mehmet GÖNÜL	AHBVÜ. T.M.D.K.
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. İrfan AYCAN	• Doç.Dr. Mehmet MEMİŞ	Sakarya Ü.İ.F.
FSMVÜ.İ.F.	Prof.Dr. İsmail YİĞİT	• Doç.Dr. Nuran YILMAZ	Çukurova Ü.İ.F.
NEÜAKİF	Prof.Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN	• Doç.Dr. Saim YILMAZ	Sakarya Ü.İ.F.
S.D.Ü.İ.F.	Prof.Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY	• Doç.Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Ü.Ed.F.
Emekli	Prof.Dr. İsmet KAYAOĞLU	Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEDİK	Kastamonu Ü.İ.F.
O.Maysis Ü.İ.F.	Prof.Dr. İsrail BALCI	• Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN	NEÜAKİF
Harran Ü.İ.F.	Prof.Dr. Kasım ŞULUL	• Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza ÖZCAN	M.Sinan Ü.G.S.F.
Erciyes Ü.F.Ed.F.	Prof.Dr. Kerim TÜRKMEN	• Dr. Öğr. Üyesi Murat AK	NEÜAKİF
Sakarya Ü.İ.F.	Prof.Dr. Levent ÖZTÜRK	• Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN	S.Ü.T.A.Ens.
Uludağ Ü.İ.F.	Prof.Dr. M.Asim YEDİYILDIZ	• Dr. Öğr. Üyesi Necati AVCI	Emekli
NEÜAKİF	Prof.Dr. M.Bahaüddin VAROL	• Dr. Öğr. Üyesi Nuri ÖZCAN	Marmara Ü.İ.F.
Atatürk Ü. İ.F.	Prof.Dr. M.Hanefi PALABIYIK	• Dr. Öğr. Üyesi Ramazan HURÇ	Fırat Ü. İ.F.
Ankara Ü.İ.F.	Prof.Dr. Mehmet AKKUŞ	• Dr. Öğr. Üyesi Sıddık ÜNALAN	Fırat Ü.İ.F.

Yayın ve Yazım İlkeleri

GENEL İLKELER

- İstem Dergisi, *İslâm Tarihi, Türk-İslâm San'atları Tarihi, Türk-İslâm Edebiyatı ve Türk Din Müsiki* ile ilgili bilimsel, akademik ve hakemli bir dergidir. Yılda iki sayı yayımlanır. Şu ana kadar sekiz özel sayı çıkarılan dergi, gerektiğinde yeni konulu sayılar çıkarabilmektedir.
- İstem Dergisi'nin tüm dillerdeki kısaltması olarak "İstem" verilmelidir.
- İstem alanında, Türkiye içinden ve dışından katkıda bulunanların özgün makale ve çeviri makaleleri yanı sıra editöre mektup, özet, kitap kritiği ile sempozyum ve konferans tanıtımlarını içerir. Bu alanlarla ilgilenen tüm araştırmacılara açık olan dergide, söz konusu alanlar dışındaki araştırmaların yayımlanmasına editörler kurulu karar verir.
- Gönderilen tüm çalışmalar, editörler kurulunun onayından geçerek yayımlanır.
- Gönderilen yazılar, ulusal ve uluslararası geçerli bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olmalıdır.
- Yayımlanan yazıların bilim, hukuk ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce olup diğer dillerdeki araştırmaların yayımlanmasına editörler kurulu karar verir. Dergide yayımlanmayan yazılar iade edilmez.
- Yazısı İstem Dergisi'nde yayımlanan yazar(lar), telif hakkının İstem Dergisi'ne ait olduğunu kabul etmiş sayılır.
- Yazarlar, DergiPark sistemine yükleyecekleri Word belgesinde ad, soyad, kurum ilişkisi, cep telefonu ve e-posta adreslerini bildirip yazılının takibini dergiipark.gov.tr/istem adresinden yapabilirler.

YAYIM İLKELERİ

- İstem'de yayımlanması istenen araştırmalar bilimsel, özgün ve alana katkı yapma özelliklerine sahip olmalıdır. Gönderilen yazılar daha önce yayımlanmamış, yayımlanmak üzere başka dergiye gönderilmemiş veya yayım için kabul edilmemiş olmalıdır. Ayrıca yayımlanmış bir araştırmayla büyük oranda benzerlik gösteren yazılar da değerlendirmeye alınmaz. Herhangi bir bilimsel toplantıda sunulmuş ve yayımlanmamış olan yazılarda, toplantının adı, yeri ve tarihi dipnot olarak belirtilmelidir.
- İstem'e gönderilen araştırmalar, editörler tarafından genel olarak şekil ve içerik yönünden incelenerek dergide yayımlanmaya değer olup olmadığına karar verilir. Uygun araştırmalar daha sonra konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakemler bilimsel ve teknik açıdan yaptıkları objektiflik esasına dayalı değerlendirmeyi "Hakem Değerlendirme Raporu"yla editörler kuruluna bildirir.
- Bir araştırmanın yayımlanıp yayımlanmaması, hakemlerin belirttikleri "Yayımlanabilir", "Düzeltilmeden sonra yayımlanabilir" ve "Yayımlanamaz" seçenekleriyle sunulan görüşlerle karara bağlanır.
- Bir araştırmanın yayımlanabilmesi için en az iki hakemin olumlu olması gerekir.
- İki hakem tarafından "yayımlanamaz" görüşü bildirilen yazılar yayımlanmaz.
- Bir olumlu bir olumsuz rapor durumunda üçüncü hakeme başvurulur.
- "Düzeltilmelerden sonra yayımlanabilir" seçeneği durumlarda araştırma müellifin tashihine sunulur, tashih edilmiş nüshanın yayımlanmasına editörler kurulu karar verir.
- Düzeltilmelerden sonra yeniden görmek isteyen hakemlere araştırma tekrar sunulur.

YAZIM İLKELERİ

- Yazılar, Microsoft Word'de yazılmış olarak dergiipark.gov.tr/istem sitesi üzerinden (çeviriler orijinal metinleri ile birlikte, resim, şema ve tablolar dâhil) editöre gönderilmelidir.
- Gövde metinleri, (kaynakça, resim, şekil, harita, vb. ekler dâhil) en fazla yirmi beş (25) sayfa, Microsoft Office Word programında Times New Roman fontu ile 12 punto büyüklüğünde, 1,5 satır aralıklı, iki yana yaslı ve hecelenmiş yazılmalıdır. Sayfa kenar boşlukları; üst 2,5, sağ 2,5, sol 2,5 ve alt 2,5 cm olarak ayarlanmalıdır.
- Dipnotlar, 10 punto Times New Roman, 1 satır aralıklı, iki yana yaslı ve hecelenmiş olmalıdır.
- Makale başlıkları Türkçe ve İngilizce olarak yazılmalıdır.
- Makalelerin 150 kelimelik Türkçe özü ve bu özü (abstract) İngilizce çevirisi, yabancı dildeki makalelerin ise Türkçe ve İngilizce özleri verilmelidir.
- Beş (5) kelimelik anahtar kelimeler (Keywords), İngilizce ve Türkçe olarak verilmelidir.
- Tercüme edilen bir makalenin orijinal başlığı ve bibliyografik bilgileri, Türkçe metinde başlığın sağ üst kenarına eklenecek bir simge vasıtasıyla dipnotlar alanında belirtilmelidir.
- Editör, yazıların imlâ vs. ile ilgili küçük değişiklikler yapma hakkına sahiptir. İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır.
- İmlâda, şapkalı ve transkriptli kelimelerin yazılışında tutarlı olunmalıdır.
- Metin içinde vefat tarihi verilecekse (ö. 425/1033) şeklinde olmalıdır.
- Makalenin sonunda "kaynakça" verilmelidir.

ATIF SİSTEMİ

- İstem'de atif sistemi olarak CMS (Chicago of Manual Style) yöntemi kullanılmaktadır.
- a.yer., a.g.e., a.mf., gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.
- Kaynaklar arası, noktalı virgül ile ayrılmalıdır. Aynı kaynağa atıfların arası virgül ile ayrılarak, virgül ön-

cesine birleştirilip sonrasında boşluk bırakılmalıdır.

- Kaynakça, metnin sonunda yazarların soyadına veya meşhur adına göre alfabetik olarak yazılmalıdır.
- Kaynakçada, Arap isimleri çok uzatılmamalı ve yazar adı önündeki "el" takıları yazılmamalıdır.
- Kaynakçada, varsa iki, üç veya daha çok yazar, açık olarak zikredilmelidir.
- Kaynakçada, müelliflerin vefat tarihi verilmemelidir.
- Kaynakçada bir yazarın birden fazla yayını olması halinde yayım tarihine göre sıralanmalı ve alt alta "— —," şeklinde yazar ismi verilmeden sıralanmalıdır.
- Basılmış sempozyum bildirilerinin, ansiklopedi maddelerinin ve kitap bölümlerinin yayımlandıkları eser içerisinde yer aldıkları sayfa aralıkları, (varsa) cilt numaraları kaynakçada verilmelidir.

1. Kitap

İlk geçtiği yerde: Yazar(lar)ın soyadı/meşhur adı ve adı, eserin tam ismi (italik), (varsa) tercüme edenin, tahkik edenin, hazırlayanın veya editörün adı ve soyadı, (varsa) yayınevi, baskı sayısı, basım yeri, basım yılı, (varsa) Roma rakamla cilt sayısı ve sayfa numarası. Eserde olanlar bu sıraya göre yazılır.

Eserin yayınevi, baskı sayısı (varsa), basım yeri ve yılı biliniyorsa yazılmalıdır. Basım yeri yoksa yy. basım tarihi yoksa ty. kısaltması kullanılmalıdır.

Ciltlerin baskı tarihleri farklı ise ilk geçtiği yerde tüm ciltlerin baskı tarihleri birlikte verilir. (Kahire 1934-1962).

İkinci geçtiği yerde: Yazar(lar)ın soyadı, anlamlı kısaltılmış eser adı (italik), (varsa) Roma rakamla cilt sayısı ve sayfa numarası veya aralığı.

Kaynakçada: Bibliyografik künyeler, ilk geçtiği yerdeki gibi tam olarak verilmeli. Varsa iki, üç veya daha çok yazar, açık olarak zikredilmeli. Ancak cilt sayısı ve sayfa numarası yazılmamalı.

Tek Yazarlı:

* Kapar, Mehmet Ali, *Hız Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul, 1993, s. 2.

- Kapar, *Hız Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, s. 2.

* Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, II, 205.

- Algül, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, II, 205.

* Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, sad. Ali Arslan, Arslan Yay. İstanbul 1980, I, 34.

- Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ*, I, 34.

İki Yazarlı:

* Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993, s. 75.

- Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 75.

Üç veya Daha Çok Yazarlı:

* Önkal Ahmet vd., *Hız Peygamber'in İzzinde*, Ankara, 2012, s. 55.

- Önkal vd., *Hız Peygamber'in İzzinde*, s. 55.

Arapça Eserler:

• Arapça eser adlarının ilk harfi büyük, diğerleri küçük yazılır. Arada geçen özel isimlerin ilk harfi ise büyük yazılır. Varsa eser önündeki "el" takıları küçük harfle yazılır, araya tire konur ve alfabetik sıralamada dikkate alınmaz. Yazar önündeki "el" takıları yazılmaz (Bağdadî, el-Fark beyne'l-fırak).

* Tahâvî, Ebû Ca'fer, *Şerhu müşkilil-Âsâr*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, I. bs. Beyrut 1994, X, 234.

- Tahâvî, *Şerhu müşkilil-Âsâr*, X, 234.

* Zehebî, Muhammed, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Mektebtü Vehbe, Kahire ty. II, 265.

- Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 265.

* Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-'tikâd*, thk. M. Yûsuf Mûsâ ve A. Abdülhamid, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1369/1950, s. 181.

- Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 181.

* Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebir*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid Kahire 1934-1962), I, 45.

- Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 35.

Çeviri:

* İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, Pınar Yay. İstanbul ty. s. 125.

- İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 125.

2. Makale

İlk geçtiği yerde: Yazar(lar)ın soyadı/meşhur adı ve adı, makalenin tam ismi (tırnak içinde ve düz metin), derginin kısaltılmış adı (italik), (varsa) çeviren, (varsa) basım yeri, (varsa) cilt sayısı, (varsa) sayı numarası, (varsa) basım yılı, sayfa numarası veya aralığı. Makale hakkında mevcut bilgiler bu sıraya göre yazılır.

İkinci geçtiği yerde: Yazar(lar)ın soyadı, makalenin anlamlı kısaltılmış adı (tırnak içinde ve düz metin), sayfa numarası veya aralığı.

Kaynakçada: Bibliyografik künyeler, ilk geçtiği yerdeki gibi tam olarak yazılmalı. Varsa iki yazar açık, üç veya daha çok yazar varsa ilk yazar yazılıp diğerleri vd. olarak zikredilmeli. Dergilerin tam ismi ile parantez içerisinde kısaltması (italik) yazılmalı. Sayfa aralığı verilmeli.

* Atçeken, İsmail Hakkı, "Bazı Orientalistlere Göre Asr-ı Saâdet'te Yahudiler", *İSTEM*, Konya, 4 (2004):

105-128.

- Atçeken, "Bazı Orientalistlere Göre Asr-ı Saâdet'te Yahudiler", ss. 110-115.

* Ünal, İsmail Hakkı, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (s.a.v.) Anlamak", *İAD*, Ankara, 10/1-2-3 (1997): 42-50.

- Ünal, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (s.a.v.) Anlamak", s. 49.

3. Ansiklopedi Maddesi

* Kandemir, M. Yaşar vd. "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 78. (Maddenin iki yazarı açıkça yazılır, üç veya daha çok yazar varsa ilk yazar yazılıp diğerleri vd. olarak zikredilir. Ancak kaynakçada açık olarak yazılmalı).

- Kandemir vd., "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 79.

* Schacht, Josef, "Murted", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay. İstanbul 1998, II, 66.

- Schacht, "Murted", *İA*, II, 67.

4. Kitap Bölümü, Basılmış Bildiri Kitabı

* Fazlur Rahman, "Revival and Reform in Islam", *The Cambridge History of Islam*, ed. Peter Malcolm Holt vd. Cambridge University Press, Cambridge 1970, II, 632-56.

- Fazlur Rahman, "Revival and Reform in Islam", II, 635.

* Karluk, Sadık Rıdvan, "Kıbrıs'ın AB Üyeliği AB'yi Böler mi?", *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, ed. Oğuz Kaymakçı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2005, ss. 263-287.

- Karluk, "Kıbrıs'ın AB Üyeliği AB'yi Böler mi?", s. 277.

* Ağırman, Cemel, "Rivâyet Farklılıkları ve Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Farklılıklarının Rolü", *Gü-nümüzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu*, 20-30 Mayıs 2004 Bursa, Kur'an Araştırmaları Vakfı Kurav Yay. Bursa 2005, ss. 117-137.

- Ağırman, "Rivâyet Farklılıkları ve Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Farklılıklarının Rolü", s. 124.

5. Tez

İlk geçtiği yer ve kaynakçada: Dadan, Ali, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler -Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar-*, Basılmamış Doktora tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2013, s. 67. (Kaynakçada sayfa numarası yazılmaz)

İkinci geçtiği yerde: Dadan, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler*, s. 67.

6. Kur'an ve Kitap-ı Mukaddes

a. Ayet:

* Bakara 2/22. (ilk rakam sure numarasını, ikinci rakam ise ayet numarasını gösterir).

b. Kitap-ı Mukaddes:

* Tekvin 34:21; Matta 7:6.

7. Hadis-i Şerif

Kütüb-i Sitte, Concordance sistemine göre verilmelidir.

a. Bölüm (kitap) adından sonra bâb numarası verilenler:

Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce, Nesâî, Dârimî

* Buhârî, *İman* 21 (112); Tirmizî, *Salât* 2 (321). Parantez içindeki rakamlar hadis numarası olup tercihe bağlıdır.

b. Bölüm (kitap) adından sonra hadis numarası verilenler:

Müslim ve Mâlik

* Müslim, *Zekât* 21 (245) bu son rakam baştan sona kitabın tamamının sıralı hadis numarası olup tercihe bağlıdır.

c. Bunların dışındaki hadis kitaplarında cilt ve sayfa numarası verilmelidir:

* Abdürrezzak, *Musannef*, II, 214 (2345); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 567 (3467). Parantez içindeki rakamlar baştan sona kitabın hadis numarası olup tercihe bağlıdır.

8. Online Kaynak

İlk geçtiği yer ve kaynakçada: Yazar soyadı, adı, adres çubuğunda yer alan ibare olduğu gibi yazılmalı ayrıca sonuna erişim tarihi eklenmelidir.

* Varol, Mehmet Bahaüddin, "Dijital Ortamda Siyer Anlatım ve Öğretimi", <http://www.sonpeygamber.info/dijital-ortamda-siyer-anlatim-ve-ogretimi-tespitler-problemler-teklifler>, (et. 08.07.2015).

* Eşitgin, Dinçer, "Büyüme Romanı (Bildungsroman) Kavramı Etrafında Aşk-ı Memnu ve Roman Kişisi Nihal", *Millî Eğitim Dergisi*, S. 162, Ankara 2004, http://dhgm.meb.gov.tr/yayinlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/162/esitgin.htm, (et. 29.08.2015).

* Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Çukurova Üniversitesi, <http://turkoloji.cu.edu.tr>, (et. 29.08.2015).

* Milli Kütüphane, Milli Kütüphane, <http://www.mkutup.gov.tr>, (et. 29.08.2015).

9. Yazma Eserler

* Gülâbâdî, Ebû Bekir, *Maâni'l-Ahbâr*, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Böl. nu: 538.

- Gülâbâdî, *Maâni'l-Ahbâr*, III. Ahmed Böl. nu: 538, vr. 30/a.

10. Yazan Olmayan Eserler

Yazar belirtilmeyen kitap, ansiklopedi vb. eserlerde, eserin ismi ile diğer bilgiler yazılır.

* *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1988, s. 234.

* *İmlâ Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2000, s. 304

Publishing and Writing Principles

GENERAL PRINCIPLES

- Journal of **Istem** is a scientific, academic and peer-reviewed journal about History of Islam, History of Turkish-Islamic Arts, Turkish-Islamic Literature and Turkish Religious Music. It is published twice a year. So far, 8 special issues have been published. It is also possible to publish other new special issues if necessary.
- The abbreviation of the journal should be referred as **Istem** in all languages.
- Besides authentic and translated articles by the scholars contributing whether from Turkey or abroad, **Istem** contains letter to the editor, summary, book review, introductions of symposiums and conferences on religious studies. Within the journal, open to all the scholars working on these fields, the editorial board decides on the publishing of the materials out of these fields.
- All the manuscripts sent to the journal are published following the approval of the editorial board.
- Manuscripts should be in accordance with the scientific research and publication ethics valid nationally and internationally.
- Scientific, legal and linguistic responsibilities of the published articles belong to the author.
- Publication language of the journal is Turkish; however, editorial board decides on the publication of the manuscripts in other languages. The manuscripts which haven't been published in the journal are not sent back to the author.
- The authors whose manuscripts are published in Istem are considered to have accepted that the copy-right belongs to Istem.
- Authors should write their name, surname, institutional knowledge, mobile phone number and e-mail address on Word document. They can follow up the publishing process of their articles from dergipark.gov.tr/istem.

PUBLICATION PRINCIPLES

- Articles submitted for consideration of publication in **Istem** must be academic, original and make contributions to the concerning area. Articles published anywhere in any form or greatly extracted from any published materials are not taken into consideration. For the manuscripts presented in a scientific event and not being published yet, the name, place and date of the event should be included.
- Articles submitted for consideration of publication are subject to review of the editor in terms of technical and academic criteria. Following the decision of editorial board, the appropriate articles are then sent to two referees known for their academic reputation in their respective areas. The referees send their scientific and technical evaluation reports to the editorial board by Article Evaluation Form.
- The publication of the article is decided upon the choices "Issuable", "Non-issuable" and "Issuable after Correction"
- In order an article to be published, two referees must deliver positive reports.
- If two referees deliver negative report, the article will not published.
- If one of them delivers a negative report, the article is sent to a third referee and his/her report, whether positive or negative, will determine the result.
- In the situations of "Issuable after the correction", the study is introduced to the revision of the author and the editorial board decides whether the article will be published or not.
- If the referee wants to see the final revision of the article, it is sent to him/her once more.

WRITING PRINCIPLES

- Articles should be written via Microsoft Word and sent by dergipark.gov.tr/istem to the editor.
- 12-point Times New Roman font should be used for the main text with 1,5 nk space. Paragraphs should be justified. Margins of 2,5 cm should be left on top, bottom and sides.
- Footnotes should be written with 10-point Times New Roman font with 1 nk space and justified.
- The title of the article should be in Turkish and English.
- Around 150-words abstract of the articles and English translation of the abstract should be submitted for the Turkish articles. Turkish and English abstracts should be submitted for foreign language articles.
- There should be Key Words consisting of five both in Turkish and English.
- Original title of a translated article and its bibliographic information should be stated with a footnote attached to the main title.
- Editor has got the right to do minor changes in terms of spelling etc. Spelling book of the Turkish Language Council should be the main reference for spelling and punctuation unless there are special situations of the article.
- Author should be consistent in using diacritical letters and words with transcripts.
- If the dates of death are to be included, they should be as follows: (d. 425/1033)
- There should be a bibliography at the end of the manuscript.

FOOTNOTE WRITING PRINCIPLES

- CMS should be used as the reference system in the articles.
- There **shouldn't be** abbreviations such as idem, ibid etc.

- There should be a semi-colon between the references. References to the same resource should be separated with commas, there should be a space after the commas.
- The bibliography should be written at the end of the text, listed in the order of the surnames of authors.
- Arabic names of the authors in the bibliography should not be too long and the prefix "al" before the names of the authors should not be written.
- If there are more than one authors, all of them should be included without abbreviation.
- Dates of death of the authors should not be included in the bibliography.
- If there are more than one works of an author, they should be ordered according to the publication date. Instead of the name of the author, "_____" should be included after the first work of the same author.
- Page intervals and (if there are) volume numbers of published symposium proceedings, encyclopaedia entries and book chapters should be included in the bibliography.

1. Book

First Reference: Surname or famous name of the author of the book, name of the author, book title (italic), name and surname of the translator or editor and so on, number of edition, printing place and date, volume (with Roman numerals) and page. If the volumes' print-dates are different, dates all the volumes are stated together (Cairo 1934-1962).

Second Reference: Surname of the author(s), abbreviated name of the book (italic), number of the volume with Roman numerals (if there is), page number/interval.

In the Bibliography: Bibliographic information should be the same as the first reference. If there are more than one authors, all of them should be included without abbreviation.

Single Author:

* Kapar, Mehmet Ali, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul, 1993, s. 2.

- Kapar, *Hz. Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti*, s. 2.

* Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, II, 205.

- Algül, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1986, II, 205.

* Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*, sad. Ali Arslan, Arslan Yay. İstanbul 1980, I, 34.

- Ahmed Cevdet Paşa, *Kisâs-ı Enbiyâ*, I, 34.

Two Authors:

* Aycan, İrfan-Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, Ankara, 1993, s. 75.

- Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s. 75.

Three and More Authors:

* Önkal Ahmet vd., *Hz. Peygamber'in İzinde*, Ankara, 2012, s. 55.

- Önkal vd., *Hz. Peygamber'in İzinde*, s. 55.

Works in Arabic:

In the Arabic books' names, the first letter of the first word and proper nouns should be written in capital letters; the other letters should be written in lowercase letters.

The prefix "al" before the names of the authors should not be written. (Bağdadî, el-Fark beyne'l-İfırak).

* Tahâvî, Ebû Ca'fer, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, I. bs. Beyrut 1994, X, 234.

- Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, X, 234.

* Zehebî, Muhammed, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, Mektebtü Vehbe*, Kahire ty. II, 265.

- Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, II, 265.

* Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn, *el-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-İtikâd*, thk. M. Yûsûf Mûsâ ve A. Abdülhamid, Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1369/1950, s. 181.

- Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 181.

* Râzî, Fahrüddin, *Mefâtihu'l-gayb: et-Tefsîru'l-kebir*, thk. M. Muhyiddin Abdülhamid Kahire 1934-1962), I 45.

- Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 35.

Translation:

* İzutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, çev. Selâhattin Ayaz, Pınar Yay. İstanbul ty. s. 125.

- İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 125.

2. Article

First Reference: Surname of the writer of the article, name of the writer, article title (italic and in quotes), title of journal or book (italic), name of the translator-if it is a translation, printing place and date, volume or year, issue number, page.

Second Reference: Surname of the author(s), abbreviated title of the article (in quotation, plain text), page number/ interval

In the Bibliography: Bibliographic information should be the same as the first reference. If there are two authors, their names should be written without abbreviation. If there are three or more authors, the first author should be written and the others should be abbreviated as "et. al." **Full name of the journals and their abbreviations should be written in Italic.** Page intervals should be included.

* Atçeken, İsmail Hakkı, "Bazı Oryantalistlere Göre Asr-ı Saâdet'te Yahudiler", *İSTEM*, Konya, 4 (2004): 105-128.

- Atçeken, "Bazı Oryantalistlere Göre Asr-ı Saâdet'te Yahudiler", ss. 110-115.

* Ünal, İsmail Hakkı, "Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (s.a.v.) Anlamak", *İAD*, Ankara, 10/1-2-3 (1997): 42-50.

- Ünal, "Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (s.a.v.) Anlamak", s. 49.

3. Encyclopaedia Entry

* Kandemir, M. Yaşar vd. "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II, 78. (Two authors of the entry are written without abbreviation. If there are three or more authors, the first author should be written and the others should be abbreviated as "et. al.", but not in the bibliography.)

- Kandemir vd., "Ahmed b. Hanbel", *DİA*, II, 79.

* Schacht, Josef, "Murted", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay. İstanbul 1998, II, 66.

- Schacht, "Murted", *İA*, II, 67.

4. Book Chapter and Published Symposium Proceedings

* Fazlur Rahman, "Revival and Reform in Islam", *The Cambridge History of Islam*, ed. Peter Malcolm Holt vd. Cambridge University Press, Cambridge 1970, II, 632-56.

- Fazlur Rahman, "Revival and Reform in Islam", II, 635.

* Karluk, Sadık Rıdvan, "Kıbrıs'ın AB Üyeliği AB'yi Böler mi?", *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, ed. Oğuz Kaymakçı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2005, ss. 263-287.

- Karluk, "Kıbrıs'ın AB Üyeliği AB'yi Böler mi?", s. 277.

* Ağırman, Cemal, "Rivâyet Farklılıkları ve Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Farklılıklarının Rolü", *Günü müzde Sünnetin Anlaşılması Sempozyumu*, 20-30 Mayıs 2004 Bursa, Kur'an Araştırmaları Vakfı Kurav Yay. Bursa 2005, ss. 117-137.

- Ağırman, "Rivâyet Farklılıkları ve Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet Farklılıklarının Rolü", s. 124

5. Thesis

First Reference and in the Bibliography: Name and Surname of the author of the thesis, name of the thesis (italic), acceptance year as an MA or PHD thesis, name of the institute, page
Example: Dadan, Ali, *İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler -Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar-*, unpublished Doctoral Thesis, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 67 (no page number in the bibliography).

Second Reference: Dadan, İslâm Tarihi Kaynaklarında Türkler, s. 67.

6. Qur'an and Bible

a. Verse:

* Bakara 2/22. (the first number shows the number of the surah and the second number shows the verse/ayah)

b. Bible:

* Tekvin 34:21; Matta 7:6.

7. Hadith

References to the hadiths included in Kutub Sittah should be in accordance with Concordance.

a. Number of chapter after the name of the book:

Buhârî, Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce, Nesâî, Dârimî

Buhârî, *İman* 15.

b. Number of hadith after the name of the book:

Muslim ve Mâlik

Müslim, *Zekât* 21

c. Others should be referred with the number of the volume and page:

Abdürrezzak, *Musannef*, II, 214 (2345); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 567 (3467).

8. Online Source:

First Reference and in the Bibliography: The information on the address bar should be written as it is, besides, access date should be added at the end.

* Varol, Mehmet Bahaüddin, "Dijital Ortamda Siyer Anlatım ve Öğretimi", <http://www.sonpeygamber.info/dijital-ortamda-siyer-anlatim-ve-ogretimi-tespitler-problemlerteklifler>, (ad. 08.07.2015).

* Eşitgin, Dinçer, "Büyüme Romanı (Bildungsroman) Kavramı Etrafında Aşk-ı Memnu ve Roman Kişisi Nihal", *Millî Eğitim Dergisi*, S. 162, Ankara 2004,

http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/162/esitgin.htm, (ad. 29.08.2015).

* Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Çukurova Üniversitesi,

<http://turkoloji.cu.edu.tr>, (ad. 29.08.2015).

* Millî Kütüphane, Millî Kütüphane, <http://www.mkutup.gov.tr>, (ad. 29.08.2015).

9. Hand-written Manuscripts

* Gülâbâdî, Ebû Bekir, *Maâni'l-Ahbâr*, Topkapı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed Böl. nu: 538.

- Gülâbâdî, *Maâni'l-Ahbâr*, III. Ahmed Böl. nu: 538, vr. 30/a.

10. Works without authors

For the works whose authors are not stated, other information with the name of the work is written.

* *Türkçe Sözlük I*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1988, s. 234.

* *İmlâ Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 2000, s. 304.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA / RESEARCH	XIII	<i>Editörden...</i>
	177	ARAKAN'A İSLÂMİYET'İN GİRİŞİ VE YAYILIŞI: GÜNÜMÜZ ARAKAN'IN TARİHSEL ARKA PLANI The Entry and the Spread of Islam in Arakan: Historical Backg- round of Contemporary Arakan <i>Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN Abdur Rahman FUAD</i>
	199	ENDÜLÜS'TE KİTAP YAKMA HÂDİSELERİ Book Burning Events in Andalusia <i>Doç. Dr. Nizamettin PARLAK</i>
	219	BALKANLAR'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI: XIX. YÜZYIL NIŞ SANCAĞI ÖRNEĞİ Educational Institutions in Balkans: The Case of Nish in Nine- teenth Century <i>Dr. Mead OSMANİ Prof. Dr. Salih PAY</i>
	231	MAĞRİB VE ENDÜLÜS'Ü BİRLEŞTİREN LİDER YUSUF B. TAŞFİN Yusuf b. Tashfîn, The Leader Uniting Maghrib And Andalus <i>Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL</i>
	259	HAÇLI SEFERLERİNDE SELÇUKLU DÜŞMAN KARDEŞLER: RIDVAN VE DUKAK Enemy Selchukids Brothers in The Crusades: Ridwan and Duqaq <i>Dr. Öğr. Üyesi Nadir KARAKUŞ</i>
	279	BALIKESİR MUTASARRIF ÖMER ALİ BEY YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİ ÜSLUBUNDAKİ CİLDLER Examples of Book Bindings in the Style of Seljuk And Beyliks in the Library of Balikesir Mutasarrif Omar Ali Bey <i>Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM Beyza ÇAKIR</i>
	301	OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ VEZİRLİK The Vizierate in The Pre-Ottoman Era <i>Veli Vehbi BARDAKÇI</i>

317	İBN BÂCCE VE MÛSİKÎ Ibn Bajja and Music <i>Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI</i>
329	DİCLE NEHRİ VADİSİNDE AT VE BEYGİR CİNSİNİN ISLAHINA YÖNELİK KURULAN BİR ÇİFTLİK: HARNİNİ/KHARNİNİ ÇİFTLİĞİ A Farm Established for the Improvement of the Species of Horse and Hack in The Valley of Tigris: Harnini/Kharnini Farm <i>Dr.Öğr.Üyesi Sevim ERDEM</i>
345	TRT THM REPERTUVARINDAKİ CURCUNA USÛLÛ İLE ÖLÇÜLMÜŞ KERKÛK TÜRKÜLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME An Investigation On The Write Papers Of Kerkuk Turku's With Curcuna Usul in Trt Thm Repertoire <i>Mehmet GÛRBÛZ</i>
357	MÛHENDİS MEHMED ALİ BEY'İN AVANOS'TAKİ PROJELERİ Projects of Engineer Mehmed Ali Bey in Avanos <i>Dr.Öğr. Üyesi Remzi AYDIN</i>
385	DURAK FORMUNUN MÂHİYETİ VE EĞİTİMDE KULLANILABİLİRLİĞİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER Expert Views On The Duraks And Using Of Duraks In Music Education <i>Dr.Öğr.Üyesi Burcu Avcı AKBEL</i> <i>Arş.Gör. Mustafa Said AKDOĞAN</i>
407	ADAKLI KİLİSESİ ÜZERİNDE BULUNAN RÖLYEF VE KÖKENİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME An Assessment On The Relief And Origin Of The Adaklı Church <i>Dr.Öğr.Üyesi Nebi BUTASIM</i>
423	İBN KHALDUN, LIFE AND TIMES, Edinburgh, 2010, Edinburgh University Publishing, Allen James FROMHERZ <i>Arş Gör. Yusuf ÖTENKAYA</i>
431	MEVLEVİLER- ŞİİR, MÛSİKÎ VE TARİH BAKIMINDAN, AHMET MİTHAT BAHÂRÎ BEYTUR Haz: Doç.Dr. Hikmet Atik, İlâhiyât Yayınları, Ankara 2017 <i>Öğr.Gör. Şule HAMŞIOĞLU</i>

Editörden...

Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü tarafından 2003 yılından beri 16 yıldır kesintisiz yılda iki defa olarak yayınlanan İSTEM Dergisi'nin 2018 yılı Aralık ayına ait 32. sayısı ile huzurunuzdayız.

İSTEM Dergisi yayın kurulu basım ve dağıtım aşamasında yaşanan bazı problemler ve gecikmeler sebebiyle 2018 yılı Haziran ayına ait 31. sayıdan itibaren Dergipark üzerinden e-dergi olarak yayınlanmaya başladı. Bu sebeple 2018 yılından itibaren Dergimiz basılı olarak değil, e-dergi olarak yılda iki defa (Haziran ve Aralık) Dergipark üzerinden yayınlanmaya devam edecektir. Haziran ayında yayınlanacak makaleler en geç Mart ayı sonuna kadar, Aralık ayında yayınlanacak makaleler en geç Eylül ayı sonuna kadar Dergipark üzerinden dergimize gönderilmelidir.

Gönderilecek makalelerin İSTEM Dergisi yayım ve yazım ilkelerine uygun olması gerekmektedir. Ön kontrollerde ithenticate (Akademik İntihal Engelleme Programı) taraması yapılmakta, makalenin İSTEM yayım ilkelerine uygunluğu incelenmektedir. İthenticate taraması sonucu yayım kurulu tarafından belirlenen oranın üzerinde çıkması sonucu makale sahibine iade edilmektedir. Ön kontrol sonucu ihtiyaç duyulan yazılarda yazar tashihleri istenmektedir. Yazar tarafından gerekli tashihler yapıldıktan sonra hakem süreci başlatılacaktır. Hakem değerlendirme sürecinde 1 hakem yayınlanabilir, 1 hakem yayınlanmaz görüşü olursa 3. hakeme gönderilmektedir. Bazı makalelerde hakemlerden gelen tashih taleplerinin yazarlar tarafından yeterince yerine getirilmemesi editörü sıkıntıya sokmaktadır. Makale yazarlarının dergimizin prestiji ve akademik alandaki seviyesini göz önünde bulundurarak bu hususa özel önem göstermelerini beklemekteyiz. 2019 yılı itibarıyla dergimize gönderilecek makalelerin ISNAD atıf sistemine uygun olması gerekmektedir.

Yaklaşmakta olan Milâdi 2019 yılının Türkiye, İslâm dünyası ve tüm dünya için barış ve huzur getirmesini Cenab-ı Hak'tan niyaz ediyorum.

İsmail Hakkı ATÇEKEN

ARAKAN'A İSLÂMİYET'İN GİRİŞİ VE YAYILIŞI: GÜNÜMÜZ ARAKAN'IN TARİHSEL ARKA PLANI

Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN

Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi

Abdur Rahman FUAD

Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mezunu

ÖZ

Bu makalenin temel amacı, İslamiyet'in Arakan'a nasıl geldiğini açıklamaktır. Makalenin kaleme alınmasının en önemli etkeni Türkiye'de Arakan'daki İslam hakkında ciddi oranda hissedilen literatür eksikliğidir. Makalenin giriş kısmında Arakan'a İslamiyet'in girmesinin yanı sıra, Arakan'ın İslam öncesi tarihi ne olduğu ve insanların nasıl İslamiyeti yavaş yavaş din olarak seçtikleri üzerinde durulacaktır. Arakan tarihi konusunda tarihçiler M.Ö. 2666'da I. Arakan krallığından bahsetmektedirler. Gün geçtikçe bu bölgenin bazı krallıkların altında varlığını sürdürdüğünü bildirirler. Ancak Arap Yarımadasında İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra, Güney-Asya bölgesinde, Arakan'da olduğu gibi, ilk olarak deniz ticaret yoluyla ve ikinci olarak da Hint alt kıtasında İslam'ın yayılmasıyla bölge Müslümanlar tarafından genişleme alanı olarak görülmüştür. Bunun sonucu olarak da daha sonraki yüzyıllarda Arakan Müslümanların hakim olduğu bir bölge haline gelmiştir. Fakat son yüzyıllarda Müslümanlar hem otoritelerini hem de bölgedeki İslam'ın kazanımlarını yitirdiler.

Anahtar Kelimeler: Arakan, İslamiyet, Müslüman Hakimiyeti, Rohingya, Mrauk-U Hanedanı.

ABSTRACT

The Entry and the Spread of Islam in Arakan: Historical Background of Contemporary Arakan

The main objective of this paper is to explain how Islam came into the Arakan. Basically, this paper was chosen for the deficiency of information in Turkish literature about the Islam in Arakan, in a significant way. At the outset, beside of the entry of Islam in Arakan, we will emphasis on what was the pre-Islamic history of Arakan and after that, how people sluggishly had chosen the Islam as a religion. Normally, the historians are talking about the first Arakanese kingdom, which was founded in BC 2666. Day by day, the region continued its supremacy under the some certain kingdoms. After the birth of Islam in Arabian Peninsula, it had been seen also in South-Asian region like as Arakan, because of, firstly by the sea trades and secondly by the establishing of political Islam in Indian sub-continent under the boundary extension policy. As a result of, in later centuries, Arakan became a Muslim dominated region, but for the misfortune of time, they didn't keep up their authority and the Muslim solidarity.

Keywords: Arakan, Islam, Muslim Rule, Rohingya, Mrauk-U Dynasty.

Giriş

Arakan,¹ bugün Myanmar sınırları içerisinde ve Bangladeş-Myanmar sınırında kuzey-güney doğrultusunda yer alan bir bölgedir. Myanmar, coğrafi olarak Hindistan ve Çin medeniyet havzalarının ortasında kurulmuş ve bu nedenle tarih boyunca pek çok etnik unsurun geçiş noktası olmuştur. Etnik yapı, yüzün üzerinde dil ve lehçe konuşan elli kadar farklı gruptan meydana gelmektedir. Bunların en büyüğünü nüfusun % 68.96'sını oluşturan ve çoğu düz ve ovalık yerleşim yerlerinde yaşayan Birmanlar (Burmali) meydana getirir. Diğer gruplar ise Kaçin ve Kuzey Şan eyaletinde yaşayan Kaçinler, Karenler, Çinliler, Monlar, Rakhineler ve Şanlar'dır.² Myanmar tamamen etnik çeşitliliğe sahip bir ülkedir. Burmanlılar olarak da anılan Bamarlar Myanmar'ın hakimiyetini ellerinde bulundurmakla birlikte nüfusun çoğunluğunu teşkil eden etnik gruptur. Ancak diğer etnik azınlık grupları Myanmar nüfusunun %40'ını oluşturmaktadır.³ Resmî dil, yaklaşık 20 milyon kişinin ana dili ve nüfusun büyük çoğunluğunun ikinci dili olarak konuştuğu Tibet-Birman dil ailesinden Birmanca'dır. Ülke nüfusunun %89'u Budizm'in Hinayana ve Theravada mezheplerine mensuptur. Başlıca dinî azınlıkları Müslümanlar (%4),⁴ Hıristiyanlar (%4), Hindular (%2) ve Animistler (%1) teşkil eder. Müslümanlar, yaklaşık 2 milyon (1.960.000) nüfuslarıyla Bangladeş'in güneydoğusuna bitişik Arakan dağlık bölgesinde yoğun bir şekilde yaşamaktadırlar.⁵

Bölgenin tarihi üzerine bir inceleme yaptığımız zaman, krallık dönemi geçişinin M.Ö. 3000'li yıllara kadar uzandığını görürüz. Her ne kadar bazı kaynaklar Arakan'ın krallık tarihinin geçişini M.Ö. 2666 yılına kadar götürse de tarihi serüven hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.⁶ Burada ilk olarak I. yüzyılda Budist Dannyavadi Krallığı, daha sonra III. yüzyılda Vesali Krallığı hüküm sür-

¹ Arakan adı çok eski olsa da günümüzdeki resmi kayıtlarda görülmemektedir. Ancak 1974 yılında askeri yönetimin lideri Ne-Win Arakan adını "Rakhine" adıyla değiştirmiştir. Günümüzde bu bölge resmi kayıtlarda "Rakhine State" olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca Rakhine kelimesinin orata çıkışı da şöyle olmuştur: Tibeto-Burma halkının Pagan bölgesine göç etmesiyle birlikte Arakan'a Rakhing denilen yeni göçmen topluluklar yerleşmiştir. Günümüzde özellikle Avrupa dillerinde yaygınlık kazanan Arakan ismi ve yerli kullanımdaki Rakhine kelimeleri buradan gelmektedir. Bkz., Akhanda, Mahfuzur Rahman, *Arakaner Musalmander Itihas*, Bangladesh Co-operative Book Society, Dhaka, 2013, s.27; Göksoy, İsmail Hakkı, "Arakan", *DİA*, Ankara, 2016, Ek-1, ss. 104-108.

² Husayin, Syed Sajjad, "Myanmar, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, Ankara, 2006, XXXII, 253

³ Lindblom vd., "Persecution of The Rohingya Muslims: Is Genocide Occurring in Myanmar's Rakhine State?", *International Human Rights Clinic*, Ekim-2015, Yale Law School, s. 5

⁴ 2016 yılında yayınlanan bir rapora göre Myanmar'da yaşayan Müslüman nüfus 1983 yılı nüfus sayımında nüfusun yüzde 3.9'unu oluştururken 2014'teki nüfus sayımında sadece yüzde 2.3'üne tekabül ettiği görülür. Rapora göre ülke genelinde nüfusun Budistler % 89,8'ini, Hıristiyanlar % 6,3'ünü, Müslümanlar % 2,3'ünü, Hindular % 0,5'ini, Animistler % 0,8'ini ve diğerlerinin % 0,2'sini oluşturmaktadır. 51 milyon olan nüfusunun, "Müslüman" olarak kayıtlı kişi sayısının 1.147.495 olduğu belirtilmiştir. Rakhine Eyaleti'nde yaşamakta olan 1,2 milyon Rohingya Müslümanın ülke vatandaşları olarak tanımlanmasına izin verilmeyerek "Bengalli" olarak kayıtlara geçmesi sağlanmıştır. Bu insanların komşu Bangladeş'ten kaçak yollarla geldiği iddia edilerek vatandaşlık hakları tanınmamıştır. Ancak 2016 yılı itibarıyla Myanmar'daki gayri resmi Müslüman sayısı 2.35 milyona kadar ulaşmakta ve nüfusun yüzde 4.61'ini oluşturmaktadır. Bkz. Anadolu Agency, "Census data shows Myanmar Muslim population has fallen", <http://aa.com.tr/en/asia-pacific/census-data-shows-myanmar-muslim-population-has-fallen/612764>, Et: 10.06.2018.

⁵ Husayin, "Myanmar, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *DİA*, s. 253

⁶ Hall, D.G.E., *A History of South-East Asia*, The Macmillan Press Ltd, London, 1981, s. 412.

müştür. İslamiyet'in Arakan'a ulaşması ise I/VIII. yüzyılda Arap tüccarlar vasıtasıyla mümkün olmuştur. Deniz ticaretinde önemli bir yere sahip olan Müslüman Araplar, Güney Asya, Güneydoğu Asya ve Uzak Doğu ile ticari ilişkiler geliştirmişlerdir. Arakan'dan Sumatra Adası'na, oradan Cava'ya kadar küçük ticaret şehirleri kurmuşlardır. XV. yüzyılın başında kral Naramaikla'nın⁷ (diğer bir adı Süleyman Şah'tır⁸) Müslüman olmasıyla birlikte bölgede İslamiyet hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır.⁹ Genelde Arakan, Naramaikla tarafından kurulan Mrauk-U Hanedanı'ndan önce hem Müslüman hem de Budist nüfusa ev sahipliği yapmıştır. Arakan'ın Mrauk-U hanedanlığı döneminde ticari faaliyetlerinin yoğunluğu açısından Venedik ile kıyaslanması bölgenin nasıl bir gelişim sürecinde olduğunu göstermektedir.

Myanmar tarihinin erken dönemleriyle ilgili olarak Aye Chan, Rohingyaların tarihleri tekrar gözden geçirilecek olursa Arakan'daki varlıklarının erken dönemlere kadar uzandığını görmenin mümkün olduğunu iddia eder. Ayrıca 1950'lerin başında, Arakan'ın kuzey batısında birkaç Bengal Müslüman entelektüeli, Myanmarlı Müslümanları tanımlamak için "Rohingya" terimini kullanmaya başladıklarını ifade eder. Aye Chan'a göre Myanmarlı Müslümanlar, aslında Doğu Bengal'in Çitagong bölgesinden (bugünkü Bangladeş) Myanmar'a göçüp yerleşenlerin torunlarıdır. Bu göçmenler Anglo-Birmanya Savaşı'ndan (1824-1826) sonra imzalanan Yandabo Antlaşması ile Hindistan alt kıtası İngilizlere devredildikten sonra Arakan'a göç etmişlerdir.¹⁰ Yukarıda her ne kadar Rohingya teriminin ortaya çıkışına değinsek de bu terimin tarihsel olarak ortaya çıkışını ve yaygınlaşmasını aşağıda ayrı bir başlık altında inceleyeceğiz.

Rohingyalı olarak bilinen Arakanlı Müslümanlar, dünya üzerinde en fazla ayrımcılığa maruz kalan halklardan biridir. Buradaki Müslümanlar, ibadet, özel mülkiyet, çalışma, eğitim, evlenme, sağlık, seyahat gibi temel hak ve hürriyetlerden yoksun bırakılmakta; nüfus sayımına bile dahil edilmemekte; siyasi tutuklama ve işkencelere maruz kalmakta ve yol yapımlarında zorunlu işçi olarak çalıştırılmaktadırlar. Farklı ülkelere iltica eden Arakanlıların ülkelerindeki hâdiseleri dillendirmeleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin eski başbakanı Ahmet Davutoğlu'nun Dışişleri Bakanı olarak bölgeyi ziyaret etmesi Arakan'ın dünya gündemine gelmesinde etkili olmuştur. Ayrıca Myanmar'da 2017'de Myanmar askerlerinin Rohingya Müslümanlarına karşı şiddet kullanmaları karşısında Türkiye'nin

⁷ Naramaikla Oyuth'un oğludur. 1402 yılında onun amcası babasını öldürerek tahta geçti. Sonra 1404 yılında 24 yaşındaki prens Naramaikla amcasını tahttan uzaklaştırarak onun yerine geçmiştir.

⁸ Naramaikla'nın İslam'ı kabul ettikten sonra aldığı isim olan Süleyman Şah, Arakan kroniklerinde Savmuan şeklinde kaydedilmiştir. Fakat o ve ondan sonraki kralların İslam'ı kabul etmeleri üzerine tartışmalar mevcuttur. İsmail Hakkı Göksoy da bu konuyla ilgili olarak yakın dönem Arakanlı müslüman lider ve yazarlar (Jilani ve Yunus gibi), müslüman unvanları kullanan Arakanlı kralların müslüman olduklarını iddia ederken Myanmarlı ve Batılı araştırmacılar söz konusu kralların Müslümanlık'tan ziyade Budizm'e bağlı kaldıklarını söylemektedir. Bkz. Göksoy, "Arakan", *DİA*, Ek-1, ss. 104-108.

⁹ Bayram - Yaylar, "Myanmar'daki Din Çatışması'nın Swot Analizi", s. 2.

¹⁰ Chan, "The Development of a Muslim Enclave in Arakan (Rakhine) State of Burma (Myanmar)", s. 397.

uluslararası planda yürüttüğü çabalar dünya kamuoyunun durumdan haberdar olmasını sağlamıştır. Bunun üzerine bazı ülkeler¹¹ Myanmar hükümetinin bölgede yürüttüğü faaliyetleri 'Katliam' olarak nitelendirmiştir.

Bu çalışma içerisinde Arakan'a İslam ve Müslümanların gelişi ve diğer yandan Rohingyaların tarihsel geçmişi ve günümüzdeki şiddet olaylarının arkasından yatan önemli noktalar ele alınarak analiz edilecektir. İslam'ın bölgede nasıl yayıldığını daha düzgün analiz edebilmek ve isabetli değerlendirmelerde bulunabilmek için bölgenin İslamiyet öncesi durumuna değinmek gerekmektedir.

Şekil 1: Myanmar (Burma) ve Arakan Bölgesi Haritası (Kaynak: NTV, Dünden bugüne Arakan sorunu, https://www.ntv.com.tr/video/dunya/dunden-bugune-arakan-sorunu,4C2y6NOy1E-rG_mplXeag)

İslam Öncesi Arakan Tarihine Genel Bir Bakış

Arakan'daki krallık tarihi kimine göre daha önce de sözünü ettiğimiz gibi M.Ö. 2666 yılına kadar eskiye götürülmektedir. Bu bilgiler ışığında Arakan tarihinin Marayu oğulları adında bir hanedan ile başladığı söylenebilir. Marayu oğulları en eski zamanlarında Hindistan'ın Kaşidem'deki Benares bölgesinden Arakan'a geldikten sonra oradaki toprakları kontrol altına alıp hüküm sürmeye başlamışlardır. Eski *Ramavadi*'yi yani günümüz *Rambree* Adasını başkenti olarak inşa etmişlerdir.¹² Konunun detaylarına girmeden önce bugünkü Arakan bölgesi eski çağlarda dört ana coğrafi bölgeye ayrıldığını söylememiz gerekir. Bu coğrafi bölgeler¹³- Dannavadi, Ramavadi, Mehavadi ve Daravadi'dir. Dannavadi bölgesi ise bugünkü Arakan'ın merkezini teşkil etmektedir. Ayrıca, Ramavadi bugünkü Rambree Adasını, Mehavadi bugünkü Çeduva'yı ve Daravadi ise günümüzdeki Sandoway'ı şehrini kapsamaktadır.¹⁴ Marayu hanedanının kuru-

¹¹ Başta Türkiye olmak üzere Fransa ve Birleşmiş Milletler.

¹² Akhanda, *Arakaner Musalmander İtihash*, ss. 24-28.

¹³ Bu bölgeleri İngilizce metin sırasıyla Dhannyawadi, Ramawadi, Mekhawadi ve Darawadi olarak geçmektedir.

¹⁴ Khan, Abdul Mabud, *The Maghs: A Buddhist Community in Bangladesh*, University Press, Chitta-
→→

cusu *Marayu*'nun¹⁵ ölümünden sonra oğlu *Kumising* Arakan'ın kralı olarak başa geçmiş ve uzun bir zaman onun soyundan gelenler tarafından Arakan yönetilmiştir. Ancak bir müddet sonra hanedan içerisinde başlayan iç-çekişme ve taht kavgası sebebiyle Arakan on parçaya bölünmüştür. Sözüünü ettiğimiz taht kavgalarının doğal bir sonucu olarak iç-çekişme ve ayaklanmalar baş göstermiştir. Bu ayaklanmalar ve iç çatışmalardan korkan hanedan mensupları Arakan'dan kaçmışlardır. Başsız kalan hanedan daha sonra halk tarafından yine hanedan mensubu olan bir kızı oturtmuştu. Marayu tahtına oturarak o kız bir Brahman erkek ile evlenmiştir. Akabinde güvenlik sebebiyle daha önce başkent olan *Ramavadi*'yi terk edip orta Arakan'da yeni bir başkent kurmuştur. Danna-vadi adıyla onların bir kızı olmuş ve o kızı *Kaladan* nehrinin kıyısında yaşayan Marayu oğullarından bir prens ile evlenmiştir. Bu Prens daha sonra yaşadıkları şehrin adını eşinin adıyla değiştirmiştir. Marayu hanedanı, yaklaşık 1830 yıl Arakan'ı yönetmeye devam etmiştir. Bu hanedanın son kralı bir halk isyanı sırasında öldürülmüştür. Geride kalan kraliçe ve iki kızı Kyaukpandaung dağına sığınarak hayatlarını kurtarabilmişlerdir.¹⁶

Başka bir kaynak, yukarıda zikrettiğimiz bu dönem ile ilgili bize şu farklı bilgileri aktarmaktadır. Bu bilgilere göre *Aviraj* adıyla bir kral ülkesinde baş gösteren isyan sonrasında kendi tahtını bırakıp *Íravati* nehrinin yakında *Tagaun* adıyla bilinen yerde bir kraliyet kurmuştur. Onun ölümünden sonra iki oğlu arasında taht kavgası başlamıştır. Bu mücadele sırasında birbirine üstünlük sağlayamayacağını fark eden iki kardeş kim bir gece içinde bir Budist tapınağı olan Pagoda yaparsa diğerinin onu kral olarak tanıyacağına dair bir antlaşmaya varırlar. Küçük kardeş bir gecede bu tapınağı yaparak kral olmayı başarsa da ağabeyi ona tabi olan askerlerle başka yere taşınarak orada hakimiyet kurmuştur. Daha sonra yerine oğlu *Kanrajgi* bırakarak *Kayuk Pandanyu*'da bir krallık daha kurmuştur. İlerleyen yıllarda buraya sığınan bir prenses ile evlenerek kendisinden sonra Arakan topraklarını yönetecek bir hanedan kurmuştur. Bu hanedana mensup toplam atmış iki kral 1782 yıl Arakan'ı hakimiyeti altında tutmuştur.¹⁷ Bu hanedan yıkıldıktan sonra tekabül eden M.S. 146 yılında *Chandra-Surya* (Ay-güneş) hanedanı bölgede hakimiyeti sağlamıştır.¹⁸

Her ne kadar Arakan'ın milattan önceki tarihi değerlendirildiğinde, M.Ö. 2666 yılına kadar eskilere götürülse de o zaman tarihi kaydetmek için herhangi bir sistem veya uygulama olmaması nedeniyle rivayetlerde var olan tarih bilgisine bağlı kalmak makul değildir. Ayrıca Mahfuzur Rahman Akhanda, tarihçi A. P. Phayre'in Maharajawang'den gelen bir rivayeti aktararak bu tarihin zabtı konusunda delillendirmeye çalışsa da bunu kesin doğru olarak düşünmek ilmi hassasiyetten uzaktır diye yorum yapmaktadır. Fakat, Phayre'in kralların adla-

→ →
gong, 1999, s. 4

¹⁵ Bazı kaynaklarda Hindistan'dan gelen kralın adını zikretmeyerek sadece Arakan'a gelip yönetmeye başlamıştır diyor. Bkz. Akhanda, Mahfuzur Rahman, *Arakaner Musalmander Itihas*, Bangladesh Co-operative Book Society, Dhaka, 2013, s. 28.

¹⁶ Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihas*, s. 28.

¹⁷ Phayre, A.P., *History of Burma*, Trübner & Co., London, 1883, ss. 43-44

¹⁸ Phayre, *History of Burma*, s. 44

rını ve hüküm sürdükleri müddeti sırasıyla zikretmesi sebebiyle başlangıçta bu kabul edilecek bir husustur.¹⁹

Chandra-Surya hanedanı II. yüzyılın ortalarında yani M.S. 146 ya da 151 yıllarda Magdh bölgesinden büyük bir ordu ile gelerek Arakan ve Çitagong'u²⁰ kuşatıp eski başkent Dannavadi'yi ele geçirerek burada yeni bir krallık dönemini başlatmıştır. Bu hanedanın hakim olduğu topraklar içerisinde Çitagong bölgesinde Hinduizm ve Arakan'da ise Budizm kültürü etkili hale gelmiştir. M.S. V. yüzyıla kadar Arakan-Çitagong bir bütün olarak Chandra-Surya hanedanı tarafından yönetilmiştir.²¹ Bu hanedana mensup toplam yirmi beş kraldan ilk on biri döneminde 788 yılına kadar Arakan-Çitagong tek bir otoritenin elinde kalmıştır. Ancak VI. yüzyılda Çitagong bölgesi Arakan'dan ayrılarak Şamatata bölgesindeki Karag hanedanının idaresi altında girmiştir.²²

Ayrıca Vesali diye bilinen yerde de yine Chandra-Surya hanedanına mensup kimseler hüküm sürdürmüştür. Bunu teyit eden en önemli belge ise Vesali bölgesinde yer alan bağımsız Arakan'ın son başkenti olan Mrahang şehrinde bulunan Sittaung Tapınağında burayı yöneten kralları metheden altmış dokuz satırlık bir mezar yazısıdır.²³ Son olarak Dannavadi'deki Chandra-Surya hanedanı, Vesali'yi başkent yapıp 788 yılında Mahataing Tsndra, Arakan'da Chandra hanedanını kurmuştur. Toplam on iki kraldan oluşan bu hanedanlık 1018 yılına kadar hakimiyetini sürdürmüştür.²⁴

Chandra hanedanının XII. kralı olan Nga-Menng-ngu-tum, Burmalıların isyanı sırasında öldürülmesi sebebiyle oğlu Khettathing tahta geçiş başkenti isyancıların elinden korumak için devlet merkezini Vesali'den Pyintsa'ya²⁵ taşımıştır.²⁶ Bu hanedanın on beş kralı Arakan'da hüküm sürmüştür. Sadece ilk beş kral tam bağımsız bir şekilde hüküm sürmüşlerdi.²⁷ Bunlardan sonra 1057 yılında Pun-na-ka'nın döneminde Arakan'ı, Pagan kral Anwaratha kontrol altına almıştır. Bölgedeki hakimiyetini güçlendirmek için bu kral hem daha önceki hanedanı kendine bağlı hale getirmiş hem de bu hanedandan bir prenses ile evlenmiştir. 1057'den 1279 yılına kadar toplam on kral devamlı olarak 1057-1103 yıllar arasında Pagan kralın kontrolü altında hüküm sürmeye devam et-

¹⁹Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihash*, s. 29; Ayrıca M.Ö. kralların adı listesi zaman ile bakmak için- Karim, *The Rohingyas: A Short Account of Their History and Culture*, Arakan Historical Society, Chittagong, 2000, s. 23; G.E.Harvey, *History of Burma*, 139-45; Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihash*, ss. 251-54.

²⁰Günümüzde Bangladeş ile Myanmar (Arakan) arasında bulunan sınırda yer alan bir şehirdir. Bangladeş'in Cox'sbazar, Ramu ve Chittagong gibi şehirlerin büyük bir kısmı uzun bir süre Arakan hakimiyeti altında kalmıştır. Ancak 1666 yılında Şayesta Han'ın döneminde Chittagong'un tamamı Bengal yönetimi altına girmiştir.

²¹Harvey, *History of Burma*, s. 137; Bala, Amritolal, "Alaoler Kabbe Hindu-Muslim Songskrit", s. 54.

²²Chowdhury, Abdul Haq, *Prachin Arakan Roaingna Hindu O Badua Bauddya Odhibasi*, Bangla Academy, Dhaka, 1994, ss. 6-7.

²³Johnston, E. H., "Some Inscriptions of Arakan", *Bulletin of the School of Oriental and African studies* (SOAS), Haziran-1944, Cilt-11., Sayı-2, 1944, ss. 357-385.

²⁴Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihash*, s. 30.

²⁵Şimdiki Hindistan-Bangladeş sınırında bir bölge.

²⁶Khan, *TheMaghs: A Buddhist Community in Bangladesh*, s. 18

²⁷Phayre, *History of Burma*, s. 299.

mişlerdir. Ancak sonraki zamanlarda bahsettiğimiz Pyintsa'daki bu on kraldan olan VII. Kral Minbilu'nun oğlu Letiya Men-gan-ung 1103'te yeni bir hakimiyet kurarak başkenti Pyintsa'dan Parin'a taşımıştır. Bu hanedandan toplam sekiz kişi 1167 yılına kadar 64 sene boyunca hüküm sürmüştür.²⁸

Bu dönemden sonra Arakan'da bazı krallıkların hüküm sürdüğü görülmektedir. Mesela, Hkrit Hanedanı (1167-1180), Pyintsa'yı başkent yapıp, 1180-1237 yılları arasında varlık göstermiştir. H-Lan-ma-Phyu 1237'de tekrar Pyintsa'dan Longiyet'e başkenti taşıdıktan sonra onun soyundan gelenler 1237-1406 yılları arasında Arakan'ı yönetmişlerdir. Yalnız 1237-1279 yılları arasında Pagan krallıkların kontrolü altında kalan bu hanedan 1406'ya kadar özgürce hüküm sürmüştür. Bölgeyi zaman zaman kontrol altına alan Paganlar, 1277 ve 1283'te iki defa Moğol istilasına uğrayarak 226 yıllık hakimiyetlerini kaybetmiştir.²⁹ Bundan sonra Mengdi Hanedanına mensup krallar döneminde (1279-1406) özgürlüğünü korumayı başarmışlardır. Ancak bu hanedanın son kralı olan Meng-tsau-mun'un döneminde Arakan tarihi hızlıca değişmiştir. Ondan sonra, Arakan tarihi İslam'ın bölgede gelişmesi ve bu gelişimin etkilerine bağlı olarak şekillenmiştir.

Arakan'da İslâmiyet'in Gelişmesi ve Yayılışı Üzerine bir Değerlendirme

Arakan'a Müslümanların ilk gelişi hakkında kesin bir tarihi veri olmasa da, Arap tüccarların sayesinde Arakan'ın İslam ile tanıştığını söyleyebiliriz. Arapların Hint Okyanusuna kıyısı olan ülkelerle olan ticari faaliyetleri Hz. Peygamber dönemine kadar geriye gitmektedir. Kimi araştırmacılara göre VII. yüzyılda Arap tüccarların Bengal Körfez bölgesine gelerek güçlü ticari bağlantılar kurmaları ve bunun sonrasında bölgedeki etkilerinin giderek artması sebebiyle körfezdeki küçük adalarda bağımsız bölgeler kurmaya çalıştıkları tahmin edilmektedir.³⁰ Ancak bu hususta diğer bir araştırmacı, V. yüzyılın öncesinde Arap tüccarların Güney Doğu Asya'da deniz ticaret yolu vasıtasıyla Hindistan ve Burma limanlarında ve Çin'in Kanton (önceki adı Kanfu'dur) limanında ticari faaliyetler yürüttüklerini ifade etmektedir.³¹

Muhammed Hamidullah'ın tespitine göre, Basra ve Bahreyn Arap tacirlerinin sık sık uğradıkları önemli bir açık pazardır. Muakkar ve Debâ ticaret panayırı bu bölgede kurulur ve bu fuarlara Araplar kadar, İran, Hindistan hatta Çin'den bile tüccarlar katılırdı.³² Dolayısıyla Hz. Peygamber'in çeşitli hadislerinde Çin, Hint ve Orta Asya'dan ve bu bölgenin milletlerinden bahsetmesi, muhtemelen bu seyahatler sırasında edindiği bilgi ve izlenimlere dayanmaktadır. "İlim Çin'de bile arayınız."³³ hadisini Hz. Peygamber'in bu ticari seyahatler sonucunda o bölgelerin ilim ve kültürüne dair fikir sahibi olması sebebiyle daha

²⁸ Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihas*, s. 32

²⁹ Phayre, *History of Burma*, ss. 300-01

³⁰ Habibullah, N. M., *Rohinga Jatir Itihas*, Bangladesh Co-Operative Book Society, Dhaka, 1995, s.17.

³¹ Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihas*, s. 34

³² Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993, I/24, s. 48.

³³ Beyhaki, *Şu'abu'l-İman*, thk. Muhammedes-Said Besyuni Zağlul, Beyrut, 1410, I/92.

sonraki dönemlerde dile getirmiş olması muhtemeldir.³⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in Uzakdoğu'dan ve Orta Asya'dan gelen tüccarların da katıldığı Suhâr ve Debâ panayırlarına gittiği Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde zikredilmektedir.³⁵ Arabistan'ın iki büyük limanından birisi olan Debâ panayırına Hint, Sind ve Çin'den tacirler de katılırdı. Bu sebeple gerek Arabistan'ın gerekse diğer deniz aşırı ülkelerin malları, "musâveme" (icab ve kabul şeklinde) gerçekleştirilen alış-veriş tarzı ile satılırdı.³⁶

Özel olarak, V. ve VI. yüzyıllarda Bizans ve Sâsânî kralları arasında devamlı olarak savaşlar sürdüğü için Arapların kara ticaret yolu kısıtlanmıştır. Bu nedenle Araplar, deniz yolunu tercih ederek bu bölgedeki limanlarla ticari ilişkilerini geliştirip VI. ve VII. yüzyılın başlarında Güney Hindistan'ın Malabar, Kalküta, Çerorbandar (liman) ve o dönemde Arakan ve Çitagong'un deniz sahilinde kalıcı olarak ticari bölgeleri kurmuşlardır.³⁷ Ancak, Moshe Yegar'ın 'The Muslims of Burma' adlı eserinde IX. yüzyılda Burma civarına ilk Müslüman denizcilerin ulaştığını zikreder. Ayrıca Çinli gezginler, 860 yılında Burma sınırında Sâsânî kolonilerin varlığı hakkında bilgi aktarmıştır.³⁸

Bunun yanında, Arakan'da bu tüccarların bir devlet kurduğuna dair bilgiler ortaya çıkmaktadır. Fakat, tarihsel açıdan bunun incelemesi yapıldığında ilk olarak Dr. Muhammad Enamul Haq, 953 yılında Arakan kralı Su-La Teing Sanda-Ya, 'Surtan' adı diye geçen bir devletin *Set-Ta-Going*³⁹ adlı bir şehre savaşmaya gittiğini ifade eder. Ona göre, bu 'Surtan' kelimesi Arapça 'Sultan'ın, Arakan dilindeki bozulmuş halidir. Onun için Çitagong bölgesinde bir Arap devletinin geçmişteki varlığını iddia etmektedir. Hem de O, bu devlet sayesinde kıyı bölgesi olarak Noakhali'yi, o Arap devletinin bir parçasıdır diye zikreder.⁴⁰ Ayrıca, Dr. Mohar Ali de böyle bir devletten bahsetmektedir.⁴¹ Ancak, Abdul Karim, ticarî açıdan Arapların varlığı bilinse bile bir devlet kurup yönetmeleri, aslında şüphe oluşturan iddiadır, demiştir.⁴² Yine, 'Sultan' kelimesi, XI. yüzyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlandığı düşünülürse de bölgede bir Arap devletinin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte Müslüman tüccarların sahilde kurdukları çadırlar ve kendi yönetimleri altında bulunan bir ticaret merkezinden bahsedilebilir.

A. M. Chowdhury, yukarıdaki bilgiyi şu şekilde değerlendirmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren Araplar bölgeyle net bir ticarî ilişki kurmuştur. Ancak Bengal'i fetheden İhtiyar Uddin'in vasıtasıyla Türkler bölgeye gelinceye kadar (1203)

³⁴ Hamidullah, Muhammed, "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1975, Sayı: 6, ss. 140-141.

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsneid*, IV/206.

³⁶ Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul, 1999, s. 20.

³⁷ Khan, 'Bangladesse İslam: Koekti Totthya Sutra', *Masik Madina*, Sayı-10, Ocak-1992, s. 39.

³⁸ Yegar, Moshe, *The Muslims of Burma*, Wiesbaden, 1972, s. 2.

³⁹ Bunun manası ise artık savaş yapmamalıdır.

⁴⁰ Haq, Muhammad Enamul, *Purva Pakistane İslam*, Dhaka, 1948, s. 17; Arakan Rajshabhay Bangla Sahitya, Ed. Abdul Karim ve E. Haq, Kalküta, 1935, s. 3.

⁴¹ Ali, Muhammad Mohar, *History of the Muslims of Bengal*, cilt-1A, Islamic Foundation, Bangladesh, 2003, ss. 37-40.

⁴² Karim, *Chattogramme İslam*, Byy, Yyy, ss. 16-17.

Müslümanların yerleşmesi mümkün gözükmemektedir. Diğer bir açıdan eğer Arapların bölgede böyle bir yerleşim yeri olsaydı, İbn Hurdazbih gibi meşhur Arap coğrafyacıları kitaplarında bundan bahsederlerdi. Ancak onlar sadece Bengal limanı ve bölge ticaretinden bahsetmiştir.⁴³ Hasan Sharif ise Bengal'de IX. yüzyılda Abbasî dönemine ait sikkelerin bulunmasına dikkat çekerek İhtiyar Uddin'in Bengal'e girmesinden önce Bangladeş'te Müslüman varlığından söz eder. Fakat o da bir yerleşim yeri veya Müslüman çoğunluğun olduğu bir eyaletin varlığını reddetmektedir.⁴⁴

İslam Tarihi kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmasa da hem Bengal bölgesine hem de Çin'e ait kaynaklarda Sa'd b. Ebû Vakkas'ın bir heyetle Hz. Peygamber'in davetini bölgeye ulaştırdığına ait bilgiler bulunmaktadır.⁴⁵ Ancak Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın liderliğinde Hint Okyanusu vasıtasıyla Çin'e giden bu İslam tebliğ grubu hakkında rivayetler araştırmacı Cemil Lee tarafından değerlendirilmiştir. Cemil Lee'ye göre elde bulunan tarihi veriler ve asırlarca süregelen bölgeyle olan temaslar göz ardı edilmese dahi bu konuda güvenilir tarihi deliller bulmak mümkün değildir. İlk olarak Çin'e İslamiyet'in giriş zamanı 628 yılı olsa bile çoğu tarihçiye göre bu zaman 651 yılıdır. İkinci görüşü benimseyen tarihçilere göre Müslümanların Uzak Doğu ile ilk teması Hz. Osman döneminde (644-656) bir elçi gönderilmesi aracılığıyla gerçekleşmiştir. Fakat bireysel olarak Arap tüccarlarının bu tarihten önce Çin'e gittikleri ve güzergâh üzerindeki bölgelerde ticari temaslarda bulunma ihtimalleri bulunmaktadır. Bu nedenle Çin'de İslamiyet'in öncüsü olarak bilinen Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın 632 yılında üç arkadaşı ile Çin'e gitmesi veya bir diğer kaynağa göre sahabe Sa'd b. Lebid el-Habaşi ve Yusuf adlı zatlardan bahsedilmesi bölge halkı tarafından menkibeleştirilerek Uzak Doğu'da İslam'ın başlangıç unsuru olarak kabul edilmiştir.⁴⁶

İlk dönem İslam davetçileri Güneydoğu Asya'ya giderken Hint Okyanusunda ticari gemilerle Malabar, Çeror, Çitagong, Akyab ve Kanton gibi yerlere uğrayarak ilerliyorlardı. Bu nedenle ilk İslam davetçilerinin Malabar'dan sonra Çitagong ve Akyab'da İslam'ı tebliğe çalışmış olabileceklerini söyleyebiliriz. Nitekim bazı araştırmacılar Ebu Saîd el-Hudri'den gelen bir rivayeti esas alarak Hint bölgesinden bir kralın Hz. Peygamber'e hediye göndermesinden bahsetmelerine rağmen bu hediyeyi gönderen kralın adından söz etmezler. Ancak bu bölgede bulunan Ruhmi⁴⁷ ya da Rahmi⁴⁸ krallarının ara ara İran bölgesindeki hü-

⁴³ Chowdhury, Abdul Momin, *Dynastic History of Bengal*, The Asiatic Society of Pakistan, Asiatic press, Dhaka, 1967, 248-50.

⁴⁴ Sharif, Hasan, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, Adorn Publication, Dhaka, 2010, s. 78.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihash*, s. 35; Ma Tong (ed.), *Zhongguo Yisilan Jiaopai yu Menchen Zhidu Shilue*, Ningxia Renmin Chubanshe, 1995, s. 48-52.

⁴⁶ Lee, Cemil, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, TDV Yayınları, Ankara, 1991, ss. 29-32

⁴⁷ Tarihçiler Ruhmi kelimesini Arakan olarak anlamışlardır. Çünkü Arakan'ın eski adı 'Rukham'dı. Arapça'da Rukham'ın manası mermer anlamına gelmektedir. Arakan'ın eski başkenti olan Mrohang'nın eski adı 'Kyakpru'dur. Bu kelimenin Burma dilindeki manası da beyaz taştır. O halde Rukham ve Kyakpru'nun aynı bölge olması sebebiyle ikisi de Arakan'a işaret etmektedir. Bunun yanısıra Rukham kelimesini kimi tarihçiler biraz değiştirerek Ruhmi kimileri ise Ramu olarak bahsederler. Ramu ise bugünkü Bangladeş'te Myanmar sınırında yer alan bir ilçedir. Bkz- Akhanda, 'Arakaner Musalman der Itihash', 58. dipnotu, s. 77; Daha detaylı bilgi için bkz- İslam, Muham-

kümdarlara hediyeler gönderiyor olmaları⁴⁹ yukarıdaki rivayette adı geçmeyen kralın bu krallardan olması ihtimalini güçlendirmektedir.

Ruhmi krallarının Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz'e ve Abbasî halifesi Ebu Abdullah Memun'a mektuplar göndermesi ve bu mektuplara cevaplar verilmesi⁵⁰ Hz. Peygamber döneminde İslam davetinin Arap tüccarlar vasıtasıyla Arakan'a deniz yoluyla ulaştığı söylenebilir. İlk İslamî devirlerden itibaren Müslüman Arap tüccarların Arakan bölgesine sıklıkla uğradıklarını ve buradaki krallar ile Batı Asya'daki Müslüman halifeler arasında diplomatik ilişkilerin olduğunu ortaya koymaktadır.

Müslümanların VIII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar bölgedeki faaliyetleri sonrasında oradaki krallar Müslümanlardan etkilenmiş hatta İslam'a sempati ile bakmaya başladıklarını söyleyebiliriz. Yukarıda sözünü ettiğimiz halifelere Ruhmi krallar tarafından mektup gönderilmiş olması Arakan ile hilafet merkezinin ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü Ruhmi diye isimlendirilen krallar Arakan'da bulunurlardı. Muhtemelen hilafet merkezine gönderilen bu mektuplar ya Surya Khiti (714-723) veya Surya-Engu- Chandra (810-830) tarafından gönderilmiştir. Onların yazdıkları bu mektuplar İslam'a duyulan sevgiyi ve Müslümanlara olumlu bakışın ispatı niteliğindedir.⁵¹

Arakan tarihi kaynakları, VIII. Yüzyıldan başlayarak Müslüman tüccarlarla birlikte davetçiler de Arakan sahillerine gelmiştir. Manyu bölgesinde bulunan Efsanevi Hanifar Tonki ve Hayafurir Tonki türbeleri, Ambari'nin Babacı Şah Munayim türbeleri, Akyab'daki Pir Bedir Şah türbeleri, Müslüman davetçilerin VIII. yüzyıl gibi erken bir dönemden başlayarak bölgeye ulaştıklarının en güzel kanıtıdır. Bölgede en çok bilinen ve XIII. yüzyıla ait olan Müslüman türbelerinden biri Bedir Makam türbesidir. Halk arasında Pir Bedir olarak bilinen Pir Bedreddin Bedr-i Âlem'in Arakan sahillerine yayılan müritleri tarafından yaptırılmıştır. Buna ilaveten Arakan kronikleri Pagan dönemde de Müslüman sûfilerin bölgede seyahat etmekte olduklarına işaret eder.⁵²

Diğer yandan 788 yılında Arakan'da hüküm süren Mahat-Engu-chandra'nın açık politikası ve yardımseverliğinden dolayı Vesali civarında Müslümanlar İslamiyet'in yayılışı için büyük bir imkân ile karşılaşmış Arap Müslüman tüccarları *Rhambi* limanı ile diğer bazı limanları ticaret ve tebliğ faaliyetleri için kullandıkları görülür. Daha sonra bölge hükümdarının onların zekâsı ve olumlu davranışlarından memnun kalması üzerine bu Müslüman tüccarların bölgeye yerleşmesine izin verilmiştir. Nitekim bu tüccarlar orada kendi eşlerini götürmeyip yerel

→ →

mad Nurul, *Praçin İtihasa Ruhmi Rajjo*, Ed. Muhibullah Siddiki, Arakan Historical Society, Chittagong, 2000, ss. 264-275.

⁴⁸ Araplar bölgeye ilk geldiği zaman Arakan'a yakın yerlerde gemileri kaza geçirdikleri zaman onları kazadan bölge halkının kurtarması sebebiyle Rahm ya da Raham diye isimlendirmişlerdir. Rongingya kelimesinin buradan geldiği yönünde iddialar vardır.

⁴⁹ Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihash*, s. 35.

⁵⁰ Reşid b. Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Matba'atü'l-Hukûmetü'l-Kuveyt, Kuveyt 1959, s. 21-22.

⁵¹ Akhanda, *Arakaner Musalmander Itihash*, s. 36.

⁵² Yunus, Muhammad, *Dünden Bugüne Arakan*, çev. Hatice Uğur, Mavi Ofset, İstanbul, 2012, s. 18.

Hindu ve Budist kadınlarla evlenerek Arakanlı Müslüman bir kitlenin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.⁵³ Muhammad Yunus tarihçi Godfrey Eric Harvey'in bir yorumu şöyle kullanmıştır: "Budist ülke X. yüzyıldan sonra yayılan İslam'a karşı koyacak durumda değildi. İslam, Assam'dan Malay'a kadar olan bütün sahil şeridinde XIII. yüzyıldan itibaren önemli bir güç hâline geldi. Arakanlı kadınlar, İslam'ın etkisiyle Burma'daki kadınlardan farklı bir hayat yaşamaya başladılar."⁵⁴

İslam bölgede doğal seyrinde güçlü bir şekilde yayılmaya devam etmiştir. Fakat XIII. yüzyıldan itibaren Bengal bölgesinin İslam hâkimiyetine girmesinden sonra Arakan krallığı kuzeyden de İslâm dini ve kültürünün etkisi altında kalmıştır. Böylece Arakan'da yaşayan Müslüman nüfus ciddi oranda artmıştır. Arakan'da Müslüman varlığındaki bu artış Mrauk-U Hanedanı zamanına rastlamaktadır. XV.-XVIII. yüzyıllar arasında ise bölgede Budistler arasında İslam'a büyük ölçüde geçişin olduğu görülmektedir.⁵⁵

Arakan'da İslam'a katkı sağlayan önemli bir unsur ise Hint topraklardaki Brahmanlar idi. Toplumun lideri olan Brahmanlar alt tabakadan olan insanlar tarafından ilah olarak görülüyordu. İkinci olarak, Khaitriyolar, savaşçı olarak biliniyordu. Üçüncü olarak, Baişşolar, meslekçi ve son olarak Şudryalar, hem aşağıdaki sınıftan hem de diğerlerden zulüm gören bir grup olarak ortaya çıkmıştır. Şunu söylemek gerekir ki, eskiden kalan Budistlere yeni gelen Aryanlar, kast sistemi oluşturarak zulüm yapıyordu. Aynı zamanda onlar Baişşolar ile dördüncü sınıf olarak sayılıyordu. Arakan'da Budistler dinlerini kolayca yaşıyorlardı. Ancak Aryanlar, yani Brahmanlar sınıfının oluşmasıyla Budizm'in özgür bir şekilde yaşanmasında zorluk baş göstermiştir. Sonuç olarak kast sisteminin adaletsiz yapılması ayrıca dini hoşgöründen uzak olması sebebiyle siyasi, ekonomik ve sosyal problemler ortaya çıkmıştır. Bu durum İslam ve Müslümanların bu bölgeye girmesini kolaylaştıran sebep olmuştur. İslam ve Müslümanların Budistlere karşı takındıkları hoşgörü Budistler tarafından Müslümanların memnuniyetle karşılanmasına yol açmıştır.⁵⁶ Sonra bölgeye gelen Şah Muna-yem, Haydar Ali Şah, Nurullah Şah, Acluddin Şah ve Syed kardeşler gibi bazı dervişlerin faaliyetleri sonucunda Arakan'da İslam toplumun içerisinde iyice yer edinmiştir.⁵⁷ Prens ve çiftçiler aynı safta namaz kılması bölgede yaşayan Hindu-ların İslam'dan etkilenmelerine yol açmıştır.

Arakan'daki Müslümanların yayılışının sebebi olarak göç unsurunu değerlendiresek de aynı anda arda arda üç büyük göç dalgası Arakan'a gelmiştir. İlk Müslüman denizciler (İran, Arabistan, Türkiye, Bengal'den) VII. yüzyılda bölgeye yerleşmiş ve hiç zorlanmadan bölgeye ayak uydurmuştur. XII. ve XIII. yüzyıllar boyunca daha büyük gruplar Arakan'a akın etmiştir. Arakan'a ikinci Müslüman göç dalgası XV. yüzyıldan başlayarak Burma kralı Bodawpaya'nın Arakan'ı işga-

⁵³ A.P.Phayre, "On The History of Arakan", *JASE*, Vol-XIII, 1844, s. 36.

⁵⁴ Yunus, *Dünden Bugüne Arakan*, s. 19.

⁵⁵ İslam, Nurul, "Muslim Influence in the Kingdom of Arakan", s.2

⁵⁶ Karim, Abdul, *Banglar İtihas: 1200-1857*, Jatiyo Sahitya Prakash, Dhaka, 2013 ss. 13-14.

⁵⁷ Khan, A.M., "Arakane Musalman Somproday", *Daynik Azadi*, 22-27 Ağustos, 1978. ss. 22-44.

line kadar yani 1784 yılına kadar sürmüştür. İngiliz İmparatorluğunun Hint alt kıtasında genişleme politikası sonucunda 1826 yılında Yandabo Antlaşması gerçekleşince İngilizler tarafından Arakan ilhak edildi. Bu tarihten sonra 1940'lara kadar süren üçüncü ve son büyük göç dalgası başladı. Hinduların geniş ölçüde bölgeye gelişleri ekonomide durgunluğa sebebiyet verdiği için toplumsal gerginliğe yol açtı.⁵⁸

Bu göç dağılımından sonra yerli ve göç eden Müslümanların sayısına bakacak olursak Arakan'ın Akyab şehrinde 1872 yılında 58263 Müslüman yaşarken, 1881'de toplam 99548 Müslüman'ın ikamet ettiğini görürüz. Ayrıca Arakan'da 1872'deki Müslümanların sayısı 99846 iken, 1881'de 168881'e ulaşmıştır. Ancak 1891'de bütün Burma'da gerçekleştirilen ilk nüfus sayımına göre, aşağı Burma'nın (Arakan civarı) Müslüman nüfusu 1881'deki 168881'den 210649'a yükselmiştir. Burma'nın toplam nüfusu ise 253640 kişidir. Bu nüfus sayımına göre toplum Şeyh, Seyyid, Moğol, Patan (Afgan), Burmalı, Arakanlı, Türk ve Araplardan oluşmaktaydı. Daha sonraki nüfus sayımlarında Müslümanların sayısı gittikçe artmıştır.⁵⁹

Burada bir soru aklımıza gelmektedir ki, İslam niye Arakan içine hapsolmuştur? Yani Arakan dışı diğer Myanmar eyaletlerinde İslamiyet'in yayılışı neden çok yaygın değildir? Bu soruya makul cevaplar bulabilmemiz için tarihçi Yegar'ın öne sürdüğü şu üç unsuru göz önüne almamız gerekir. 1. coğrafi faktör: Burma'nın dağları ve Arakan ile arasında bulunan doğal engeller Myanmar'ın iç bölgelerinin Hint Okyanusu ile irtibatını kesiyordu. 2. Ticari faktör: Arakan'ın ticari açıdan cazibe merkezi olması sebebiyle bölgeye gelen Müslüman tüccarlar Arakan dışında kalan yerlerle çok ilgilenmediler. 3. Dinî faktör: Myanmar'ın iç bölgelerinde yaşayan Budistlerin Hindulara oranla İslam'a ilgisi daha az olmuştur. Ayrıca Budist Rahiplerin İslam karşıtı söylemleri bölge halinde İslam'a karşı bir önyargı oluşturmuştur.⁶⁰

Bir yandan Myanmar'daki İslamiyet'e ve Müslümanlara baktığımız zaman etnik köken ve tarihi gelişim açısından esasta dört gruba ayrılmaktadır. Birinci olarak, bunların en eskisi XI.-XIV. yüzyıllar arasında deniz yoluyla gelen Arap, Hint ve İran asıllı ilk Müslümanların nesilleridir. Bunların çoğunluğu Pagan Kralı Anawartha döneminden itibaren Myanmar hükümdarlarının hizmetinde çalışan birçok Müslüman muhafız ve saray hizmetçisi olduğu anlatılır. Budizm'in koruyucusu olan bu Pagan krallar, diğer ülkelerden gelen Müslüman yerleşimcilerin dinî uygulamalarını ve yerli kadınlarla evlenmelerini müsamaha ile karşıladılar. İkinci olarak, Kuzeydoğuda Çin sınırındaki Şan eyaletinde de Çin asıllı geleneklerini sürdüren küçük bir Müslüman topluluk yaşamaktadır. Panthay (Pathi isminin bozulmuş şekli) denilen bu topluluk, XIX. yüzyılın ortalarında Çinliler'in yığıldığı Yunnan'daki İslâm Sultanlığından buraya sığınanların neslinden gelmektedir. Bunların sayısı çok azdır. Üçüncü olarak, İngiliz sömürge dönemi boyunca

⁵⁸ FIDH Raporu, *Burma: repression, discrimination and ethnic cleansing in Arakan*, 2000, s. 5.

⁵⁹ Yegar, *The Muslims of Burma*, ss. 115-16.

⁶⁰ Yegar, *The Muslims of Burma*, ss. 26-27.

işçi, memur ve tüccar olarak ülkeye gelen Hint asıllı Müslümanlardır. Dördüncü ve en kalabalık topluluk olarak batı sahilindeki Arakan bölgesinde yaşayan Rohingyayalardır. Bengal, Urdu, Burma dillerinin bir karışımı olan ve kendi adlarını taşıyan dili konuşan bu grubun nüvesi Bengal kökenlidir ve bölgedeki XV. ve XVI. yüzyıllarda yaşayan Bengal Sultanlığı'nın hâkimiyet yıllarında oluşmuştur. Diğer Müslümanlara göre daha fakir olan Rohingyaalar savaş, sürgün ve baskılara maruz kalma gibi önemli sıkıntılar yaşamışlardır.⁶¹

Arakan'da İslam Hakimiyeti ve İslam Kültürünün Etkileri

1430 yılında Mrauk-U Hanedanı'nın kurucusu olan Narameikla (Süleyman Şah) tarafından Arakan bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Tahta çıkar çıkmaz Narameikla, Anonthiew adlı bir kralın kızını başka bir şehirden kovarak Arakan'ın başkenti Launggret'e getirmiştir. Bu kral Narameikla'dan tahtı geri almaya çalışmış fakat başaramamıştır. Bu kargaşadan istifade eden Burma kralı Anonthiew'e Narameikla'nın hakim olduğu yerlere saldırmasını emretmiştir. Bu saldırı gerçekleştiği zaman Narameikla kendini kurtarmak için Bengal bölgesine sığınıp Gavra'daki Bengal sultanından yardım istemiştir. 1430 yılına gelindiğinde Bengal Sultanı Celeleddin Muhammed Şah⁶² bir ihanet sebebiyle ikinci kez⁶³ gönderdiği otuz bin kişilik bir orduyla Arakan'ı geri alabilmiş ve Arakan bağımsız hale gelmiştir.⁶⁴

Narameikla, başkenti 1433 yılında Mrauk-U ya da Pattahri Kuilla olarak bilinen yeni yerleşim bölgesine taşıyarak bir yıl sonra vefat etmiştir.⁶⁵ Ayrıca şunu söylemek gerekir ki, Narameikla döneminden itibaren Arakan kralları⁶⁶ Bengal Sultanları gibi paraların bir tarafında Arap harfleri ile kelime-i şehâdet diğer tarafında sultanların Müslüman adları ve unvanları yer almaya başlamıştır.⁶⁷ Narameikla'dan sonraki krallar Bengal nüfuzundan kendilerini kurtardıysa da paraların bir tarafında Arap harfleri ile kelime-i şehâdet diğer tarafında Budist adları kullanmaya devam etmiştir.⁶⁸ Bu uygulama aslında onların Bengal Sultanlığı'nın üstünlüğünü tanıdıklarının bir göstergesidir.

XV. yüzyıl Arakan'ın tarihi için çok önemlidir. Bu dönemde Bengalli Müslüman alimler, sanatkarlar, şairler, edipler Arakan'a yöneticiler tarafından davet

⁶¹ Göksoy, İsmail Hakkı, "Myanmar", *DiA*, 2006, XXXII, ss. 254-255

⁶² Bengal Sultanların yardımcısı olarak bilinen 'Raca Ganeş, onun Müslüman olan oğlu Celeleddin Muhammed Şah, babasını öldürerek tahtı ele geçirdi ve başkenti Pandua'dan Gaur'a taşıdı. Narameikla ona sığındığı zaman ondan etkilenip o da Müslüman oldu.

⁶³ Celeleddin Muhammed Şah, ilk kez Narameikla ile Ulu Gen yani Vali Han adındaki kumandanını Çittagong'a yolladı. Vali Han 50.000 kişilik bir ordu ile diğer bir iddiaya göre 20.000 kişilik bir ordu ile Arakan'ı fethetmeye ve Süleyman Şah'ı tekrar sultan yapmak amacıyla bölgeye gelmiştir. Vali Han Burmalıları geri püskürtmeyi başarmasına rağmen kendisine güvenen Bengal kralını tanımamıştır. Şua Mangji isminde biriyle anlaşarak iktidarı kendi eline almıştır. Süleyman Şah başkent Gaur'a geri döndü. Vali Han'ın ihanet ettiğini duyan Celeleddin Muhammed Şah, Gen kumandasında ikinci bir ordu daha gönderdi. Vali Han'ı yerinden eden Sandi Han, sonunda 1430 yılında Süleyman Şah'ı tahta oturtmuştur.

⁶⁴ Karim, *Banglar İtihas: 1200-1857*, s. 87

⁶⁵ Yunus, Dr. Muhammad, *A History of Arakan (Past&Present)*, I. Baskı, III. Bölüm, 1994.

⁶⁶ Narameikla'dan başlayarak toplam 48 kraldan ilk 9 kralı bastırdıkları paraların bir tarafında Müslüman isimleri kullanmıştır.

⁶⁷ Göksoy, "Arakan", ss. 104-108.

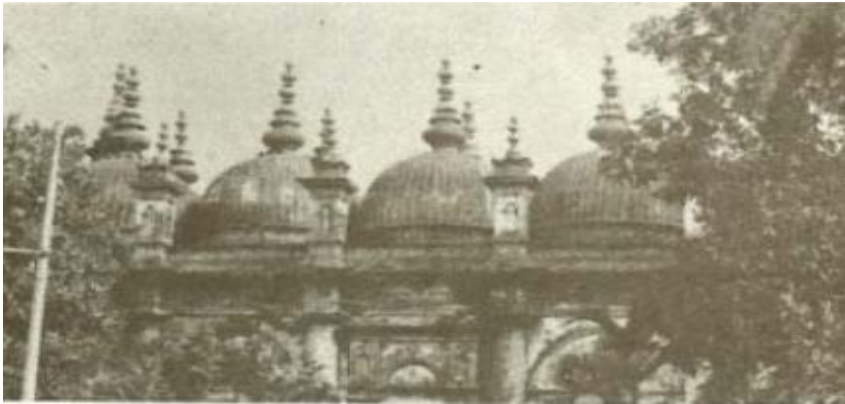
⁶⁸ Akhanda, *Arakaner Musalmander İtihas*, ss. 41-42.

edilmiştir. Çünkü Arakan kralları 1531'e kadar Bengal'e bağlılığını sürdürmüştür. Bu bağlamda Bengal bölgesinin kültür, toplum ve idari yönden büyük ölçüde Arakan'a benzerliği bulunmaktaydı.

Şekil-2: Bengal Sultanı Celeleddin Muhammed Şah döneminde (1415-1433) bastırılan sikke örnekleri. Celeleddin Muhammed Şah'dan etkilenecek Arakan kralı Naramaikhla, aynı şekilde para basmıştır. (Kaynak: Bhattasali, Nalini Kanta, *Coins and Chronology of the Early Independent of the Sultans of Bengal*, İngiltere, 1922, Ekler bölümü)

Arakan'da 1430-1530 yılları arasında sırasıyla on hükümdar tahta geçmiştir. Bu hükümdarlar Bengal bölgesiyle daima yakın ilişkiler içinde olmuşlardır. Arakanlılar Bengal'e vergi vermişler, Bengallilerden tarih ve siyaset öğrenmişlerdir. Ayrıca 1531'de tahta geçen Min Bin (Zebuk Şah) İslam dini ile ilgili ilimler öğrenmiştir. Böylece toplam on bir kral 1553'e kadar hakimiyet sürmüştür. Bir asra kadar devam eden bu süre zarfında Arakan krallığı, kuzeydeki sınırlarını genişletmiştir. Bu sınırlar, aynı zamanda bugünkü Bangladeş-Myanmar sınırını da oluşturmaktadır.⁶⁹

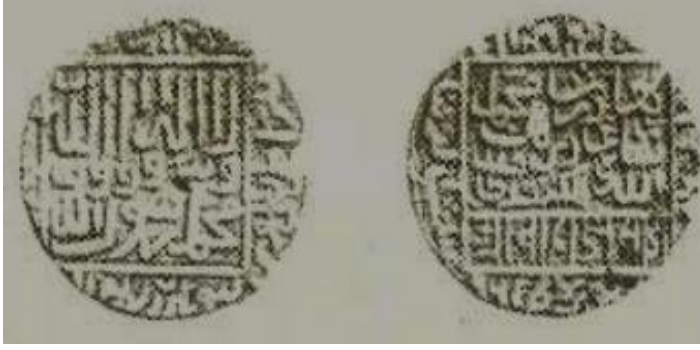

Şekil-3: Arakan'da (Akyab) XVII. yüzyılda inşa edilen Ulu Camii. (Kaynak: Yunus, Muhammad, *A History of Arakan: the Past and the Present*)

1531-1553 yılları arasında Arakan'a hakim olan Min Bin (Zebuk Şah) Ara-

⁶⁹ Yunus, *A History of Arakan (Past & Present)*, III. bölüm, IV. ve V. dipnotu.

kan tarihinin en güçlü yöneticilerinden biridir. 1531 yılında tahta geçmiş ve bugün "Arakan İmparatorluğu" olarak bilinen gücü oluşturup Bengal Sultanlarla ilişkileri keserek devletini genişletme politikası⁷⁰ takip etmiştir. Zebuk Şah döneminde dinî, fikrî ve kültürel alanlarda tam bir özgürlük hakim olduğu görülmür.⁷¹

Şekil 4: Sultan Bahadır Şah (1554-55) döneminde Arakan'da hicri 965 yılında basılan sikkeler örneği. (Kaynak: Yunus, Muhammad, A History of Arakan: the Past and the Present)

Bir müddet sonra Arakan tekrar Bengal Sultanların kontrolüne girmiştir. Bu durum 1571'e kadar devam etmiştir. Dirayetsiz hükümdarların hüküm sürdüğü yaklaşık yirmi yıllık bir duraklama döneminin ardından, 1571 yılında tahta Zebuk Şah'ın oğlu Min Phalaung (Sikander Şah) geçmiştir. O da hakimiyeti boyunca iç karışıklıklar ve dış tehditlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Ondan sonra Arakan, Min Raza Gyi (Salim Şah, 1593-1612), Min Khamaung (Hüseyn Şah, 1612-1622) ve Thiri Thudamma (II. Salim Şah, 1622-1638) yönetiminde kalmışlardır.

Buradaki son yönetici olan Thiri Thudamma (II. Salim Şah) döneminde Portekizlilerin körfezdeki faaliyetlerinde artış görülmüştür. Maghlar ve Rohingyaların bir kısmı Portekizlilerin desteğiyle korsanlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ancak Portekizli korsanlar köle avlama konusunda çok ileri gitmişlerdir. Arakanlılar bu seferlerde Portekizlilere nazaran çok az yer almışlardır. II. Salim Şah döneminde, 1631-1635 yılları arasında çok büyük bir kıtlık yaşanmıştır. Her şeyin fiyatı dört katına çıkmıştır. Kıtlığın başlıca sebebiyse peş peşe birkaç yıl yeterli ürün alınmamasıdır.⁷²

II. Salim Şah'ın 1638 yılında saraydaki bir entrika sonucu ölümünün ardından Arakan'ın altın çağı sona ermiş ve imparatorluğun gerileme dönemi başlamıştır. II. Salim Şah'ın yerine oğlu Meng Sani geçmiştir. Ancak çok geçmeden, dul kraliçenin sevgilisi tarafından öldürülmüştür. Meng Sani'yi öldüren ve halkın arasından gelen bu kişi, tahtı gasp etmiş ve Narapati unvanını almıştır. Ondan tahtını alarak kardeşi Matak Rai (Kemal) tahtta oturmuş ancak başarısızlı-

⁷⁰ Bir yandan Chittagong'u işgal etmek diğer yandan Burma'yı işgal etmeye çalışmıştır. Ama bunlar kalıcı olarak alamamıştı çünkü diğer yandan başka bir kralı bu yerlere saldırmaya uğraşıyordu.

⁷¹ Yunus, *Dünden Bugüne Arakan*, s. 29.

⁷² Yunus, *Dünden Bugüne Arakan*, ss. 37-38.

ğa uğramıştır. Narapati tekrar tahta otursa bile 1645 yılında yerine yeğeni Tadamindra geçmiştir. 1652 yılında ülke yönetimi Tadamindra'nın oğlu Sanda Tudamma'nın eline geçmiştir. Sanda Tudamma'nın ölümünden sonra ülke, 1784 yılında Burmalılar tarafından işgal edilinceye kadar yirmi altı kral tarafından yönetilmiştir.⁷³ Müslüman yöneticilerin içinde bulunduğu taht kavgalarından bunalan bir heyet Burma kralı olan Bodavphaya'ya, Arakan'ın kuşatması için müracaat etmiştir. Bodavphaya da bu fırsatı kabul edip 1784 yılında Arakan'ı kuşatmış ve Arakan'ın bağımsızlığını sona ermiştir.

Şekil-5: XVI. Yüzyılda Bengal hükümetinin etkisi altında kalındığı döneme ait bir sikke. (Kaynak: <http://www.wikiwand.com/en/Arakan>, Et: 18.08.2018)

Müslüman Hâkimiyetinin Sona Erişi

Yukarıda sözünü ettiğimiz kaos ortamı hem Arakan krallığını hem Arakan toplumunu parçalanmaya itmiştir. Arakan'ın içinde bulunduğu bu şartlardan istifade eden Burma kralı öteden beri yakından takip ettiği Arakan'ı 31 Aralık 1784 tarihinde işgal ederek Arakan'ın bağımsızlığını sona erdirmiştir. Bu işgal sonrası 200.000'dan fazla Arakanlı hayatını kaybetmiş ve kalanların büyük kısmı bölgede o zaman inşa edilmekte olan tapınaklarda zorla çalıştırılmıştır. Günümüzdeki çatışmaların köklerinin o günlere kadar uzandığı söylenmektedir. 1796 yılında Müslümanlar Burma işgaline karşı ayaklanmışlarsa da bu ayaklanma başarısızlığa uğramıştır. Bu olaydan sonra Arakan nüfusunun yaklaşık üçte ikisini oluşturan çok sayıda Arakanlı kaçıp Bangladeş'in Çitagong bölgesine sığınmıştır.⁷⁴

Bugünkü Arakan sorununun temeli zikrettiğimiz gibi 1784 yılındaki Burma işgaline kadar uzanmaktadır. Burma işgali esnasında Arakan'ın iki yerli halkı olan Müslüman Rohingya'lar ve Budist Rakhineler, oldukça sıkıntılı günler yaşarlar. Burma işgali, İngilizlerin bölgeyi işgal ettiği 1826⁷⁵ yılına dek sürer. İngiliz işgali altındaki Arakan'da iki halk kitlesi birbirlerine düşman ettirilir. Özellikle Budist Rakhineler üzerinde düşmanlık propagandaları kolayca taraftar bulur. Öyle ki, daha sonra kurulan ve Myanmar (Burma)'ı İngiliz işgalinden kurtarmak

⁷³ Yunus, *Dünden Bugüne Arakan*, s. 46.

⁷⁴ Medecis Sans Frontieres, "10 Years for the Rohingya Refugees in Bangladesh: Past, Present and Future", Hollanda, Mart-2002, s. 9.

⁷⁵ Bazı yerlerde 1824 olarak geçmektedir.

için mücadele eden Takin Partisi⁷⁶ bu düşmanlığı alabildiğince körükler.⁷⁷

İngilizler Myanmar'ı 1937'de Hindistan yönetimi altından çıkarmış ve Hindistan'dan ayrı bir koloni haline getirmiştir. İngilizlerin bu koloniyi korumak için attıkları adımlar başarısızlıkla sonuçlanmış ve Myanmar Hindistan'dan bir yıl sonra kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık sonrasında Myanmar Silahlı Kuvvetleri olarak bilinen Tatmadaw kanun ve düzenin korunması ve sürdürülmesinde etkin bir rol üstlenmiştir. Nitekim Tatmadaw, 1950'lerin başında Myanmar'da ortaya çıkan komünist ve ayrılıkçı hareketleri bastırmayı başarak, ülke birliğinin sürdürülmesine oldukça önemli katkı sunmuştur. Ancak Tatmadaw zamanla ülke üzerinde kontrolü sağlayan tek otorite olmuştur. Nitekim askeriye 1962'de Devrimci Konsey adı altında darbe yaparak yönetime el koymuş ve ülkede kontrolü sivil iktidara devretmeyeceğini göstermiştir. Sonuç olarak Myanmar 1962 ile 2011 yılları arasında sıkı bir askeri rejim altında yönetilmiştir.⁷⁸

Myanmar'daki cunta rejimi günümüz Rakhine olarak bilinen eyalette yaşayan Rohingyaların üzerine şiddete varan büyük bir baskı yapmaktadır. Müslümanların Myanmar ülkesine yasadışı yollarla göç ettiklerini savunmaktadırlar. Ancak Müslümanların bölgedeki geçmişten gelen varlıkları hakkında tarihi kanıtlar göz önünde bulunmaktadır. Buna rağmen Myanmar hükümeti Rohingya müslümanlarını kendi vatandaşı olarak görmemektedir. Bu siyasetin sonucu olarak bölgede yaşayan Müslümanların karşı karşıya kaldıkları problemler hakkında aşağıda daha fazla bilgi vermeye çalışacağız.

1. Eşit Vatandaşlık Statüsünün Verilmemesi

Rohingyalar'dan bahsederken, nüfusu iki buçuk milyonun üzerinde olan bir etnik topluluktan bahsettiğimizi fakat gerek kendi öz topraklarında kalanlar ve gerekse başka ülkelere göç etmiş olanlar olsun, neredeyse tamamına yakınının kimliksiz, statüsüz yaşayan ve eğitim, seyahat ve mülk edinme gibi en temel insanî haklardan bile mahrum olan bir etnik topluluktan bahsettiğimizi hatırdan çıkarmamamız gerekiyor.⁷⁹

Rohingyaları 1978'de Bangladeş'e zorla gönderdiklerinden sonra 1982'de Burma'nın Vatandaşlık Yasası ilan edildi. Bu yasa Rohingyalar'ın vatandaşlığını reddetmek için özel olarak tasarlanmıştır. Eğer bir kişi Myanmar vatandaşı sayılacaksa o kişinin İngiltere hükümetinin Arakan'a Müslümanları göndermesinden önceki yıl yani 1823'den önce Myanmar'da atalarının ikamet ettiğini ispatlaması gerekir. Bu kanun üç vatandaşlık kategorisi ortaya koymuştur: vatandaşlık, yardımcı vatandaşlık ve kendi vatandaşlığına tabi vatandaşlıktır. Vatandaşlık Kaçın, Kayah, Karen, Çin, Burman, Rakhine, Şan, Kaman veya Zer-

⁷⁶ Burma'nın milliyetçi hareket partisidir.

⁷⁷ Tamer, 6 soruda Arakan tarihi, etnik ve dini kıyımın dünü, bugünü, <http://t24.com.tr/haber/6-soruda-arakan-tarihi-etnik-ve-dini-kiyimin-dunu-bugunu,429735>, Et: 12.01.2018

⁷⁸ Ateş, Ahmet, "Burma'dan Myanmar'a Arakan'da Rohingya Müslümanları", *İSTEM*, Sayı: 29, 2017, ss. 175-176.

⁷⁹ Tamer, 6 soruda Arakan tarihi, etnik ve dini kıyımın dünü, bugünü, <http://t24.com.tr/haber/6-soruda-arakan-tarihi-etnik-ve-dini-kiyimin-dunu-bugunu,429735>, Et: 24.01.2018

badee gibi ulusal ırklardan birine mensup kişilere verilir. Atalarının, 1823'ten önce Myanmar'a yerleştiklerini ispatlamayanlara bu verilmez. Şayet dedesi ya da 1823'ten önceki atasının, başka bir ülkenin vatandaşı olması durumunda yardımcı vatandaşlık statüsü verilmektedir. Daha sonra bu yasalar değiştirilerek nitelikli hale getirilir. Vatandaşlığa tabi vatandaşlık ise yalnızca bu türden bir Burma vatandaşlığına sahip en az bir ebeveyni veya 1948'deki bağımsızlıktan önce ailelerinin Burma'ya girip ikamet ettiğini ispatlayanlara verilir.⁸⁰

2. Yerel Haklarından Mahrum Bırakılmaları

Arakanlı Müslümanlara uygulanan baskıların başında, Müslümanların yerlerinden edilerek mallarına el konulması ve yerlerine Budistlerin yerleştirilerek örnek köylerin oluşturulması gelmektedir. Bu örnek köylerin inşasında Müslümanlar zorla çalıştırılmaktadır. Bu köylerin Budistlerin eski yerleşim yerlerine benzerliği için gerekli tüm malzemeler de Müslümanların mallarından sağlanmaktadır. Müslüman nüfusu azaltmak için, Arakan'ın diğer bölgelerinden, Burma'nın merkezinden hatta Bangladeş'ten Budistler, Müslümanların yaşadığı bölge olan kuzey Arakan'a yerleşmeye teşvik edilmektedir. Davet edilenler akrabalarını ve yakınlarını da beraberlerinde getirmektedirler. Örneğin yeni yerleşimciler, 25 Mart 1999'da Akyab'dan Buthiduang'a getirilmiştir. Yetkililer yeni yerleşimciler gelmeden önce örnek köylerin Budistlerin eski köylerine benzerliği için orada yaşayan Müslümanlara köyde çeşitli değişiklikler yaptırmışlar, köyün muhtelif yerlerine Buda heykelleri diktirmişlerdir. Askerî yönetim, Şubat 2005'te Arakanlı Müslümanlardan köylerinin etrafını çitlerle çevirmelerini istemiştir. Bu iş için de Müslümanlar zorla çalıştırılmıştır. Müslümanların yaşadıkları bölgelere Budistleri yerleştirmedeki amaç, Arakanlıları Burma içerisinde özerklik talep edemeyecek kadar küçük bir azınlık haline getirmektir. Arakan'daki İslam mirasının tamamen yok edilmesi ve bölgenin Budistleştirilmesi planlanmaktadır.⁸¹

3. Serbest Dolaşım ve Çalışma Koşullarının İyileştirilmemesi

Rohingyaların çoğu vasıfsız, gündelik çalışan işçilerdir. Bu Müslümanların bir gün çalışmaması, bir ailenin tamamı için yiyeceksiz geçen bir gün anlamına gelmektedir. İş imkanı tamamen tarım döngüsüne bağlıdır. Bu nedenle kuru mevsim olan Aralık-Temmuz ayları arasında çok az çalışma imkanı bulunmaktadır. Geçmişte, Rohingya'lar iş bulmak maksadıyla başka şehirlere çalışmak için gitmişlerdir. Ancak 1991'den günümüze kadar gelen süreçte serbest dolaşım haklarının *NASAKA*⁸² tarafından ciddi ölçüde sınırlandırılması sebebiyle çalışmak amacıyla başka şehirlere gidememektedirler. *NASAKA*, Rohingya'ları çalışmaktan bezdirmek amacıyla inşaat işleri, tarım işleri, demircilik, bekleme gibi zor işlerde çalışmalarına zorlamıştır. Hükümet, köylerde yaşayan Rohingya aile-

⁸⁰ Human Rights Watch, "The Government Could Have Stopped This", Ağustos- 2012, ss. 45-48.

⁸¹ Arakan Raporu, Eylül-2012, *İHH* (İnsani Yardım Vakfı), Ankara, s. 10

⁸² Sınır güvenliğini sağlayan Myanmar ordusuna bağlı birliklerdir.

lerine zorunlu gece nöbeti yükümlülüğü getirmiştir.⁸³

4. Dinî Ayrımcılık

Burma'da 1962'de gerçekleşen darbe ile Arakanlı Müslümanların durumu daha da kötüleşmiştir. Rohingyalar için ekonomik şartlar altından kalkılamaz bir hale gelmiştir. Üstelik Myanmar hükümeti yerel medyanın da desteğini alarak Arakanlı müslümanları yabancı gibi gösterme yoluna gitmiştir. Böylece daha önce Müslümanların yaptıkları işleri bölgeye göç ettirilen Budistlere devretmeleri dayatılmıştır. Okullarda ve devlet kurumlarında devlet eliyle ayrımcılık yapılmakta; etnik azınlıkların kültürlerine, dillerine, tarihlerine ve kimliklerine yönelik kısıtlamalar getirilmekte veya tamamen yok edilmektedir. Etnik azınlıklara mensup kişiler ordu tarafından zorla çalıştırılmakta ve çalışmaları sırasında aşağılayıcı muamelelere maruz kalmaktadırlar. Diğer yandan Akyab dışındaki şehir ve kasabalarda yaşayan Müslümanların yolculuk sebepleri her ne olursa olsun Arakan'ın başkenti Akyab'a girişleri yasaklanmıştır. Burma'nın başkenti Rangoon'a gitmeleri ise hiçbir şekilde mümkün değildir. Aynı zamanda Müslümanlar yaşadıkları yerlerde, komşu kasabaları dahi izinsiz ziyaret edememektedir.⁸⁴

İslam dinine karşı ayrımcı bir politika izleyen Budist Myanmar hükümeti, askerlerine resmi olmayan camilerin imha edilmesini emir vermiştir. Hükümet, camileri ve medreseleri kapatarak bunları hükümetin idare büroları olarak kullanmaya başlamıştır. Ayrıca hükümet, yeni cami yapımını da yasaklamıştır.⁸⁵

5. Zorunlu Göç

Ülkelerinden zorla çıkarılan Arakanlılar saldırılardan kaçarak başta Bangladeş olmak üzere Tayland, Malezya, Avustralya, Suudi Arabistan, ABD ve daha birçok ülkeye sığınma talebinde bulunmaktadır. Mülteci statüsü bile alamayan binlerce kişinin durumu ise çözüm bekleyen konular arasındadır. Yasadışı bir şekilde Bangladeş'e giriş yapan Rohingyaların vatandaş olmasına izin verilmemektedir. BM'ye göre 2012 yılı ortalarında birçoğu tıka basa doldurulan dayanıksız botlarla Arakan'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Her yıl yüzlercesi umutla kendilerini kabul edecek ülke aramak için çıktıkları yolculuklarda hayatlarını kaybetmektedir. Bengal körfezinde yüzün üzerinde botun kaybolduğu da kayıtlar arasındadır.⁸⁶ 2017 yılında katliam olaylar sonucunda da kitleler halinde Rohingya Müslümanları Bangladeş'e sığınmıştır.

Aşağı'daki tablo zorla göç ettirilen Rohingyaların gittikleri ülkeleri ve sayılarını göstermektedir.⁸⁷

⁸³ Lindblom, 'Persecution of The Rohingya Muslims', ss. 10-11.

⁸⁴ Arakan Raporu, Eylül-2012, İHH (İnsan Yardım Vakfı), Ankara, s. 10.

⁸⁵ Lindblom, 'Persecution of The Rohingya Muslims', s. 11.

⁸⁶ Türkiye Diyanet Vakfı, Arakan Raporu-2017, s. 12

⁸⁷ Al Jazeera And News Agencies, 'UN: 270,000 Rohingya fled to Bangladesh in two weeks', <http://www.aljazeera.com/news/2017/09/rohingya-refugee-numbers-bangladesh-surge-270000-170908090357860.html>, Et: 23.01.2018.

Ülkeler	Sayılar
Myanmar (Rakhine)	1.000.000
Bangladeş	950.000 ⁸⁸
Pakistan	350000
Malezya	150000
Suudi Arabistan	200000
Tayland	5000
Hindistan	40000
Birleşik Arap Emirlikleri	10000
Endonezya	1000

Sonuç

İslam öncesi dönemde Arakan, ilk zamanlar Hindistan'dan gelen Hinduizm'in ve daha sonra da Budizm'in etkisi altında kalmıştır. Fakat VIII. yüzyıldan itibaren Bengal körfezine uğrayan müslüman tüccarların Arakan bölgesindeki sahil liman kentlerine de uğramaları neticesinde İslam diniyle tanışmışlardır. Diğer taraftan, bu bölgede İslamiyet'in mesajının ulaştırılmasında daha sonraları bölgeye gelen bazı davetçilerin ve sufilerin katkısı göz ardı edilemez. Hindu Brahmanların zulmü ayrıca kast sisteminin ortaya çıkardığı toplumsal adaletsizlik insanların önce kast sistemi bulunmayan Budizme ve daha sonra da İslamiyet'e meyilemelerine sebebiyet vermiştir. İslam dininin toplumsal adalet anlayışı, Müslümanların ticari üstünlükleri ve yerel halkla kurdukları olumlu ilişkiler ve dahası yerli kadınlarla evlilikleri neticesinde Arakan'ın güney sahil kesimlerinde zamanla küçük Müslüman tüccar toplulukların oluşmasını sağlamıştır.

XIII. yüzyılda Bengal Sultanlığının kurulmasıyla birlikte Arakan'ın kuzey tarafları da İslamiyet'in etkisi altına girmiştir. Ancak İslam'ın bölgede en üst düzeyde temsil edilmeye başladığı dönem şüphesiz Naramaikla dönemidir. Bengal bölgesine gelen sūfi-dervişler'in faaliyetleri Bengal'den sonra Arakan'da da en üst noktaya kadar gelmiştir. Bu faaliyetler halk arasında İslâm dininin bölgede yayılmasını sağlarken aynı zamanda eğitim ve kültür hayatına da ciddi katkılar sunmuştur.

İslam bölgede çok eski tarihlerden itibaren varlığını sürdürürken Rohingya Müslümanlarının günümüzde memleketlerinde maruz bırakıldıkları statü kabul edilebilir bir temel üzerine oturmamaktadır. Bu nedenle Arakan bölgesinde İslam geçmişte var olduğu gibi günümüzde de varlığını sürdürebileceği bir ortam oluşturulmalıdır. Ayrıca burada yaşayan Müslümanların hak ve özgürlükleri uluslararası kamuoyu tarafından göz ardı edilirse bölgede yer alan İslam varlığı tamamen ortadan kaldırılarak İslam bölgede hiç yer almamış gibi bir ortam oluşturulacaktır. Bu durum da akıllara tarihte yaşanan Endülüs Müslümanları-

⁸⁸ Albert, Eleanor, 'The Rohingya Crisis', <https://www.cfr.org/background/rohingya-crisis>, Et: 24.01.2018.

nin serüvenini akla getirmektedir.

Kaynaklar

- » Al Jazeera and News Agencies, <http://www.aljazeera.com/news/2017/09/rohingya-refugee-numbers-bangladesh-surge-270000-170908090357860.html>, Et: 24.01.2018.
- » Albert, Eleanor, "The Rohingya Crisis", <https://www.cfr.org/backgrounder/rohingya-crisis>, Et: 25.01.2018.
- » Ali, Muhammad Mohar, *History of the Muslims of Bengal*, cilt-1A, Islamic Foundation, Bangladesh, 2003.
- » Arakanese Research Society of Bangladesh, "Rajsabhay Bangla Shitya", *Arakanese Research Journal*, Cilt-III.
- » Ateş, Ahmet, "Burma'dan Myanmar'a Arakan'da Rohingya Müslümanları", *İSTEM*, Sayı: 29, 2017, ss. 173-216.
- » Bala, Amritolal, *Alaoler Kabbe Hindu-Muslim Songskriti*, Bangla Academy, Dhaka, 1991.
- » Bayram, Mürsel-Yaylar, Yasin, "Myanmar'daki Budist-Müslüman Çatışmasının Tarihî Dinamikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (USAD)*, Cilt-9, Sayı: 44, Haziran-2016, ss. 367-373.
- » _____, "Myanmar'daki Din Çatışması'nın Swot Analizi", <https://docplayer.biz.tr/2526553-Myanmar-daki-din-catismasi-nin-swot-analizi.html>, Et: 29.07. 2018.
- » Beyhakî, Şu'abu'l-İman, Thk. Muhammedes-Saîd Besyuni Zağlul, Beyrut, 1410, l/92.
- » Chan, Aye, "The Development of a Muslim Enclave in Arakan (Rakhine) State of Burma (Myanmar)", *SOAS Bulletin of Burma Research*, Cilt-3, Sayı-2, Yaz-2005, ss. 396-420.
- » Chowdhury, Abdul Haq, *Prachin Arakan Roainga Hindu O Badua Baudhya Odhibasi*, Bangla Academy, Dhaka, 1994.
- » _____, Abdul Momin, *Dynastic History of Bengal*, The Asiatic Society of Pakistan, Asiatic press, Dhaka, 1967.
- » FIDH Raporu, "Burma: repression, discrimination and ethnic cleansing in Arakan", (Ed. A. Bernard), Fransa, 2000.
- » Göksoy, İsmail Hakkı, "Arakan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, Ankara, 2016, EK-I, ss. 104-108.
- » _____, İsmail Hakkı, "Myanmar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, Ankara, 2006, Cilt. XXXII, ss. 254-255.
- » Habibullah, N. M., *Rohinga Jatir Itihas*, Bangladesh Co-Operative Book Society, Dhaka, 1995.
- » Hall, D.G.E., *A History of South-East Asia, (The Rise And Fall of the Kingdom of Mrohaung in Arakan)* bölümü, The Macmillan Press Ltd, London, 1981
- » Hamidullah, Muhammed, "Çin ile İlk Devir Müslüman Ülkelerin Temasları", çev. Yusuf Ziya Kavakçı, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı-VI., İstanbul, 1975, ss. 139-146.
- » _____, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İFAV Yayınları, İstanbul, 1993.
- » Haq, Muhammad Enamul, *Purva Pakistane İslam*, Dhaka, 1948.
- » Harvey, G.E., *History of Burma*, Asian Educational Services, New Delhi, 2000.
- » Human Rights Watch, "Burma: The Rohingya Muslims: Ending a Cycle of Exodus?", September- 1996, <http://www.hrw.org/reports/pdfs/b/burma/burma969.pdf>, Et: 23.01.2018
- » _____, "The Government Could Have Stopped This", Ağustos- 2012.
- » Husayin, Syed Sajjad, "Myanmar, Fiziki ve Beşeri Coğrafya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, TDV Yayınları, Ankara, 2006, XXXII, s. 253.
- » Irish Centre for Human Rights, "Crimes Against Humanity in Western Burma: The Situation of the Rohingyas", 2010, http://burmaactionireland.org/images/uploads/ICHR_Rohingya_Report_2010.pdf, Et: 25.01.2018
- » İslam, Nurul, "Muslim influence in the kingdom of Arakan", 2012, <http://docplayer.net/38034177-14-november-to-15-th.html>
- » İHH, 'Arakan Raporu', Eylül-2012, Ankara.
- » İslam, Muhammad Nurul, *Prachin İtihas Ruhmi Rajjo*, Ed. Muhibullah Siddiki, Arakan Historical Society, Chittagong, 2000.
- » Johnston, E.H., "Some Inscriptions of Arakan", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies (SOAS)*, Haziran-1944, Cilt-11, Sayı-2, 1944, ss. 357-385.
- » Karim, Abdul, *Banglar İtihas: 1200-1857*, Jatiyo Sahitya Prakash, Dhaka, 2013.
- » _____, *Chattograme İslam*, By, Yyy.
- » _____, *TheRohingyas: A Short Account of Their History and Culture*, Arakan Historical So-

- ciety, Chittagong, 2000.
- » Khan, Abdul Mabud, "Arakane Musalman Somproday", *Daynik Azadi*, 22-27 Ağustos, 1978.
  - » _____, *TheMaghs: A Buddhist Community in Bangladesh*, University Press, Chittagong, 1999.
  - » Khan, Muhiuddin, "Bangladesel Islam: Koekti Totthya Sutra", *Masik Madina*, Sayı-10, Ocak-1992, ss. 35-44.
  - » Lee, Cemil, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, TDV Yayınları, Ankara, 1991.
  - » Lindblom, Alina vd., "Persecution of The Rohingya Muslims: Is Genocide Occurring in Myanmar's Rakhine State?", *International Human Rights Clinic*, Ekim-2015, Yale Law School, ss. 1-65.
  - » Ma Tong (ed.), *Zhongguo Yisilan Jiaopai yu Menchen Zhidu Shilue*, Ningxia Renmin Chubanshe, 1995.
  - » Medecis Sans Frontieres, "10 Years for the Rohingya Refugees in Bangladesh: Past, Present and Future", Hollanda, Mart-2002.
  - » Phayre, A. P., "On The History of Arakan", *JASB (Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal)*, 13.(1844): 23-52.
  - » _____, *History of Burma*, Trübner & Co., London,1883.
  - » Reşid b. Zübeyr, *Kitâbü'z-Zehâir ve't-Tuhaf*, thk. Muhammed Hamidullah, Matba'atü Hukümetü'l-Kuveyt, Kuveyt 1959.
  - » Sharif, Hasan, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, Adorn Publication, Dhaka, 2010.
  - » Tamer, Miray "6 soruda Arakan tarihi, etnik ve dini kıyımın dünü, bugünü", 2017, <http://t24.com.tr/haber/6-soruda-arakan-tarihi-etnik-ve-dini-kiyimin-dunu-bugunu,429735> Et: 18.01.2018.
  - » Tha, Ba, "Muslims in Arakan (Burma)", *The Islamic Review*, UK, Nisan-1966.
  - » Türkiye Diyanet Vakfı, Arakan Raporu, 2017, http://www.diyantevakfi.org.tr/Media/files/raporlar/TDV_Arakan_Raporu.pdf, Et: 24.01.2018
  - » Yegar, Moshe, *The Muslims of Burma*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1972.
  - » Yunus, Muhammad, *A History of Arakan (Past & Present)*, Magenta Colour, 1. Baskı,1994.
  - » _____, *Dünden Bugüne Arakan*, Çev. Hatice Uğur, Mavi Ofset, İstanbul, 2012.
  - » Yüksel, Ahmet Turan, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999.

ENDÜLÜS'TE KİTAP YAKMA HÂDİSELERİ

Doç. Dr. Nizamettin PARLAK
Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Tarihte değişik zamanlarda kitap ve kütüphanelere karşı olumsuz bir takım durumlar olagelmıştır. Çeşitli gerekçelere dayandırılarak gerçekleştirilen bu faaliyetler, bazen genel bir kargaşanın parçası olarak tezahür ederken bazen de doğrudan kitaba yönelik olarak ortaya çıkmıştır. Şu bir gerçek ki bir toplumda isyan ve kargaşa ortamı söz konusu olduğunda kitaplar ve kütüphaneler bu durumdan etkilenir. Bu makalenin konusu, bizzat kitaba yönelik olarak ortaya çıkan; yazımını engelleme, çoğaltılmasını ve dağıtımını durdurma, yasaklama, yakma ve başka şekillerle kitabın kitlelere ulaşmasına mani olma şeklindeki faaliyetlerdir.

Özellikle “kitap medeniyeti” olarak nitelenen Endülüs'te, kitap yakma hadiseleri yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Bu durum, iki hususun önemli göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Birincisi; Endülüs'te çok sayıda kitap vardı ve Endülüs medeniyeti bu kitaplardan üretilen malumat ve masnuat üzerinde yükseldi. İkincisi; Gerek Müslümanların kendi aralarında yaşanan çatışmalarda gerekse Hıristiyan işgalleri sırasında, kitap ve kütüphaneler çok büyük zarar gördü. Endülüs'ün çöküşünde bu faaliyetlerin de önemli rolü oldu.

Bu çalışmayla, bir kitaba (Kur'an) ve onun yorumu ve pratiği (hadis) üzerine inşa edilmiş olan İslâm medeniyetinin yeniden tesisi hususunda kitabın yerine ve önemine ve Endülüs'teki kitap imhasına dikkat çekmek hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Endülüs, Müslüman İspanya, Kitap, Kütüphane, Kitap yakma

ABSTRACT

Book Burning Events in Andalusia

Negative activities against books and libraries have always been at different times in history. These activities, which are based on various reasons, sometimes manifest themselves as part of a general confusion, but sometimes directly towards the book. It is a fact that the environment of rebellion and turmoil in a society, books and libraries were affected by this. The theme of this article is that the book itself is directed towards; blocking the writing, stopping distribution, forbidding, burning and other forms are the activities to prevent the book from reaching the masses.

Especially in Andalusia, which is described as "book civilization", the book burning incident has been experienced intensely. This shows two important points. First: There were a large number of books in Andalusia and the Andalusian

civilization the information and technology produced from the books. Secondly, books and libraries suffered greatly during Muslim conflicts and Christian occupations. These activities also played an important role in the collapse of Andalusia.

In this study, it is aimed to draw attention to the place and importance of the book on the reconstruction of Islamic civilization built on a book (Qur'an) and its interpretation and practice (hadith) and the destroy of the books in al-Andalus..

Keywords: Andalus, Muslim Spain, Book, Library, Book incineration

GİRİŞ

Gerek sadece muhteva olarak gerekse yazılı bir metin anlamında 'kitap/suhuf', ilk insanla birlikte Âdemoğlunun hayatında yerini almıştır. Buna rağmen yazının icadı, dolayısıyla da kitabın kullanımı daha sonraki dönemlere tarihlendirilir. Bunun sağlıklı bir tespit olduğunu söylemek, aksini iddia etmek kadar sorunlu bir meseledir. Ama şu bir gerçektir ki insanoğlu yazıyı ve kitabı etkin bir şekilde kullanmaya başladığından itibaren inanılmaz gelişmelere imza atmıştır. Fakat her gelişme, bünyesinde kendi zafiyetlerini, daha doğrusu çöküşlerini de içinde barındırmaktadır. Nitekim kitapla gelen büyük kazanımlar, onların zaman zaman tehlikeli görülüp, yasaklanıp, imha edilmeleriyle birlikte yok olmuş, kaybedilmiştir.

Kitabın öneminin farkına varılmasıyla birlikte koleksiyonlar oluşturulmaya, kütüphaneler kurulmaya başlanmış ve bilginin gücünü kullanarak toplumları dönüştürmek isteyenler, bu alanda iz bırakacak önemli işler yapmışlardır.

Diğer taraftan böyle bir gücün, kendi durumlarını korumak isteyenler tarafından tehlikeli görülmesi, farklı sorunların yaşanmasına yol açmıştır ki bunların başında da kitap ve kütüphane yakma hadiseleri yer almıştır.

Türkiye'de kitap ve kütüphaneleri çeşitli açılardan ele alan tezler¹ hazırlanmış olmakla birlikte yakılmasıyla ilgili yazılmış herhangi bir tez tespit edemedik. Öte yandan kitap ve kütüphane yakmanın tarihiyle ilgili kitap ve makale² bulunmasına rağmen Endülüs'te gerçekleşen bu tür olaylarla ilgili her hangi bir çalışmaya rastlayamadık.

Bu makalenin konusuyla ilgili olarak en dikkat çekici çalışma, Lucien X. Polastron tarafından yayımlanan ve 2015 yılında Türkçeye aktarılarak neşredilen *Kitap Yakmanın Tarihi* adlı kitaptır. Müellif bu eserinde kitabın, kütüphanenin tarihçesine ve yakılma hadiselerine oldukça geniş bir şekilde yer vermiştir.

Fakat yazar, bu çalışmada tarafsız davranamamıştır. Zira kitap ve kütüphane yakma hadiselerinin konu olduğu her yerde Endülüs'ün özel ve de drama-

¹ Çavdar, R. Tüba, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Basılmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995; Tekin, Engin Cihad, *Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)*, Basılmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.

² Polastron, Lucien X., *Kitap Yakmanın Tarihi*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Everest Yay. İstanbul, 2015; Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, sad. Fahri Unan, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 1995; Erünsal, İsmail E., "Osmanlılar'da Kitap ve Kütüphane Geleneği", *Lale*, 1985, 3: 15-21.

tik bir yeri vardır. Bu yüzden olsa gerek müellif, “Endülüs” başlığı altında bir takım malumat vermiş ama ne yazık ki Katoliklerin, engizisyonun, kilisenin Endülüs'teki tahribatına gerektiği gibi değinmemiştir.³

Bu makalede Endülüs'teki kitap yakma hadisleri ele alınacak ve meselenin iki yönü dikkatlere sunulacaktır. Birincisi Müslümanların yaptıkları tahrifat, ikincisi Katolikler eliyle gerçekleştirilen imhadır. Ancak öncelikle konunun tarihine ana hatlarıyla göz atmakta fayda vardır.

1. KİTAP VE KÜTÜPHANE YAKMANIN TARİHİ

Kitaba yönelik bu ve benzeri olaylara ilk önce Kutsal kitaplar/metinler maruz kalmıştır. Kitabın macerasını Hz. Âdem'le başlatmak mümkündür. Zira o ilk peygamberdir ve kendisine suhûf indirilmiştir. Aynı şekilde oğlu Şit (as)'a ve ilk peygamberlerden olan Hz. İdris'e sayfalar hâlinde vahiy verilmiştir. İdris (as)'a indirilen kitabın bazı bölümleri, Filistin'deki Ölü Deniz civarında bir mağarada bulunmuştur. Öte taraftan Sabîilerin iddialarına göre Hz. Nuh'un kaybolan kitabının birkaç satırı kendi ellerinde mevcuttur.⁴ Yine aynı şekilde pek çok peygamber gibi Hz. İbrahim'e, Hz. Musa'ya ve Hz. İsa'ya da suhuf ya da kitaplar indirildiğini Kur'an bize haber vermektedir.⁵

Hz. Musa'dan altı yüz yıl sonra bir savaş sırasında bir mağarada bulunan metinler o sırada İsrailoğulları içinde bulunan kadın peygamber Hulda'ya gösterildiğinde⁶ o, bunların Hz. Musa'ya verilen kitap olduğunu belirtti ve bu metinlere “Tesniye” adı verildi. İşte elimizdeki kayıtlara göre ilk kitap yakma hadisesi de bu olayın akabinde gerçekleşti. Bahsi geçen mevzudan kısa bir süre sonra Filistin'i işgal eden Irak hükümdarı Nabukadnezar, Filistin topraklarındaki insanların dinini yok etmek için onların ellerinde bulunan Tevrat yazmalarını toplayıp yaktı. Bu olaydan yüzyıl sonra Esdra adındaki bir peygamber⁷ Tevrat'ı hifzetmiş olduğunu bildirerek kitabı ezberinden yeniden yazdırdı. Tevrat'ın bu şekilde ihyasından kısa bir süre sonra bu sefer Romalılar Filistin'i işgal etti ve

³ Müellif, Katoliklerin Endülüs'te yaktığı yüz binlerce kitap meselesine, eserin sonunda verdiği kronolojik özetle bir cümleyle değinmiş, orada da cümlenin öznesini gizlemiş, muhtevayı çarpıtmış ve muğlaklaştırmıştır. Cümle aynen şöyledir: “1499: Granada'da çok sayıda İslâmî kitabın yakılması”. Polastron, *Kitap Yakmanın Tarihi*, s. 360. Bu cümlenin öznesi, Katoliklerdir ve bunlar sadece Gırnata'da değil, ele geçirdikleri bütün Müslüman şehirlerde bu eylemi defalarca tekrarlamışlar ve sadece İslâm'la ilgili değil başta tıp, matematik, astronomi, felsefe vs. olmak üzere yüz binlerce cilt kitabı yakmışlardır. Müellif, “Katolik İspanya” başlığı altında da Yahudilerin zorla din değiştirmeye tabi tutuldukları ve imha edildikleri bilgisine yer vermiş, bazı tarihlerde de birkaç bin Müslüman'ın zorla vâftiz edildiğinden ve Granada'da kitapların yakıldığından bahsetmiş, en sonunda da yakılan kitapların sayısını “bir-iki milyon” diye geçiştirmiştir. Bkz. Polastron, *Kitap Yakmanın Tarihi*, s. 138.

⁴ Hamidullah, Muhammed, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya, Beyan Yay. İstanbul, 2010, s. 13-14.

⁵ Nisâ 4/54, En'âm 6/84-89...

⁶ Hamidullah, İsrailoğullarında kadın peygamber bulunduğunu kabul etmektedir. Bkz. Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 15-17.

⁷ Hamidullah, bu kişinin, Üzeyr peygamber olma ihtimalinden bahseder. Bkz. Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 17.

komutan Antiochus, Yahudilerin kutsal kitaplarını tekrar yaktı.⁸

Hz. İsa gökyüzüne ref edildikten kırk yıl sonra Romalılar, Kudüs'e girdiler. Roma'lı komutan Titus, Filistin'e (Kudüs'e) girerek Yahudilerin bir kısmını öldürdü, bir kısmını da esir aldı. Şehir yağmalanıp yıkıldı, Yahudilerin kutsal kitapları üçüncü defa yakıldı (MS. 70).⁹

Hıristiyanların kutsal metinlerine gelince, Hz. İsa'dan sonra kaybolan İncil, daha sonra yeniden oluşturuldu ve Hıristiyan tarihçilere göre İncillerin sayısı yetmiş aştı. Bunun üzerine dördü hariç diğer İnciller şüpheli bulunarak red ve imha edildi.¹⁰

Hz. Muhammed (as)'a indirilen, Hz. Ebû Bekir zamanında iki kapak arasında toplanan ve Hz. Osman zamanında da çoğaltılarak İslâm dünyasının belli başlı merkezlerine gönderilen Kuran-ı Kerim'le ilgili olarak da bazı imha ve yakma olayları kaynaklarda kaydedilmiştir.¹¹ Diğer kutsal kitapların imhasından farklı boyutta tezahür eden bu hadiselerin ilki, birinci halife döneminde yaşanmıştır. Nitekim Hz. Ebû Bekir, sahabenin elinde çeşitli materyaller üzerine yazılmış bulunan ayetleri iki kapak arasında toplayıp bir kitap hâline getirdikten sonra öncekilerin tamamını imha etmiştir. Hz. Osman da Kuran'ı, ilk nüshayı esas alarak çoğaltmış ve bunların dışındaki sayfaların ve mushafaların yakılmasını emretmiştir.¹² Şunun altını çizerek ifade edelim ki bu tür yakma ve imhalar Kur'an'ın varlığına karşı değil bilakis onun korunmasına matuf eylemlerdir.

Kur'an tercümelerinin Avrupa'da yasaklanması ve yakılması da ayrı bir hadise olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında Hıristiyanlar, Kur'an'ın güya çelişkilerle dolu olduğunu göstermek ve kendi kamuoylarında itibarsız hâle getirmek amacıyla onu ana dillerine tercüme etmişlerdir. Bu maksatla yapılan tercüme-lerden bir tanesi 1143'te basılmış, fakat amaçlarına hizmet etmede yetersiz görüldüğü için bu tercümenin birkaç asır boyunca yaygınlaşmasına izin verilmemiştir. 1503-1523 yılları arasında Pagnini tarafından Venedik'te basılan bir

⁸ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, 16-17. Hamidullah'a göre şu anda elimizde bulunan Tevrat, Hz. Musa'ya indirilmiş olan Eski Ahid'in sadece bir kısmıdır. Bkz. age, 17. Tevrat'ın, Buhtunnasr (Nabukadnezar) tarafından yakılması konusunda bkz.: İbn Asakir, Ebû'l-Kasım (571/1176) *Tarihu Dimeşk*, tah: Amr b. Garame el-Umri, Daru'l-fikr, ty., XL, 324-325; Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *Kıyasu'l-enbiya*, Matbaatu dari't-te'lif, Kahire, 1388/1968, II: 343; Suyuti, Cemaleddin (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensur*, I-VIII, Daru'l-fikr, Beyrut, ty, II, 28.

⁹ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, 17; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi Kıyas-ı Enbiya*, sad. Ali Arslan, I-II, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2012, I, 42. Milattan sonra yanan bazı kitaplar için bkz: İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-enbâ fi tabakâti'l-etbbâ*, tah. Nizar Rıza, Dâru mektebeti'l-hayat, Beyrut, ty. s. 58.

¹⁰ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 19. İskenderiye kütüphanesinin Hz. Ömer tarafından yakıtıldığı iddiaları bilimsel temelden yoksun bir görüştür. Konu ile ilgili olarak bkz. Çelik, Mehmet, "Süryani Kaynaklarına göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yakıtması (1 Ağustos 455)", *Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1: 51-67; Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesi*, s. 41-51.

¹¹ Bkz. Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib b. M. el-Basri el-Bâkillânî (ö. 403/1013), *et-Temhid*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Lübnan: Müessesetü kütübi's-sekafiyye, 1407/1987, 533-535.

¹² Bedrüddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân fi ulümi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, Dâru'l-ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, yy. I, 236, 240; Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, s. 34-35.

Kur'an nüshası dönemin papasının emriyle yok edilmiştir.¹³

XVI. Yüzyıl ortalarında Theodori Bibliandri tarafından yeniden hazırlanan Kur'an tercümesinin yayınlanması ile ilgili olarak dönemin Papası, hukuk uzmanı Bonifazio Amerbach'tan görüş istemiş o da şu şekilde cevap vermiştir: "... Kur'an'ın Basel şehrinde çoğaltılmasının vicdanî açıdan gerekli olmadığını söyleyeceğim... Bunun nedeni; bu lanetli, utanç verici ve tehlikeli (!) kitap, yayınlanması hâlinde bilgili, bilgisiz, dürüst, yalancı, iyi-kötü her okurun eline geçecek, parası olan onu satın alabilecek ve bu şekilde -zaten mevcut olan- karışıklıklar daha da artacaktır. Bu kitabın kütüphaneden çıkmaması, yalnızca hatalarının gösterilmesi için sadece teologlar tarafından kullanılması gerekir." Amerbach, bu düşüncesini Hıristiyan dünyasında yasaklanan ve yakılması gereken kitaplarla ilgili bir konsey kararına dayandırmıştır. O da şu şekildedir: "Genç Teodosio'nun sapkın Nestorio'nun, Yüce Efes Konseyi tarafından yasaklanan ve mutlaka bulunarak yakılmasına karar verilen kitapları bulunduranın, okuyanın ya da çoğaltanın bütün varlığının alınması şeklindeki fermanı, Kur'an'ın tercümesinin de yasaklanması fikrini intaç etmektedir. Sapkınların kitapları, İncil'e dayanılarak Hıristiyan konseyleri ve meclisleri tarafından yasaklanmış olduğundan okunmak üzere hazırlanmamalıdır. Nitekim her iki ülkenin kanunları da İncil'in karşısında sapkın olarak belirlenen kitapların yok edilmesini ve yakılmasını emrettiği gibi yayınlanmaları durumunda da ağır cezalar öngörmektedir." Bu görüş üzerine Kur'an'ın Latince çevirisinin 11 Ocak 1543'te satılmamak şartıyla basılmasına izin verildi, aynı yıl içerisinde basıldı fakat bu tercüme daha sonra Papa VII. Alexander (1655-1667) tarafından yasaklandı.¹⁴

İslâm kültür tarihinde Kur'an'ın istinsahından sonra tek bir Mushaf üzerinde birleşmek ve doğabilecek tartışmaları engellemek amacıyla imha edilen Kur'an nüshalarına/bölümlerine ek olarak hadislerle ilgili imha olayları¹⁵ da kaydedilmiştir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir, iki yıl kadar yaşamış ve halifelik yaptığı bu dönemde aynı zamanda Peygamber'in hadislerini derlemek için bir çalışma yapıp içinde beş yüz hadis bulunan bir kitap oluşturmuştu. Fakat Peygamber'e ait olmayan bir sözü ona isnat etmiş olmak endişesiyle bu kitabı imha etmiştir. Ancak Ebû Bekir'in bu metni imha şekli, bilinen metotlardan farklı bir şekilde gerçekleşmiştir. O, bu kitabı suyla yıkayıp yazılarını (mürekkebinin) silerek ortadan kaldırmıştır.¹⁶

¹³ Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 104; Aydar, Hidayet, "Kur'an -Tercümesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2002, XXVI, 401-404.

¹⁴ Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 105-106; Aydar, "Kur'an -Tercümesi", *DİA*, XXVI, 401-404.

¹⁵ Bkz. Dimeşki, Ebu Zür'a (ö. 281/894), *Tarihu Ebi Züra ed-Dimeşki*, thk. Şükrullah Nimetullah el-Kucani, Mecmau'l-lügati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1980, s. 363.

¹⁶ Hamidullah, *İslâm'ın Doğuşu*, 71. Hamidullah'ın, 1980'lerde kaleme aldığı bu bilgiler, müellifin başka bir kitabındaki bilgilerden farklılık arz etmektedir. Hamidullah, 1967'de basılan *Muhtasar Hadis Tarihi*'nde Hz. Ebû Bekir'in oluşturduğu hadis mecmuasını, yakarak imha ettiğini kaydeder. Bkz. Hamidullah, Muhammed, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, Bahar Yay. İstanbul, 1967, s. 41, 42.

H. 82'de (M. 701-702) Emevî veliahtı Süleyman b. Abdülmelik, hac vazifesini ifa etmek için Hicaz'a geldiğinde Medine'deyken Eban b. Osman'dan Hz. Peygamber'in siyerini ve meğâzisini yazmasını istemişti. Ebân bu isteği yerine getirip kitabını tamamlayarak veliaht Süleyman'a sunmuş o da kitap içerisinde Ensar'ın zikredilmesine tepki gösterip "onların bu kadar faziletli olduklarını düşünmediğini" ifade ederek bu kitabın yakılmasını emretmiştir.¹⁷

VIII. yy'daki bu olaydan sonra X. yy'da bu sefer İslâm coğrafyasının başka bir kesiminde yine bir kitap yakma hadisesi yaşanmıştır. Rey'in idarecisi İsmail b. Abbâd (ö. 995)'in kütüphanesindeki kitapların bir kısmı Gazneli Mahmut (ö. 1030) tarafından yakıtılmıştır. Sünnî akidenin savunucusu olarak görülen Mahmut, Rey'i aldığı anda kendisine İbn Abbâd'ın kütüphanesinde ehl-i bidata, Rafizîlere ve zındıklara ait çok sayıda kitap bulunduğu bilgisi verince Sultan Mahmut bu kitapların bir kısmını yakıtmış, bir kısmını da doğudaki başkentine göndermiştir. Sultan, gerek buradan gerekse fethettiği diğer şehirlerden getirdiği kitaplarla Gazne'de yaptırdığı medresede bir kütüphane kurmuştur. Hem bu kütüphane hem de diğer medrese ve cami kütüphaneleri 1155 yılında Gazne'yi alan Gur Sultanı Alâeddin Hüseyin tarafından tahrip edilmiştir.¹⁸

Öte taraftan Büveyhî Şerefüddeve ve Bahâüddeve'nin vezirlerinden Ebû Nasr Sabur b. Erdeşir, Bağdat'ın kerh bölgesinde M. 993 yılında bir kütüphane oluşturmuştu. Selçuklular 1055'de Bağdat'ı ele geçirince bu kütüphane yağmalanmış ve yakılmıştır. Aynı zamanda Tuğrul Bey'in veziri Amîdü'l-Mülk el-Kündürî, bu kütüphaneden ele geçirdiği binlerce kitapla kendine ait bir kütüphane kurmuştur.¹⁹

Seyfüddeve el-Hemdânî tarafından Halep'te kurulan bir kütüphane de kuruluşundan bir asır sonra yanmıştır. Bir rivayete göre de Şiiilerle Sünniler arasında çıkan bir çatışma sırasında yağma edilmiştir. Başka bir rivayette ise bu kütüphanede bulunan İsmailiye aleyhindeki bazı kitaplardan dolayı, onlar bu kütüphaneyi basıp kitapları yakmışlardır.

Selçuklular döneminde de Nişabur, Merv, İsfahan, Hemedan, Herat, Sava, Rey, Belh, Basra, Musul ve Buhara gibi şehirlerde kurulan medreselerin çoğunda kütüphane mevcuttu. Bunlardan biri olan ve Ebu Ali Hasan b. el-Kettânî tarafından Rey'de kurulmuş bulunan kütüphane, Harizm hükümdarı Atsız'ın askerleri tarafından yağmalanmıştır.

Trablusşam ve civarında hüküm süren Ammâroğulları (1070-1109), bu şehirde dâru'l-İlim ve ona bağlı bir kütüphane kurmuştur. "Dünyada bir benzeri görülmemiştir" diye nitelenen Dâru'l-İlim Kütüphanesi 1109'da Trablusşam'ı

¹⁷ ez-Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), *el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât*, thk: Sâmî Mekki el-Âfi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, II. Bsk. 1996, s. 275, 276; Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İsar Yay. İstanbul, 2008, s. 166-167.

¹⁸ Pedersen, Johannes, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit, Karagözoğlu, Klasik Yay. İstanbul, 2013, s. 132; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

¹⁹ Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 132-133; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

işgal eden Haçlılar tarafından önce yağmalanmış, sonra da yakılmıştır.²⁰

Halife Mustansır Billah'ın Bağdat'ta 1234 yılında kurduğu Mustansırıyye kütüphanesinde seksen bin ciltten fazla kitap bulunmaktaydı. Moğollardan Mengü Han'ın kardeşi Hülagu, Tebriz üzerine yürürken Halife Mu'tasım'a bir mektup gönderdi. Onun tahkir edici cevabı üzerine Hülagu, başkent Bağdat'a doğru harekete geçti, şehri işgal ederek talan etti. Kütüphanelerdeki kitaplar yağmalandı. Moğol askerler yağmaladıkları bu kitapların bir kısmını sattılar, bir kısmının ciltlerini sökerek atlarına takım yaptılar. Bir kısmını da ya yaktılar ya da nehre atarak imha ettiler. Bu kütüphanedeki kitapların bir bölümü de Hülagu'nun maiyetinde bulunan Nâsirüddin et-Tûsî tarafından Meraga'ya götürüldü (1257). Böylece yüzlerce yılı alan büyük emeklerin neticesinde telif edilmiş, uzun uğraşlar sonucu bir araya toplanmış paha biçilemez hazineler yok olup gitti.²¹

Makdisî'nin (ö. 1000 yılı civarlarında) Şam'da Cami-i Muzaffer'in doğusunda ve Kasıyûn dağı eteklerinde kurduğu ve sonraki dönemlerde buraya vakfedilen kitaplarla oldukça zenginleşen kütüphane de Moğol istilasında büyük tahribat yaşamıştır.

Nizamülmülk, Bağdat'da 1076'de yapımı tamamlanan Nizamiye Medresesi'nin bir bölümünde dârü'l-kütüb diye adlandırılan bir kütüphane kurmuştu. Nizâmiye Medreseleri her ne kadar Moğol istilasında her hangi bir zarar görmemişse de yine Nizamülmülk'ün İsfahan'da kurduğu medresede oluşturulan kütüphane 1147 yılında çıkan bir isyanda yakılmıştır.

Harizmşah Alaaddin Tekiş'in veziri Nizamülmülk Mesud b. Ali, Harizm'de yaptırdığı medresede büyük bir kütüphane kurmuştu. Moğol istilasında talan edilen bu kütüphanedeki değerli kitaplardan ancak bir kısmı Gürgenç ulemasından Şehâbeddin Hivekî tarafından kurtarılabilmiş, diğerleri tamamen yok olmuştur.

Osmanlılarda ise ancak Yıldırım Bayezid zamanından itibaren medreseler bünyesinde kütüphaneler kurulabilmiş onlar da özellikle Bursa'dakiler, Timur'un işgaliyle birlikte yok olmuştur.²²

Yüzyıllar boyunca tekrarlanan kitap yakma hadiseleri XX. yüzyılda da vuku bulmuştur. II. Abdülhamit de dinî kitapları yaktırmakla suçlanmıştır. Meselenin aslı şudur: Başta *Sahih-i Buharî* olmak üzere yanlışlarla dolu olarak basılmış bazı dinî kitaplar vardı. Diğer taraftan içeriğinden dolayı daha önce basımı yasaklanmış *Muhammediye* gibi bazı kitaplar yeniden neşredilmeye başlanmıştı. Bunun üzerine bu kitapların basımı yasaklandı. Bu arada piyasada mevcut olan hatalı olarak basılmış kitapların nüshaları toplatılarak Çemberlitaş hamamının

²⁰ Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

²¹ Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler, Abbasiler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara, 1968, s. 118; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

²² Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

külhanında yakılmıştı. Tarihçilere göre böyle bir olay yaşanmıştır ama bunun II. Abdülhamit'in emriyle yapıldığı bilgisi doğru kabul edilmemiştir.²³

Yine XX. yüzyılda Avrupa'nın göbeğinde o zamanki Yugoslavya'da, daha sonra da Bosna'da yaşanan gelişmeler de konumuz açısından örneklik teşkil etmektedir. Ocak 1946'da ilan edilen Yugoslav Federal Anayasası, ülkede Müslümanlara yönelik bir takım yasaklar getirdi. Kur'an hakkında temel bilgilerin verildiği ilkokul seviyesindeki mektepler kapatıldı, kültürel ve eğitsel faaliyetler yasaklandı. Saraybosna'da Müslümanlara ait basımevi kapatıldı.²⁴ 1992-1995 yılları arasında yaşanan ve Bosna'da pek çok Müslümanın hayatını kaybetmesine sebep olan savaşta kitaplar ve kütüphaneler tahrip edildi. Nitekim Bosna Millî Kütüphanesi, Sırp tarafından 25 Ağustos 1992'de top ateşine tutuldu ve büyük bir kısmı tahrip oldu. Bu saldırıdan önce kütüphanede 155.000 nadir basma ve yazma eserden meydana gelen 1,5 milyon eserin kayıtlı olduğu bilinmekteydi. Bunların çok azı kurtarılabildi. Yine 1992 yılında önemli yazma eserleri barındıran Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü de bombalı saldırıya maruz kalmış ve yakılmıştır. Burada da birçok eser yok olmuştur.²⁵

2. ENDÜLÜS'TE KİTAP VE KÜTÜPHANELER

İslâm dünyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Endülüs'te de Müslüman düşünürler, dinin temel hedeflerini, eğitimin de ana hedefleri olarak kabul etmişlerdir. İslâm'ın gayesi insanları dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırmaktır. Bunun için insanların cehaletten kurtarılması, aklını kullanması, nefsinin kontrol etmesi ve güzel ahlak ile bezenmesi gerekir. Bunlar da eğitimle mümkündür.

Belirtilen amaçlara ulaşmak için Endülüs'te de eğitime, kitaba ve kütüphaneye önem verilmiştir. Fransız araştırmacı Henri Peres, kitap sevgisinin, Endülüs halkının en bariz özelliklerinden biri olduğunu belirtmiştir. İlimle uğraşan bir Endülüslüye göre kitap, mücevherden daha kıymetlidir. Endülüs'te kitap sevgisi, sadece ulemaya mahsus olmayıp, toplumun genelinde gözlenen bir özellikti. Bu yüzden de Endülüs'te çok sayıda kitap yazılmış, gerek devlet ricaline gerekse ulemaya veya diğer şahıslara ait büyük kütüphaneler oluşturulmuştu. Böylesine bir medeniyetin can bulduğu bu topraklarda zaman zaman çeşitli bağnazlıklar ya da iç çatışmalar sırasında kitap ve kütüphane tahribatı da yaşanmıştır.²⁶ Yakılan kitaplara bakarak Müslümanları çeşitli olumsuz sıfatlarla vasıflandırmak en hafif şekliyle haksızlık olur. *Reconquista*²⁷ sırasında ve sonrasında Katolik Hıristiyanların yaktıkları kitapların sayısının bir milyona kadar ulaştığı

²³ Birinci, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2006, IV/7: 291-349.

²⁴ İzzetbegović, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, çev. A. Erkilet vd., 2. Baskı, Klasik Yay, İstanbul, 2003, s. 6.

²⁵ Akin, Lemi, "Bosna-Hersek'teki Osmanlı Dönemi El Yazmalarının Durumu", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume X/8, Spring, 2015, 323-340, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8261>.

²⁶ Özdemir, Mehmet, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 2. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2013, s. 151, 157-159.

²⁷ İber Yarımadası'nın Hıristiyanlar tarafından Müslümanlardan geri alınması ideali.

kayıtları vardır.

İberya Yarımadası'nda Müslümanlardan önce de çeşitli kitap yakma hadiseleri vuku bulmuştur. Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Yarımada'da hâkim durumda olan Vizigot idareciler, VI. yüzyılın sonlarına doğru, büyük ölçüde politik mülahazalarla Arian mezhebini bırakıp çoğunluğun dini olan Katolik Hıristiyanlığa girince, daha önce takip etmekte oldukları tolerans politikası son buldu. Bundan sonra "bir devletin, bir dini olur" anlayışını benimseyen Vizigotlar, öncelikle, Katolik din adamlarının da desteğiyle daha düne kadar mensubu buldukları Arian mezhebine karşı topyekün bir imha hareketi başlattılar; mezhebin görüşlerini ihtiva eden kitapların tümünü yaktılar. Böylece şeklen de olsa Ariuşçuluk sindirildi ve kültürel anlamda önemli tahribat yaşandı.²⁸

92/711 yılından itibaren Müslüman hâkimiyetine girmeye başlayan İberya Yarımadası'nda kitap ve kütüphane önemli bir yer işgal etmekteydi. Bu durum Endülüs medeniyetinin "kitap medeniyeti" diye nitelenmesine sebep olmuştur.²⁹ Makkarî, (ö. 1041/1631) konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: "Endülüslüler ilme özel önem verirlerdi. İlimde nasibi olmayanlar ise sanatta temayüz ederlerdi... Ancak Endülüslüler felsefe ve ilm-i nücûma itibar etmezlerdi. Hatta "falan kişi felsefe okuyor, filan kişi ilm-i nücûmla uğraşiyor" denildiğinde toplum onları zındıklıkla nitelendirirdi.³⁰

Endülüs'te ilme karşı duyulan bu rağbet sayesinde orada dünya çapında Müslüman âlimler yetişmiş ve bunlar tarafından binlerce eser telif edilmiş, ulemaya, kitaba ve kütüphaneye büyük önem verilmişti. Bunun sonucunda bir kısmı idarecilere bir kısmı da şahıslara ait olmak üzere büyük kütüphaneler kurulmaya başlamıştı.³¹

Endülüs'te tesis edilen ilk ve en önemli kütüphane II. Abdurrahman döneminde (206-238/822-852) kurulan ve II. Hakem döneminde (350-366/961-976) kitap sayısı altı yüz bine ulaşan Kurtuba kütüphanesidir. Tam bir kitap aşığı olan II. Hakem'in *Kitabu'l-eğânî* için, kitabın müellifi olan İsfahanî'ye bin dinar verdiği rivayet edilir. Onun zirveye taşıdığı Kurtuba'daki bu kütüphanenin yanı sıra Malaga Ulu Camii'nde İbnü'l-Lüb el-Mâlikî ve İşbiliye Ulu Camii'nde İbn Mervân el-Bâcî birer kütüphane kurmuşlardı.³² Hem Kurtuba'da hem de Kadis gibi başka şehirlerde yüz binlerce kitaba sahip kütüphaneler bulunmaktaydı.³³

²⁸ Ebü'l-Hasan en-Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâti'l-Endelus*, (*el-Markabetu'l-ulyâ*), Lecnetü İhyâit-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1403/1983, s. 202; Özdemir, Mehmet, "Endülüs'de Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülahazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu* - 1998, s. 85-93.

²⁹ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 157.

³⁰ Makkarî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1041/1632), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsü'r-ratib ve zıkrı vezirihâ Lisâniddin İbni'l-Hatib*, I-X, nşr. Yusuf eş-Şeyh M. el-Bukâi, Beyrut 1419/1998, I, s. 181.

³¹ İbn Hazm (ö. 1064), *Resâilü İbn Hazm*, tah. İhsan Abbas, Beyrut, 1987, II, 174; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 157-160.

³² Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

³³ Garaudy, Roger, *Endülüs'te İslâm*, çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yay. İstanbul, 2014, s. → →

İbn Futeys, Kurtubalı Aişe, Meriye'de vezirlik yapmış İbn Abbas gibi şahısların kütüphanelerinde de çok sayıda kitap vardı.³⁴ Bu kütüphaneler kadar olmasa da bünyesinde çok sayıda kitap bulunduran şahıs kütüphaneleri de mevcuttu. Bunların başlıcalarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Kasım b. Sa'dan, Ebu Muhammed Abdullah Tuleylî, Ebu Ali el-Gassânî, İbn Hazm, Yahya b. Malik b. Âiz, İbnü's-Sâbûnî, Ebû Bekir b. Zekvân, İbn Avn el-Maarrî, İbn Muhtâr, Mücahid el-Âmirî ve Muzaffer b. Eftas'a ait kütüphaneler.³⁵

İşbiliye'deki Abbâdîler, önemli bir saray kütüphanesine sahiptiler ve başkentlerinde büyük bir kitap pazarı vardı. el-Meriye'nin hâkimi Züheyr'in veziri Ebû Cafer b. Abbas ise şahsî kütüphanesinde dört yüz binden fazla kitaba sahipti. el-Muzafferîye adlı elli ciltlik ansiklopediyi meydana getiren el-Muzaffer b. Aftas'ın da büyük bir kütüphanesi vardı. Ayrıca Tuleytulalı Ben-i Zennûn ve Saragozalılı Ben-î Hüd hanedanlarının başşehirlerindeki kütüphaneler de oldukça meşhurdu.³⁶

Böylesine kültür hazinelerine sahip olan Endülüs'te bir süre sonra Müslümanlar arasında çeşitli çatışmalar yaşanmaya başladı. Bu iç çatışma ve kargaşa dönemlerinde toplumun diğer kurumları gibi kütüphaneler de zarar gördü, talan edildi. Şahıslar arasında yaşanan bazı mücadeleler dolayısıyla kitapların hedef alınması, bundan daha dramatik sonuçlar doğurdu. Özellikle dinî ve siyasî mülahazalarla bazı ulema, üdeba, fukaha, kısacası ilim ehli hedef alındığında bu iş, onların kitaplarının yasaklanması, yakılması ve yok edilmesi boyutlarına kadar taşındı.

Diğer taraftan daha Endülüs'ün fethinin ilk yıllarında başlayan ve uzun bir zaman diliminde gerçekleşen *reconquista* sırasında işgale uğrayan Müslüman şehirlerinde Hıristiyanlar çok sayıda kitap imha etti. Burada öncelikle Müslümanların kendi bünyelerinde yaşadıkları iç isyanlar sırasında imha edilen kütüphane ve kitaplar üzerinde durulacaktır.

2. 1. Endülüs'te Müslümanların Kitap Yakma Hadiseleri

Endülüs'te iç isyanlar sırasında çok sayıda kitap ve kütüphane zarar görmüştür. Ancak özellikle siyâsî mücadele içerisinde olan farklı kesimlerden insanların çatışmaları, en çok ulemaya ve onların telifatına zarar vermiştir. Çünkü rakip olarak görülen insanlar ilim ehli ise onlar, çeşitli gerekçeler ileri sürülerek zındıklıkla itham edilmiş, ardından da hem eserlerinin yakılması için hem de katledilmeleri için fetvalar verilerek onların toptan imhasına gidilmiştir.³⁷

2.1.1. İç İsyanlarda İmha Edilen Kitaplar

→ →
279-280.

³⁴ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 159; Hakkı Dursun Yıldız (Ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay. İstanbul, 1987, IV, 484; Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 52.

³⁵ Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

³⁶ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 484-485.

³⁷ Endülüs'te zındıklık suçlamaları ve sonuçları için bkz. Özdemir, Mehmet, "XIV. yy Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", *AÜİFD*, Ankara 1998, XXXVIII, 195-224.

Endülüs'te yaşanan darbeler ve isyanların eğitim-öğretim ve kültürel faaliyetler üzerinde telafisi imkânsız sonuçları olmuştur.³⁸ Halife II. Hakem döneminde (961-976) Kurtuba kütüphanesinde yüz binlerce cilt el yazması kitap vardı. Bu kütüphane 1013 yılında yaşanan bir isyan sırasında şehre giren Berberiler tarafından tarumar edilmiş, kitaplar yakılmış, nehirlere atılmıştır. Aynı zamanda göz alıcı saraylar ve muhteşem bahçeler de yerle bir edilmiştir.³⁹

2.1.2. Çeşitli Sebeplere Dayalı Olarak Yakılan Kitaplar

Diğer toplumlarda olduğu gibi Endülüs'te de zaman zaman, ulema, fukaha ve devlet ricali arasında çeşitli mücadeleler olmuş, bunun sonucunda da tarafların birbirini -kelimenin tam anlamıyla- yok etme süreçleri yaşanmıştır. Bu tür sorunlar çeşitli sebeplere dayanmaktaydı. Bunların başında da dinî hassasiyet, çıkar çatışmaları ve siyasî mücadeleler gelmektedir. Bu ve benzeri sebeplere dayalı olarak Endülüs'te İbn Meserre'nin (ö. 319/931), İbn Hazm'ın (ö. 456/1064), Gazzâlî'nin (ö. 505/1111), İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) ve İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374) kitapları yakılmıştır.⁴⁰

Endülüs'te fukahâ, felsefî ve kelâmî görüşlere hoşgörülle bakmıyordu. Hatta zaman zaman bu görüşleri savunanların, siyasî otorite tarafından cezalandırılması isteniyordu. Bu yüzden tepki çekenlerden biri de İbn Meserre idi. Ona ve adamlarına karşı mücadelenin başlatıldığı M. 951 senesinde ve öncesinde Kuzey Afrika'da Endülüs'e yönelik bir Şîî Fâtîmî tehdidi vardı. Siyasî otoriteye göre bu tehdidin önlenmesi için Endülüs toplumunun tek vücut olması gerekiyordu. Ama İbn Meserre ve taraftarları, mehdilik, imamet ve nübüvvet kavramları ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürüyorlardı. Dolayısıyla bu görüşlerin toplumda yayılması söz konusu oluyordu. Buna göz yumulması hâlinde Endülüs'teki İbn Meserre hareketiyle Kuzey Afrika'daki Fâtîmîler arasında organik bir bağ kurulmasından korkuluyordu. Dolayısıyla fukahanın da teşvikiyle III. Abdurrahman, İbn Meserre hareketine karşı tavır aldı.⁴¹ II. Hakem döneminde (961-976) gevşetilen takibat, bu halifenin vefatının ardından Hacib el-Mansur döneminde (976-1002) yeniden hız kazandı. 977 senesinde başkadılık makamına getirilen Muhammed b. Yebkâ, İbn Meserre hareketine karşı bir reddiye yazdıktan sonra onların kitaplarını toplattırarak yaktırdı.⁴²

Mâlikîlikten Zâhirîliğe meylettiği için İbn Hazm'ın kitapları da İbn Abbâd ta-

³⁸ Bkz. Parlak, Nizamettin, *Endülüs'ün Çöküşü*, Hikmetevi Yay. İstanbul, 2014, s. 220-226.

³⁹ Garaudy, 285, Tez, Zeki, *İslâm'ın Batı Cephesi*, Hayy Kitap, İstanbul, 2014, s. 40.

⁴⁰ Bkz: Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348) *Tarihu'l-İslam ve ve-feyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, I-LIII, tah. Ömer Abdusselam, Beyrut 1415/1994, c. XXXV, s. 127; İbnü'l-Hatîb, Lisânüddîn (ö. 776/1374), *A'mâlü'l-a'lâm fimen buyi'a kable'l-ihtilâm min mulûki İslâm*, thk. Levi Provençal, E., Beyrut 1956, s. 319.

⁴¹ İbn Meserre'nin ve taraftarlarının takibata alınmasıyla ilgili olarak III. Abdurrahman'ın bir mektubunun metni ve daha geniş bilgi için bkz. İbn Hayyân el-Kurtubî (ö. 469/1076), *el-Muktebes min enba'i ehli'l-Endelüs*, 5. Cilt, (neşr. Pedro Chalmeta), Rabat-Madrid 1979; s. 20-36.

⁴² Özdemir, Mehmet, "Müvellidün'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV/1: 175-208.

rafından yakıtıldı.⁴³ İbn Hazm, kitaplarını yakanlara bir şiirle şöyle karşılık verdi:

*Hey! Bırakın yasakçı kitap yakmaları,
Varsa aklınız, yapın bakalım ispatları,*

*Yoksa gidin cahiller medresesine,
Allah'ımı şahit tutarak diyorum ki ben hepinize,
İlimle sizin aranızda kalın bir perde var perde,*

*Benim fikirlerim seyahat ediyor her bir yere,
Hayatın bineklerinin beni götürdüğü yerlere*

*Yakabilirsiniz onca kâğıtları elbette sizler,
Ama yakılamaz kâğdın taşıdığı düşünceler,
Hele beynimdekilere hiçbir el asla değemez.⁴⁴*

Murabitlar zamanında (1091-1147) özellikle Endülüs'te Mâlikî fukahasının nüfuzu çok artmıştı. Gazzâlî'nin (ö. 1111) fıkıh ahkâmıyla, mutasavvıflık adabını bir arada toplayan *İhyâu-ulûmiddîn* adlı eserinin Endülüs'e girmesi sebebiyle mutasavvıflar ve Mâlikî fukahası endişeye kapıldı. Bunun üzerine özellikle fukaha, dönemin Mağrib'deki Murabit sultanı Ali b. Yusuf b. Taşfîn'e (ki o sırada Endülüs'e Murabitlar hükmetmekteydi) bu kitabın toplatılarak yakılmasına dair fetva verdiler (1109).⁴⁵ Bu fetvayı verenlerin başında da el-Meriyye kadısı Mervân b. Abdülmelik ve Kurtuba kâdî'l-cemaası Ebû Abdullah b. Hamdûn vardı.⁴⁶

Sevilla ve Kurtuba kadılığı yapmış olan İbn Rüşd, 1182'de Ebû Yakup Yusuf'un (1163-1184) özel hekimi ve bir süre sonra da baş kadısı oldu. Sonraki sultan Yakup el-Mansur döneminde (1184-1199) bir ara gözden düştü. Bunun üzerine Kurtuba yakınlarındaki küçük bir yerleşim birimine sürüldü ve kitaplarının bir kısmı yakıldı.⁴⁷

⁴³ Özdemir, *Kültür ve Medeniyet*, s. 160.

⁴⁴ Garaudy, *Endülüs*, s. 249-250.

⁴⁵ Bu kitabın yakılmasıyla ilgili tartışmalar için bkz: Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, c. XXXV, s. 127; Safedî, Selahaddin Halil b. Aybeg (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, tah: A. Arnavud- T. Mustafa, Beyrut, 1420/2000, c. XXII, s. 212; İnan, M. Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, I-V, Mekkebetü'l-Hancı, Kahire, 1411/1990, IV, 162, s. 414-416.

⁴⁶ Zehebî, *Tarihu'l-İslam*, c. XXXV, s. 345; Ceran, İsmail, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 2012, s. 128; Mutlu, Nuri Yücel, *Endülüs Gerçeği ve Türkiye'nin Geleceği*, Babiali Kültür Yay. İstanbul, 2001, s. 126.

⁴⁷ Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, terc. Orhan Bahaeddin, yy, ty. s. 253; Tez, *İslâm'ın Batı Cephesi*, s. 73.

Devlet adamlığının yanı sıra velûd bir müellif olma özelliğini de taşıyan Benî Ahmer Devleti'nin veziri Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb (ö. 776/1374), oldukça çalkantılı ve mücadelelerle dolu geçen yaşamına rağmen farklı alanlarda altmıştan fazla eser yazdı. Ancak bunlardan otuz civarında kitabı günümüze ulaştı, diğerleri kayboldu. Bunun en büyük sebebi de eserlerinin Gırnata'da yakılmış olmasıdır.⁴⁸

İbnü'l-Hatîb'in siyasî rakiplerinin başında dönemin kâdî'l-kudâtı Ebu'l-Hasan en-Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra) ve öğrencisi olmasına rağmen sonradan kendisiyle siyasî çekişme yaşadığı İbn Zümrek (ö. 793/1391) yer almaktadır. İbnü'l-Hatîb aynı zamanda Şeyhu'l-Guzât Osman b. Yahya, Abdurrahman b. Yeflus ve Süleyman b. Davud gibi dönemin ileri gelen isimleriyle de mücadele etmek zorunda kaldı. İçerisinde kişisel çıkar, kin ve nefretin de yer aldığı bu mücadeleler esnasında İbnü'l-Hatîb, bir takım suçlamalara maruz kaldı. Akabinde de önce kitapları yakıldı. Sonra da kendisi katledildi. Daha sonra mezarından çıkarılan cesedi yakılarak tekrar defnedildi.⁴⁹

Bazen üst düzey yöneticiler, toplumun bir takım hassasiyetlerine cevap vermek amacıyla da kitap imha işlemleri gerçekleştirmişlerdir. Mesela II. Hişam döneminin (976-1009) baş veziri ve devletin fiilî hâkimi İbn Ebî Âmir el-Mansûr döneminde yaşananlar, konunun tipik örneği olarak görülebilir. II. Hişam tahta geçtiğinde 12 yaşlarında olduğu için İbn Ebî Âmir, onu Medinetü'z-Zehra'da vesa yet altına alarak devleti tek başına yönetmeye başladı. Bunun üzerine muhalifleri ona karşı bir komplo düzenlediler ama başarısız oldular. Bu komplo içerisinde yer alan eski arkadaşları, İbn Ebî Âmir'in felsefe ile ilgilendiğini ve dinî inançlarında sapmalar olduğunu yaymaya çalışıyorlardı. Nitekim o dönemlerde felsefe, Müslümanlar arasında hoş karşılanmıyor ve bu bilim dalına iyi gözle bakılmıyordu. İbn Ebî Âmir bu imajı yıkmak için bazı âlimleri yanına alarak II. Hakem'in Kurtuba'daki büyük kütüphanesine gitti, oradaki felsefe kitaplarının ayıklanarak yakılmasını emretti. Onun bu hareketi halk nezdinde İbn Ebî Âmir'in felsefe düşmanı ve din koruyucusu olarak görülmesini sağladı.⁵⁰

Kurtuba kütüphanesi ikinci bir felaketi de Berberî isyanı sırasında yaşadı. İbn Ebî Âmir el-Mansûr'un 1002 yılında ölmesinin ardından Kurtuba, Berberiler tarafından kuşatıldı. Şehrin valisi Vâdih, askerlerin aylıklarını ödeyebilmek için bu kütüphanedeki kitapların bir kısmını sattı. Berberîler şehri ele geçirdi bu sefer de kütüphane onlar tarafından yağmalandı.⁵¹

3. HİRİSTİYANLARIN KİTAP YAKMA FAALİYETLERİ

⁴⁸ Bkz. İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 319; Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâti'l-Endelus*, s. 84-87; İnan, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, V: 477; Parlak, Nizamettin, *Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in Siyasî Kişiliği ve Tarihçiliği*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s. 61-64.

⁴⁹ İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, s. 319; en-Nübâhî (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâti'l-Endelus*, s. 84-87; Geniş bilgi için bkz. Parlak, *Lisânüddin İbnü'l-Hatîb*, s. 15-19, 58-69.

⁵⁰ Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 181; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 395-408, 484, Mutlu, *Endülüs Gerçeği*, s. 127; Pedersen, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, s. 130-131.

⁵¹ Erünsal, "Kütüphane", *DA*, XXVII, 11-32.

Endülüs'te özellikle büyük şehirlerde önemli kütüphaneler kurulmuştu. Ancak bu şehirler peyderpey Hıristiyan işgaline uğradıkça oralardaki kütüphaneler talan edilmiş, kitaplar yakılmış, âlimler bilimsel etkinliklerini sürdürmemişlerdir.

İspanya'da reconquistayı gerçekleştiren Katolikler, aynı tarihlerde Amerika kıtasında karşılaştıkları Maya Uygarlığının eserlerini de yakıp yok etmişlerdir. Onlar benzer bir faaliyeti de İberya Yarımadası'nda gerçekleştirmişler, sadece Müslümanların değil, diğer din mensuplarının kitaplarını da yakmışlardır.⁵²

İberya Yarımadası'nda Kral Ferdinand, (1452-1516) ele geçirdiği Kurtuba'da yağma yapılmasına izin verdi (23 Haziran 1236). Her şey yağmalandı, okul ve mescitler yıkıldı. Sayısız nadir kitap nüshalarıyla dolu olan kütüphaneler yakılıp, tahrip edildi. Bir rivayete göre imha edilen bu kitaplar arasında Hz. Osman'ın ünlü mushafı da bulunmaktaydı. Aynı kral, 23 Kasım 1248'de anlaşmayla kendisine teslim edilen İsbiliye şehrinde de çok sayıda cami ve kütüphaneyi yerle bir etti.⁵³ Hem Kurtuba'daki hem de Endülüs'ün diğer şehirlerindeki kütüphanelerde bulunan kitaplar, Ferdinand ve Isabella'nın Müslümanlara karşı uyguladıkları; onları yok etme politikalarının sonucunda tarumar oldu.⁵⁴

Daha sonraki dönemlerde Müslümanların yaşadığı diğer Endülüs şehirlerinde de benzer sahneler tekrarlandı. Özellikle papazlar tarafından toplatılan kitaplar, meydanlarda yakıldı. Yakılanlar sadece Kur'an-ı Kerim ve dinî ilimlerle ilgili kitaplar değildi. Yok edilenler aynı zamanda asırların emeği olan ve önceki medeniyetlerden alınarak sonraki nesillere aktarılan, dünyanın bilim-sanat birikimini taşıyan binlerce cilt bilim, tıp, mühendislik, felsefe ve edebiyat kitaplarıydı.⁵⁵

Hıristiyan idarecilere göre kitap, onların hedefleri önünde önemli bir engel teşkil ediyordu.⁵⁶ Özellikle 1492'de Gırnata'nın tesliminden sonra Müslümanların Hıristiyanlaştırılması faaliyetlerine hız verildi. Ancak bu konudaki çalışmalar umulan süratle gerçekleştirilemiyordu. Çünkü Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim ve diğer Arapça kitaplar sayesinde dillerini ve dinlerini kuşaktan kuşağa aktarabiliyorlardı. Yine Hıristiyanlara göre Arap alfabesi Arap dilinin kapısı olarak telakki ediliyordu. Bu yüzden Müslümanlar, kitaplardan ve Arap alfabesinden arındırılmalydılar. Dolayısıyla artık Hıristiyan hâkimiyetinde yaşamak zorunda kalan Müslümanlara çeşitli dayatmalar yapıldı, özellikle de dil, din eğitimi, Arapça ve Kur'an öğretimi tamamen yasaklandı. Diğer taraftan da Müslümanların ellerindeki çok değerli Arapça yazma kitaplar toplanarak Gırnata şehrinin meydanla-

⁵² Cebeci, Sedat, *Vahşi Batı*, Şule Yay. İstanbul, 1993, s. 137.

⁵³ Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, sad. Yasemin Çiçek, Timaş Yay. İstanbul, 2012, s. 257, 268; Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

⁵⁴ Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.

⁵⁵ Şeyban, Lütfi, *Mudejares Sefarades Endülüs'lü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yay. İstanbul, 2010, s. 136.

⁵⁶ Bkz. Nebil Abdülhayy Rıdvan, *Cuhûdu'l-Osmâniyyîn li-İngâzi'l-Endelüsve'stirdâdihî fi matla'i'l-'asri'l-hadis*, Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmiî, Mekke, 1408/1988, s. 48 vd.

rında yakıldı.⁵⁷

Hâlbuki Gırnata'nın Katoliklere teslim edilmesi sırasında imzalanan anlaşmada Müslümanlara diğer haklarının yanı sıra dillerini ve dinlerini öğrenme/öğretme ve yaşama özgürlüğü de verilmişti. Ancak reconquistayı gerçekleştirmiş olan Hıristiyanlar, İberya Yarımadası'nda her şeye rağmen din birliğini sağlamak amacı güdüyorlardı. Bunun önündeki en büyük engel, Müslümanlar ve Yahudilerdi. Bu insanların Hıristiyanlaştırılması, onlar açısından çok önemliydi. Bu mücadelenin yürütülmesinde sembol isimlerinden biri de Gırnata Kardinali Ximenez'di (ö. 1517).

Gırnata İslâm'dan önce Gotik ve Latin devrelerde bir piskoposluk merkeziydi. Şehir Müslümanların eline geçince bu konumunun hatırası, sembolik olarak devam ettirilmiş, XV. asra kadar sadece unvandan ibaret bir dizi piskopos atanmak suretiyle Gırnata'nın piskoposluk merkezi sıfatı muhafaza edilmişti. Isabella, Gırnata'yı alınca kendisinin günah çıkartıcısı olan Hernando de Talavera'yı Gırnata'ya başpiskopos olarak tayin etti. Talavera'nın en önemli görevi Yarımada'da bulunan Müslümanların Hıristiyanlaştırılmasıydı. Ancak Ferdinand ve Isabella, Talavera'nın faaliyetlerinin arzu ettikleri hızda ilerlemediği kanaatindeydiler. Bu yüzden o sıralarda Alcalá üniversitesinin temellerini atmakla meşgul olan Tuleytula Başpiskopos'u Francisco Ximenez'i, Talavera'nın yardımcılığına getirdiler (Temmuz 1499). Ximenez bu tarihte Gırnata meydanlarında binlerce Arapça kitabı yaktırarak işe başladı. Bu olayı takip eden yıllarda Ximenez, fukahayı çağırarak ellerindeki bütün kitapları teslim etmelerini istedi. Kardinal, 12 Ekim 1501 tarihli kraliyet fermanına istinaden Müslümanların evlerindeki bütün kitapları zorla toplattı. Birçoğu altın gümüş ve paha biçilmez süslemelerle tezyin edilmiş beş bin kitap getirildi. Bu nadide eserlerin birçok talibi olmasına rağmen o, hepsini reddetti ve Alcalá'daki kütüphanesi için ayırdığı birkaç tıp kitabı hariç tamamının halkın huzurunda yakılmasını emretti. Böylece beş bin cilt kitap Gırnata şehir meydanında toplanan halkın gözü önünde yakıldı.

Ximenez'in göreve gelir gelmez (1499) toplatıp yaktığı kitapların dışında, değişik zamanlarda farklı şehirlerde çok sayıda kitabın yakılması hadiseleri tekerür etti. Yakılan kitapların sayısının bir milyona kadar ulaştığı dile getirilmektedir. Nitekim İspanya kralı II. Filip (1556-1598), daha sonraları Endülüslülerden geri kalan yazma eserleri toplamak istediğinde ancak 2500 kitap bulabilmişti.⁵⁸

Hıristiyanların işgal ettikleri Müslüman şehirlerde kitap yakma hadiseleri sanki Endülüs tamamen elden çıktıktan sonra daha büyük boyutlarda yaşan-

⁵⁷ Şeyban, *Müdejars*, s. 136; Cebeci, *Vahşi Batı*, s. 115-116.

⁵⁸ İnan, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, V, 317-319; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 159; Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev. Abdullah Davudoğlu, İnkılab Yay. İstanbul, 2011, s. 36-42; Şeyban, *Reconquista*, s. 36; Şeyban, *Müdejars*, s. 135-136.

miş gibi görünmektedir. Birkaç örnekle bu hususu izah etmek mümkündür. Bunlardan biri Endülüslüler tarafından Osmanlı'ya gönderilen elçilerin, huzurda okudukları mersiyeledir. Bunlardan birincisi Endülüslü şair Ebu'l-Bekâ Salih b. Şerif er-Rondî (ö. 684/1285) tarafından 1212 yılında Müslümanların yenilgisiyle sonuçlanan İkâb savaşından sonra Kurtuba ve Ceyyan gibi şehirlerin elden çıkması üzerine yazılmıştı. Bu mersiye, Sultan Bâyezid'in huzurunda okundu (1486-1487). Bu şiirde Endülüslülerin çektikleri sıkıntılar dile getirilmiş ama kitapların yakılmasıyla ilgili bir hususa değinilmemiştir.

İberya'nın tamamen kaybedilmesinden sonra Endülüs'ten ikinci bir elçi, Sultan II. Bayezid'e gönderilmiştir. Gırnata'nın tesliminden on üç yıl sonra İstanbul'a gelen bu elçinin beraberinde bir feryadname vardı. Bu şiirde Müslümanların Endülüs'teki hâkimiyetlerini bütünüyle kaybettikten sonra neler çektikleri son derece dramatik bir dille anlatılıyordu. Fakat bu sefer Kur'an-ı Kerimlerin ve dinle ilgili bütün kitapların yakıldığına dair özel bir vurgu yapılıyordu.⁵⁹

Diğer taraftan Saragoza'da da İbn Matrüh, İbn Sağır gibi kitapseverler, bu şehrin I. Alfonso tarafından işgal edilmesi üzerine Valencia'ya göç etmek zorunda kalmışlardır.⁶⁰ Kastilya, Aragon ve Sicilya'nın ilk başengizitörü seçilen Torquemada çok sayıda insanı ve kitabı gözünü kırpmadan yakmıştır (1481).⁶¹

İslâm hâkimiyetinin kaybedildiği şehirlerde Hristiyan yönetiminde yaşamak durumunda kalan *Müdeccenlere*, zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanlar olarak bilinen *Moriskolar* da kitaplarının yakılması olaylarına sıkça maruz kaldılar. Müdeccenler, bazı dönemlerde Hristiyan ekonomisine katkı sağladıkları için nispeten rahat bir hayat sürmelerine rağmen zaman zaman onların ellerindeki kitaplar da toplanarak yakıldı. 1511'de çıkarılan bir fermanla, daha önce gerçekleştirilen ilk imha hareketinden kurtulan bütün İslâmî kitapların yakılması sağlandı. Müdeccenler, Kur'an-ı Kerimleri gizlice istinsah ederek çoğaltır, aralarında dağıtıp tilavet ederlerdi. Aynı şekilde onlar, Hz. Peygamber'in hayatını anlatan notları kaleme alır ve kendi cemaatleri içinde gizli gizli okurlardı. Ancak 1 Ocak 1567'de Müdeccenlere yeni yasaklar getirildi. Bunlardan biri de evlerde kesinlikle Arapça kitap bulundurulmamasıyla alakalıydı.⁶²

Moriskolar ise kendilerine yapılan baskılar neticesinde değişik tarihlerde defalarca isyan ettiler. Bunlardan biri de merkez üssü Sierra de Espadan olan ve 18 Eylül 1526'da bastırılan isyandır. Buradan kaçan Mağribliler, Muela de Cortes'in muhkem mevzilerine sığındırlarsa da yoğun baskılar üzerine teslim oldular, silahları alındı ve kitapları yakıldı. İncil'e itaate mecbur edildiler. Belensiye'de kontrol yeniden sağlandı. Moriskolar silahsızlandırıldı, fakihlerin kürsüleri

⁵⁹ Şeyban, *Müdejars*, s. 230-244.

⁶⁰ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, IV, 485.

⁶¹ Torquemada'nın adının içinde geçen "guemada" kelimesinin "yanık" anlamı taşıması da oldukça ilginç bulunmuştur. Kumrular, *Türk Korkusu*, s. 236.

⁶² Şeyban, *Müdejars*, s. 157-159, 165.

parçalandı ve Kur'an'lar yakıldı.⁶³

1565 yılında Morsikolar, Gırnata'da başka bir isyan daha gerçekleştirdiler. Bunun üzerine Morisko meselesinin tamamen bitirilmesi için 1 Ocak 1567'de yürürlüğe giren yeni bir fermanla pek çok yasak konuldu. Bununla Moriskolara, üç yıl içerisinde Kastilya dilini öğrenme zorunluluğu getirildi. Bundan böyle alenen ya da gizlice Arapça konuşulması, yazılması ve bu dille mukaveleler yapılması kesinlikle yasaklandı. Kanunun yürürlüğe girmesinden sonraki otuz gün içinde bütün Arapça kitapların, Gırnata Şehir Meclisi başkanı Pedro de Deza'ya teslim edilmesi istendi. Güya içinde suç unsuru bulunanlar yakılacak diğerleri sahiplerine geri verilecekti. Ancak ilginçtir, sahiplerine iade edilen kitaplar da üç yıl sonra tamamen imha edilmek üzere geri verilmişti.⁶⁴

SONUÇ

Tarihin değişik dönemlerinde, farklı coğrafyalarda olduğu gibi İslâm dünyasında, dolayısıyla Endülüs'te de kitap ve kütüphane yakma olayları yaşanmıştır. Endülüs'teki olayların iki boyutu vardır. Birincisi, iç isyanlar ve darbeler sırasında kitapların yakılmasıdır ki bu doğrudan kitaba yönelik bir faaliyet değildir. Buradaki mesele; kaos ortamlarının doğal bir sonucu olarak genel anlamda yapılan tahribattan kitap ve kütüphanelerin de etkilenmesinden ibarettir. İkincisi ise çeşitli sebeplerle birbiriyle mücadele eden toplumun önde gelen ricalinin faaliyetleri sonucu kitapların yakılması hadisesidir. Özellikle fukaha, siyasî ya da kişisel bir mücadele içerisinde olunca muhaliflerin kitaplarının yakılması ve müelliflerinin de katledilmesi için fetvalar çıkarmayı olağan bir hâle getirmiştir. Bu da Endülüs'ün geneline ve bütün dönemlerine teşmil edilemeyecek bir durum olup ancak bir takım bağınaz insanların mücadelelerine konu olmuş bir hadisedir.

Fakat Endülüs'te bunların dışında bir kitap imha hadisesi daha yaşanmıştır ki bunun boyutları öncekilerden farklı olmuştur. Nitekim İspanya'yı Müslümanlardan geri alan Hıristiyanlar, ele geçirdikleri şehirlerde Müslümanlara ait çok sayıda kitap ve kütüphane yakmıştır. Bunda da Kilise, Hıristiyan din adamları ve Engizisyon mahkemeleri başrol oynamıştır.

Kitapların yakılmasının insanlar ve toplumlar üzerindeki yıkıcı tahribatı tarihsel verilerle açık bir şekilde ortadadır. Günümüzde kitap yakma hadisesi geçmişteki boyutlarda olmuyormuş gibi görünse de farklı ve daha tehlikeli bir hâl almıştır. Yaşadığımız dönemde içinde bulunduğumuz toplum –belki daha da genelleştirerek ‘Müslümanlar’ - kitaplardan ve kütüphanelerden uzaklaşmış olup teknolojik bir zehirlenme yaşamaktadır.

Bu durumdan ve bunun doğuracağı telafisi gittikçe zorlaşan sonuçlarından

⁶³ Lea, *İspanya*, s. 95-98.

⁶⁴ Lea, *İspanya*, s. 212-213. Ayrıca bkz. Parlak, Nizamettin, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları," *Mi'el ve Nihal*, 2015, XII/1: 96-102.

korunabilmek ve medeniyet inşasını yeniden gerçekleştirebilmek için Müslümanların başta Kur'an-ı Kerim ve Hadis mecmuaları olmak üzere kitapla ve kütüphaneyle barışması ve yeniden buluşması kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Kaynakça

- » Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi Kısası Enbiya*, sad. Ali Arslan, I-II, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 2012.
- » Akin, Lemî, "Bosna-Hersek'teki Osmanlı Dönemi El Yazmalarının Durumu", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume X/8, Spring, 2015, 323-340, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8261>.
- » Aydar, Hidayet, "Kur'an -Tercümesi", *DİA*, 2002, XXVI, 401-404.
- » Bâkîllânî, Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib b. M. el-Basri el- (ö. 403/1013), *et-Temhid*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar, Müessesetü kütübî's-sekafiyye, Lübnan, 1407/1987.
- » Birinci, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2006, IV/7: 291-349.
- » Cebeci, Sedat, *Vahşi Batı*, Şule Yay. İstanbul, 1993.
- » Ceran, İsmail, *Fas Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 2012.
- » Çavdar, R. Tüba, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, Ba-sılmamış Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- » Çelik, Mehmet, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcian'ın İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1: 51-67.
- » Durant, Will, *İslâm Medeniyeti*, terc. Orhan Bahaeddin, yy, ty.
- » Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *Kısasu'l-enbiya*, Matbaatu dari't-te'lif, Kahire, 1388/1968.
- » Ebu Züra ed-Dimeşki (ö. 281/894), *Tarihu Ebi Zür'a ed-Dimeşki*, tah. Şükrüllah Nimetullah el-Kucani, Mecmau'l-lügati'l-Arabiyye, Dimeşk, 1980.
- » Erünsal, İsmail E., "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32.
- » Garaudy, Roger, *Endülüs'te İslâm*, çev. Cemal Aydın, Türk Edebiyatı Vakfı Yay. İstanbul, 2014.
- » Hamidullah, Muhammed, *İslâm'ın Doğuşu*, çev. Murat Çiftkaya. Beyan Yay. İstanbul, 2010.
- » _____, *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmam İbn Münebbih*, çev. Kemal Kuşçu, Bahar Yay, İstanbul, 1967.
- » İbn Asakir, Ebül-Kasim (ö. 571/1176) *Tarihu Dimeşk*, thk. Amr b. Garama el-Umri, Daru'l-fikr, yy, ty.
- » İbn Ebî Usaybia (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-enbâ fî tabakâti'l-etibbâ*, tah. Nizar Rıza, Dâru mektebeti'l-hayat, Beyrut, ty.
- » İbnü'l-Hatîb, Lisânüddin (ö. 776/1374), *A'mâlü'l-a'lâm fî men büyi'a kable'l-ihlîlâm min mulûki İslâm*, thk. Levi Provençal, E., Beyrut 1956.
- » İbn Hayyân el-Kurtubî (ö. 469/1076), *el-Muktebes min enba'i ehli'l-Endelüs*, 5. Cilt, (neşr. Pedro Chalmeta), Rabat-Madrid 1979.
- » İbn Hazm (ö. 1064), *Resâilü İbn Hazm*, tah. İhsan Abbas, Beyrut, 1987.
- » İnan, M. Abdullah, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs*, I-V, Mektebetü'l-Hanci, Kahire, 1411/1990.
- » İzzetbegoviç, Aliya, *Tarihe Tanıklığım*, çev. A. Erkilet vd., 2. Baskı, Klasik Yay. İstanbul, 2003).
- » Kumrular, Özlem, *Avrupa'da Türk Düşmanlığının Kökeni Türk Korkusu*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- » Lea, Henry Charles, *İspanya Müslümanları Hıristiyanlaştırılmaları ve Sürülmeleri*, çev. Abdullah Davudoğlu, İnkılab Yay. İstanbul, 2011.
- » Makkarî, Ebül-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 1041/1632), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratib ve zikru vezîrîhâ Lisâniddin İbnî'l-Hatîb*, I-X, (nşr.: Yusuf eş-Şeyh M. el-Bukâî), Beyrut 1419/1998.
- » Mehmed Mansur, *İskenderiye Kütüphanesini Müslümanlar mı Yaktı?*, sad. Fahri Unan, Türkiye Diyanet Vakfı Yay, Ankara 1995.
- » Mutlu, Nuri Yücel, *Endülüs Gerçeği ve Türkiye'nin Geleceği*, Babialı Kültür Yay. İstanbul, 2001.
- » Nebil Abdülhay Rıdvan, *Cuhûdu'l-Osmâniyyîn li-İngâzi'l-Endelüs ve'stirdâdihî fî matla'i'l-'asri'l-hadîs*, Mekke: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmîi, 1408/1988.
- » Nübâhî, Ebü'l-Hasan (ö. 792/1390'dan sonra), *Târihü Kudâti'l-Endelüs*, (el-Markabetu'l-ulyâ), Lecnetü İhyâit-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, 1403/1983.

- » Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İsar Yay. İstanbul, 2008.
- » Özdemir, Mehmet, "Endülüs'de Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülâhazalar (VIII-XI. Yüzyıllar Arası)", *İslam ve Demokrasi, Kutlu Doğum Sempozyumu* - 1998, 85-93.
- » _____, "XIV. yy Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", *AÜİFD*, Ankara 1998, XXXVIII, 195-224.
- » _____, "Müvelledün'un Endülüs Emevîleri Döneminde Kültürel Hayattaki Yeri" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIV/1: 175-208.
- » _____, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 2. Baskı Türkiye Diyanet Vakfı Yay. Ankara, 2013.
- » Parlak, Nizamettin, *Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb'in Siyâsî Kişiliği ve Tarihciliği*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara, 2012.
- » _____, *Endülüs'ün Çöküşü*, Hikmetevi Yay. İstanbul, 2014.
- » _____, "Endülüs'te Toplumsal Kutuplaşmanın Sebepleri ve Kültürel Sonuçları," *Milel ve Nihal*, 2015, XII/1: 96-102.
- » Pedersen, Johannes, *İslâm Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. Mustafa Macit, Karagözoğlu, Klasik Yay. İstanbul, 2013.
- » Polastron, Lucien X., *Kitap Yakmanın Tarihi*, trc. Aziz Ufuk Kılıç, Everest Yay. İstanbul, 2015.
- » Safedî, Selahaddin Halil b. Aybeg (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, I-XXIX, tah: A. Arnavud-T. Mustafa, Beyrut, 1420/2000.
- » Suyuti, Celaleddin (ö. 911/1505), *ed-Dürrü'l-mensur*, I-VIII, Daru'l-fikr, Beyrut, ty.
- » Şeyban, Lütfi, *Mudejares Sefarades Endülüslü Müslüman ve Yahudilerin Osmanlı'ya Göçleri*, İz Yay. İstanbul, 2010.
- » Tekin, Engin Cihad, *Avrupalı Seyyahların Bakış Açısından Osmanlı'da Kitap ve Kütüphane Kültürü (1453-1699)*, Basılmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017.
- » Tez, Zeki, *İslâm'ın Batı Cephesi*, Hayy Kitap, İstanbul, 2014.
- » Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler, Abbasîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. Ankara, 1968.
- » Yıldız, Hakkı Dursun (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Çağ Yay. İstanbul, 1987.
- » Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (ö. 748/1348) *Tarihu'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, I-LIII, tah. Ömer Abdusselam, Beyrut 1415/1994.
- » Zerkeşi, Bedrüddin Muhammed b. Abdullah (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 1. Baskı, Dâru'l-ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, yy.
- » Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, sad. Yasemin Çiçek, Timaş Yay. İstanbul, 2012.
- » Zübeyr b. Bekkâr (ö. 256/870), *el-Ahbârü'l-Muvaffakiyyât*, thk: Sâmi Mekkî el-Âfi, Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, II. Bsk. 1996

BALKANLAR'DA EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI: XIX. YÜZYIL NIŞ SANCAĞI ÖRNEĞİ

Dr. Mead OSMANİ

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mezunu

Prof.Dr. Salih PAY

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren başarılı bir eğitim sistemi geliştirmiştir. Oluşturulan bu eğitim müesseseleri asırlarca hizmet vermiştir. Bu sistem zamanla dönemin koşullarını karşılayamadığı için niteliğini muhafaza edememiştir. XIX. asırda, Osmanlı Devleti yenileşme süreciyle birlikte başta askeri alan olmak üzere idarî ve eğitim alanlarını da içine alarak kapsamlı birçok adım atmıştır. Böylece çıkarılan maarif nizamnamesiyle beraber rüştiye ve muallim okullarının sayısı çoğalmış, sıbyan mektepleri iptidailere dönüştürülmüş ve diğer bazı reformlara başvurulmuştur. Osmanlı eğitim-öğretim kurumlarının Balkanlar'daki gerçek İslam anlayışının yayılmasına ve gelişmesine katkısı inkâr edilemez. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki eğitim mirasını incelemek büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmada XIX. asırda Niş Sancağı'nda bulunan Osmanlı eğitim-öğretim kurumları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Niş Sancağı, Osmanlı, Balkanlar, Eğitim-Öğretim Kurumları.

ABSTRACT

Educational Institutions in Balkans: The Case of Nish in Nineteenth Century

It can be said that the Ottoman State from its beginning developed a successful education system. Educational institutions which were established based on this system served for centuries. In the progress of time this system that could not meet the demands lost its eligibility. In nineteenth century within the process of modernization The Ottoman State made progress in many spheres as military, administration and education. Especially with the introduction of new education law the number of junior high schools and teacher schools rose and Infants' schools turned in to primary schools. The contributions of Ottoman educational institutions in dissemination true understanding Islam cannot be ignored in Balkans. For this reason the educational legacy of Ottoman is an important issue that should be studied carefully. This study investigates the educational institutions of Ottoman in nineteenth century Sanjak of Nish.

Keywords: Sanjak of Nish, Ottoman, Balkans, Educational Institutions.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretime Genel Bir Bakış (Kuruluştan XVIII. Asra Kadar)

Kur'ân, ilk ayetlerinden itibaren en temel mesajları olan okuma ve öğrenmeye yönelik öğütler ihtiva eden İslâm dininin ilahi kitabıdır. Kur'ân'da olduğu gibi hadislerin de genel anlamda ilmi teşvik etmesi, Müslümanların yüzyıllarca her türlü ilmî faaliyette bulunmalarına vesile olmuştur. Müslümanlar Kur'ân ve Sünnetin bu konudaki emirlerini yerine getirmek için İslâm'ın ilk yıllarından itibaren bütün imkânlarını seferber etmişlerdir.¹Söz konusu seferberlik sayesinde pek çok alanda olduğu gibi eğitim ve öğretim alanında da büyük başarılar elde edilmiş ve hemen her alanda otorite sahibi, dünyaca ünlü Müslüman bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bu alandaki başarılarda müslüman devlet adamlarının önemli bir pay sahibi olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Müslüman idareciler bilim adamı ve sanatkârları himaye edip desteklemenin yanı sıra bilim ve sanatla profesyonel olarak iştiğal etmek suretiyle de eğitim ve öğretime büyük katkıda bulunmuşlardır.

İslam medeniyetinin Anadolu'dan başlayarak üç kıtada asırlarca gelişmesine imkân sunan Osmanlı Devleti, asr-ı saadetten günümüze kadar gelişerek devam eden eğitim-öğretim faaliyetlerinde de kendine has özgün ve yeniliğe açık uygulamaları sayesinde tarih sahnesinde adından söz ettirmeye layıktır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminden başlayarak diğer alanlarda olduğu gibi ilmî alanda da sağlam ve düzgün bir yol takip edilmiştir. Devletin kurucusu Osman Gâzi (1302-1324) devrinden başlayarak fethedilen kaza ve nahiyelere birer kadı tayin edilip adaletin etkin bir biçimde çalışması sağlanmıştır. Daha sonra Orhan Gâzi (1324-1362) zamanından itibaren medreseler açılarak ilim adamlarının yetişmesi ve ilmin yayılması için özen gösterilmiştir. Böylelikle toplumun en önemli iki ihtiyacı olan kaza (yargı) ve öğretimin düzenli çalışmasının temelleri atılmıştır.²

Osmanlı Devleti'nde farklı metotlarla farklı derslerin okutulduğu değişik amaçlara yönelik dört çeşit eğitimden söz edilebilir. Birincisi yönetici kadroları yetiştirmeye yönelik saray eğitim kurumu olan *enderûn*; ikincisi bürokrat yetiştirmek üzere usta çırak metodu ile bürolara eğitim veren kalem eğitimi *küttâb* (kâtipler, yazıcılar); üçüncüsü tasavvuf erbabının yetişmesine yönelik *dergâh* eğitimi ve dördüncüsü ise klasik anlamda ilim adamı yetiştiren *medrese* eğitimidir.³

Osmanlı erken döneminde eğitim, öğrencilere yalnızca bilgi ezberletmeyi değil, aynı anda meseleleri kavrama ve analiz etme becerisi kazandırmayı da hedeflemiştir. Bu nedenle medreselerde eğitim standartları çok yüksek tutul-

¹ Kazıcı, Ziya, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, V, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 161-162.

² İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlimiye Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul, 1988, s. 273.

³ İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, I, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 1994, s. 259.

muş, Enderun'da ise yetenekli ve uzak görüşlü seçkinler yetiştirilmiştir.⁴

Osmanlı Devleti'nin ilk yüz elli sene içindeki medreselerinin en önemlileri İznik, Bursa ve Edirne'de kurulmuştur.⁵ Bu çerçevede orta ve yükseköğretim veren Osmanlı medreselerinin ilki Orhan Gâzi tarafından 1331'de İznik'te açılmıştır. Daha sonra Bursa'nın fethedilmesiyle birlikte şehirde çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Edirne Osmanlı'nın merkezi olduktan sonra orada da birçok medrese açılmıştır. Ayrıca medreselerin, müderrislerin ve talebelerin masraflarını karşılamak üzere vakıflar kurulmuştur.⁶

Yıldırım Bayezid (1389-1402) ve özellikle de II. Murad (1421-1451) döneminde ilim hayatında ve Osmanlı medreselerinde büyük bir canlanmanın yaşandığı görülmektedir. Bu gelişmede söz konusu devirde Arabistan, Türkistan ve Kırım'dan çok sayıda âlimin Osmanlı topraklarına gelmesinin büyük etkisi olmuştur.⁷ Bunların en önemlileri Molla Gürânî (d.1410-ö.1488), Alâeddin et-Tûsî (d.1414?-ö.1482), Seydi Ali Arabî ve Acem Sinan'dır.⁸ İlim geleneğini, ilmî tartışma adabı ve üslûbunu beraberlerinde getiren bu âlimler Osmanlı coğrafyasında ilmî bir hareketlilik sağlamışlardır.⁹

Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) İstanbul'u fethetmesinden sonra *Sahn-ı Semân*¹⁰ medreselerini kurması ve bunlar için vakıflar tesis etmesinden sonra tam bir ilim merkezi haline gelen şehirde başta hükümdarlar olmak üzere sultan hanımları, vezirler, ilim adamları ve bazı saray mensupları tarafından çok sayıda medrese inşa edilmiştir.¹¹ XVI. yüzyıla gelindiğinde medreselerin, bütün vilâyet ve sancaklara, hatta kazalara kadar yaygınlaştığı görülmektedir.¹² Ancak bu yüzyılın ortalarında Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Süleymaniye Camii civarında tesis edilen *Medrese-i Evvel*, *Medrese-i Sâni*, *Medrese-i Sâlise*, *Medrese-i Râbi*, *Dârü'l-hadîs* ve *Tıp Medresesi*¹³ ile eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi dikkat çekicidir.¹⁴ Gerçekten de Fatih'in ve Kanunî'nin inşa ettirdiği medreseler fizikî görünüşleri, sahip oldukları maddi imkânlar, eğitim programlarının zenginliği ve kütüphaneleriyle Osmanlı ilim hayatının iki önemli dönüm noktasını oluşturmuştur.¹⁵

Dinî ilimlerin yanında mantık, belagat, lûgat, nahiv, matematik, astronomi,

⁴ Szyliowicz, Joseph S., "Osmanlı'nın Eğitimsel Mirası: Efsane Mi, Yoksa Gerçek Mi?" *İmparatorluk Mirası*, (haz.) L. Carl Brown, çev. Gül Çağalı Güven, İletişim, İstanbul, 2010, s. 414.

⁵ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 2.

⁶ Kazıcı, Ziya-Ayhan, Halis, "Talim ve Terbiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXIX, İstanbul, 2010, s. 519; Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25.

⁷ İpşirli, "Osmanlı İlimiye Mesleği", s. 274.

⁸ İnalçık, Halil, "Murad II.", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006, s. 171.

⁹ İnalçık, Halil, "Murad II.", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, VIII, Milli Eğitim Basımevi (MEB), İstanbul, 1979, s. 613-614.

¹⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 5.

¹¹ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, s. 519.

¹² Cihan, a.g.e., s. 25.

¹³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, s. 33.

¹⁴ Emecen, Feridun, "Süleyman I.", *DİA*, XXXVIII., İstanbul, 2010, s. 74.

¹⁵ İpşirli, Mehmet, "İlimiye", *DİA*, XXII, İstanbul, 2000, s. 143.

felsefe, tarih ve coğrafya gibi ilimlerin de okutulduğu Osmanlı medreseleri,¹⁶ kuruluş ve yükseliş dönemlerinde devletin eğitim ihtiyaçlarını yeterince karşılamıştır. Ancak medreselerin, XVII. yüzyıldan itibaren toplumdaki yenileşmeyi sağlayacak temel görevlerini yerine getiremediği iddia edilmektedir.¹⁷

XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde Eğitim-Öğretime Genel Bir Bakış

Osmanlı eğitim sistemi XVII. yüzyıla kadar ülkenin vasıflı insan ihtiyacını karşılayabilmiş olsa da, bu dönemden itibaren diğer alanlarda ortaya çıkan bozulma ve çözülmenin benzerinin eğitim sisteminde de görülmesi,¹⁸ birtakım tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştı. Nitekim XVIII. asrın başlarında matbaanın faaliyete geçirilmesiyle¹⁹ başlayan değişimin ilk adımlarının, III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754) ve III. Selim (1789-1807) dönemlerinde eğitim ve öğretim alanında yapılan reformlarla atıldığı görülmektedir.²⁰ Bu çerçevede 1734'te Üsküdar'da *Hendesehâne*²¹ adıyla açılan ilk askerî mektebi, 1773'te *Mühendishâne-i Bahr-i Hümayûn*, 1795'te *Mühendishâne-i Berr-i Hümayûn*, 1827'de *Mekteb-i Tıbbiye* ve 1834'te *Mekteb-i Harbiye* gibi diğer askerî ve meslekî teknik eğitim kurumlarıyla *rüşdiyeye* eş değerde olan iki meslek okulu takip etmiştir.²²

Eğitimin iyileştirilmesine yönelik faaliyetlerin II. Mahmud (1808-1839)²³ ve Abdülmecid (1839-1861)²⁴ dönemlerinde de titizlikle sürdürüldüğü görülmektedir. Nitekim Sultan Abdülmecid'in 7 Mart 1845 tarihinde bir camide yaptığı konuşmasında *kötülüğün kaynağı olan cahilliğin halkın arasından kaldırılması* ifadesini kullanması, eğitim reformlarına padişahların verdiği önemi açıkça göstermektedir.²⁵ Ayrıca yine onun döneminde *ilim ve fennin yaygınlaştırılması ve eğitim işlerinin düzene konulması* amacıyla 1845'de *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* adıyla yeni bir heyet oluşturuldu. Bu heyetin yaptığı çalışmaların sonucu olarak da 1846'da *Meclis-i Maârif-i Umûmiye* ve 1847'de *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* kuruldu²⁶, 1847'de açılmaya başlayan *rüşdiyelerin* sayısı zamanla çoğaldı ve 1848'de *Dâru'l-Muallimînler* açıldı.²⁷ Nihayet söz konusu nezaret 1857 yılında *Maârif-i Umûmiye Nezâret'i* ne dönüştürüldü.²⁸

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Genel Özellikleri

¹⁶ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, s. 519.

¹⁷ Yolalıcı, M. Emin, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", *Osmanlı*, V, ed. Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 281.

¹⁸ Cihan, a.g.e., s. 11.

¹⁹ Cihan, a.g.e., s. 36.

²⁰ İpşirli, "İlmiye", C. XXII, a.g.e., s. 144; İpşirli, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", s. 277.

²¹ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 520.

²² Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 520; Cihan, a.g.e., s. 37.

²³ Kazıcı-Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, 520.

²⁴ Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 285.

²⁵ H. Davison, Roderic, "Osmanlı Tükiyesi'nde Batılı Eğitim", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 675.

²⁶ Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 285.

²⁷ Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 285.

²⁸ Tekel, İlhan-İlkin, Selim, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 67.

Tanzimat'ın ilanından 1869 yılına kadar geçen süre içerisinde, eğitim alanında, bir taraftan klasik öğretim sistemi devam ederken bir taraftan da yapılan düzenlemelerle modern anlayışın yavaş da olsa yerleşmeye başladığı görülmektedir.²⁹

Kırım Savaşı (4 Ekim 1853-30 Mart 1856) ve Islahat Fermanı³⁰'ndan (28 Şubat 1856) sonra geleneksel eğitim düzeninin artık eskisi gibi devam ettirilemeyeceği, eğitim siyasetinde Müslümanların yanı sıra gayrimüslimlerin de dik-kate alınması gerektiği, ülke nüfusunun tamamını kapsayan köklü eğitim politikalarının geliştirilmesinin zorunluluğu anlaşılmış oldu.³¹

Eğitim sisteminin daha modern bir yapıya kavuşturulması Saffet Mehmed Esad Paşa'nın (d.1815-ö.1883) Maârif Nâzirliği döneminde 1 Eylül 1869 tarihinde çıkartılan *Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmes*³² ile mümkün olabilmektedir.³³ Nitekim bu dönemde *Rüştiyelerin* ve *Dâru'l-Muallimîn*lerin sayıları arttı, 1873'ten sonra *İdadî* ve *Sultanî* açıldı, *Sıbyan Mekteb*³⁴ zamanla *usûl-i cedîd* denilen modern eğitime geçti ve *İptida*³⁵ adı verilen ilkokullar açılmaya başladı.³⁶

Niş Sancağındaki Eğitim-Öğretim kurumları

Niş'deki Osmanlı klasik dönem eğitim kurumlarına ve Niş'in yapısına dair malumatlar Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiler dışında neredeyse hiç yoktur. Evliya Çelebi 1660 senesinde Niş'te 22 sıbyan mektebinin bulunduğunu aktarmıştır.³⁷

Müslüman Okulları

Tanzimat, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da Osmanlı Devleti'nde temel değişikliklerin yapıldığı bir süreç olmuştur. Bu çerçevede II. Mahmud (1808-1839) döneminde eğitim sahasında yapılan çalışmalar yeni bir nite-

²⁹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*, s. 287.

³⁰ Gülsoy,Ufuk, "Islahat Fermanı", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 185.

³¹ Akşin Somel, Selçuk, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 696.

³² Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için, Bkz. İbnüş-Şeyh Nafi, Mahmud Cevad, Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İvraatı, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1338; Albayrak, Muzaffer- Şeker, Kevser (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 100-124; Özalp, Reşat-Ataünal, Aydoğan, *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, Millî Eğitim Yayınları, İstanbul, 1977; Ali Akyıldız, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *DİA*, XXVII, Ankara, 2003, s. 273.

³³ Tekel-İlkin, a.g.e., s. 67; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin...*,s. 287.

³⁴ İlköğretim düzeyindeki okullara *sıbyan mektebi* denilmiştir. Bu adı almasının nedeni buralarda sadece *sabî* denilen beş-altı yaşındaki çocukların okumasıdır. Bu okullarda okuma-yazma öğretimi yanında bazı dinî bilgiler ve dört işlemden ibaret olan matematik dersleri de verilmiştir. Bkz. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 77.

³⁵ *İptida*ye okulları ilk defa 1872'de kurulmuş olsa da taşrada 1880'lerde görülmeye başlamıştır. Ayrıca bu okullar ancak Sultan II. Abdülhamid (1876-1908) döneminde bir yönüyle başarı göstermiştir. Bkz. Clayer, Nathalie, *Ne Fillimet e Nacionalimit Shqipetare*, Perpjekja Yayınları, Tiran, 2012, s. 197.

³⁶ Akşin Somel, Selçuk, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 116; Yolalıcı, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları", s. 285.

³⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, İkdam Matbaası, V. İstanbul, H.1314 (M.1896), s. 363.

lik kazanmış olup eğitim yeniden ele alınarak gelişmesine yol açmıştır. II. Mahmud zamanında eğitim amaçlı Avrupa'ya öğrenci gönderilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte geleneksel İslâmî eğitim sistemi içinde bulunan medrese ve mektepleri reform edip çağdaş eğitim sistemine göre yeni okulların yapılmasına da ihtiyaç duyulmuştur.³⁸

Sultan II. Mahmud'un çabalarına rağmen eğitimde reformlar kısmen başarılı oldu. Tanzimat Fermanı'na bakıldığı zaman eğitimle ilgili yine de temel değişikliğin olmadığı ve 1845'e kadar bu konuda ciddi bir adımın atılmadığı fark edilir. XIX. yüzyılın ortasında Osmanlı Devleti'nin artık eğitimde üzerine düşen görevlerin bilincine vardığı düşünülebilir. Nitekim bu dönemde yeni mekteplere devlet tarafından malî yardımlar yapılıyor, eğitim masrafları için vergi yoluyla kaynak sağlanmasına gidiliyor, şahıslara mektepler yaptırılıyor, öğretmenler yetiştiriliyor ve farklı yerlere tayin ediliyor, eğitimde merkez ve taşra teşkilâtı oluşturuluyordu. Eğitim alanında bu zamana kadar yapılan ve daha sonra yapılması düşünülen bütün bu adımlarla eğitim sisteminin modern hale dönüştürülmesini hedefleniyordu.³⁹

1839 yılında taşrada devlet okullarının açılması projesi planlanmış olmasına rağmen, gerçek anlamda ancak 1850'lerde uygulamaya geçirilebilmiştir. Fakat vilâyet seviyesinde maarif idaresine ilişkin hukukî düzenlemeler ise 1869'a kadar tamamlanmıştır. Bu yıla gelinceye kadar taşra seviyesindeki eğitimle ilgili gelişmeler bir nevi Balkanlar'la sınırlı kalmıştır.⁴⁰

Tanzimat dönemi Niş okulları bahsinde Mithat Paşa'dan söz etmemek mümkün değildir. Çünkü Balkanlar'ın bir kısmında ve özellikle Niş'te diğer konularda olduğu gibi eğitimde de çok sayıda başarılı projeler onun sayesinde gerçekleştirilmiştir. Mithat Paşa'nın Niş valiliği döneminde şehir ve yöresinde önemli sayılabilecek reformların yanı sıra yeni mektepler ve islahhaneler kurulmuştur.⁴¹ Mithat Paşa profesyonel çabalarıyla Niş sancağını yönetirken (1861-1864) ve daha sonra da Tuna Vilâyeti kurulduktan sonra valiliği döneminde (1864-1868) köylerde yapılan yeni okulların eğitimi ve okulların genişlemesi için devlet desteğini sağlamış, bu çerçevede Niş şehrinde 1863 yılında farklı dine mensup çocukların karma eğitim görecekleri bir *islahhane*⁴² kurmuştur.⁴³ Ayrıca Mithat Paşa'nın Niş'te ve daha sonra Rusçuk'ta yoksullar ve yetimler için kurduğu islahhaneler birer sanat okulu niteliğinde olup başarı göstermiştir.⁴⁴

³⁸ Şişman, Adnan, "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul, 1986, s. 83.

³⁹ Erdoğan, Teyfur, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı 1", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt 51, S. 1, 1996, s. 185.

⁴⁰ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 93.

⁴¹ Kiel, Machiel, "Niş", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2009, s. 149.

⁴² Islahhane, Osmanlı Devleti'nde yetim ve fakir çocuklara yönelik mesleki eğitim vermek için kurulmuş ve daha sonra sanat mektebi haline dönüşen kurumun adı olmuştur, Bkz., Öztürk, Cemil, "Islahhane" *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, s. 190.

⁴³ Akşin Somel, Selçuk, "Ottoman Islamic Education in The Balkans in The Nineteenth Century", *Islamic Studies*, special issue: Islam in The Balkans, Islamic Research Institute, International Islamic University, Islamabad, C. 36, no. 2/3, s. 443.

⁴⁴ Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 72.

Mithat Paşa'ya göre, dinî okullar gelecekte rüştiye okulu öğrencileri için yeterli olmamıştır. Bu nedenle reform girişimlerini Niş ve Leskofça'da dinî okullarda yapmaya başlayıp bütün Müslüman erkek çocukların bu okullara yazılması zorunluluğunu getirmiştir. Nitekim sözü geçen şehirlerde bu okulların başarılı olması sebebiyle sancağın diğer kazalarına da benzerlerinin yapılması öngörülmüştür.⁴⁵

Mithat Paşa'nın bir yandan mahalle mekteplerini yeniden ele alması diğer yandan da karma eğitim için uygun bir ortamın oluşturulması şeklinde devam eden eğitim faaliyetleri, Tanzimat devri siyasetinin temel özellikleriyle uyum göstermektedir.⁴⁶ 1862 senesine ait bir belgede yer alan bilgiye göre, Mithat Paşa muhtemelen Niş şehrinin valisi iken şehirde bir rüştiye mektebi yaptırmıştır.⁴⁷ O, modern eğitimin güçlü bir koruyucusu olmuş ve Tuna vilâyetinde birkaç sene sonra devlet çapında genel bir model oluşturacak bir ilkokul reformuna girişmiştir.⁴⁸ Zira Mithat Paşa'nın yerel malî kaynakların kullanım tarzı daha sonra, 1869'da çıkarılan Maarif Nizamnamesi (Eğitim Tüzüğü) için bir örnek oluşturmuştur.⁴⁹ F. Kanitz, Mithat Paşa'nın yaptırdığı yollar, mektepler, islahaneler ve buna benzer nice müesseselerden dolayı onu büyük bir insan dostu olarak vasıflandırmıştır.⁵⁰

Evliya Çelebi 1660 senesinde Niş'de yirmi iki sıbyan mektebinin bulunduğunu kaydetmiştir⁵¹. Niş'te bulunan okullardan *Edirneli Bali Reis Bey Medresesi*⁵² *Medrese-i Atik*⁵³, *Medrese-i Cedîde*⁵⁴ ve *Şehsuvar Paşa Medresesi*⁵⁵ ile *Mevzune Hanım Mektebi*⁵⁶, *Mustafa Bey Mektebi*, *Yahya Paşa Mektebi* ve *Şehid Osman Paşa Mektebi* nin⁵⁷ isimleri bilinmektedir.⁵⁸ Bunlara ek olarak Evliya Çe-

⁴⁵ Somel, "Ottoman Islamic Education, s. 443-444.

⁴⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 109.

⁴⁷ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.

⁴⁸ H. Davison, Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Yayınları, İstanbul, 2005, s. 161.

⁴⁹ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s. 109.

⁵⁰ Eren, A. Cevat, "Niş", *IA, IX*, MEB, İstanbul, 1964, s. 297.

⁵¹ Çelebi, *Seyahatname*, s. 363.

⁵² H. Ayverdi, Ekrem, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, III, 3. Kitap, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1981, s. 129.

⁵³ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5.

⁵⁴ B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839/5.

⁵⁵ Şehsuvar Paşa Medresesi Leskofça kasabasıdır. Şahsuvar Abdi Paşa b. Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa, bu medrese ile birlikte Niş eyaleti dâhilinde diğer hayratı ve Sultan Bayezid Câmîi'nin önemli ihtiyaçları için 14 Haziran 1863 tarihinde bir vakıf kurmuştur. Bkz. Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 94.

⁵⁶ Bu mektebin varlığı o zamanlar Kahire'de oturan Alaca Hisarlı (Kragujevac) İbrahim b. Recep Efendinin Defterdar Câmîi yakınında Mevzune Hanım Mektebi'ne yaptığı nakit yardımdan anlaşılmaktadır. Bkz. Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 132.

⁵⁷ Şehid Osman Paşa, Rumeli Vâlisi olup Topal Osman Paşa olarak bilinir. Moralı'dır. 1127/1716'da Mora Seraskeri, 1130/1719'da Bosna, 1133/1722'de Rumeli, tekrar Bosna, 12 Eylül 1144/1731'de Sadrazam oldu. Sonra Erzurum, akabinde de Tiflis vâlliliği yaptı. Bu görevinde iken 1146/1733-34'de savaşta şehid oldu. 1141/1728 tarihinde Rumeli vâlisi olduğu, düzenlemiş olduğu vakfiyenin başında zikrolunmaktadır. Niş muhafızlığı daha öncedir. Sicill-i Osmani Paşayı çok akıllı, önemli olan, cesur bir zat olarak bildirir. Osman Paşa: Gümrükhane ve odaları eklentileri, bunlara bitişik 2 mahzen, 1 bakkal dükkânı, 1 oda, altta 15 ve zeminde 1 büyük odadan birleşmiş 31 oda yahudihane, bunların yanında 8 oda, Belgrad Kapısı yakınında 2 tek katlı ev, 2 iki katlı dükkân, İstanbul Kapısıyla Saray arasında Yeni Çarşı denilen yerde bir çatı

lebi'nin verdiği bilgilere göre Şarköy'de (Şehirköy) de 7 mektep vardır.⁵⁹

1868 senesine ait Tuna Vilâyet Salnamesinde Niş sancağında toplam 28 mektep olduğu kayıtlıdır. Bu mekteplerden 6'sı Şehirköy'de, 4'ü Leskofça'da, 1'i Ürgüp'de, 3'ü İvranya'da, 14'ü Niş şehrinde bulunmaktaydı. Medreseler ise 3'ü Şehirköy'de, 2'si Leskofça'da, 1'i İvranya'da ve 2'si de Niş'te olmak üzere 8 adettir.⁶⁰ Ayrıca bir sene sonra da Tuna Salnamesinde Niş sancağıyla ilgili aynı bilgiler verilmiştir.⁶¹ Daha sonra 1873 Prizren Vilâyet Salnamesine göre, Niş kaza merkezinde Mektebi Rüştîye'de *muallim-i evvel* olarak Hasan Efendi ve *muallim-i sâni* olarak da Hafız Şerif Efendi'nin görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁶²

1874 tarihli Prizren Vilâyet Salnâmesine göre, Niş sancağının merkezinde 4 medrese, 1 rüştiye mektebi ile 9 müslüman sıbyan mektebi⁶³; Niş sancağı Palanka nahiyesinde 3 Müslüman mektebi⁶⁴; Leskofça kazasında 2 medrese, 4 Müslüman sıbyan ve 1 rüştiye⁶⁵; İvranya kazasında 5 Müslüman mektebi (5 mektepteki öğrenci sayısı 270) ve 2 medrese⁶⁶; Ürgüp kazasında 1 medrese, 1 rüştiye, 4 Müslüman sıbyan mektebi ve Müslüman köylerde 13 sıbyan mektebi⁶⁷; İznepol kazasında 1 Müslüman mektebi⁶⁸ ve Kurşunlu kazasında 1 Müslüman mektebi, 1 medrese ve 1 sıbyan mektebi vardır.⁶⁹

1875 tarihli Tuna Vilâyet Salnamesine göre, Niş kaza merkezinde Mekteb-i Rüşdiye'de muallim-i evvel Hafız Hüseyin Efendi, muallim-i sâni Hafız Şerif Efendi ve muallim-i rik'a Selim Samî Bey görevli olarak kaydedilmiştir.⁷⁰ 1876 tarihli salnamede Niş'le ilgili bilgilerde herhangi bir değişikliğin olmadığı görülmüştür.⁷¹

Gayrimüslim Okulları

Osmanlı farklı din, dil, ırk ve költürlere mensup milletlerden oluşan bir devletti. Osmanlı, idaresi altındaki bu milletleri belli hukukî statüler çerçevesinde yönetiyordu.⁷² Gayrimüslimler etnik bakımından yirmi ikiyi buluyordu ve devletin

→ →

altında 20 dükkân, Panteli denilen yerde uzun bir arsa üzerinde köşk ve binalar, defteri yapılmış 69 cilt kitap vakfetti. Bunlardan elde edilecek gelirleri Varoş Kalesi Taşköprü Mahallesinde Hızır Bey'in vakıf arsası üzerinde yeni yaptırdığı câmî ve mektebe tahsis etti. Bkz. Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 131-132.

⁵⁸ Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 132.

⁵⁹ Ayverdi, a.g.e., III, 3. Kitap, s. 222.

⁶⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, s. 109.

⁶¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1286 (M.1869), 2 defa, s. 112.

⁶² *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1290 (M.1873), 1 defa, s. 108.

⁶³ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 100.

⁶⁴ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 104.

⁶⁵ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 108-109.

⁶⁶ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 112.

⁶⁷ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 116.

⁶⁸ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 119.

⁶⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 122-123.

⁷⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1292 (M.1875), 8 defa, s. 82.

⁷¹ *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, H.1293 (M.1876), 9 defa, s. 88.

⁷² Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve bu bakımdan Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, Ankara, S. 9, 1998, s. 155.

insan unsuru içinde önemli bir yer tutuyordu.⁷³

Osmanlı Devleti, diğer alanlarda olduğu gibi, eğitim alanında da gayrimüslimleri serbest bırakmış, eğitimlerini din ve mezhep ayrıcalıklarının bir parçası olarak kabul etmiştir. Bu çerçevede gayrimüslimler ibadethanelerini nasıl kendileri idare edebiliyorlarsa, mekteplerini de aynı şekilde kendi cemaat teşkilâtları aracılığıyla kurup işletebilmişlerdir. Nitekim eğitimin ilk kademesinde yer alan mektepler kendi yerel cemaatleri, orta dereceli mekteplerle öğretmen yetiştiren okullar ise, millet teşkilatları tarafından idare olunmuş, ayrıca kiliseler de ruhanî reislerinin denetimi altında gerçek bir eğitim kurumu gibi hizmet edebilmiştir.⁷⁴

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin okulları, cemaatin kendisi gibi, Müslümanlarınkinden çok daha farklı bir gelişme göstermiştir. Bu çerçevede patrik, sinod⁷⁵ ve mahkemeler tarafından temsil edilen mezhep liderleri, cemaatin baskısı sonucunda ruhban sınıfından olmayanların üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu bakımdan baskı yapan grubun başını gayrimüslim tüccarlar ve zanaatkârlar çekmiştir. 1862 ile 1865 seneleri arasında patriklerin ve sinodun seçilmesi cemaatin tümüne bırakıldıktan sonra eski millet sistemi son bulmuştur. Yine de bu değişime rağmen Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslimler, dinî kurumlarına saygı göstermiş olup bunları kendi kültürel ve ulusal kimliklerinin kaynağı olarak görmüştür. Ayrıca düşüğe geçen Müslüman okullarının tersine, gayrimüslim eğitim müesseseleri tam bir devrim yaşamıştır.⁷⁶ Bu gelişmede devlet adamlarının da katkısı olmuştur. Nitekim 1862 yılına ait bir belgeden Mithat Paşa'nın muhtemelen Niş valisi olduğu dönemde Şehirköy kazasında bir Hıristiyan mektebi yaptırdığı anlaşılmaktadır.⁷⁷

Osmanlı Devleti'nde dinî grupların ya da gayrimüslimlerin eğitimiyle ilgili en önemli Nizamnamede Müslüman ve gayrimüslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye okullarının açılması düşünülmüştür.⁷⁸

Prizren Vilâyet Salnamesinde (1874) yer alan bilgilere göre, Niş sancağının merkezinde üç gayrimüslim sıbyan mektebi,⁷⁹ Leskofça kazasında bir Hıristiyan mektebi,⁸⁰ İvranya kazasında iki Hıristiyan mektebi,⁸¹ Ürgüp kazasında bir Hıristiyan mektebi⁸² ve İznepol kazasında ise iki Hıristiyan mektebi vardır.⁸³

⁷³ Ercan, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İctimai ve İktisadi Durumu", *Bellekten*, XLVII., S. 188, Ankara, 1983, s. 1130.

⁷⁴ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, s. 164.

⁷⁵ *Sinod* (synod): *Sinodus* yol almak anlamına gelen Yunanca bir kelimedir. *Sinod* ise cemaatin işlerini tartışmak için davet edilmiş dinî liderlerin toplantısına verilen addır. Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, Din Bilimler Yayınları, Konya, 2005, s. 692.

⁷⁶ H. Karpat, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 108.

⁷⁷ B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.

⁷⁸ Güler, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, s. 165.

⁷⁹ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 100.

⁸⁰ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 108-109.

⁸¹ Burada isimleri belirtilen 6 mektepteki toplam öğrenci sayısı 280'dir. Bkz. *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 112.

⁸² *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 116.

⁸³ *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1291 (M.1874), 2 defa, s. 119.

XIX. yüzyılın başında, Hıristiyan okulları çoğunlukla tek odalı, küçük yerler olmuştur. Bu okullarda eğitim, rahipler tarafından yürütülmüştür. Hıristiyanlar arasında bir seçkin tüccar grubunun ortaya çıkmasıyla birlikte hızla modern okullar kurulmaya başlamıştır. Bu tüccarlar gözünde eğitim, önceleri ticaretin ve aydınlanmanın sonraları ise ulusal uyanışın çok önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu okullar XIX. yüzyılın sonlarına kadar devlet kontrolünün dışında kalmıştır. Böylece XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı Hıristiyanlarının eğitim sistemi, her ne kadar Avrupa'nın eğitim sistemi kadar hizmete yönelik olmasa da yine Müslümanlarınkinden daha üstün bir konuma gelmiştir.⁸⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti XIX. asırda diğer alanlarda olduğu gibi eğitim konusunda da büyük adımlar atmaya gerek duymuştur. Klasik Osmanlı eğitim kurumları dışındaki ilk sivil öğretim müesseseleri Sultan II. Mahmud tarafından oluşturulmuştur. Daha sonra devlet genelinde eğitim alanında büyük adımlar atılmış ve yeni eğitim kurumları açılmıştır. Tanzimat'ın ilanından 1869 yılına kadar geçen süre içerisinde, eğitim alanında, bir taraftan klasik öğretim sistemi devam ederken bir taraftan da yapılan düzenlemelerle modern anlayışın yavaş da olsa yerleşmeye başladığı görülmektedir. Eğitim sisteminin daha modern bir yapıya kavuşturulması Saffet Mehmed Esad Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde 1 Eylül 1869 tarihinde çıkartılan *Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi* ile mümkün olabilmıştır. Nitekim bu dönemde *Rüşdiyelerin* ve *Dâru'l-Muallimîn*lerin sayıları arttı, 1873'ten sonra *İdadî* ve *Sultanî* açıldı, *Sıbyan Mektebi* zamanla *usûl-i cedîd* denilen modern eğitime geçti ve *İptidâî* adı verilen ilkokullar açılmaya başladı. Bu kurumları Niş sancağına da taşımak isteyen Osmanlı Devleti'nin bölgeye özellikle Mithat Paşa'yı görevlendirmesiyle birlikte imkânlar dâhilinde görevi yerine getirme çabası olduğu görülmektedir. Buna binaen ilk sırada iptidâî okulları olmak üzere rüştiye ve islahhane okulları ve medreseleriyle temel ve yüksek eğitim müesseseleri ortaya çıkmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Niş sancağı birçok milletin bir arada yaşadığı bir yer olduğu için Müslüman eğitim kurumları yanında her ne kadar sayısı az olsa da gayrimüslimlere ait farklı okullar da açılmıştır.

Kaynaklar

- » B.O.A., *Evkaf Defteri*, No: 13839.
- » B.O.A., *İrade-i Meclis-i Vâlâ*, No: 461/20759.
- » *Salnâme-i Vilâyeti-i Tuna*, H.1285 (M.1868), 1 defa, H.1286 (M.1869), 2 defa, H.1292 (M.1875), 8 defa, H.1293 (M.1876), 9 defa.
- » *Salnâme-i Vilâyet-i Prizren*, H.1290 (M.1873), 1 defa, H.1291 (M.1874), 2 defa.
- » Akyıldız, Ali, "Maârif-i Umûmiye Nezâreti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, Ankara, 2003, ss. 273-274.
- » Albayrak, Muzaffer, Kevser Şeker (haz.), *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.
- » Aydın, Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Tarihi Sözlüğü*, Din Bilimler Yayınları, Konya, 2005.
- » Ayverdi, Ekrem H., *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri Yugoslavya*, C. III, 3. Kitap, İstanbul:

⁸⁴ Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi Toplum*, s. 108-109.

- Bilmen Basimevi, 1981.
- » Cihan, Ahmet, *Osmanlı'da Eğitim*, 3F Yayınları, İstanbul, 2007.
  - » Clayer, Nathalie, *Ne Fillimet e Nacionalimit Shqipetare*, Perpjekja Yayınları, Tiran, 2012.
  - » Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
  - » Çelebi, Evliya, *Seyahatname*, V. İkdam Matbaası, İstanbul, H.1314 (M.1896).
  - » Davison, Roderic H., "Osmanlı Tükiyesi'nde Batılı Eğitim", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 666-681.
  - » Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, Agora Yayınları, İstanbul, 2005.
  - » Emecen, Feridun, "Süleyman I.", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010. ss. 62-74.
  - » Ercan, Yavuz, "Türkiye'de XV. ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukuki, İçtimai ve İktisadi Durumu", *Belleter*, XLVII., S. 188, Ankara, 1983. ss. 1119-1149.
  - » Erdoğan, Teyfur, "Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Teşkilatı 1", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 51, S. 1, 1996. ss. 183-247.
  - » Eren, A. Cevat, "Niş", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, IX, Millî Eğitim Basımevi (MEB), İstanbul, 1964, ss. 293-298.
  - » Güler, Ali, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve bu bakıman Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi", *OTAM*, Ankara, S. 9, 1998, ss. 155-175.
  - » Gülsoy, Ufuk, "İslahat Fermanı", *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, ss. 185-190.
  - » İbnü'ş-Şeyh Nafi, Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1338.
  - » İnalıcı, Halil, "Murad II.", *DİA*, XXXI, İstanbul, 2006. ss. 164-172.
  - » İnalıcı, Halil, "Murad II.", *İA*, VIII, MEB, İstanbul, 1979. ss. 598-615.
  - » İpşirli, Mehmet, "İlmiye", *DİA*, XXII, İstanbul, 2000. ss. 141-145.
  - » İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Devlet Teşkilâtı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, I, IRCICA Yayınları, İstanbul, 1994. ss. 139-220.
  - » İpşirli, Mehmet, "Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler", *Osmanlı Araştırmaları VII-VIII*, İstanbul, 1988. ss. 273-285.
  - » Karpaz, Kemal H., *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
  - » Kazıcı, Ziya, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, ed. Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. ss. 161-167.
  - » Kazıcı, Ziya, Halis Ayhan, "Talim ve Terbiye", *DİA*, XXXIX, İstanbul, 2010. ss. 515-523.
  - » Kiel, Machiel, "Niş", *DİA*, XXXIII, İstanbul, 2009. ss. 147-149.
  - » Özalp, Reşat, Aydoğan Ataunal, *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı*, MEB, İstanbul, 1977.
  - » Öztürk, Cemil, "İslahhane" *DİA*, XIX, İstanbul, 1999, ss. 190-191.
  - » Somel, Selçuk Akşin, "Kırım Savaşı, İslahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012. ss. 685-708.
  - » Somel, Selçuk Akşin, "Ottoman Islamic Education in The Balkans in The Nineteenth Century", *Islamic Studies*, special issue: Islam in The Balkans, Islamic Research Institute, International Islamic University Islamabad, 36, no. 2/3. ss. 439-464.
  - » Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
  - » Szyliowicz, Joseph S., "Osmanlı'nın Eğitimsel Mirası: Efsane Mi, Yoksa Gerçek Mi?" *İmparatorluk Mirası*, çev. Gül Çağalı Güven, haz. L. Carl Brown, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 412-434.
  - » Şişman, Adnan, "Mekteb-i Osmani (1857-1864)", *Osmanlı Araştırmaları V*, İstanbul, 1986, ss. 83-160.
  - » Tekel, İlhan, Selim İkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
  - » Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988.
  - » Yolalıcı, M. Emin, "XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları". *Osmanlı*, ed. Güler Eren, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999. ss. 281-296..

MAĞRİB VE ENDÜLÜS'Ü BİRLEŞTİREN LİDER YUSUF B. TAŞFİN*

Doç. Dr. Adnan ADIGÜZEL
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Murabıtlar XI. yüzyılın ortalarından itibaren Mağrib'te hâkim olmuş bir Müslüman devlettir. Murabıtların Mağrib ve Endülüs'teki hâkimiyetini sağlayan lider Yusuf b. Taşfîn'dir.

Murabıtlar, Sahrâ'dan Mağrib'e geldiği dönemde (1055-1057) birçok yerde Şii ve Hâricî anlayışın hâkim olduğu bir durum söz konusuydu. Murabıtlar Mağrib'teki siyasi ve dinî dağınıklığı ortadan kaldırmışlardır. Bölge, Murabıtlar Devleti çatısı altında Sünnî-Malîkî anlayışın hâkim olduğu bir coğrafya haline gelmiştir. Bu değişimde en büyük pay Yusuf b. Taşfîn'e aittir. O, 1062'ten itibaren kısa zamanda Mağrib'te Merrakeş'ten başlayarak şu andaki Cezayir'in batısından tüm Mağrib'e (Fas) kadar ele geçirmiştir.

Yusuf, 1086'da da Müslümanlara destek olmak için Endülüs'e geçmiştir. O, Endülüs Müslümanlarına yüzyılın başlarından beri özlemini duydukları büyük bir zafer kazandırmıştır. Yusuf, Zelleka zaferiyle (1086) Endülüs Müslümanlarının gönlünde taht kurmuştur. O, genel anlamda, büyük Sahrâ'da yetişmiş, İslamî hassasiyeti, vakarı, cesareti, cömertliği, sadeliği ve tevazuu ile öne çıkmıştır. Yine Abbasî halifesine biat etmiş ve bölgede Abbasiler adına hutbe okutmuştur.

Yusuf, onlarca küçük devletçiyi Murabıtlar çatısı altına alarak birleştirmiştir. Böylece hem Mağrib'i ve hem de Endülüs'ü tek devlet çatısı altına almıştır.

Bu yazıda, Yusuf tarafından Mağrib ve Endülüs'ün siyasi, askerî, kültürel ve dini anlamda birleştirilme mücadelesini ele aldık.

Anahtar Kelimeler: Yusuf b. Taşfîn, Murabıtlar, Endülüs, Mağrib, Sahrâ.

ABSTRACT

Yusuf b. Tashfin, The Leader Uniting Maghrib And Andalus

The Almoravids 11th from the middle of the century they were judges in Maghrib. It was leader Yusuf b. Tashfin that led the Almoravids in Maghrib and Andalusia. When the Almoravids first arrived in Sahara to Maghrib (1055-1057), in many places there was a situation in which Shia and the Kharijiteviews dominated. The Almoravids abolished the political and religious disunity in the Ma-

* Bu makale, 26, 27, 28 Nisan 2018'de Kahramanmaraş'ta düzenlenen "Uluslararası İslam Ve Model İnsan Sempozyumunda okunan "Murabıtlar öneminde Mağrib ve Endülüs'ü Birleştiren Büyük Lider Yusuf b. Taşfîn (ö. 1106)" başlıklı tebliğ çalışmasının genişletilmiş şeklidir.

ghrib. The region became a geography under which the Sunni-Malik view was dominant under the State of Almoravids. The biggest share in this transformation is credited with Yusuf b. Tashfin. Starting from 1062, he annexed the Marrakesh in Maghreb, and the area from the western side of what is now Algeria to the whole Morocco.

Yusuf passed to Andalusia in 1086 to support the Muslims there. He given the Andalusian Muslims a great victory that they had longed for since the beginning of the century. Yusuf enshrined himself in the Muslims of Andalusia with the victory of the Battle of Zelleka (1086).

What proved to be the most important factor in his gaining the respect and love of the Muslims there was that he respected the scholars that he acted in consultation with them, that he left the spoils of war to Andalusian Muslims. He tried to unite them and that he lived a fairly simple life. Growing up in the great Sahara, he came to the fore in the general sense, with his Islamic sensitivity, courage, generosity, his modesty and plainness. Again he proclaimed allegiance to the Abbasid caliph and had the religious sermons on behalf of the Abbasids in the region. He united the dozens of small states under the Murabits. Thus, both the Maghrib and Al-Andalus were united under one state.

In this article, we have dealt with the struggle of Yusuf for the unification of Maghreb and Andalusia in political, military, cultural and religious sense.

Keywords: Yusuf b. Taşfîn, the Almoravids, Andalusia, Maghrib, Sahara.

Giriş

Murabıtlar (1042-1147), ilk olarak Sahrâ'nın şu anda Mali Devleti sınırları içinde kalan Nijer Nehri civarında Bilâdu's-Sudan'daki¹(Sahrâ-ı Kebîr)Müslüman kabilelerin yaşamakta olduğu bölgede, tamamen dinî hassasiyetlerden yola çıkılarak kurulmuş bir devlettir. Bu devletin kurulmasındaki önemli kişi olan Abdullah b. Yasin, bölgedeki insanlara dinî eğitim vererek onları dinin bütün kurallarıyla uygulanması için harekete geçirmeye çalışmıştır. Onun yetiştirdiği ve Murabıtlar² ismini verdiği kişiler bölgelerinde ahlaki ve dinî anlamdaki her türlü bozukluğa karşı mücadele etmişlerdir. Onların başarıları bölge Müslümanlarından daha fazla destek almalarını sağlamış ve bu destekle güçlenen hareket, diğer Müslümanlar için de ümit olmuştur. Bu anlamda Sicilmâse ve Der'a'daki fakihler onları bölgelerine davet etmişler, Murabıtlar da

¹ Sudan (Bilâdu's-Sudan), Moritanya'dan Mısır'ın güneyine, Kızıldeniz sahillerinden ve Hint Okyanusunun Kuzeydoğu sahillerine kadar uzanan kısmı ifade etmektedir. Bk. Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmut (ö. 682/1283), *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ebâd*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1960, s. 24.

² Murabıtlar hareketi, büyük Berberî kabilelerinden ve yetmiş kadar kolu olan Sanhâce'nin Sahrâ'daki boylarından Lemtûne, Cudâle ve Messûfelilerin desteği ile kurulmuştur. Bu kabileler, güneyde Senagal/Nijer Nehri üzerindeki Gana, kuzeyde Güney Mağrib'teki Der'a, Sicilmâse, batıda Atlas Okyanusu ve doğuda da Sudan'a doğru uzanan geniş alanda göçebe olarak yaşamaktaydılar. Bir rivayete göre Sanhâce kabilesinin ataları Himyer Araplarına dayanmaktadır. Ancak onlar uzun süre Sahrâ'da Berberîlerle birlikte yaşamış olduklarından zamanla Berberleşmişlerdir. Bkz. İbnu'l-Esir, Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvahid Şeybânî, (ö. 630), *el-Kâmil fi't-tarih*, haz. Muhammed Yusuf ed-Dukâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, VIII, 327, 328, 330; İbn Ebî Zer' Fâsi (ö. 727/1327), *Enisü'l-mutrib bi ravdi'l-kirtas fi ahbâri mulûkü'l-Mağrib târihu medinetü Fâs*, Mektebetü'l-Mansur, Rabat, 1972, 119, 120; Nuveyrî Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehhab (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, haz. Abdülmecid Turhîni, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, XXIV, 141; *Kitabu'l-hulelu'l-mevşiyje*, müellifi meçhul (ö.783/1382 sonrası), haz. S. Zekkar, A. Zemame, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, Dâru'l-beydâ, 1979, s. 19, 20; İbn Haldun, Abdurrahman (ö. 808/1406), *Tarihu ibn Haldun*, haz. H. Şahade, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2000, VI, 152; Şinasi Altundağ, 'Murabıtlar', *İA*, MEB Yayınları, İstanbul, 1954, VIII, 580-586.

bu davete icabetle Mağrib bölgesine geçmişlerdir.³ Murabıtlar, Mağribu'l-Aksâ'dan da yine bölgeden gelen davete icabet ederek Endülüs'e geçmişler ve buradaki Hıristiyan güçlere karşı mücadele etmişlerdir.⁴

Murabıtların Mağrib'e geçtikleri günlerdeki komutanı Ebû Bekir b. Ömer el-Lemtûnî idi.⁵ Ebû Bekir b. Ömer'in kabilesi olan Lemtûne, savaşlarda gösterdikleri cesaret, kahramanlık ve sabır yanında çok sayıda süvariye sahip olmaları, onları Murabıtlar ordusunun önemli bir unsuru haline getirmişti.⁶ Murabıtların ortaya çıktığı bölgedeki en önemli kabile olan Lemtûne, VIII. yüzyıl sonlarında İslamiyet'e girmişti ve bir ölçüde yöneticilik geleneğine sahipti.⁷

Murabıtların ortaya çıktığı Sahra bölgesindeki göçebe kabileler (günümüzdeki Tuvârıklar) iklim şartlarının gereği olarak soğuk ve sıcaktan korunmak, düşmanlarına karşı bir tedbir ya da bir sembol olarak yüzlerini peçeyle kapamaktaydılar. Bu kabilelere "peçe/lisam takanlar" anlamında "Mulessimûn" denilmekteydi.⁸

Murabıtlar, hâkim oldukları bölgelerde siyasi, ekonomik ve dinî bir takım değişiklikler ortaya koymuşlardır. Hâkimiyet alanlarını Gana ve Nijer'in iç kısımlarına kadar genişletmişler, başta tuz ve altın ticareti olmak üzere bölgedeki bütün kervan ticaretinin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Şer'î vergiler dışındaki vergileri kaldırmaları,⁹ halkın onlara teveccühünü artıran bir unsur olmuştur.

Murabıtlar, XI. yüzyıl sonlarına doğru Yusuf b. Taşfîn liderliğinde Mağrib ve Endülüs'te hâkimiyet kurmuşlar ve bölgede Sünnî-Maliki dinî anlayışın temsilcisi olmuşlardır. Onlar, Abbasilere bağlılıklarını bildirerek hutbe ve paralarında Abbasi halifesinin adına da yer vermiştir.

Mağrib tarihinde gerek siyasi gerek askerî ve gerekse sosyal yönden önem-

³ Nâsîrî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid, *Kitabu istiksâ li-ahbâri'l-Mağribi'l-Aksâ*, haz. C. Nâsîrî, M. Nâsîrî, Daru'l-Kitab, Darulbeydâ, 1954, II, 11.

⁴ Merrakûşî, Abdulvahid (ö. 621/1224), *Mu'cib fi telhîsi ahbari'l-Mağrib*, Yay. M. S. el-Aryan, M.A. el-Alemî, Kahire, 1990, 90; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 142; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, TDV. Yayınları, Ankara, 2013, s. 188, 189; Mehmet Özdemir, "Zellâka Savaşı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, İstanbul, 2013, c. XLIV, ss. 222, 223; Abdullah b. Bulukkin, b. Bâdis b. Habûs b. Zîrî, *Müzekkirâtu'l-Emîr Abdullah âhiru mulûki Benî Zîrî b. Ginnata (469-483/1076-1090)*, *Kitâbu't-tibyân*, Yayınlayan: L. Provençal, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1955, s. 102, 103; *Hulelu'l-Mevşîyye*, s. 33-38; Makkarî et-Tilmisânî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1632), *Nefhu't-tîb min gusni'l-endlüsü'r-ratîb*, tah. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, 1968, *Nefhu't-Tîb* IV, 159, 160.

⁵ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-Mutrib*, s. 126, 128; İbn Haldun, *Tarih*, VI, s. 244; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 10, 11.

⁶ *Hulelu'l-Mevşîyye*, s. 21, 22; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 10; Hasan Ali Hasan, *Hadâratu'l-İslamiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs, asru'l-Murabîtin ve'l-Muvahhidîn*, Mektebetu'l-Hancî, Mısır, 1980, s. 23.

⁷ İbn Haldun, *Tarih*, VI, 241, 242.

⁸ *Hulelu'l-mevşîyye*, s. 19; İbn Hallikan, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir (ö. 681/1282), *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısıriyye, Kahire, 1948, VI, 128; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 145; Abdulaziz Sâlim, *el-Mağribu'l-kebir el-asru'l-İslamî*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1981, II, 695; Sadun Abbas Nasrullah, *Devletü'l-Murabîtin fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs Ahdu Yusuf b. Taşfîn emiru'l-Murabîtin*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985, s. 13.

⁹ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 128, 129; Halife, *Yusuf b. Taşfîn*, 51; Bel, Alfred, *Firâku'l-İslamiyye fi Şimâli'l-İfrîkî mine'l-fethi'l-Arabî hatta'l-yevm*, çev. Abdurrahman Bedevî, Dâru'l-Arabi'l-İslamî, Beyrut, 1981, s. 233. Bölgedeki altın ve tuz kaynakları ve bunların nakliyle ilgili olarak bkz. Bekrî, Ebû Ubeyd Endelüsî (ö. 487/1094), *Mesâlik ve'l-memâlik*, haz. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, Tunus, 1992, II, 866, 867, 874, 877 vd.

li bir yere sahip olan bu devlet hakkında Türkiye’de yeterli çalışma yapılmamıştır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu konuda, ansiklopedi maddeleri dışında, Fuad Carım’ın dipnotsuz ve kaynakçasız cep kitabı niteliğindeki kısa “Yusuf Taşfin”¹⁰ adlı çalışması ve Müşerref Ekinci tarafından hazırlanan, siyasi tarih ağırlıklı yüksek lisans tezi¹¹ bulunmaktadır. Bunlara ek olarak, devletin kuruluş dönemiyle ilgili bir telif makale¹² ve siyasi hayatta kadınların rolüyle ilgili bir de tercüme makale¹³ yayınlanmıştır. Bu makale ile Murabıtlar Devleti’nin en önemli siyasi ve askerî lideri olan Yusuf b. Taşfin ve Murabıtlar hakkında yapılması gereken çalışmalara da dikkat çekme ve katkı sağlamayı umuyoruz.

1. Murabıtların Sahra’dan Mağrib’e Gelmeleri

Murabıtların Mağrib bölgesine gelmesinden kısa süre sonra komutanları/hareketin siyasî-askerî lideri (emîrleri) Yahya b. Ömer el-Lemtûnî vefat etmiştir (448/1056). Murabıtların bir nevi dinî lideri diyebileceğimiz Abdullah b. Yasin, onun yerine kardeşi Ebû Bekir b. Ömer’i görevlendirmiştir.¹⁴ Ebû Bekir b. Ömer’in gayretleriyle yürütülen bir dizi savaş sonrasında Dern vadisi, Nefis, Racrâce ve Hâha gibi Mağrib’in güney kısımlarındaki birçok yer Murabıtların eline geçmiştir. Onlar, bu yerlerden bir kısmını savaşarak, bir kısmını da anlaşma yoluyla kendilerine bağlamışlardır.¹⁵ Murabıtlar, 449/1057’de Mağrib’te ele geçirdikleri Ağmat’¹⁶ merkez olarak kullanmışlardır.¹⁷ Daha sonra kısa sürede, 380/990 yılından beri bölgede hâkim olan Berberî Zenâta kabilesinden Mağrâve ve Benî Yefren’e ait başka bazı yerler Murabıtların eline geçmeye başlamıştır.¹⁸ Bu arada Ebû Bekir b. Ömer, 448/1056 yılından itibaren yürüttüğü askerî faaliyetleri için öncü birliklerinin başına komutan olarak amcasının oğlu Yusuf b. Taşfin’i görevlendirmiştir.¹⁹ Kaynaklarda Yusuf b. Taşfin ile ilgili ilk bil-

¹⁰ Fuad Carım, *Yusuf Taşfin, Yer Yüzünün En Büyük Devletlerinden Birini Kuran Berber İmparatoru*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966.

¹¹ Müşerref Ekinci, *Yusuf bin Taşfin Döneminde Murabıtlar Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, 1997.

¹² Adnan Adigüzel, “Abdullah b. Yasin ve Murabıtlar Hareketi”, *İslâmî İlimler Dergisi*, 2012, cilt: VII, sayı: 1, ss. 49-67.

¹³ İsmet Dendeş, “Murabıtlar Döneminde Kadınların Siyasi Rollerini” çev. Mustafa Hizmetli, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, C. XLI, ss. 473-484.

¹⁴ Bekrî, *Mesâlik* II, 862; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 12.

¹⁵ Nâsırî, *İstiksâ*, II, 13.

¹⁶ Ağmat, Merrakeş’in 30 km. kadar doğusunda yer alan ve bugün de varlığını devam ettiren bir yerleşim yeridir.

¹⁷ Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 863; İbn Ebî Zer, *Enisü’l-mutrib*, s. 129; *Hulelu’l-mevşiyeye*, s. 23; İbn Haldun, *Tarih*, VI, 244, VII, 62; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 13, 14; Harekât, *Mağrib*, I, 159.

¹⁸ Benî Yefren ve Mağrâve (990-1080), Berberî Zenâta kabilesinden, İdrisiler Devleti’nin yıkılmasından sonra Fas Merkezli olarak bölgede Tlemsen’den başlayarak Mağrib’te birçok yerde hâkim olan bir hanedanlıktı. Ailenin mensupları kendi içlerinde tam olarak birlik sağlayamamıştır. Benî Yefren ve Mağrâve’ye mensup çeşitli kişiler, çeşitli şehirlerde hâkimiyet kurmuşlardır. Murabıtlar Mağrib’e geldiklerinde, Akdeniz sahillerinden Sicilmâse ve Der’a Vâdisine kadar olan iç kısımlarda Benî Yefren ve Mağrâve hâkimiyeti söz konusuydu. Murabıtlar 1050’li yılların sonlarında Mağrib’e gelmişler ve daha çok Yusuf b. Taşfin’in çabalarıyla buradaki çeşitli emirleri 1080’lerin başlarına kadar tamamen hâkimiyetleri altına almışlardır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. İbn Ebî Zer, *Enisü’l-mutrib*, s. 102-119; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 25-28.

¹⁹ İbn Ebî Zer, *Enisü’l-mutrib*, s. 128; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 12; Hüseyin, Hamdi Abdulmü’nim, *et-Târihu’s-siyâsi ve’l-hadârî li’l-Mağrib ve’l-Endelüs fî asri’l-Murâbitîn*, Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye, İskenderiyye, 1997, s. 43.

giler bundan sonra başlamaktadır.²⁰ Bu görev esnasında Yusuf b. Taşfîn başarılı bir komutan olarak kendini gösterme imkânı bulmuştur.

Murabıtlar, önce Sûsu'l-Aksâ'daki birçok yeri alarak buradaki Fatimîler döneminden kalan Şîî yapılanmaları ortadan kaldırmışlardır.²¹ Daha sonra da Tadda'daki Benî Yefren hâkimiyetine son vermişler, ardından da 50.000 kişilik bir orduyla Atlas Okyanusu sahilinde Temesnâ çevresinde hâkim olan Bergavâta²² hanedanı üzerine gitmişlerdir. Bergavâta ile yapılan savaşlara Abdullah b. Yasin de bizzat katılmış, burada yaralanarak kısa zaman sonra ölmüştür (24 Cemaziyevvel 451/8 Temmuz 1059).²³ O, ölmenden önce Murabıtların ileri gelenlerini toplayarak mücadelenin kendisinden sonra da sağlıklı bir şekilde devam ettirilmesi için tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerinde esas konu olarak Ebû Bekir b. Ömer liderliğinde birlik içinde, Allah yolunda cihadı kardeşçe devam ettirmelerini vurgulamıştır.²⁴ Murabıtlar Devleti, Abdullah b. Yasin'den sonra Ebû Bekir b. Ömer ve amcasının oğlu olan Yusuf b. Taşfîn ve çocukları tarafından yönetilmiştir.

2. Yusuf b. Taşfîn'in Murabıtların Başına Geçmesi ve Askerî-Siyasi Faaliyetleri

Murabıtların Ebû Bekir b. Ömer liderliğinde Mağribu'l-Aksâ'daki faaliyetleri Abdullah b. Yasin'in vefat etmesinden sonra da devam ettirilmiştir. Öncelikle onun yaralanmasına ve akabinde de ölümüne sebep olan Bergavâta Hanedanı'na karşı mücadeleye kararlı bir şekilde sürdürülmüş ve onlara karşı kesin galibiyet elde edilmiştir. Bu dönemde Ebû Bekir b. Ömer Mağribu'l-Aksâ'da çeşitli bölgelere ordular sevk ederek bölgede çok cepheli bir savaş stratejisi uygula-

²⁰ Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs, asru'l-Murabîtin ve'l-Muvahhidîn, fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1990, I, 37.

²¹ Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 13. Bekrî, Sûsulaksâ'da Hz. Hasan soyundan olan Şîler (Rafizî) olduğunu, onların ashaba kötü sözler söyleme, bazı şer'î uygulamaları ihlal etme, ezana eklemeler yapma gibi uygulamaları olduğunu rivayet etmektedir. Bu anlamda Ezan okurlarken "*Eşhedu enne Muhammede'r-Rasûlullah*" ifadesinden sonra "*Eşhedu enne Muhammeden hayru'l-beşer*" ifadesini eklediklerini, yine, "*Hayyâ Ala'l-Felah*" cümlesinden sonra da "*Hayyâ Alâ hayrî'l-amel, Âlu Muhammed hayru'l-beriyye*" ifadesini eklediklerini rivayet etmiştir. Bkz. Bekrî, *Mesâlik* II, 851-853 (1422-1425 arası paragraflar).

²² Bergavâta, Emevîler döneminin sonlarında (740'larda) Mağribu'l-Aksâ'da ortaya çıkmıştır. Hareketin ilk lideri Tarîf, Haricilerin Sufriyye kolunun dâisi olmuş, ancak Sufriyye'nin buradaki liderinin ölümü üzerine Tamesnâ'ya yerleşmiş ve burada saygın bir kişi durumuna gelmiştir. Tarîf'ten sonra yerine geçen oğlu Salih, kendisinin Kur'an'da bahsedilen '*Sâlihü'l-mü'minûn*' (Tahrîm, 66/4) diye bahsedilen kişi olduğunu iddia etmiştir. O, İslam'daki bazı ibadetleri yeniden yorumlamış ve genel olarak Müslümanların kabul ettiği ve uyguladığı formdan farklı uygulamalar ortaya koymuştur. Bu anlamda, namazı beş gündüz, beş de gece olmak üzere on vakit olarak belirlemiş, orucun Recep ayında tutulmasını, kurbanın 21 Muharrem'de kesilmesini istemiştir. Yine guslun sadece haram yoldan cünüp olanlar için gerektiğini bildirmiştir. Müslümanların en temel ibadeti olan namazların bazılarının secdesiz, imâ ile kılınacağını, sadece son rekâta üç/beş defa secde yapmak gerektiğini söylemiştir. Namazlarda okunması için seksen sureli yeni bir Kur'an tebliğ etmiş, horoz kesmeyi yasaklamıştır. Bkz. Bekrî, *Mesâlik* II, 819-828; İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, I, 223-227; İbn Ebî Zer, *Enisü'l-mutrib*, s. 131-133; İbn Haldun, VI, 276-280; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 13-17. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz. Adıgüzel, 'Bergavâta, 1-21.

²³ Kâdî İyaz, VIII, 83; Bekrî, *Mesâlik*, II, 863; İbn Ebî Zer, *Enisü'l-mutrib*, s. 132; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 23; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 143; İbn Haldun, VI, 244; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 10, 11; Hüseyin, *Tarihu's-siyasi*, s. 44, 45, Adıgüzel, "Abdullah b. Yasin," s. 64.

²⁴ İbn Ebî Zer, *Enisü'l-mutrib*, s. 132; Hüseyin, *Tarihu's-siyasi*, s. 44.

mıştır.²⁵ Bu esnada Yusuf b. Taşfîn onun en başarılı ve önemli komutanı haline gelmiştir. Yusuf, Sicilmâse'den kuzeybatıya ve kuzeye doğru ilerleyerek birçok yeri hâkimiyeti altına almıştır. Burada genel anlamda onun gayretleriyle öncelikle Atlaslar ve çevresi Murabıtlara bağlanmıştır. Aynı şekilde o, ordusuyla Kuzey Afrika sahillerine doğru ilerleyerek, Fazâz bölgesi ve Miknâse'yi de ele geçirmiştir (452/1060).

Murabıtların Mağrib'te başarılı bir şekilde ilerlemekte olduğu bu dönemde, Sahrâ'daki Murabit kabileler arasında bazı karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bu konuda Mağrib'e ulaşan haberler üzerine, Murabıtların emiri Ebû Bekir b. Ömer Sahrâ'ya dönerek oradaki işleri yoluna koymaya karar vermiştir. O, Sahrâ'ya dönerken yerine vekil olarak amcasının oğlu Yusuf b. Taşfîn'i bırakmıştır (Zilkade 453/Aralık 1061).²⁶ Ebû Bekir, Sahrâ'ya geçmeden önce eşi Zeyneb'i uzun yolculuk ve Sahrâ'daki zor hayat şartlarına dayanamayacağını belirterek Mağrib'te bırakmıştır. Ancak onun kendisinin uzun bir dönem bölgeden uzak kalması esnasında yalnız kalmasını da uygun görmemiştir. Bunun için onu boşayarak Yusuf b. Taşfîn'le evlendirmiştir.

Zeynep, Kayravanlı bir tüccarın kızıydı. Onun dillere destan güzelliği yanında sahip olduğu yeteneklerinden dolayı kendisine '*Sâhire*' (büyüleyici kadın) denilmekteydi.²⁷ Ağmat'ın Murabıtlar tarafından alınmasından önce buradaki Mağrâvîlerin liderinin eşi olan Zeynep, bölgeyi iyi tanıyan, siyasi ve idarî kabiliyeti yüksek, aynı zamanda güzelliği ve zekâsıyla da öne çıkan bir kadındı. Carım, Ebû Bekir b. Ömer'in Zeyneb'i bölgeyi en ince noktasına kadar tanıması nedeniyle Yusuf'la evlendirdini ğ ifade eder. Bir diğer ifadeyle o, Zeynep'i bu özelliği dolayısıyla tavsiyelerinden istifade etsin diye, bir anlamda Yusuf'a danışman olarak bırakmıştır.²⁸ Yusuf b. Taşfîn, bu evliliği sonrasında Zeynep ile iyi geçinmiş, onunla mutlu bir şekilde yaşamış, onun öneri ve öğütlerini göz ardı etmemiştir. Sonuçta Yusuf'un Mağrib'teki başarılı fetihlerinde Zeynep'in önemli bir rol oynadığı kabul edilmelidir.²⁹ Onun devlet içindeki etkinliğini ifade etmek için Yusuf'un Zeynep'in her isteğini yerine getirdiği, devletin Zeynep tarafından yönetildiği, devletin siyasi istikametini onun belirlediği yolunda yorumlar yapılmıştır.³⁰ Yine Murabıtların başarılarının arkasında Zeynep'in olduğu ifade edilmiştir.³¹

Ebû Bekir b. Ömer Sahrâ'ya dönerken askerlerinin bir kısmını Yusuf'un emrine vererek ondan bölgedeki askerî faaliyetlere devam etmesini istemiştir. Yu-

²⁵ İbn Ebî Zer, *Enisü'l-mutrib*, s. 128; Hüseyin, *Târîhu's-siyâsi*, s. 43.

²⁶ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 19, 20, 21. İbn İzârî ve *Hulelu'l-meşîyye*'de bu tarih on yıl sonrası olan 463/1070-1071 olarak verilmiş, ancak olaylar aşağı yukarı aynı şekilde anlatılmıştır. Bkz. İbn İzârî, *Beynu'l-Muğrib*, IV, 21 vd.; *Hulelu'l-meşîyye*, s. 25 vd.

²⁷ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 18, 21; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 133, 134; İbn Hallikan, *Vefeyât*, VII/125; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 146; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 20; Nasrullah, *Devletü'l-Murabitin*, s. 41-43; Carım, 29.

²⁸ Carım, 28.

²⁹ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 22, 30.

³⁰ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 30; İbnü'l-Hatib, *A'mâlu'l-a'lâm*, III, 232; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 146; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 21.

³¹ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 21; Carım, 29.

suf b. Taşfîn Ebû Bekir b. Ömer'in Sahrâ'ya dönüşüyle Murabıtların bölgedeki en yetkili komutanı olarak askerî faaliyetleri başarılı bir şekilde yürütmüştür. Askerlerini Murabıtların bölüklere ayırmış, her bölüğe farklı bir görev vermiştir. Sonuçta Mağrib'in önemli bir bölümü şehir şehir ve kabile kabile ele geçirilerek Murabıtlar Devleti'ne bağlanmıştır. Bu kabilelerden bir kısmı onunla sulh anlaşması yaparak ittifak kurmuş, bir kısmı da savaşarak karşı koymaya çalışmıştır. Ancak sonuçta Yusuf b. Taşfîn komutasındaki Murabıtlar Mağrib'te herhangi bir aksama olmaksızın yeni yerleri topraklarına katmaya ve bölgedeki hâkimiyet alanlarını genişletmeye devam etmişlerdir.³² Böylece Yusuf b. Taşfîn, Mağribü'l-Aksâ'da vekâleten yürüttüğü liderliği esnasında kendisine bırakılan orduyla çok başarılı fetihler gerçekleştirmiştir. Kısa zamanda, asker sayısını da hızlı bir şekilde artırmış, zenginlik bakımından da çok iyi bir duruma gelmiştir.

Ebû Bekir b. Ömer Mağrib'ten ayrılmadan önce Murabıtların Mağrib bölgesine gelmelerinden sonra merkez olarak kullandıkları Ağmat halkı ile çeşitli sınıktılar yaşamışlardı. Aynı zamanda kendilerinin de daha rahat hareket edecekleri bir merkez oluşturma ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Murabıtlar Ağmatlıların rahatsızlıklarını ifade etmelerini anlayışla karşılamışlar ve onlardan kendileri için yeni bir şehir kuracakları yer konusunda yardımcı olmalarını istemişlerdi. Bundan sonra yapılan araştırmalar neticesinde teklif edilen çeşitli yerlerden Merrakeş'in bulunduğu alan uygun görülerek Murabıtlar için yeni şehrin burada kurulmasına başlanmıştır. İşte Yusuf b. Taşfîn'in bölgedeki en önemli ve öncelikli icraatlarından biri, Ebû Bekir b. Ömer tarafından başlatılan (453/1061) ve başkent olarak tasarladıkları Merrakeş şehrinin inşasına devam etmek (1062)³³ ve tamamlanmasını sağlamak olmuştur.

Merrakeş, Ağmat'ın yaklaşık 30 km. kadar batısında, içinde ceylanlar ve koyunların otladığı, geniş, ferah, yeşil ve düz bir alanda kurulmuştu. Burası daha önce herhangi bir yerleşim yeri olamayan ve yabancı bitkilerin bulunduğu bir bölgeydi. Ebû Bekir b. Ömer ve Murabıtların ileri gelenleri tarafından keşif yapıldıktan sonra başkent olarak en uygun yer olarak görülmüştü.³⁴ Kendilerine gösterilen bu yer Murâbitlar tarafından satın alınarak başkentleri olacak şehrin temelleri atılmıştı. Şehrin kurulması için çalışmalar devam ederken Ebû Bekir b. Ömer'in Sahrâ'ya dönme durumu söz konusu olmuştu. Onun Mağrib'ten ayrılmasından sonra, şehrin kuruluşu, Yusuf b. Taşfîn'in destek ve çabalarıyla tamamlanmıştır.³⁵ İbn Haldun, Merrakeş'in şehir planınının 454/1062'de bizzat

³² İbn Ebî Zer, *Enisü'l-mutrib*, s. 138 vd.; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 21.

³³ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 22.

³⁴ Şehir yerinin belirlenmesi ve inşasının başlatılmasının Yusuf b. Taşfîn tarafından gerçekleştirildiği, tarih olarak da *Hulelu'l-meşşiyye*'de 462/1070, İbn İzârî'de 461/1069 tarihi verilmiştir. Bkz. *Hulelu'l-meşşiyye*, s. 16; İbn İzârî, *Beynu'l-Muğrib*, IV, 18-19. Ancak Merrakeş'in kurulmasını başlatanın Ebû Bekir b. Ömer olduğu birçok kaynakta belirtilir. Dolayısıyla şehrin kuruluşunun başlangıcının Ebû Bekir b. Ömer'in Sahrâ bölgesine geçtiği 1061 yılı olması daha uygun bir tarih olacaktır. Nitekim İbn Ebî Zer, Yusuf'un 454/1062'de Merrakeş'te mescid ve kasabanın kuruluşunu gerçekleştirdiğini belirterek şehrin kuruluşunun *Hulelu'l-meşşiyye* ve İbn İzârî'nin verdiği tarihten çok daha önce olduğunu ifade etmiştir (s. 138). Ayrıca bkz. İbn Haldun, *Tarih*, VI, 245; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 22, 23.

³⁵ *Hulelu'l-meşşiyye*, s. 15, 16; İbn Ebî Zer, *Enisü'l-mutrib*, s. 138, 139; İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, →

Yusuf b. Taşfin tarafından belirlendiğini rivayet etmektedir. Yine burada ilk önce bir mescid yapılmış ve mescidin yapımında Yusuf fiilen çalışmıştır. Mescidin inşası tamamlandıktan sonra da şehirde kasaba dediğimiz, devletin idarî binaları ve hazinesinin bulunduğu korunaklı mekânın yapılmasına geçilmiştir.³⁶ Daha sonra da hızla diğer birimler ve yerleşim yerleri inşa edilmiştir.³⁷

Bu arada Ebû Bekir b. Ömer, Sahrâ'daki kabileler arasındaki problemleri halletmiş, Sahrâu'l-Kebîr'in batısındaki yerleri de alarak Murabitların hâkimiyet alanını doğuya ve güneye doğru genişletmiştir. O, Sahrâ'da (isim kullanımında tutarlılık olmalı!!!) yaklaşık iki yıl kadar kaldıktan sonra tekrar Mağrib'e dönmüştür. Onun bölgeye dönüşü üzerine Zeynep, kocası Yusuf'a kendisini Ebû Bekir b. Ömer'in emrinde bir komutan gibi değil kendisiyle eşit konumdaki bir kimse gibi karşılamasını söylemiş ve Yusuf'u bu konuda ikna etmiştir.³⁸ Yusuf da bunun bir gereği olarak Ebû Bekir b. Ömer'e saygıda kusur göstermemekle birlikte, karşılama noktasında onu atından inmeden selamlamıştır. Yine bu karşılama esnasında arkasındaki düzenli ve güçlü askerî varlığı ile gövde gösterisi yapmıştır. Ebû Bekir, onun ordusuna hayran kalmış, elde ettiği başarılarla ve oluşturduğu ordu ile Mağrib'in emiri olmayı hak ettiğini kabul etmiştir. O, kısa zaman sonra da bölgenin yönetimini Yusuf'a bırakarak tekrar Sahrâ'ya dönmüştür. Yusuf b. Taşfin, Ebû Bekir b. Ömer'i bol miktarda hediyeler takdim ederek Sahra bölgesine uğurlamıştır. O, cömertçe sunduğu bu hediyelerle Ebû Bekir b. Ömer'in hayranlığını ve güvenini arttırmıştır. Ebû Bekir hediyeler için ona şükranlarını bildirmiştir.³⁹

Ebû Bekir b. Ömer ve askerî faaliyetlerine Sahra'da devam etmiştir. Onun ve diğer Murabit komutanların faaliyetleriyle Müslümanların hâkimiyet alanları Sahrâ'nın doğusuna ve güneyine doğru genişlemeye devam etmiştir. O, buradaki seferlerinden birinde zehirli bir okla yaralanarak ölmüştür (468/1076).⁴⁰

→ →

18-20; İdrisi, 68; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 144, 145; Kalkaşandî, V, 161; Roger Toureau, "Afrika ve Batı İslâm'ı", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* içinde, P. M. Holy, A. K. S. Lambton, B. Lewis, çev. Hürrem Yılmaz, İstanbul, 1977, III, 110, 111; Pierre De Cenival, 'Merrakeş', *İA*, MEB Yayınları, İstanbul, 1957, VII, 738-751.

³⁶ İbn Haldun, *Tarih*, VI, 245.

³⁷ Başlangıçta sadece şehrin devlet erkânının oturduğu kasaba kısmı surlarla çevrilmiş, devletin hazinesi ve silahları burada koruma altına alınmıştır. Ancak Ali b. Yusuf döneminde, Muvahhidler Devleti'nin kurucusu İbn Tümert'in 1121'den itibaren Murabitlara karşı silahlı mücadeleye başlayınca, 520/1126 yılında sekiz ay çalışarak ve 70.000 altın harcanarak şehrin çevresine surlar yaptırılmıştır. Bkz. İbn Haldun, *Tarih*, VI, 245; Zerkeşi, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim (ö. XVI. yy. başları), *Tarihu'd-devleteyn el-Muvahhidîyye ve'l-Hafsiyye*, Yayınlayan, Muhammed Mâdûr, el-Mektebetü'l-Atîka, Tunus 1966. s. 5; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 23.

³⁸ İbn Haldun, *Tarih*, VI, 245; Carım, *Yusuf b. Taşfin*, s. 30, 31.

³⁹ İbn İzarî, IV, 23-25; İbn Ebî Zer *Enisü'l-mutrib*, s., 135; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 20. Yusuf'un sunduğu hediyelerin uzun listesinde özetle şunlar yer almaktaydı: 25.000 altın dinar, 70 at (25 tanesi en iyi şekilde teçhiz edilmiş), 70 tane kılıç, 20 tane altın kaplamalı, 150 tane katır, çok sayıda en iyisinden, cübbe, sarık, kadın elbisesi, 200 tane bakire carıye, 200 siğir, 500 koyun, 1000 rub (rub: yaklaşık bir kg.) un, 12.000 ekmeğe, 700 müd (bir müd, yaklaşık 700gr./litre) arpa, bol miktarda misk, amber gibi güzel koku vb. ürünler yer almaktaydı. Bkz. *Hulelu'l-mevşîyye*, s. 27, 28; İbn İzarî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 26.

⁴⁰ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 135; İbn İzarî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 26; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 144; Nâsırî, *İstiksâ*, II, 20. Muhammed Abdullah İnan, *Devletü'l-İslam fi'l-Endelüs, asru'l-Murabitîn ve'l-Muvahhidîn, fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1990, I, 38; Carım, *Yusuf b. Taşfin*, s. 31. Ebû Bekir b. Ömer'in ölüm tarihi hakkında farklı tarihler verilmiştir (462, 468,

→ →

Yusuf, her ne kadar Mağrib'te tek hâkim lider olarak hareket ediyorsa da, Ebû Bekir b. Ömer'in vefatına kadar burada onun vekili sıfatıyla görev yapmıştır. Ebû Bekir'in vefatından sonra ise o, Murabıtların fiilen yürüttüğü liderlik görevini resmen de yürütmeye başlamıştır. İbn İzârî'nin yer verdiği bir rivayete göre Ebû Bekir b. Ömer'in ölümünden sonra oğlu İbrahim, bir orduyla Sahrâ'dan Ağmat'a kadar gelerek Yusuf'tan babasından gasp ettiğini iddia ettiği iktidarı geri almak istemiştir. Yusuf, Murabıtların ileri gelenlerinden birini İbrahim b. Ebî Bekir'e göndererek onu Sahrâ'da Murabıtların hakim olduğu bölgeye dönmesi ve buradaki idarî işleri yürütmeye devam etmesi konusunda ikna etmiştir. Yusuf b. Taşfîn, babasına olduğu gibi İbrahim'e de ikramlarda bulunmuş, çeşitli mallar, giysiler, atlar, para vb. gibi hediyelerden oluşan malları cömertçe vererek onun gönlünü almayı başarmıştır. İbrahim, Yusuf'a şükranlarını ifade ederek Sahrâ'ya dönmüş ve babasının ardından oradaki yönetimi üstlenmiştir.⁴¹

Yusuf b. Taşfîn, amcasının oğlu Ebû Bekir b. Ömer'den Mağribu'l-Aksâ'da Merrakeş'in güneyindeki Sûsulaksâ, güneydoğuda Sicilmâse ve Der'a vadisiyle Mağrib'in kuzey batısındaki Bergavâta'dan alınan sahil bölgesinin güneyindeki bir kısım yerlerin yönetimini devralmıştı. O, kısa sürede bölgede çok önemli fetihler gerçekleştirmiş, ülkesinin sınırlarını Atlas Okyanusu'ndan Cezâyir sınırına kadar Kuzey Afrika'nın önemli bir bölümünü kapsayacak şekilde genişletmiştir. Yusuf, Müslümanların genel bir uygulamasına uyarak almak istediği bölge yöneticilerine ve halkına savaşız olarak kendilerine katılmaları teklifini sunmuştur. Bu uygulama ile birçok yer savaşız bir şekilde Murabıtlara bağlanmıştır. Ancak bu isteğin kabul edilmediği durumlarda da savaş yapılarak hâkimiyet kurulmuştur.⁴² Bu anlamda Fas ve batıya doğru uzanan sahil bölgelerindeki birçok yer savaşla alınmıştır. Yusuf b. Taşfîn, 1063'den 1085'e kadar Kuzey Afrika'da Fas, Tlemsan, Melviye, Vecde, Vehran, Venşerîs, Tanca ve Sebte'yi tamamen Murabıtların hâkimiyeti altına almıştır.⁴³

Bu dönemde Kuzey Afrika kıyı bölgelerinde Mağrâvî ve Benî Yefren emirliğine bağlı birçok yer ele geçirilmiştir. Mağrâvî ve Benî Yefren'in merkezi olan Fas başlangıçta 1063'te Yusuf'a tabi' olmuştur. Ancak daha sonra onlar Fas'ı tekrar ele geçirmişler, bu arada Murabıtlara ağır kayıplar verdirmişlerdir. Bunun üzerine Yusuf Fas'a geri gelmiş ve burayı tekrar ele geçirmiştir. Yusuf'un buradan ayrılmasından sonra Mağrâvîlere bağlı liderlerin girişimiyle Fas yeniden Murabıtların elinden çıkmıştır. Dolayısıyla Yusuf Fas'ı üçüncü kez savaşarak almıştır. Burada yürütülen şiddetli savaş neticesinde Mağrâvîler ve Benî Yefren'den başta liderleri olmak üzere çok sayıda asker öldürülerek Fas yeniden Murabıtların eline geçmiştir (1070). Bu arada başlangıçta (454/1063) savaşız olarak Murabıtlara katılan Fas, önceki yöneticilerinin şehri geri alması dolayısı-

→ →

480/1070, 1076. 1087). Burada hangi tarihin tercih edilmesi gerektiğine dair açık bir belge olmadığından en küçük ve en büyük tarih arasında kalan tarih tercih edilmiştir.

⁴¹ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 29, 30.

⁴² İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 27, 29.

⁴³ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 141-143: *Hulelu'l-mevşiyje*, s. 28-33; Nasrullah, *Devletü'l-Murabîtin*, s. 46-52; Nâsîrî, *Istikbâ*, II, 24 vd.; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 39.

la, 1068 ve 1070'te Yusuf b. Taşfîn'in askerî harekâtıyla tekraren Murabıtların hâkimiyeti altına alınmıştır. Bu son olaydan sonra, şehrin Murabıtların elinden çıkmasına ve yeniden askerî harekât düzenlenmesine sebep olan eski yönetim taraftarlarından çok sayıda kişi öldürülmüştür. Yusuf b. Taşfîn, Fas'ı üçüncü kez alışından sonra (1070), şehir surlarını da yıktırıştır. O, şehirdeki mescid, hamam, çarşı, değirmen, sokak ve caddeler yanında evlerin de tamir ve bakımlarıyla, gerekli görülen yerlerde yeni düzenlenmeler yapılmasını sağlamıştır. Yine, her caddede mescid yapılmasını istemiş, Karaviyyûn ve Endelusiyye adlarıyla iki kısımdan oluşan Fas şehrini birleştirmiştir.

Yusuf b. Taşfîn, 464/1072'de Mağrib'teki bütün kabile başkanlarını ve bölgedeki liderleri toplantıya çağırmıştır. Bu çağrı üzerine bölgedeki, Zenâta, Gamâra ve Musâmide (Mesâmide) liderleri toplanmıştır. Yusuf, onları güzel bir şekilde ağırlamış, onlara güzel giysiler ve daha başka çeşitli hediyeler sunmuştur. Bu toplantıda bölge insanların biatını almıştır. Yine bölgedeki yönetici ve komutanlarını denetlemiş, genel anlamda insanların şikâyet ve sıkıntılarını dinleyerek düzeltme yoluna gitmiştir.⁴⁴

Yusuf, bazen bizzat kendisi, bazen de gönderdiği komutanlarıyla başta Fazaz, Miknâse, Tadrâ, Temesna, Sebte, Tanca gibi şehirler olmak üzere, Ceza-yir'den başlayarak bütün Mağrib'te hâkimiyet kurmuştur. Onun çabalarıyla yaklaşık yirmi yıllık bir dönemde bölgenin tamamen Murabıtlara bağlanması gerçekleştirilmiştir.⁴⁵ Mağribu'l-Aksâ'da son olarak 473-475/1081-1083 yıllarında Cebeli Tarık Boğazı'nın Mağrib tarafında bulunan Tanca ve Sebte'den başlayarak Tlemsan'a kadar uzanan sahil şehirleri Murabıtlara bağlanmıştır. Buradaki Bergavâta, Benî Yefren ve Mağrâvi liderlerin hâkimiyetlerine tamamen son verilmiştir. Mağribu'l-Aksâ'nin ele geçirilişi genellikle savaş yoluyla olmuştur. Yusuf b. Taşfîn, burada yaptığı savaşları kazanarak tam olarak hâkimiyet kurduktan sonra 475/1083'te Cezâyir'den Merrakeş'e dönmüştür.⁴⁶

Yusuf b. Taşfîn, Mağrib'te kazandığı başarılarını Sahrâ'daki Lemtûne, Cudâle, Messûfe ve diğer kabilelere mektuplarla duyurmuştur. Onlara mektuplarla birlikte bol bol hediyeler göndermiş ve kendisine destek olmalarını istemiştir. Onun bu çağrısı karşılık bulmuş, Sahrâ bölgesinden 30.000 kişilik süvari birliği kendisine katılmıştır. Böylece Murabıtların çekirdeğini oluşturan kabileler tamamen onun etrafında kenetlenmişlerdir.⁴⁷

Murabıtların Mağribu'l-Aksâ'ya ilk gelişleri, buradaki idarecilerin halka karşı zulümlerine son vermeleri için yapılan davetle başlamıştı. Murabıtlar, dinî duyarlıkları, adalet konusundaki hassasiyetleri, vergi olarak sadece şer'î olanları almakla yetinmeleri gibi özelliklerinden dolayı bölgedeki hâkimiyetlerini hızlı bir şekilde kökleştirmişlerdir. Yusuf b. Taşfîn'in buradaki yaklaşık yirmi yıllık askerî

⁴⁴ Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 27.

⁴⁵ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 139-142; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 144; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 24 vd.

⁴⁶ Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 29, 30.

⁴⁷ Hulelu'l-Mevşîyye, s. 33; İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 142.

ve siyasi faaliyetleriyle güçlü bir devlet kurulmuştur. Bu dönemde halkın da desteğiyle bölgede bulunan ve bir kısmı Şîî ve Hâricî olan ufak tefek birçok eski hanedan ortadan kaldırılması Mağrib'te Malikiliğin yaygınlaştırılmasıyla dinî ve siyasi birlik sağlanmıştır.⁴⁸

Yusuf b. Taşfîn, Murabıtlar Devleti'nin kurumsal olarak teşekkülünde en önemli kişi olmuştur. O, askerî yapıya bölgede bulunan çok farklı unsurları katmış, askerlerini çeşitli kısımlara ayırmıştır. Diğer yandan şehirlerdeki çeşitli yönetim kademelerine atamalar yapmıştır. Sonuçta ordusu, bandosu, sancakları ve yüz bini bulan asker sayısıyla Mağrib'te en büyük askerî güç olmuştur. Ordusunda, ağırlıklı olarak Lemtûne, Cezûle, Messûfe, Zenâta gibi Berberî kabilelerinden oluşturulan birlikler yer almıştır. O, bölgede bulunan topluluklarla anlaşmalar yapmış, burada kalıcı ve güçlü bir düzen kurmaya çalışmıştır.⁴⁹

Yusuf b. Taşfîn'in ordusunda Türklerin (Oğuz-Ağzâz)⁵⁰ de bulunduğu dair sadece İbn Ebî Zer'de yer alan ve daha sonraki bazı eserlerde de paylaşılan bilginin bir karıştırmadan kaynaklandığını düşünürüz. Kuzey Afrika'da Muvahhidler döneminde (1121-1269), 1180'li yıllarda Eyyûbîlere bağlı bazı birlikler Trablusgarp ve Tunus bölgesinde Muvahhidlerle çeşitli savaflara girişmişlerdir. Bu Türk birlikleri Muvahhidlere mağlup olup onların askerî varlığına katılmışlardır.⁵¹ Bu tarihlerden sonraki dönemde gerek Kuzey Afrika ve gerekse Endülüs'te yüzyıllar boyunca Türk askerî varlığı Müslüman ordularının bir parçası olarak anılmıştır. Buradaki karışıklığın Yusuf b. Taşfîn (ö. 1106) ile Yusuf b. Abdulmu'min'in (ö. 1184) karıştırılmasından kaynaklandığını düşünürüz. Kuzey Afrika'da daha 9. Yüzyılda Tolunoğulları'ndan itibaren Türkler bulunsa da, onların varlığı genel anlamda Mısır ve çevresinde kalmıştır. Burada anılan Türk unsurunun sadece bir kaynaktan ve Yusuf b. Taşfîn'in (ö. 1106) ordusunda bulunduğu ifade edilmesi ve daha sonraki dönemde Yusuf b. Abdulmu'min (ö. 1184) dönemine kadar tekrar anılmaması muhtemelen bir yanılıgyı göstermektedir. Yusuf b. Abdulmu'min sonrasında Muvahhidler ve onların devamı olan Merîniler gibi devletlerin askerî yapısı içinde Türkler hep bulunmuştur.

3. Yusuf b. Taşfîn'in Endülüs'ü Murabıtlar Devleti'ne Bağlaması

Yusuf b. Taşfîn liderliğindeki Murabıtların güçlerinin zirvesine çıktıkları bu dönemde Endülüs Müslümanları Hıristiyan saldırıları ve kendi aralarındaki rekabet ve düşmanlık yüzünden çok zor günler geçirmektedirler. Aslında Endülüs'te XI. yüzyıl başlarında (1009), Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılması (1031) öncesinde bölünmeler başlamıştı. Bu bölünmelerle Endülüs şehirlerinde Düvelü't-Tavâif denilen irili ufaklı yirminin üzerinde⁵² emirlik ortaya çıkmıştı. İbnu'l-

⁴⁸ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 143, 144; İbn Ebî Zer, *Enîsü'l-Mutrib*, s. 127, 129, 137.

⁴⁹ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 25.

⁵⁰ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 139; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 25.

⁵¹ *Kitâbu'l-Istibsâr fî Acâibu'l-Emsâr*, Müellifi meçhul, yayınlayan, Sa'd Zağlül Abdulhamid, Bağdat, 1985, 111 vd.; Ticânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ahmed (ö. yaklaşık 717/1318), *Rihletu't-Ticânî*, yay. Hasan Hasenî Abdulvehhâb, Matbaatu'r-Rustemiyye, Tunus 1985, s. 103-115; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 178 vd.

⁵² Endülüs'te ortaya çıkan ve çokları küçük bir bölgede kısa süreli olarak varlık gösterip kaybolmuş olan irili ufaklı emirlik sayısı 40'a kadar çıkarılmaktadır. Bkz. R. Dozy, *Spanish İslam, Doğuştan* → →

Hatîb, bu durumu şu dizeleriyle mübalağalı bir şekilde ifade etmiştir:

“*Hilafet kurumu tamamen dağılınca / ve tamamen yok olup ondan hiçbir iz kalmayınca*”

“*Her yerde, her noktada bir kral çıktı! / ve her dalda bir horoz ötmeye başladı!*”⁵³

Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılması (1031), İspanya'nın kuzeyindeki Hristiyan krallıkların Müslümanların elindeki toprakları işgal etme konusundaki heveslerini kamçılıyordu. İbnu'l-Hatîb'in dediği gibi ortaya çıkan yeni emirlikler, kendilerini tamamen yok etmek isteyen Hristiyan güçlerden daha çok birbirlerini tehlike saymışlardı. Onlar, neredeyse siyasetlerini de tamamen birbirlerine üstünlük sağlamak üzerine kurmuşlardı. Bundan dolayı bu emirlikler çoğu kez Hristiyanlarla anlaşmalar yapıp, onlara cizye ve haraç vererek birbirleriyle savaş yapmışlardır. Bunun sonucu olarak bir yandan kendi aralarındaki bu savaşlarla askerî ve siyasi olarak kan kaybına uğrarken, diğer yandan da Hristiyan krallıklara verdikleri haraçlarla ve onlardan temin ettikleri paralı askerlerle, onların Müslümanlar arasındaki iç çatışmalardan daha da palazlanmalarına destek olmuşlardı.⁵⁴ Bu dönemde Endülüs'te Müslümanların durumu günden güne zayıflamıştı. Onlar, Hristiyan krallıklarla yaptıkları anlaşmalar gereğince ekonomik kaynaklarını sürekli onlara akıtarak günden güne daha kötü duruma düşüyorlardı. Sonuçta yarım asırdan fazla süren Mulûku't-Tavâif döneminde Endülüs Müslümanları sürekli kendi aralarında, birbirleriyle mücadele etmişlerdi. Müslüman emirler Hristiyan krallar elinde oyuncak olmuşlar, yaşamalarını onların desteğine bağlı kabul etmeye başlamışlardı. Bu dönemde, zaman zaman yardım anlaşmaları veya tehditlerle Müslümanlara ait bazı kale ve şehirler Hristiyan krallıklara teslim edilmişti. Müslümanların Endülüs'teki en önemli şehirlerinden olan Tuleytula'nın Kastilya kralı VI. Alfonso tarafından ele geçirilmesi de (1085), askerî bir başarıdan daha çok siyasi manevralarla gerçekleşmişti.⁵⁵ Tuleytula'nın Hristiyanlar tarafından alınması, Endülüs'teki güç dengelerin çok bariz şekilde Hristiyanlar eline geçtiğinin göstergesi olmuştu. Bu durum, Endülüs'teki Müslümanlar cephesinde büyük bir kaygıya sebep olmuş, Murabıtların bölgeye hâkim olmasından önceki son Gırnata emiri Abdullah'ın deyişiyle “*bü-*

→ →

Günümüze Büyük İslam Tarihi içinde, çev. Adil Bebek vd. Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, V, 18-29.

⁵³ İbnu'l-Hatîb, *Lisanu'd-Dîn, Şerhu rakamu'l-hulel*, Tunus, 1316, s. 45; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 31. Bu şiirin metni şöyledir:

حتى إذا سلك الخلافة انتشر وذهب العين جميعا والأثر
قام بكل بقعة ملك وصاح فوق كل غصن ديك

⁵⁴ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, s. 74, 167-172; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 31, 34.

⁵⁵ Hristiyanlar Tuleytula'yı savaşarak değil, Müslümanlar için güvenlik ve özgürlükler içeren bir anlaşma ile teslim almışlardır. Daha önce Tuleytula'yı haraca bağlamışlar, uzun süre muhasara altında tutmuşlar ve sonuç olarak da Emir Yahya el-Kadir ile anlaşarak şehre savaşız bir şekilde girmişlerdir. Yahya'nın daha önce burada rakiplerine karşı kendisine yardım ederek emir olması konusunda destek vermesinden dolayı Leon-Kastilya Kralı Alfonso'yla olan ilişkileri şehrin teslimiyle sonuçlanmıştır. Bu şekilde şehrin tesliminden sonra buradaki Müslüman nüfusun önemli bir kısmı diğer Müslüman bölgelere göç etmişlerdir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Özdemir, M. 'Tuleytula', *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2012, C. XLI, 365; Makkarî, *Nefhu't-Tîb*, I, 441.

yük bir sarsıntı”(recçetun azîmetun) yaratmıştı.⁵⁶ Bu kaygı ve korkunun sonucu olarak Tâife emirlerinden bazıları yardım talebiyle Yusuf'la temasa geçmeye başlamışlardı. Bunların başında da İşbiliye ve çevresine hâkim olan Abbadîler emiri Mu'temid (1068-1091) gelmekteydi. Mu'temid, Yusuf'a bir mektup göndermiş,⁵⁷ mektubunda Hıristiyanların Müslümanlara saldırdıklarını, kendilerine ait bölgeleri ele geçirdiklerini, halkı esir ettiklerini, camileri kiliseye çevirdiklerini, minarelerden çan sesleri yükseldiğini dile getirmişti. Diğer yandan Endülüs'teki âlimlerden oluşan çeşitli heyetler de Endülüs'teki Müslümanların içinde bulunduğu durumu Yusuf b. Taşfîn'e gözyaşlarıyla anlatarak yardım talebinde bulunmuşlardı.⁵⁸

Bazı kaynaklarda bu yardım talebinin daha Tuleytula düşmeden önce ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. Endülüslü Müslümanlar, Alfonso VI'nın Müslümanlara ait bölgelere saldırılarını sıklaştırması ve kendilerinin de saldırılara güçlü bir şekilde karşı koyamadıkları için çare olarak Yusuf b. Taşfîn'e müracaat etmişlerdir. Yusuf, bu ilk yardım çağrısı geldiğinde Endülüs'e geçiş güzergâhında olan Sebte ve Tanca'yı henüz alamadığını belirtmiş ve ancak buraları aldıktan sonra kendilerine yardım edebileceğini söylemiştir.⁵⁹ Tuleytula'nın düşmesiyle yardım talepleri daha da artmış ve yardım konusu aciliyet kazanmıştır. Yusuf bu arada Mağrib'te, Sebte ve Tanca dâhil olmak üzere bütün bölgede hâkimiyetini kurmuş bulunuyordu.

VI. Alfonso'nun 478/1085'de Tuleytula'yı işgal etmesinden sonra,⁶⁰ bu sefer Endülüs'ün kuzey doğusundaki önemli şehirlerinden Sarakusta'yı (Saragossa) da kuşatarak Müslümanlara yönelik saldırılarına devam etmiştir. Sonuç olarak kendilerini VI. Alfonso karşısında zayıf gören Müslüman emirler Kurtuba ve İşbiliye'de toplantılar yaparak çıkış yolu aramışlardır. Toplantılar sonunda Murâbitlardan yardım istemek için ortak imzalı bir mektup kaleme almaya karar vermişlerdir. Eftasî Emiri Mütevekkil'in kaleme aldığı mektup on üç emirin imzasıyla Yusuf b. Taşfîn'e gönderilmiştir. Mektubun gönderilmesi işini de son Abbâdî emiri Mu'temid Ale'llah üstlenmiştir. Hatta bazı rivayetlere göre Mu'temid, 479/1086'da Mağrib'e geçerek bizzat Yusuf b. Taşfîn'le görüşmüştür.⁶¹ Yusuf, Endülüs heyetini en iyi şekilde ağırlamış ve onların yardım isteğini olumlu karşılamıştır. O, ordusunun Endülüs'te bir üst kurması için Abbâdîler'in elindeki Cezîretu'l-Hadrâ'nın kendilerine tahsis edilmesini istemiş, Mu'temid b.

⁵⁶ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkeratu'l-emîr Abdullah*, s. 101.

⁵⁷ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 190. Ayrıca bkz. İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 142; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 147; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 188, 189; Mehmet Özdemir, "Zellâka Savaşı", XLIV, ss. 222, 223.

⁵⁸ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtu'l-emîr Abdullah*, s. 102, 103; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 147; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 33-38; Makkarî, *Nefhu't-tib*, IV, 159, 160. *Hulelu'l-mevşiyye*'de Endülüslülerin yardım talep eden mektupları ve Yusuf'un onlara yardım edeceğine dair cevabi mektubu yer almaktadır.

⁵⁹ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 29, 30.

⁶⁰ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 439.

⁶¹ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 190; İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 113; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, 447; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-Mutrib*, s. 143, 144; Özdemir, "Zellâka Savaşı", XLIV, 222.

Abbâd da Yusuf'un bu isteğini kabul etmiştir.⁶²

3.1. Yusuf b. Taşfin'in Endülüs'e Geçişi ve Zellâka Savaşı

Murâbit ordusu 479/1086 yılı yazında, 15 bin kişilik süvari birliği ile Endülüs'e geçmiştir. Onu burada Mu'temid devletinin seçkinlerinden oluşan yüz kişilik bir heyetle karşılamış ve onlara hayal bile etmedikleri değerli hediyeler takdim etmiştir.⁶³ Mu'temid onu bir müddet dinlenmesi için İsbiliyye'ye davet etse de o, buraya düşmanla savaşmaya geldiğini belirterek bir an önce savaş mahalline hareket etmek gerektiğini söylemiştir. Daha sonra doğu Endülüs'e doğru harekete geçilmiştir.⁶⁴

Yusuf, Hıristiyanlara karşı savaşında Endülüs'teki emirlerin de kendi yanında yer almalarını istemiş ve onların birçoğu Yusuf b. Taşfin'e askerî destek vermeyi kabul etmişlerdir.⁶⁵ Yusuf'un Endülüs'e geçişinde binek olarak deve getirmiş olmasıyla, Endülüslülerden birçoğu ilk defa bu hayvanı görmüşler ve deve sesi duymuşlardır.⁶⁶ Yusuf b. Taşfin komutasındaki birleşik Müslüman ordusu İsbiliyye'den Eftasiler'in başşehri Batalyevs'e (Badajoz) doğru hareket etmiştir.

Yusuf Endülüs'e geçer geçmez burada Müslümanlar lehine olumlu gelişmeler başlamıştır. Nitekim VI. Alfonso'nun başlattığı Sarakusta kuşatmasında sona doğru gelinmişken Yusuf b. Taşfin'in gelişi haber alınınca kuşatma kaldırılmıştır. Kral, hızla Tuleytula'ya dönerek olabildiğince güçlü bir ordu hazırlamaya çalışmıştır.⁶⁷ Diğer yandan Turtûşe'yi kuşatma altında tutan Aragon kralı da kuşatmayı kaldırarak VI. Alfonso'nun birleşik ordusuna katılmıştır. Sonuçta Hıristiyan bölgesinde seferberlik başlatılmış, eli silah tutan herkesin bu savaşa katılması istenmiştir. Hıristiyan güçlerden Aragon, Galicia (Cilfkiyye), Asturias, Leon ve Güney Fransa'dan katılanlardan oluşan bir birleşik Hıristiyan ordusu kurulmuştur. Büyük bir kibir içindeki VI. Alfonso, Yusuf b. Taşfin'e aşağılayıcı ve tahrik edici ifadelerin yer aldığı bir mektup göndererek meydan okumuştur.⁶⁸

Müslüman ve Hıristiyan orduları, Batalyevs'in yaklaşık 8 km. kadar kuzey doğusunda yer alan Zellâka ovasında konuşlanmışlardır.⁶⁹ Bu savaşa katılan orduların asker sayısı konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Buradaki Müslüman askerlerin sayısı için 50.000 rakamı verilirken, Hıristiyan ordusunu 300.000'e kadar çıkarırlar vardır. Bu konuda çok farklı rakamlar verilmekle birlikte M. Özdemir, İslâm kaynaklarının Hıristiyan ordusunun, Hıristiyan kay-

⁶² Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 139.

⁶³ Merrakuşi, *Mu'cib*, s. 191; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 144,145; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 38; Muhammed Abdullah İnan, *Devletu'l-İslam fi'l-Endelus Kısmu's-Sânî*, *Devletu't-Tavâif münzû kıyâmihâ hattâ'l-fethi'l-Murâbitî*, Mektebetu'l-Hancı, Kahire 1997, 320; Özdemir, *Zellâka Savaşı*, XLIV, 222.

⁶⁴ Merrakuşi, *Mu'cib*, s. 192.

⁶⁵ Merrakuşi, *Mu'cib*, s. 192; Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtu'l-emîr Abdullah*, s.104, 105; *Hulelu'l-l-mevşîye*, 50, 51; İnan, *Devletu't-Tavâif*, 321.

⁶⁶ Merrakuşi, *Mu'cib*, s. 191-193; İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 115; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 37, 38.

⁶⁷ Merrakuşi, *Mu'cib*, s. 192; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 145, 146.

⁶⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 446; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 146; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 39; İnan, *Devletu't-Tavâif*, 322; Carım, *Yusuf b. Taşfin*, s. 43; Şeyban, *Reconquista*, s. 149, 150.

⁶⁹ İbnu'l-Esir, VIII, 447. Mehmet Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' C. XLIV, 222, 223.

naklarının da Müslüman ordusunun daha büyük olduğunu söylediklerini ifade etmektedir. Bu konudaki farklı rivayetlerin ele alınmasıyla, iki orduda da yaklaşık 100.000 civarında asker bulunduğunun kabul edilebileceğini söyler.⁷⁰

İbnu'l-Esîr, Alfonso'nun ordusunun çokluğuna dikkat çekerek onun, bundan dolayı kibirlenerek, kendisini kesinlikle yenilmez bir güce sahip olarak gördüğünü rivayet etmiştir.⁷¹ Kral, ordusunu iki parçaya ayırmış, her birimin başına komutanlar atamış ve kendisi de merkez kuvvetlerinin başına geçmiştir. Yusuf b. Taşfîn, savaş başlamadan önce Müslümanların genel uygulaması gereğince Kastilya Kralına "ya Müslüman olması, ya da cizye ödemesi teklifinde bulunmuş, bunlardan birini kabul etmezse kendisiyle savaşacağını" bildirmiştir. Kral V. I Alfonso, Yusuf'un bu çağrısını içeren mektubu okuttuktan sonra çok sinirlenerek mektubu yere fırlatmış ve Yusuf'a cevabını savaş meydanında savaşarak vereceğini bildirmiştir.⁷²

Yusuf ve Mu'temid'le birlikte Endülüslü Fakihler askerlere savaş esnasında sabır ve sebat konusunda teşviklerde bulunmuşlardır. Yine, savaştan kaçmaları ve bozgun konusunda askerlere uyarılarda bulunan vaazlar vermişlerdir.⁷³ Diğer yandan Hıristiyan din adamları da ordularını savaşa teşvik ve dinî anlamda motive etmişlerdir.⁷⁴

Alfonso VI, Müslüman elçilerle perşembe günü yaptığı görüşmesinde; Cuma gününün Müslümanlar, Cumartesinin ordusunda bulunan çok sayıdaki Yahudiler, pazar gününün de Hıristiyanlar için kutsal gün olduğunu söyleyerek savaşın Pazartesi günü yapılmasını teklif etmiştir. Yusuf, bu teklifi olumlu karşılamış, ancak bu teklif sonrasında gerek Yusuf, gerekse Abbâdî Emiri Mu'temid, Hıristiyan ordusunu sürekli gözetim altında tutmuşlar, casusları vasıtasıyla Hıristiyan ordugâhından haberdar olmaya çalışmışlardır. Sonuçta Hıristiyan ordusunun ani bir baskın için harekete geçmeye hazırlandığını öğrenmişler, Kastilya kralının asıl hedefinin Cuma günü saldırıya geçerek Müslümanları gafil avlamak olduğunu anlamışlar ve ordularının bu duruma hazır olmasını sağlamışlardır. Nitekim beklediği gibi Hıristiyanlar Cuma günü (12 Recep 479/23 Ekim 1086)⁷⁵ Müslümanlara karşı hücumla geçmişler ve bu ilk saldırı püskürtülmüştür. Ancak Hıristiyanların yoğun saldırıları devam etmiş, bu durum karşısında Endülüslü askerlerin çoğu Batalyevs'e doğru kaçmaya başlamışlardır. Yusuf'un yanında Endülüs kuvvetlerinden sadece Mu'temid idaresindeki işbiliye askerle-

⁷⁰ Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223. Bu konuda ayrıca bkz. İnân, *Devletu't-Tavâif*, 323. Bu savaşta asker sayısı ile ilgili olarak bkz. Abdullah b. Ballukkîn, 104, 105; Hulelu'l-mevşîyye, s. 56; Süheyl Zekkâr, Fâyize Muhammed el-Kilâs, *Târihu'l-Endelus*, Câmîiatu Dimeşk, Dimeşk, 2012, 184; Şeyban, *Reconquista*, s. 150.

⁷¹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 446, 447.

⁷² İbn İzârî, *Beynu'l-Muğrib*, IV, 115; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-Mutrib*, s. 146; Hulelu'l-mevşîyye, s. 53; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 38; İnân, *Devletu't-Tavâif*, 323; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s. 186.

⁷³ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 41.

⁷⁴ Şeyban, *Reconquista*, s. 150, 151.

⁷⁵ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 194, 195; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 147; Hulelu'l-mevşîyye, s. 59; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 41, vd.; İnân, *Devletu't-Tavâif*, 323; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 45, 47; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s. 186. Savaşın ay ve gün olarak tarihi hakkında kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu konudaki farklı rivayetler için bkz. İnân, 323; Şeyban, *Reconquista*, s. 151.

ri kalmıştır.⁷⁶ Bu arada Yusuf atı üzerinde sürekli olarak ordusunun safları arasında dolaşarak onlara moral vermiştir. Yusuf askerlerine günün, savaş ve şehit olmak isteyenlerin günü olduğunu söyleyerek onları cihada teşvik etmiştir.⁷⁷

Fuad Carim, Yusuf Taşfin'in Endülüs Müslümanlarını saran yığınlığın kendi askerlerini etkilemesinden çekinerek, Endülüslü askerlerle kendi askerlerini birbirine karıştırmadığını belirtir. Onun ifadesine göre, Yusuf çok cüretkâr bir plan hazırlamış, ancak bu planın Endülüslü Müslüman emirleri ürküteceği kaygısıyla onlardan gizli tutmuştur. Yusuf'un bu savaşta bir başka dikkat çeken uygulaması ise düşman karargâhını çembere almaya yönelik hücum şekli olmuştur.⁷⁸

Alfonso VI, ordularını Müslümanlara karşı Cuma günü hücumla geçirmiştir. İlk hücumla birlikte Endülüslü askerlerin büyük bir kısmının savaş alanından kaçması üzerine Müslüman ordusunun dağıldığını düşünen Kral Alfonso VI, ordusunun merkez kuvvetlerini de savaş alanına sürmüştür. Bu sırada Yusuf kendi ordusunun başında savaşın gidişatını takip etmekteydi. O, kralın bu aceleliğinden faydalanarak karşı hücumla geçerek Hıristiyan ordusunu tam bir kuşatma altına almıştır. Bu durumda Alfonso VI, büyük bir paniğe kapılarak, Endülüs kuvvetlerini kovalamak bir yana kendi karargâhını koruma telaşına düşmüştür.⁷⁹ Başlangıçta kaçan Endülüslü askerler de savaşın Müslümanlar lehine döndüğünü görünce geri dönmüşlerdir. Bu çetin mücadele sonunda Kral Alfonso VI, çok az sayıdaki askerleriyle birlikte yaralı olarak kaçarak canını zor kurtarmıştır. Böylece Yusuf b. Taşfin'in Kastilya kralı Alfonso VI ile Zellâka (Sagrajas/Sacralias) denilen bu yerde yaptığı savaş, Hıristiyan birleşik ordusunun büyük bir mağlubiyete uğramasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁰

Merrakuşî, Müslümanların Cuma namazının ilk rekâtını kılarken Hıristiyan saldırısının başladığını rivayet etmektedir. Ayrıca o, Yusuf'un kralların yapılan anlaşmaya aykırı hareket etmeyeceklerini düşündüğü için en güzel kıyafetleriyle Cuma namazı için saf tuttuğunu da belirtir. Murabit sultan, Alfonso VI ile yaptığı anlaşma gereğince savaşın Pazartesi yapılacağını beklemekteydi. Ancak Alfonso VI, anlaşmayı ihlal etmiş, hile yapmış ve Müslümanların namaz kılmalarını fırsat bilerek saldırıya geçmiştir. Müslümanların hızla toparlanıp, tecrübeli komutan Yusuf b. Taşfin'in karşı ataklarıyla zafer kazanılmıştır.⁸¹

Bu zaferden sonra, Yusuf b. Taşfin, Mağrib ve Endülüs'teki merkezlere fetihnameler göndermiştir. Bu fetihnameler camilerde okunarak zafer haberi

⁷⁶ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 447; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 57-59; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223; İnân, *Devletu't-Tavâif*, 325.

⁷⁷ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 42, 43.

⁷⁸ Carim, *Yusuf b. Taşfin*, s. 45-49.

⁷⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 446, 447; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223; İnân, *Devletu't-Tavâif*, 325; Şeyban, *Reconquista*, s. 152, 153.

⁸⁰ Bu zafer ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 190-196; İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 116; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 446, 447; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-Mutrib*, s. 143-152; *Hulelu'l-Mevşiyye*, s. 59-66; Mehmet Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223; İnân, *Devletu't-Tavâif*, 325, 326; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus* s. 90, 191.

⁸¹ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 194, 195.

herkese duyurulmuştur. Müslümanlar Endülüs ve Mağrib'de şükür namazları kılmışlar, köleler azat etmişler, sadakalar dağıtmışlar ve bu zaferi şenliklerle kutlamışlardır.⁸² Diğer yandan Endülüslü şairler de zaferle ilgili kasideler söylemişlerdir.⁸³

Zellâka Savaşı'nda öldürülen Hıristiyan askerlerinin sayısı hakkında kaynaklarda çok farklı rakamlar verilmektedir. *Hulelu'l-Mevşiyye*'de sadece İbn Abbad'ın bulunduğu yerdeki ölü sayısının 24 bin olduğu belirtilir. Toplamda ise bu sayı 200, hatta 300 bine kadar çıkarılmıştır. Hıristiyan ordusundaki öldürülen askerlerin kafalarının kesilerek çeşitli Endülüslü şehirlerine onar binlik gruplar halinde gönderildiği de rivayet edilmiştir.⁸⁴ el-Makkarî'de "eşsiz" ⁸⁵ olarak nitelenen bu zafer sonunda Alfonso VI'nın ordusundaki askerlerden sadece yüz civarında kişinin kurtulduğu rivayet edilmiştir.⁸⁶ Kanaatimizce İnan'ın da belirttiği gibi savaşta öldürülen Hıristiyan askerlerinin sayısı ile ilgili verilen rakamlar oldukça mübalağalıdır. Ancak tartışma götürmeyen gerçek şudur ki, Müslümanlar birleşik Hıristiyan ordusuna kesin ve ağır bir yenilgi tattırarak, askerî anlamda bir felaket yaşatmıştır.⁸⁷ Savaşın tanıklarından olan Abdullah b. Bulukkîn, Hıristiyanların tamamen dağıldıklarını, çok ağır bir yenilgi yaşadıklarını ve çok sayıda Hıristiyan askerinin öldüğünü, Müslümanların kaybının ise, kıyaslanamayacak kadar az olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸

Özdemir, Zellâka'da kazanılan bu zaferden Müslümanların gerektiği gibi yararlanamadıklarını, Abbâdî Emîri Mu'temid'in Yusuf b. Taşfîn'e kaçmakta olan Hıristiyan kuvvetlerinin takip edilmesi teklifini Murâbit sultanın ihtiyatlı davranarak kabul etmediğini belirtmiştir.⁸⁹ Yusuf, bu savaştan hemen sonra Mağrib'e dönmüştür. O, maksadının mal/ganimet elde etmek olmadığını göstermek için, elde edilen ganimetleri de Endülüslülere bırakmıştır. Onun bu davranışı Endülüslüler tarafından, sevgi, saygı, hayranlık ve şükranla karşılanmıştır.⁹⁰

Yusuf b. Taşfîn, Zellâka zaferi sonrasında, Mağrib'e dönmeden önce Endülüslü liderlerle bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda Endülüslü liderlere birlik beraberlik içinde olmalarını, birbirlerine destek olmalarını, ittifak halinde oldukları sürece Hıristiyanların kendilerine güç yetiremeyeceğini, ancak birbirine destek olmak yerine dağınık ve param parça olmaya devam ederlerse yok olacaklarını

⁸² Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 195; İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 149, 150; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 62, 63; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223; İnân, *Devletü't-Tavâif*, 325, 328.

⁸³ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 195, 196; İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 151; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 44.

⁸⁴ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 149; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 63; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 50.

⁸⁵ Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 439.

⁸⁶ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 149-151; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 62, 63; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 147; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 439; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223; İnân, *Devletü't-Tavâif*, 325; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 49.

⁸⁷ İnân, *Devletü't-Tavâif*, 328.

⁸⁸ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtu'l-emîr Abdullah*, s. 106.

⁸⁹ Özdemir, "Zellâka Savaşı," XLIV, 223. Benzer bir yorum için bkz. İnân, *Devletü't-Tavâif*, 327, 328.

⁹⁰ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtu'l-emîr Abdullah*, s. 107; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 198-211; İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 116; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 65; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 44; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223.

belirten nasihatlerde bulunmuştur.⁹¹ Onun bu konuşması Endülüslü emirler tarafından onaylanmış, ancak istenilen birlik ve beraberlik bir türlü gerçekleşmemiştir.

Yusuf b. Taşfîn'in bu şekilde aniden Mağrib'e dönme kararı almasında, Merrakeş'te hasta vaziyette bıraktığı veliaht oğlu Ebû Bekir'in ölüm haberinin zafer gününde kendisine ulaşmasının etkili olduğu rivayet edilmiştir.⁹² İşbiliye emiri Mu'temid, Yusuf b. Taşfîn'e olan saygı ve minnet duygusunun gereği olarak onu İşbiliye'den gemiye bineceği sahile kadar uğurlamıştır.⁹³

Zellâka zaferi, yaklaşık bir asırdır Hıristiyanlar karşısında güç kaybeden ve zafer yüzü görmeyen Endülüs Müslümanları için büyük bir moral kaynağı olmuştur. Endülüs tarihinde Müslümanların Hıristiyanlar karşısında sürekli gerilediği ve zafer konusunda hemen tüm ümitlerini kaybettikleri bir dönemde gerçekleşen bu zafer, onlar için güven ve umut kaynağı olmuş, Müslümanların maneviyatlarını yükseltmiştir. Yine bu zaferle, bir süre Hıristiyan yayılması durdurulmuş, XI, XII. yüzyıl gibi erken bir dönemde hızla neticeye ulaşabilecek Müslümanların elindeki toprakların işgali (reconquista) hareketinin XV. yüzyıl sonlarına kadar gecikmesi sağlanmıştır. Diğer yandan bu savaşla Yusuf b. Taşfîn, Endülüs'ün askerî gücünü tanıma imkânı bulmuş ve Endülüs'te gördüğü ortamdaki dolaylı da zihninde burayı Murabıtlara bağlama fikri şekillenmeye başlamıştır.⁹⁴ *Hulelu'l-Mevşiyye*'de bu zaferin ne kadar önemli ve büyük olduğunun ifadesi anlamında, Zellâka zaferi İran fethindeki dönüm noktaları olan Yermuk ve Kadisiye zaferlerine benzetilmiş, hatta o zaferlerden daha önemli ve büyük olduğu iddia edilmiştir.⁹⁵

İbn Ebî Zer'in ifadesiyle, bu zaferden sonra Yusuf b. Taşfîn'e daha önce kimseye verilmeyen "*emîru'l-müslümîn*" unvanı verilmiştir.⁹⁶ Bu unvan kendisinden sonra da diğer murabit liderler ve onların davasını güden Benî Gâniye liderleri tarafından kullanılmıştır. Ancak, kaynaklarda Abdullah b. Yasin'in Zellâka Savaşı'ndan çok önce, daha Murabıtlar Hareketinin yeni başladığı dönemde tayin ettiği komutanına "*emîru'l-müslimîn*" lakabını verdiği de rivayet edilmektedir.⁹⁷

3.2. Yusuf'un İkinci Kez Endülüs'e Geçiş ve Sonrasındaki Gelişmeler

Yusuf b. Taşfîn'in Mağrib'e dönmesinden bir süre sonra Alfonsu VI Müslümanlara yönelik saldırılarını yeniden başlatmıştır. Bu saldırılarda Liyyit/Lebit

⁹¹ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtü'l-emîr Abdullah*, s. 106, 107; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s.191, 192.

⁹² İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 152; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 66; Nâsîrî, *İstiksâ,II*, 44; İnân, *Devletü't-Tavâif*, 329; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s.192; Şeyban, *Reconquista*, s. 154.

⁹³ Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 44; Şeyban, *Reconquista*, s. 152.

⁹⁴ *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 66; Özdemir, 'Zellâka Savaşı,' XLIV, 223.

⁹⁵ *Hulelu'l-mevşiyye*, 66; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s.191.

⁹⁶ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 149.

⁹⁷ Kâdi İyâz b. Musa b. İyâz Sebî (ö. 544/1149), *Tertibu'l-medarik ve tekribu'l-mesâlik li-ma'rîfeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, Yayınlayan, S. A. E'râb, Rabat, 1983, 82; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 141.

(Aledo) Kalesi önemli bir üs olarak kullanılmıştır. Bu kale, Doğu Endülüs'te Tudmir bölgesinde Lûrka yakınlarında çok sarp ve yüksek bir yerde Alfonso VI tarafından işgal edilmiş, Müslüman bölgesinin ortasında Hıristiyanların elinde bulunan bir kaleydi. Müslümanlara bu kaleden düzenlenen saldırılara karşı koymak ve kaleyi ele geçirmekten aciz kalan Endülüs Müslümanları, Zellâka Zaferinden iki yıl sonra 481/1088'de Yusuf b. Taşfin'e bir heyet göndererek yeniden yardım istemişlerdir. Endülüslü emirlerden Mu'temid b. Abbad Merra-keş'e bizzat giderek Yusuf'tan yardım talebinde bulunmuştur. O, Yusuf'a bu işin önemini Abdullah b. Bulukkîn'in ifadesiyle, "vurgulu *bir şekilde (azzame lehu şe'ne Lıyyî)*" anlatmış, bu kale alınmadan Müslümanların Endülüs'te rahat edemeyeceklerini söylemiştir. Sonuçta Yusuf'u Endülüs'e ikinci kez geçmeye ikna edilmiştir.⁹⁸

Yusuf Endülüs'e geçip Cezîretu'l-Hadrâ'ya karargâh kurmuş ve burada onu İbn Abbâd karşılamıştır. Yusuf ilk iş olarak Endülüslü emirlere kendisiyle birlikte bu savaşa katılmaları konusunda çağrıda bulunmuş ve Lıyyît kalesine gelmelerini istemiştir. Endülüslü bazı emirlerin de desteğiyle, içinde 1000'i şövalye 12.000 askerin bulunduğu Lıyyît Kalesi'ne hareket edilmiştir (Rebîulevvel 481/Haziran 1088).⁹⁹ Buradaki kuşatma ve savaş bir ay boyunca gece gündüz devam etmiştir. Mu'temid ve Yusuf savaşın ancak kaledekilerin uzun bir süre kuşatma altında tutularak tamamen ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmeleriyle düşeceği, yani zaferin ancak çok uzun bir sürede gerçekleşeceği kanaatine varmışlardır. Bu sırada kaledekiler de Alfonso VI'dan yardım istemişler ve Alfonso'nun büyük bir orduyla bölgeye yöneldiği haberi gelmiştir. Endülüslü emirler, kuşatmanın uzaması nedeniyle ordunun masraflarını karşılama konusunda isteksiz davranmaya başlamışlardır. Endülüslü askerler de işin uzamasından dolayı kuşatmayı sürdürmekten usanmışlar ve kuşatma mahallinden ayrılmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Yusuf kuşatmanın kaldırılmasına karar vermiştir.¹⁰⁰ Bütün bunlara ek olarak Mursiye valisi İbn Reşîk, Mu'temid'e isyan etmiş, vergisini Alfonso VI'ya vererek ona bağlanmıştır. Yusuf, İbn Reşîk'in üzerine bir birlik göndererek tekrar Mu'temid'e itaate davet etmişse de o kaçarak kurtulmuştur.¹⁰¹

Hulelu'l-Mevşıyye'de Alfonso'nun kaleye ulaştığında kale halkının açlıktan ölmek üzere oldukları ve onun bu kaleyi daha uzun süre korunamayacaklarını düşünerek tahliye kararı verdiği belirtilir. Buna göre kaledekiler çıkarılmış, kale yıkılarak terk edilmiştir.¹⁰²

⁹⁸ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtu'l-Emîr Abdullah*, s. 108; *Hulelu'l-mevşıyye*, 66-68; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 147; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s. 195-197; Carım, *Yusuf b. Taşfin*, s. 54-56; Şeyban, *Reconquista*, s. 154, 155.

⁹⁹ İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 152.

¹⁰⁰ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtu'l-emîr Abdullah*, s. 112, 113; İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 153; Zekkar, 201; Şeyban, *Reconquista*, s. 155.

¹⁰¹ *Hulelu'l-mevşıyye*, 68-70; Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkirâtu'l-emîr Abdullah*, s. 108-111; Zekkar, 197.

¹⁰² *Hulelu'l-mevşıyye*, 70. Ayrıca bkz. İbn Ebî Zer', *Enîsü'l-mutrib*, s. 153; Zekkar, 199; Şeyban, *Reconquista*, s. 155.

Yusuf burada bulunduğu süre içinde yoğun bir şekilde Endülüslü emirler ve âlimlerin birbirleriyle ilgili şikâyetlerine muhatap olmuş ve bu şikâyetlere elinden geldiği kadar çözümler üretmeye çalışmıştır.¹⁰³

3.3. Yusuf b. Taşfîn'in Endülüs'ü Murabıtlara Bağlaması

Yusuf b. Taşfîn, Endülüs'e ilk geçişinde Emîr Mu'temid b. Abbad ve ileri gelen adamları tarafından Ceziretu'l-Hadrâ'da karşılanmış ve kendisi için büyük bir tören yapılmıştı. O, burada hayalinden bile geçmeyen ikramlarla, hediyelerle karşılanmıştı. Merrakuşî, Endülüs'e hâkim olma fikrinin Yusuf'un gönlünde o günden itibaren başladığını ifade eder.¹⁰⁴ Ancak Yusuf, konuşmalarında amaçlarının Endülüs'ü Hıristiyanların işgalinden kurtarmak olduğunu ifade etmiştir. O, kazandığı Zellâka zaferiyle, Endülüs halkının gönlünde taht kurmuş, burada kendisinin çok sevilen büyük bir lider olarak görülmesini sağlamıştı.¹⁰⁵ Yusuf, Zelleka zaferinden sonra Mağrib'e döndüğünde ileri gelen adamlarıyla konuşurken: '*Ben bu güne kadar bir devletim olduğunu ve bir şeye sahip olduğumu sanıyordum. Ancak Endülüs'ü gördükten sonra sahip olduğum her şey gözümde iyice küçüldü.*'¹⁰⁶ diyerek Endülüs'e olan hayranlığını ifade etmiştir.

Diğer yandan Murabıtların Endülüs'e davet edilmelerinden itibaren Yusuf'un bu ülkeye tamamen hâkim olmaya çalışacağına dair tereddütler hep olmuştur. Özellikle Yusuf'un Endülüs'e ikinci geçişi esnasında ve sonrasında buradaki bazı liderler belki de bu kaygılarından dolayı Yusuf'tan uzak durmaya ve ona destek vermekten kaçınmaya başlamışlardır. Hatta Mu'temid'in oğlunun babasına uyarıda bulunarak Yusuf'a destek olmanın Endülüs'teki devletlerini kaybetmelerine mal olacağını söylediği rivayet edilir. Mu'temid ise oğluna, "*Çocuklarımıza hükmedenlerin domuz çobanı Hıristiyanlar olmasından, deve çobanı olan Murabıtlar olması daha iyidir*" demiştir.¹⁰⁷ Aslında bu ifadelerden Endülüslülerin Hıristiyanları ve Murabıtları kendilerinden daha aşağı bir konumda gördükleri anlaşılmaktadır. Kendileri askerî olarak zayıf olsalar da bilim, medeniyet ve yaşam seviyesi açısından iki güçten de daha ileri bir durumdaydılar. Onların Hıristiyanlara ya da Murabıtlara boyun eğmeleri medeniyet bakımından kendilerinden daha düşük seviyede gördükleri güçlere boyun eğmek anlamına geliyordu. Ancak askerî güçlerinin bu güçlere karşı koyacak durumda olmaması onları çaresiz bırakmıştı.

Yusuf, Endülüs'e ikinci gelişinde burada kaldığı dört aylık dönemde ülkedeki dağınıklığı, emirler arasındaki rekabeti, âlimlerin onlardan ve kendisinden beklentilerini daha yakından müşahade etme fırsatı bulmuştur.¹⁰⁸ Bu dönem aynı zamanda onun Endülüs'ü Murabıtlara bağlanmaya karar verdiği dönem

¹⁰³ Abdullah b. Bulukkîn, *Müzekkîrâtu'l-emîr Abdullah*, s. 110-113; *Hulelu'l-mevşîyye*, 69, 70; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s. 199-201.

¹⁰⁴ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 191.

¹⁰⁵ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 196, 200, 226.

¹⁰⁶ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 199.

¹⁰⁷ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 113, 114; *Hulelu'l-mevşîyye*, 44, 45; Nâsîrî, *İstiksâ*, II, 34, 35; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 53.

¹⁰⁸ Abdullah, s. 112, 113; Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 195, 196; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 153; Zekkar, 201; Şeyban, *Reconquista*, s. 155.

olmuştur. Buradaki emirlerin birbirini çekememe, birbirine karşı ihanet, aralarındaki bölünmüşlük, düşmanca rekabet ve Hıristiyanlarla her türlü işbirliği yapmalarından¹⁰⁹ rahatsız olan Yusuf, Taife emirlerini ortadan kaldırıp bölgeyi tamamen Murâbitlara bağlamaya karar vermiştir. Ancak bu işe girişmeden önce bu konuda âlimlerden fetva alma yoluna gitmiştir. O, bu anlamda hem kendi bölgesindeki âlimlerden ve hem de Bağdat'a bir heyet göndererek hilafet merkezinden fetva almıştır. Bağdat'a gönderdiği heyetle muhataplarına Endülüs'teki durumu ve burayı Murâbitlara bağlamak istediğini anlatmış ve kendisine bu konuda karşı çıkan tâife emirleriyle savaşmak konusunda fetva istemiştir. Dönemin önemli âlimlerinden içinde Gazzalî ve Turtûşî'nin de bulunduğu bir grup âlim bu konuda olumlu fetva vermişler, bu bağlamda Endülüs'teki çok başlılığa son vermenin Yusuf için bir vazife olduğunu ifade etmişlerdir.¹¹⁰

Yusuf, fetvaları alıp tüm hazırlıklarını yaptıktan sonra 1090'da üçüncü kez Endülüs'e geçmiştir. Burada ilk önce Hıristiyanlar tarafından alınan önemli şehirlerden Tuleytula'yı bir müddet kuşatma altına almıştır. Bu kuşatmaya Endülüslü emirlerden hiçbiri destek vermemiştir. O Tuleytula'yı bir müddet kuşatma altında tutup, çevresinde tahribatlar yapmış, esirler almış ve daha sonra kuşatmayı kaldırmıştır. Sonra Alfonso VI ile anlaşma yaparak ona haraç vermeye başlayan Emir Abdullah b. Bulukkîn'in merkezi olan Gırnata'ya yönelmiştir.¹¹¹ Bu aşamadan sonra Gırnata ve Mâleka'dan başlayarak Endülüs şehirlerini ele geçirmeye girişmiştir. Yusuf b. Taşfîn aynı zamanda, Endülüs'teki Mülûku't-Tavâif'e mektuplar göndererek kendisine tabi olmalarını istemiştir. O, çağrısına uymayanlarla savaşmaya başlamış ve ele geçirdiği emirleri de Mağrib'e sürgün etmiştir.¹¹² Bu liderlerden Gırnata'ya hükmeden Abdullah b. Bulukkîn b. Badis ve kardeşi Mâleka emiri Temim b. Bulukkîn (483/1090), İsbiliyye ve Kurtuba'da hâkim olan Mu'temid ve Doğu Endülüs'te (Meriyye ve çevresinde) hâkim olan Benî Sumâdih (484/1091), Ağmat Verîka'ya yerleştirilmiştir.¹¹³ Yusuf'un Gırnata ve Mâleka'yı ele geçirmesinden itibaren diğer emirler ağıktan Hıristiyanlarla işbirliği yaparak kendilerini kurtarmaya çalışmışlardır. Yusuf, yerine amcasının oğlu Sîr b. Ebû Bekir'i vekil bırakarak ordusunu daha da güçlendirmek ve yeni bir planlama ile Endülüs'ü almak için Mağrib'e dönmüş, (Ramazan 483/Ekim, 1090) ve başkent Merrakeş'e geçmiştir.¹¹⁴

Sîr b. Ebû Bekir, Endülüs'te tam yetkili olarak mücadeleye devam etmiş ve tâife emirlerinin elindeki şehirleri almak için savaşmıştır. O, Ceyyan, Beyyâse, Ubede, Karmûne gibi şehirlerle birçok kaleyi ele geçirmiştir. Bu arada Yusuf b.

¹⁰⁹ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 196, 197; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 153.

¹¹⁰ Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 150; Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 193, 194; İnan, I, 530-533; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 57; Zekkâr, *Târihu'l-Endelus*, s. 201-206; Şeyban, *Reconquista*, s. 155. Bu konuda Gazzalî'ye atfedilen mektubun metni için bkz. İnan, *Asru'l-Murabitîn*, I, 530-533; Şeyban, *Reconquista*, s. 155.

¹¹¹ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 153; Şeyban, *Reconquista*, s. 156.

¹¹² İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 154, 155; İbn İzârî, IV, 120, 121; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 448; *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 147, 148; İbn Haldun, *Tarih*, IV, 205, 206, 208, 209; Şeyban, 156.

¹¹³ İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-tarih*, VIII, 448; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 153, 154; *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 147, 148; İbn Haldun, IV, 205, 206, 208, 209; Şeyban, *Reconquista*, s. 156.

¹¹⁴ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 154.

Taşfîn de Mağrib'te büyük bir hazırlık yaparak ordusunu Endülüs'e sevk etmiş ve dört koldan hızla bölgenin alınmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu arada kendisi de Sebte'de bekleyerek Endülüs'ten gelen haberleri çok yakından takip etmiştir.¹¹⁵ Murabıt orduları, Endülüs'e geçerek aynı anda, farklı noktalar üzerine harekete geçmişlerdir. Murabıtlar burada hem emirlikler hem de onlara destek veren Hıristiyanlarla savaşmışlar, aynı anda farklı cephelerden harekete geçerek düşmanlarının birleşmesine fırsat vermemişlerdir. Bu anlamda dört farklı ordu İşbiliyye, Kurtuba, Meriyye ve Runde gibi önemli şehirleri ele geçirmeye çalışmıştır.¹¹⁶ Daha sonraki yıllarda tâife emirlerinin hükmettiği Endülüs şehir ve kaleleri bir biri ardına Murabıtların eline geçmiş, sadece kuzeydoğu Endülüs'teki Sarakusta (Saragosa) ve çevresinde hüküm süren Benî Hûd'a dokunulmamıştır. Yusuf onunla anlaşarak yerinde kalmasını kabul etmiştir.¹¹⁷ Bu dönemde genel anlamda, Tutîla (Tudela), Kal'atu Eyyûb (Calatayud), Derûka(Daroca), Veşka (Huesca), Berbeşter (Barbastra), Lârîde (Lerida), Efrâga (Fraguas), Medînetu Sâlim (Medine Celi), Vâdi'l-Hicâre (Guadalajara) ve bu bölgelerdeki onlarca irili ufaklı kale ve diğer yerleşim yerleri tamamen Murabıtların eline geçmiştir. Bu savaşlarda Yusuf'un Endülüs'te vekil olarak bıraktığı Sîr b. Ebû Bekir'le birlikte Davud b. Âişe, Ebû Abdullah b. el-Hâc, Ebû Zekerriya b. Vâsînû ve Ce'ze el-Haşemî gibi komutanlar da yer almışlardır.¹¹⁸

Yusuf ve komutanları Endülüs'te 1090'dan itibaren yaklaşık on beş yıl boyunca Endülüs'te hakim olan emirlikleri ele geçirmek için mücadele etmişlerdir. Bu dönemde genel anlamda en batıdaki Uşbûne'den (Lizbon) Akdeniz sahillerine kadar, Tuleytula'nın güneyindeki her yer Murabıtların eline geçmiştir.

Yusuf b. Taşfîn, 496/1103'te, yüz yaşına yaklaştığında dördüncü ve son kez Endülüs'e geçmiştir. Endülüs'e bu son geçişinde oğulları Ebû Tâhir Temîm ve küçük oğlu Ebu'l-Hasan Ali'yi de yanına almıştır. Burada genel anlamda ülkede düzen ve istikrarı sağlamaya çalışmıştır. Diğer yandan Hıristiyanlara karşı askerî harekâta da girişmiş, Kastilya kralı Alfonso VI'nin ordusuyla karşı karşıya gelmiş ve onu bir kez daha hezimete uğratmıştır. Bu savaş sonrasında daha önce işgal edilmiş olan Belensiye yeniden Müslümanların eline geçmiştir. Sonuçta uzun bir sürede de olsa Endülüs İbn Hûd'un hâkimiyetindeki Sarakusta dışında¹¹⁹ Murâbıtların eline geçmiştir.¹²⁰

Bu arada Yusuf b. Taşfîn, Endülüs'e son seferi esnasında oğlu Ali'yi Kurtuba'da veliaht ilan etmiş, onun için önce Endülüs'te, akabinde de Mağrib'te biat almıştır. Ölmeden önce oğlu ve veliahdı olan Ali'ye, "*Dern bölgesi insanına, Mesmûde kabilesi mensuplarına ve ehl-i kibleye yumuşak davranmasını, Endü-*

¹¹⁵ Hulelu'l-mevşiyye, 73.

¹¹⁶ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 153-156; Hulelu'l-mevşiyye, 72-77; Nuveyrî *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 147-149; Carim, 659-61; Şeyban, *Reconquista*, s. 156.

¹¹⁷ Hulelu'l-mevşiyye, 73-75, 83.

¹¹⁸ İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 154-156; Hulelu'l-mevşiyye, 72-74; Carim, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 59.

¹¹⁹ Mülüküt-Tavâif, Murabıtlar ve Endülüs ilişkileri hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 143-156; *Hulelu'l-mevşiyye*, s. 34-81; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, s. 167-211; İnan, *Asru'l-Murabıtîn*, I, 86-148.

¹²⁰ Hulelu'l-mevşiyye, 73, 77, 78; Şeyban, *Reconquista*, s. 160.

lûs'te Mulûku't-Tâife'den kalan son devlet olan Benî Hûd'a dokunmamasını, onların Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında tampon olarak kalmaya devam etmesini ve son olarak da Kurtuballılara karşı iyi-bağışlayıcı olmasını" istemiştir. Endülüs'ten dönüşünden kısa zaman sonra hastalanarak 1 Muharrem 500/2 Eylül 1106'da yaklaşık yüz yaşında Merrakeş'te vefat etmiştir.¹²¹

4. Yusuf b. Taşfîn'in Kimliği

Yusuf b. Taşfîn, büyük Sanhâce kabilesinin Sahrâ'daki Lemtûne kolundadır. Onun hakkında Himyer'e kadar uzanan bir soy kütüğü rivayet edilmiştir. Annesi, babasının amcasının kızı Fatıma'dır. Annesi de babası Taşfîn gibi Lemtûne kabilesindedir. O, Sahrâ bölgesinde yaşayan bir ailenin çocuğu olarak 400/1009'da doğmuştur.¹²²

Yusuf'un ailesi Sanhâce kabileleri içinde liderlik makamında olan ailelerdendi. Murabıtlar hareketi siyasi ve idarî olarak güçlenmeye başlayınca da geleneksel olarak siyasi tecrübesi olan Lemtûne kabilesi liderleri askerî birliklere komutanlık yapmış ve bu işi başarıyla yürütmüşlerdir. Bu başarıları, onları zamanla hükümdarlık seviyesine çıkarmıştır. Yusuf b. Taşfîn de özellikle Murabıtların Mağrib bölgesine yaptıkları hareketlerde baştan beri öne çıkan komutanlardan biri olmuştur. Yusuf b. Taşfîn, başkomutan durumundaki Ebû Bekir b. Ömer'in Sahrâ'ya hareketi esnasında da bölgede askerî ve siyasi anlamda liderliği yürütecek, bölgedeki yönetimi Murabıtlar adına sürdüreceği kişi olarak seçilmiştir.

Yusuf, orta boylu, esmer ve parlak tenli, yakışıklı, zayıf, ince ve yumuşak sesli, seyrek sakallı, çatık kaşlı ve kıvrıkcık saçlı bir kişiydi. Yine o kaynaklarda yiğit, cesaretli, kararlı, cömert, dâhi, dindar, ibadetlere düşkün, adaletli, hayâsi ve takvasıyla tanınan güzel ahlaklı, tevazu sahibi biri olarak tanıtılmıştır. Onun yün elbise giydiği, deve eti ve sütüyle beslendiği, arpa ekmeği yediği rivayet edilmiştir. Onun fakihleri ve âlimleri seven, onlara destek olan ve danışarak hareket eden, affedici bir hükümdar olduğu ifade edilmiştir.¹²³

Yusuf, birden fazla evlilik yapmış ve bu evliliklerinden Ali (kendisinden sonraki devlet başkanı), Temîm (Zellâka Savaşı'nda ölmüştür), Ebû Bekir, Muaz, İbrahim ve Muhammed adlarını taşıyan oğullarıyla Kûne ve Rukiye adlı kızları olmuştur.¹²⁴

Yusuf'un ilk yetişme çağının geçtiği dönemde Sahrâ'da eğitim imkânları çok kısıtlı olduğundan onun eğitimi vaaz ve nasihatlerden elde ettikleriyle sınırlı kalmıştır. O, Arapça konuşamamakla birlikte, konuşulana belli ölçüde anlayabilmekteydi. , Yaşadığı bölgedeki yerel dili konuşuyordu ve Arapça konuşmaları

¹²¹İbn İzâri, *Beynu'l-Muğrib*, IV, 123;İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, IX, 99; *Hulelu'l-mevşiyye*, 82, 83; İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 137, 156, 157; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 150; İnan, *Asru'l-Murâbitîn*, I, 54, 57; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 65; Şeyban, *Reconquista*, s. 163.

¹²²İbn Ebî Zer, *Enisü'l-mutrib*, s. 137.

¹²³İbn İzâri, *Beynu'l-Muğrib*, IV, 124; *Hulelu'l-mevşiyye*, 82; İbnu'l-Esîr, VIII, 330 - IX, 99; İbn Hallikan, *Vefeyât*, VI, 112, IX, 99; İbn İzâri, *Beynu'l-Muğrib*, IV, 46; İbn Ebî Zer, *Enisü'l-Mutrib*, s.87, 136, 137; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 150; Nâsîrî, *İstiksâ*,II, 52, 53; Carım, *Yusuf b. Taşfîn*, s. 66.

¹²⁴İbn Ebî Zer', *Enisü'l-mutrib*, s. 38; Nasrullah, *Devletü'l-Murabîtin*, s. 37, 38.

tam olarak anlayabilmek için yanında hem bu dili hem de yerel olanı iyi bilen bir katip bulunduruyordu.¹²⁵

Yusuf b. Taşfin, Endülüs'e gelinceye kadar sade bir hayat yaşamaktaydı. Ancak o, Endülüs'te İsbiliyye'de bir müddet Mu'temid'in misafiri olarak ağır- lanmış, burada içinde gemilerin yüzdüğü ırmak akan, çarşı, sokak ve evleriyle hayran olduğu bir şehir görmüştür. Yine burada kendisine sunulan yiyecekler, tabaklar ve yemek yedikleri mekân ona alışık olmadığı bir yaşam tarzı ve dün- yayı göstermiş ve şaşırtmıştır. O böyle bir yaşam tarzını gereğinden fazla lüks olarak kabul etmiştir.¹²⁶

Yusuf b. Taşfin, Endülüs'te Zellâka Savaşı'nda elde ettiği başarıdan dolayı kendisine halifelik unvanı ve 'emirülmü'münin' lakabını layık gören kişilere kar- şı, halifelik ve dolayısıyla 'emirülmü'minin' unvanının Mekke ve Medine'ye hükmeden Abbasilere layık olduğunu söylemiş, kendisi için 'emirülmüslimin' denilmesini daha uygun görmüştür.¹²⁷ O, sembolik de olsa Abbasilere bağlılığını bildirmiş, onlara biat etmiştir. Abbasî halifesi de kendisinin biatını kabul etmiş, ona hilat ve menşur göndererek "Emirülmüslimîn Nâsiruddîn unvanını vermiş- tir.¹²⁸ Ondan sonra oğlu Ali ve diğer hükümdarlar da emirülmüslimîn lakabını kullanmışlar ve Abbasilere bağlılıklarını devam ettirmişleridir. Merrakuşî, Mağ- rib ve Endülüs'te Abbasiler adına ilk defa Yusuf b. Taşfin döneminde hutbe okunmaya başlandığını rivayet etmiştir.¹²⁹ Bu rivayet 11. yüzyıl sonlarına kadar bölgede Abbasiler adına hutbe okunmadığını ifade etmektedir. Ancak Emevîle- rin 750'de yıkılması sonrasında kısa bir süreliğine de olsa bu bölgenin Ab- basîler bağlı olduğu bilinmektedir. Merrakuşî'nin ifadesi Abbasîlerin buradaki hâkimiyetinin çok kısa sürmesi ve daha yarın asır bile geçmeden Endülüs Emevî Devleti (756-1031), Rüstemiler (777-909) ve İdrisiler (789-985) başta olmak üzere Abbasîleri tanımayan, onlar adına hutbe de okumayan yeni devlet- lerin kurulduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Ancak Murabıtlarla birlikte yeniden Abbasîler adına hutbe okunmaya başlanmıştır.

Yusuf b. Taşfin bu özellikleriyle büyük bir şöhret kazanmıştır. Onun şöhreti Mağrib sınırlarını aşarak bütün İslam dünyasında yankılanmıştır. Bir rivayete göre şöhretini duyanlardan biri olan Ebû Hamid Gazzâlî, onunla tanışmak ve görüşmek amacıyla Mağrib'e gitmeye karar vererek yola çıkmış, ancak İsken- deriye'ye vardığında Yusuf'un öldüğünü haber alarak geri dönmüştür.¹³⁰

SONUÇ

Mağrib'te Emevilerin zayıflayıp yıkılmaya yüz tuttuğu dönemden itibaren

¹²⁵ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 113; İbn Hallikan, *Vefeyât*, VI, 112, 113; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 33.

¹²⁶ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 119, 120; Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXIV, 148.

¹²⁷ İbn İzârî, *Beynu'l-muğrib*, IV, 27, 28; İbn Ebî Zer, *Enîsü'l-Mutrib*, s. 137; İnan, *Asru'l-Murabitîn*, I, 39, Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, TDV Yay. Ankara, 2013, s. 121, 122.

¹²⁸ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, VIII, 448; İbn İzârî, *Beynu'l-Muğrib*, IV, 28; *Hulelu'l-mevşiyje*, s. 29; Nâsirî, *İstiksâ*, II, 45; İnan, *Asru'l-Murabitîn*, I, 39, 40.

¹²⁹ Merrakuşî, *Mu'cib*, s. 147.

¹³⁰ Nâsirî, *İstiksâ*, II, 45; Carım, *Yusuf b. Taşfin*, s. 67.

çeşitli dinî-siyasi hareketler ortaya çıkmıştır. Abbasîlerin iş başına gelmelerinden hemen sonra da bölgede çok sayıda devlet kurulmuştur. Ancak burada Murabıtlardan önce kurulan devletlerden Rüstemîler, İdrisîler, Fatimîler ve diğer benzer devletlerin kurucu liderleri Mağrib dışından bölgeye gelmişlerdir. Dışardan gelen liderler Harici ve Şîî dâilerin çabalarıyla bölgedeki Berberî kabileler yeni dinî siyasi hareketlere destek olmuşlardır. Ancak Murabıtlar, liderleriyle ve destekçileriyle tamamen yerli halkın kurduğu dinî ve siyasi hareket olmuştur.

Murâbitlar Hareketi ve kurulan Murâbitlar Devleti, Mağrib ve Endülüs'te Müslümanların öncelikle siyasi ve askerî anlamda yeniden toparlanmasını sağlamıştır. Müslümanların en zayıf olduğu, en ücra köşede yaşayan insanların fakih Abdullah b. Yasin'in verdiği eğitimle birlik beraberlik içinde ve sabırla cihadıyla önce kendi bölgeleri Sahrâ'da, ardından da Mağrib ve Endülüs'te önemli, güçlü ve tarihin akışını değiştiren bir yapı oluşturmuştur. Murâbitların çabalarıyla bölgedeki Müslümanlar siyasi anlamda çok geniş bir alanda tek bir devlet çatısı altında birleşmişlerdir. Bu siyasi güç aynı zamanda bölgedeki, ekonomik, sosyal ve askerî gücün de yönlendirmesini sağlamıştır.

Murâbitlar Devleti'nin kurucu lideri Abdullah b. Yasin'den sonra Yusuf b. Taşfin, iyi bir komutan ve yönetici olarak kendini göstermiştir. O, Murâbitların Mağrib'e geçmesinden itibaren (1055-1057) önce komutan olarak başarılarıyla ön plana çıkmıştır. Kısa süre içinde de başkan ve başkomutan Ebû Bekir b. Ömer'in Sahrâ'ya dönmesiyle (1061) Mağrib'in emiri/başkomutanı olmuştur. O, emirliği esnasındaki başarısıyla bölgenin tartışmasız ve kalıcı lideri haline gelmiş, 1106'daki ölümüne kadar yaklaşık yarım asır Murabıtların liderliğini yürütmüştür. Bu dönemde Mağrib ve Endülüs'ü Murâbitlar Devleti hâkimiyeti altına almış, Endülüs'e yeni bir soluk kazandırmış, Hıristiyan yayılcılığının önüne önemli ölçüde set çekmiştir. Doğu'da haçlıların Kudüs'ü alarak (1099) siyasi ve dinî anlamda başarılarının zirvesine çıktıkları böyle bir dönemde, Yusuf komutanlığındaki Murabıtlar ordusu, Endülüs'te Haçlılara adeta kök söktürmüştür. Hıristiyan dünyasının Endülüs'ü işgal hayallerini yeniden düşünmeye sevk etmiştir. Yusuf'un çabalarıyla Endülüs, Murâbitlar İmparatorluğunun bir parçası haline gelmiş, Emevilerden sonra ilk defa Mağrib ve Endülüs siyasi olarak tek çatı altında toplanmıştır. Endülüs Müslümanları da Murabıtlar sayesinde, Hıristiyanların kolayca haraca bağladığı, istediği gibi saldırdığı bir toplum olmaktan kurtulmuştur. Murabıtlarla birlikte artık düşmanlarına karşı eşit şartlarda, hatta daha güçlü şekilde karşı koyan bir Müslüman güç ortaya çıkmıştır. Endülüs'te Müslümanların Hıristiyanlara boyun eğme ve haraç verme devri kapanmıştır.

Sonuçta Yusuf b. Taşfin'in faaliyetleriyle;

1. Mağrib'te onlarca emir tarafından yönetilen ve birbiriyle mücadele halindeki dağınık emirler iktidardan uzaklaştırılmıştır. Bölge Murâbitlar Devleti çatısı altında siyasi birliğe kavuşmuştur.
2. Bölgedeki, Hâricî ve Şîî akımlar, onların oluşturduğu siyasi yapılar ortadan kaldırılmış, bölgede Malikîlik yerleşmiş, dinî anlayış birliği sağlanmaya çalışılmıştır.

3. Endülüs'teki Müslümanların dağınıklığının bir sonucu olan Mulûku't-Tavâif ortadan kaldırılmıştır. Buradaki Müslümanlar hem bölge içindeki diğer dindaşlarıyla ve hem de Mağrib'le birleşmişlerdir.
4. Yusuf liderliğindeki Murabitların çabalarıyla Endülüs Müslümanlarının Hıristiyan haçlı saldırılarına karşı güçlü bir şekilde durmaları sağlanmıştır. Murâbitlarla birlikte Hristiyanlara haraç verme dönemi kapatılmış, birebir mücadele dönemi başlamıştır.
5. Bütün bunların oluşumunda en büyük rol Yusuf b. Taşfîn'e aittir. O, tevazu, cesareti, sadeliği, sabrı ve dinî hassasiyetiyle başarılı olmuş ve diğer yandan da başarılı olmanın yolunu göstermiştir.
6. Endülüs ve Mağrib'in birleşmesiyle ortak medeniyet unsurlarından olan, kültür ve ilim karşılıklı olarak çok kolay bir şekilde etkileşime girmiştir. Endülüs'ün medeniyet birikimi, üstün kimlik ve karakteri, ilim ve kültürü Mağrib'le paylaşılmaya başlanmıştır.

Murâbitlar Devleti gibi onların yerine geçen Muvahhidler de çok uzun soluklu olmasalar da aynı birliği bir süre daha devam ettirmişlerdir. Bu iki devletin çabalarıyla Endülüs'te 1200'lü yılların başlarına kadar Müslüman-Hıristiyan askerî-siyasi dengesi korunmuştur.

Kaynaklar

- » Adnan Adigüzel, "Bergavâta: Mağrib'te Heterodoks Bir Berberî Fırkası", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt, XII, Sayı,1, Diyarbakır 2010, s. 1-21.
- » _____, "Abdullah b. Yasin ve Murabitlar Hareketi", *İslami İlimler Dergisi*, Cilt, 7, Sayı, 13, Bahar 2012, s. 49-67.
- » Abdullah b. Bulukkîn b. Bâdis b. Habûs b. Zîrî, *Müzekkirâtu'l-Emîr Abdullah âhiru mulûki benî zirî b. Gîrnata (469-483/1076-1090), Kitâbu't-Tibyân*, Yayınlayan: L. Provençal, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1955.
- » Altundağ, Şinasi "Murabitlar", İA, MEB Yayınları, İstanbul, 1954, VIII, 580-586.
- » Bekrî, Ebû Ubeyd el-Endelûsî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, haz. A. P. Van Leeuwen ve A. Ferre, Tunus, 1992.
- » Bel, Alfred, *Firâku'l-İslamiyye fî Şimâli'l-İfrîkî mine'l-fethi'l-Arabî hatta'l-yevm*, çev. Abdurrahman Bedevî, Dâru'l-'Arabi'l-İslamî, Beyrut, 1981.
- » Carım, Fuad, *Yusuf Taşfîn, Yer Yüzünün En Büyük Devletlerinden Birini Kuran Berber İmparatoru*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1966.
- » İkinci, Müşerref, *Yusuf bin Taşfîn Döneminde Murabitlar Devleti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Doç. Dr. Mehmet Özdemir, Ankara Ün., SBE., 1997.
- » De Cenival, Pierre, "Merrakeş", İA, MEB Yayınları, İstanbul, 1957, VII, ss. 738-751.
- » Dendeş, İsmet, "Murabitlar Döneminde Kadınların Siyasi Rollerini" çev. Mustafa Hizmetli, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, C. XLI, ss. 473-484.
- » Dozy, R. "Spanish İslam", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi V. Cilt* içinde, çev. Adil Bebek vd. Çağ Yayınları, İstanbul, 1988.
- » Hasan, Ali Hasan, *Hadâratu'l-İslamiyye fî'l-Mağrib ve'l-Endelûs, asru'l-Murabitîn ve'l-Muvahhidîn*, Mısır: Mektebetu'l-Hancı, 1980.
- » Hüseyin, Hamdi Abdulmünim, *et-Târîhu's-siyâsî ve'l-hadârîli'l-mağrib ve'l-endelûs fî asrî'l-Murâbitîn*, Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, İskenderiyye, 1997.
- » İbn Ebî Zer Fâsî, *Enîsü'l-mutrib bi ravdi'l-kırtas fî ahbâri mulûkü'l-Mağrib târihu medinetü Fâs*: Mektebetu'l-Mansur, Rabat 1972.
- » İbnu'l-Esir, Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed Abdulkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî, *el-el-Kâmil fi't-tarih*, haz. Muhammed Yusuf ed-Dukâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- » İbn Haldun, Abdurrahman, *Tarihu İbn Haldun*, haz. H. Şahade, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2000.
- » İbnu'l-Hatîb, Lisanu'd-Dîn, *Şerhu rakamu'l-hulel*, Tunus, 1316

- » _____, *Kitabu A'mâlu'l-A'lâm fi men bûyia kable'l-ihtilâm min mulûki'l-İslam*, haz. L. Prevençal, Paris, 2006.
- » İbn Hallikan, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu eb-nâi'z-zemân*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetu'n-Nahdat'l-Mısırye, Kahire, 1948.
- » İbn İzârî Merrakuşi, *Beynu'l-Muğrib fi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, haz. İhsan Abbas, Dâru's-Sekâfe, Beyrut, 1983.
- » Kâdi İyâz b. Musa b. İyâz es-Sebtî, *Tertibu'l-medarik ve takrîbu'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, Yayınlayan, S. A. E'râb, Rabat, 1983.
- » Kazvînî, Zekerıyya b. Muhammed b. Mahmut (ö. 682/1283), *Âsâru'l-bilâd ve ahbâru'l-ebâd*., Dâru Sâdir, Beyrut, 1960.
- » *Kitabu'l-hulelu'l-meşîyye*, müellifi meçhul (ö.783/1382 sonrası), haz. S. Zekkar, A. Zema-me, Dâru'r-Reşâdi'l-Hadîse, Dârulbeydâ, 1979.
- » Makkarî et-Tilimsânî, Ahmed b. Muhammed (ö.1632), *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, yay. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut, 1968.
- » Merrakûşi, Abdulvahid, (ö. 621/1224), *Mu'cib fi telhîsi ahbari'l-Mağrib*, Yay. M. S. el-Aryan, M.A. el-Alemî, Kahire, 1949.
- » Nâsırî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Halid, *Kitabu istiksâ li-ahbâri'l-Mağribi'l-Aksâ*, haz. C. Nâsırî, M. Nâsırî, Daru'l-Kitab, Darulbeydâ, 1954.
- » Nasrullah, Sadun Abbas, *Devletü'l-Murabitîn fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs ahdu Yusuf b. Taşfîn emiru'l-murabitîn*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985.
- » Nuveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdulvehhab, *Nihayetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, haz. Abdulmecid Turhînî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
- » Özdemir, Mehmet "Tuleytula", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2012, C. XLI, ss. 363-368.
- » _____, *Endülüs Müslümanları Siyasi Tarih*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013.
- » _____, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*., Diyanet Vakfı Yayınları Ankara, 2013.
- » _____, "Zellâka Savaşı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul, 2013, C. XLIV, ss. 222, 223.
- » Sâlim, Abdulaziz, *el-Mağribu'l-kebîr el-asru'l-İslâmî*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1981.
- » Şeyban, Lutfi, *Endülüs'te Müslüman Hıristiyan İlişkileri Reconquista*, İz Yay. 2003, İstanbul.
- » Ticânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, *Rihletu't-Ticânî*, yay. Hasan Hasenî Abdulvehhâb, Matbaatu'r-Rustemiyye, Tunus 1985.
- » Toureau, Roger "Afrika ve Batı İslâmı", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti* içinde, P. M. Holy, A. K. S. Lambton, B. Lewis, çev. Hürrem Yılmaz, İstanbul, 1977.
- » Zekkâr, Süheyl, el-Kilâs, Fâyize Muhammed el-Kilâs, *Târihu'l-Endelus*, Câmiatu Dimeşk, Dimeşk, 2012.
- » Zerkeşi, Ebu Abdullah Muhammed b. İbrahim (ö. XVI. yy. başları), *Tarihu'd-devleteyn el-Muvahhidıyye ve'l-Hafsiyye*, Yayınlayan, Muhammed Mâdûr, el-Mektebetu'l-Atîka, Tunus 1966..

HAÇLI SEFERLERİNDE SELÇUKLU DÜŞMAN KARDEŞLER: RIDVAN VE DUKAK

Dr. Öğr. Üyesi Nadir KARAKUŞ
Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1092'de ölümü ile birlikte İmparatorluk düşüş sürecine girdi ve çocukları arasında taht kavgası başladı. Bu kavgaya Suriye'de bir devlet kuran kardeşi Tutuş da dâhil olmuştu; fakat kuzeni Berkayaruk ile yaptığı savaşta öldürüldü. Geride kalan oğullarından Ridvan Halep'te, diğer oğlu Dukak ise Dimaşk'ta hüküm sürmeye başladılar. İkisi arasında düşmanlık derecesine varan ilişkiler gittikçe alevlenirken, Haçlılar Antakya önlerinde göründüler. Zor durumda kalan Antakya'nın Türkmen valisi Yağışiyan boş yere bu iki kardeşten Haçlılara karşı yardım istedi durdu. Yaptıkları göstermelik yardımlar, hiçbir işe yaramadı. Antakya'nın Haçlıların eline geçmesi ile şehrin yardımına gelen Musul emirinin de yanında yeterince durmayan iki kardeş, Müslümanların bozguna uğramalarında önemli rol oynadılar. Bundan sonra da Kudüs elden çıktı ve Haçlılar yeni yerleşim yerleri ele geçirerek bölgede hâkimiyetlerini güçlendirdiler.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Selçuklular, Ridvan, Dukak, Kavgı

ABSTRACT

Enemy Selchukids Brothers in The Crusades: Ridwan and Duqaq

With the death of the Great Seljuk Sultan Melikshah in 1092, the Empire entered the decline and the throne began between the children. His brother, Tutush, who established a state in Syria in this fight was also included; but she was killed in battle with her cousin Berkayaruk. Ridwan from his remaining sons began to reign in Aleppo, and his other son Duqaq reigned in Damascus. While the relations between the two of them grew to the level of hostility, the Crusaders were seen in front of Antakya. Yagisiyan, the governor of Turkman of Antakya, who was in a difficult situation, voluntarily asked these two brothers for help with the Crusaders. Stuffed donations did not nothing. Two brothers who did not stand beside the command of Mosul, who came to help the city with the passing of Antakya to the Crusaders, played an important role in Muslims' intervention in the corruption. After that, Jerusalem came out of the hand and the Crusaders seized new settlements and strengthened their dominance in the region

Keywords: Crusaders, Seljuks, Ridwan, Duqaq, Fight.

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 16 Şevval 485/19 Kasım 1092 yılında vefat etmesi¹ Selçuklu İmparatorluğu için bir kırılma noktası olmuş, mirası üzerinde eşi Terken² Hâtun'un da karıştığı taht kavgaları başlamıştı.³ Yaklaşık olarak müteakip on yıl bu taht kavgaları ile geçti. Irak-İran bölgesinde Melikşah'ın oğulları Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında iktidar mücadeleleri devam ederken,⁴ Suriye'deki Selçuklu hanedanının gerçek kurucusu olan kendi kardeşi Tutuş da⁵ bu mücadelenin içine dâhil olmuştu.⁶

Suriye bölgesine hâkim olmaya çalışan Tutuş, Halep ve Antakya'yı fethetti. Halep'e Melikşah'ın atadığı komutanı Kasımüddeve Aksungur⁷ da bu bölgeye geldi ve yedi yıl Halep'de valilik yaptı. Tutuş bundan sonra da el-Cezîre bölgesini fethetti. Sırada, Doğu Akdeniz'in önemli durakları Beyrut ve Saydâ vardı.⁸ Bunu Rahbe, Nusaybin gibi yeni fetihler izledi.⁹ Tutuş'un başarılı yükselişi uzun sürmeyerek, gerilemeye başlayıp, düşüş sürecine girdi, aynı dönemde 487/1094'de Melikşah'ın komutanı Kâsimüddeve Aksungur'u öldürerek,¹⁰ Halep'e sahip olduysa da ardından 17 Safer 488/26 Şubat 1095'de Rey şehrine 72 km. uzaklıktaki Dâşilü'da¹¹ veya Isfahan civarında kuzeni Berkyaruk ile yap-

¹ Azimî, *Azîmî Tarihi*, çev.: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2006, s. 33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, tash.: Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987, VIII, 482; Ali b. Nâsir Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, çev.: Necâti Lugal, Ankara 1943, s. 49; Bündârî, Kıvâmüddîn, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ*, nşr.: M. Th. Houtsma, Leiden 1889, s. 69; *Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrnt Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 178'de Melikşah'ın Bağdat'ta eşinin ihaneti sonucu öldürüldüğü söylenir; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih, Selçuklu Devleti*, çev.: Erkan Gökse-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011, s. 135; Ömerî, Şihâbüddin b. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 226; Müneccimbaş, *Câmiu'd-Düvel*, çev.: Ali Öngül, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2013, I, 99; Nicolle, David, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, çev.: L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 12.

² Türk Hakanlarına, hakanların eşlerine ve kızlarına verilen bir unvandır. Bk. Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, nşr.: Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1947, I, 27-29; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988, s. 50-51; Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999, I, 77.

³ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, s. 137-38; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 226; Bezer, Gülay Ögün, "Terken Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, XL, 510.

⁴ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 233-34; Müneccimbaş, *Câmiu'd-Düvel*, çev.: Ali Öngül, Kabcacı Yayıncılık, İstanbul 2013, I, 111; Nicolle, , *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 12.

⁵ Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981, IV, 1020.

⁶ Azimî, *Tarih*, s. 33; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 226; Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev.: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, I, 59-61.

⁷ Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fi Ahbârü'd-Devleteyn en-Nürîyye ve's-Salâhiyye*, tahk.: İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997, c. I, s. 93; *Urfalı Mateos*, s. 172.

⁸ Bu şehirler bir yıl sonra Fatımiler tarafından geri alınmıştır. Bk. Azimî, *Tarih*, s. 30-31; Beyrut 503/1110 yılında bu sefer Haçlıların eline geçmiş, Ceneviz ve Pisa donanmalarının desteği ile zapt edilebilmişti. Bu yılın Ekim ayında da Saydâ (Sidon) kuşatıldı ve Aralık başlarında da ele geçirildi. Bk. Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 142-43.

⁹ Azimî, *Tarih*, s. 33; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 488-89'da 486 yılı olaylarında Tutuş'un Diyarbakır ve Azerbaycan fetihleri anlatılır.

¹⁰ Kâsimüddeve Aksungur ile birlikte Urfa'yı ele geçirip burada hüküm süren Bozan da öldürülmüştü. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 494-95; *Urfalı Mateos*, s. 183; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 228; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 255.

¹¹ İbn Vâsil, *Müferricü'l-Kurûb fi Ahbârî Benî Eyyüb*, tahk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl ve diğerleri, el-→→

tığı savaşta öldü.¹² Tutuş'un cenazesi babası Sultan Alparslan'ın Merv'deki türbesine gömüldü.¹³

Tutuş'un vefatından sonra hem Suriye Selçukluları, hem de geride mahzun bıraktığı Suriye önemli olaylara sahne oldu. Oğulları Rıdvan ve Dukak arasında düşmanlık seviyesindeki mücadele hem Tutuş'un mirasının yok olmasına yol açtı, hem de Haçlılar'ın bölgeye gelmeleri ile büyük acıların yaşanmasına neden oldu. Haçlıların Yakın-Doğu'da tutunmalarının başlangıcı olan Antakya'nın ve Kudüs'ün Müslümanların elinden çıkması, Rıdvan ve Dukak'ın kavgalarının ve çocukça kaprislerinin neticesinde oldu. Makalemiz bu kavgaları ve Haçlıların bölgede kazandıkları başarıların altında yatan nedenleri düşman kardeşler üzerinden ortaya koymaya çalışacaktır.

KARDEŞLERİN SURİYE'YE GELMELERİ VE İLK İHTİLAFLARI

Tutuş'un Berkayaruk ile yaptığı savaşta Rıdvan babasına yardımcı olmak üzere bir ordu ile Bağdat'a doğru yola çıkmıştı. Babasını ölüm haberini Fırat kenarındaki Âne'de¹⁴ veya Hit'te aldı.¹⁵ Ölüm haberini alınca da derhal Haleb'e dönmüştü.¹⁶ Haleb'i babası Tutuş 479/1086-87'de Süleymanşah'ın ölümü ile sonuçlanan savaşta sonra ele geçirmişti.¹⁷ Rıdvan, Tutuş'un Halep'teki nâibi Vezir Ebu'l-Kasım el-Hasenî tarafından babasının halefi olarak tanındı.¹⁸ Rıdvan'ı tahakkümü altına almak isteyen vezirin çabaları, Rıdvan'ın atabegî Cenâhüddevle Hüseyin b. Aytegin tarafından önlenmiş,¹⁹ Rıdvan bunun üzerine Halep melîki olmuştu.²⁰ Rıdvan bundan sonra 1095-1113 yılları arasında hü-

→ →

Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1377/1957, I, 16; Yazıcı, 256; Özeydin, Abdülkerim, "Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLI, 446-449.

¹² Azîmî, *Tarih*, s. 34; İbn Asâkir, *Tarih-i Dimâşk*, XI, 35; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 502; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk.: Ahmed Abdülvehhâb Fetih, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1413/1992, XII, 160; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 295; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütüb, Kahire 1423, XXVII, 69; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyiyye el-Misriyye, 1. Baskı, yy., II, 206; *Urfalı Mateos*, s. 184.

¹³ Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 256.

¹⁴ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep fî Tarih-i Halep*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, I, 230; İbn Asâkir, *Tarihu Dimâşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amrî, Dâru'l-Fikr, yy. 1415/1995, XVIII, 153; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 256.

¹⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503'te bu sırada yanında Artuk'un oğlu İlgazi'nin de bulunduğu belirtilir; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 206; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 69; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 229.

¹⁶ İbn Asâkir, *Tarihu Dimâşk*, XVIII, 153; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503.

¹⁷ Tutuş, Melikşah'ın fermanı olmadan Haleb'i ele geçirinca, Sultan İsfahan'dan çıkarak bölgeye gelmiş, Harran ve Urfa'yı ele geçirdikten sonra, Câber ve Menbic'i itaat altına alıp, buradan da Haleb'e yürümüşü. Zor durumda kalan Tutuş ise Dimâşk'a çekilmişti. Haleb, Melikşah'ın olmuştu. Melikşah da Haleb'i Kâsimuddevle Aksungur'a devrederek kendisi buradan Bağdat'a gitmişti. Bk. Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 223.

¹⁸ İbn Asâkir, *Tarihu Dimâşk*, XVIII, 153; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 231.

¹⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 231; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 160'da Rıdvan Hama meliki olarak verilir. Haleb'de ise Tutuş'un bir başka oğlu Abdullah'ın bulunduğu, Cenâhüddevle'nin de burada vezirlik makamında işleri yürüttüğü bildirilir.

²⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503; İbn Asâkir, *Tarihu Dimâşk*, XVIII, 153; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Tevârihi'l-A'yân*, thk Muhammed Berekât v. dğr., Dimâşk 1434/2013, XX, 66; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 296; İbn Haldun, *Kitabu'l-Iber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, tahk.: Halil Şahâde, Beyrut 1408/1988, IV, 85; Merçil, *Türk İslâm Devletleri*, s. 86; Sevîm, *Suriye Selçukluları*, II, 11, 14.

küm süreceği Halep şehrini kendisine başkent yapacaktı.²¹ Rıdvan ve Yağsıyan Suruc'a yöneldiler ve buraya Sökmen'in kendilerinden önce geldiğini görünce de Urfa'ya gittiler ve burayı ele geçirdiler.²² Ancak burada bazı ayrışmalar oldu ve Cenâhüddeve ve Yağsıyan bozuştular. Rıdvan Yağsıyan'ın tarafını tutmuş, Cenâhüddeve de Haleb'e döndü.²³

Makalemizde bahsedeceğimiz ikinci şehir ise diğer kardeş Dukak'ın yaşayacağı yer olan Dimaşk'tır.²⁴ 468/1075-76'da Tutuş'un meşhur komutanı Atsız, önce Remle'yi ele geçirmiş, daha sonra da Dimaşk'ı fethetmişti.²⁵ Dimaşk'ın fethedilmesi aynı zamanda burada Fatimîler adına okutulan hutbenin Abbasîler adına okunması ve Şii egemenliğinin sona ermesi demektir. Ardından da yaklaşık iki yıl sonra Tutuş Dimaşk'a sahip olarak, kendisini karşılamakta geç kaldığı gerekçesi ile Atsız'ı öldürmüştü.²⁶

Dukak ise babasının öldüğü savaşta Tutuş ile birlikte idi.²⁷ Tutuş'un ölümü üzerine Dukak da kardeşleri Ebû Talib ve Behram ile birlikte Haleb'e geldi.²⁸ Haleb'de emânına girdikleri Ebu'l-Kâsım Hasan el-Harezmi,²⁹ Rıdvan'ı dinleyip hutbenin onun adına okunmasına ses çıkarmayınca, Dukak kendisini burada emin hissetmedi. Dimaşk'taki babasının nâibi Savtegin'in daveti ile Haleb'den kaçarak buraya geldi.³⁰ Atabeg Tuğtegin Tutuş ile birlikte Berkyaruk ile yapılan savaşta bulunmuştu ve onun öldürülmesinden sonra Dimaşk'a ulaşip şehre girdi. Dukak annesi ile evlenmiş olan Tuğtegin'i Dimaşk'ta kabul edip,³¹ hâdim Savtegin'i de onunla birleşip öldürerek Dimaşk'a hâkim oldu.³² Böylece "Suriye Selçuklularının Dimaşk Kolu" de kurulmuş oluyordu.³³ Rıdvan'ın annesi ile evli olan atabeg Cenâhüddeve'nin Yağsıyan ile aralarını açılması ile de Dukak

²¹ İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, XVIII, 153; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1020; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, çev.: E. Merçil, M. İpşirli, Ünal Matbaası, İstanbul 1980, s. 146; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 12.

²² Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 206.

²³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503-504.

²⁴ Bkz. Karakuş, Nadir, "XII. ve XIII. Yüzyılda Dimaşk ve Haçlılar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Haziran 2018, cilt: 22, sayı: 1, ss. 189-213.

²⁵ İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, XI, 35.

²⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zaman*, tahk.: İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1900, I, 292; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 220'da Dimaşk'ta ezanlarda Şiiilerin okudukları "hayye alâ hayri'l-amel" cümlesinin de çıkarıldığı zikredilir.

²⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 160; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 206; Makrizî, *es-Sülûk Lima'rifeti Düveli'l-Mülûk*, tahk.: Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut 1418/1997, I, 136'da Selçukluların büyük atalarını isminin de Dukak olduğunu belirtir; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhira fî Mülûk Mısır ve'l-Kahira*, Dâru'l-Kütüb, Mısır ty. V, 189'da ise bu ismin aslının "Tokmak" olduğunu zikreder.

²⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503'te küçük kardeşleri Behram ve Ebû Talib'in Rıdvan ile birlikte Haleb'de oldukları bildirilir. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 71'de Dukak'ın Haleb'e babasının Aytekin el-Halebî adlı kölesi ile geldiği rivayet edilir; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 206.

²⁹ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 160'da bu şahsın Dukak'ın Dimaşk'taki veziri olduğu bildirilir.

³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 504; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 231; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 160; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 207; İbn Haldun, *Tarih*, V, 171; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 229.

³¹ İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, VII, 468; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 207; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 71; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 229.

³² Azîmî, *Tarih*, s. 35; İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, XVII, 304; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 504; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 207; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 71; İbn Haldun, *Tarih*, IV, 171; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 12.

³³ Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997, s. 86; Sevim, *Suriye Selçukluları*, II, 11, 14.

kendisine yeni bir müttefik bulmuş, Yağsıyan'ın desteğini yanına almıştı.³⁴

Bundan sonra Dukak, Dımaşk merkezli 1095-1104 yılları arasında saltanat süreceği melikliğinin başına geçti.³⁵ Babasının vasiyeti gereği Suriye Selçuklu meliki olan Rıdvan³⁶ Halep'te hüküm sürerken, diğer kardeş Dukak, Dımaşk'ta Rıdvan'a dış bileyerek devam ettiriyor, Suriye Selçukluları bölünüp parçalandıklarının farkında olmadan yaşamaya çalışıyorlardı.³⁷ Amin Maaolouf Rıdvan ve Dukak'ı, "bir meddahın hayalinden çıkmışçasına tuhaf iki kişi" olarak görür ve Suriye'deki siyasal hayatı "iki kardeşin savaşımdan dolayı zehirlenmiş" olarak tanımlar. Dukak'ın ağabeyi olan Rıdvan'a beslediği bu kinin temelinde, onun bir vakitler kendisini öldürmeye teşebbüs etmesi ile ilintilendirmek mümkündür.³⁸ Bir başka Haçlı tarihçisi onların bu amansız, tuhaf mücadelelerini "iç savaş" olarak açıklar.³⁹

Urfa, 489/1095 yılında Danişmendli Sumeysat emiri Balduk ve Artuklu Sökmen tarafından kuşatıldı. Uzun süren kuşatmadan sonra şehri ele geçiremediler. Daha kuşatma sürerken Balduk ve Sökmen, Urfa önlerinde Rıdvan ve Yağsıyan'ın 40.000 kişilik muazzam ordusu ile karşı karşıya kaldılar. Sökmen ve Balduk gelişen bu yeni durum üzerine geri çekildiler ve şehri bu sefer yeni gelenler kuşattı. Ancak yine de Urfa ele geçirilemedi.⁴⁰

489/1095-96'da Dukak Esârib kalesini kuşattı; kardeşi Rıdvan da ona karşı Halep'ten çıkarak onunla savaştı. Dukak'ın Hama ve Kefertâb bölgelerine yağma akınları düzenlemesi üzerine, Rıdvan da kardeşine karşı harekete geçti.⁴¹ 5 Rebülâhîr 490/22 Mart 1097'de⁴² Kuzey Suriye'de tarihi bir şehir olup, Halep'in 28 km. güneydoğusundaki Kinnesrîn'de⁴³ yapılan savaşı Rıdvan kazandı ve Dukak, Dımaşk'a çekildi.⁴⁴ Rıdvan'ın savaşı kazanmasında Artuklu Sökmen büyük rol oynamıştı.⁴⁵ Rıdvan 489/1096 ve 490/1097 yılı başlarında iki kez Dımaşk'ı kuşatsa da bir netice alamadı.⁴⁶ Daha sonra yönünü Kudüs'e çevirmiş ve buradan da eli boş dönmüştü.⁴⁷

³⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 504'de ve Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 71'de Dukak'a Haleb'de bağımsız bir devlet kurması fikrini verenin Yağsıyan olduğu bildirilir; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 207; İbn Haldun, *Tarih*, V, 171; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 229.

³⁵ İbn Asâkir, *Tarihu Dımaşk*, XI, 35; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1020; Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi*, s. 146.

³⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 69; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 256.

³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 503-504; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1020.

³⁸ Maaolouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev.: M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1977, s. 43-44.

³⁹ Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev.: Ekin Duru, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 86.

⁴⁰ *Urfalı Mateos*, s. 185-86.

⁴¹ Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 257.

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11'de tarih olarak 489/1096 yılı verilir.

⁴³ Bkz. İbn Hurdâzbihi, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1967, s. 228-29; Yâkût, *Mu'cem*, IV, 457-458; Kinnesrîn, Haçlı seferleri sırasında zaman zaman askerî üs olarak kullanılmıştır. Nisan 1119'da Artuklu Emiri Necmeddin İlgazi, buradan Hârim, Ruc ve Cebel-i Sümmâk'e akınlar düzenlemiş, daha sonra ise İmâdüddin Zengî'nin kumandanlarından Savar burayı üs edinmiştir. Yiğit, İsmail, "Kinnesrîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, XXV, 420.

⁴⁴ Azîmî, *Tarih*, s. 35; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, I, 234-35; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 210; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 72; İbn Haldun, *Tarih*, V, 172.

⁴⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, I, 233; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 72.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 209; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 257.

⁴⁷ Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 209; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 72.

Rıdvan'ın sadece kardeşi Dukak ile araları açık değildi. Bu sırada Atabegi ve babalığı Cenâhüddevle ile de araları açıldı ve yalnızlaştığını hissetti.⁴⁸ Cenâhüddevle, Rıdvan'ın annesi olan eşi ile Halep'i terk ederek Humus'a gitmiş, sonra da buraya hâkim olmuştu.⁴⁹ Vezirsiz kalan Rıdvan daha önce Dukak'ın yanında olan kayınpederi Yağısıyan'ı yardımcı atamak zorunda kaldı.⁵⁰

Rıdvan'ın, diğer müttefiki Yağısıyan ile de araları açıldı. Rıdvan'ın 489/1096'da Maarratünnu'mân kalesini Yağısıyan'dan alması bunda etkili olmuştu.⁵¹ Rıdvan ile Yağısıyan'ın geçinememeleri Birinci Haçlı Seferi'ni derinden etkilemiş, Rıdvan, uzlaşmaz tutumu ile Haçlıların ekmeğine yağ sürmüştü.⁵²

Rıdvan bu yıl Fatimî halifesi adına hutbe okutmuştu. Bu yıl, Atabegi ve babalığı Cenâhüddevle ile de aralarının açıldığı ve yalnızlaştığı sene idi.⁵³ Rıdvan'ın müneccimi olduğu söylenen el-Hakîm Es'ad, Cenâhüddevle Hüseyin'in Humus'a gitmesini fırsat bilip, Rıdvan'ın güvenini kazandı ve onu Mısır Fatimî Şiilerine katılmaya teşvik etti.⁵⁴ Durumu iyi değerlendiren Fatimî Halifesi Müsta'îf Billah, Rıdvan'a bir elçi heyeti gönderip, hâkimiyeti altındaki topraklarda Fatimîler adına hutbe okuttuğu takdirde, kardeşi Dukak'a karşı kendisini destekleyeceğini bildirdi.⁵⁵ Rıdvan bu teklifi kabul ederek Fatimîler adına hutbe okuttu (17 Ramazan 490/28 Ağustos 1097).⁵⁶ Ancak dört hafta okuttuğu hutbeyi,⁵⁷ Sünnî İslâm dünyasının tepkisi ile⁵⁸ yeniden 12 Şevval 490/22 Eylül 1097'de Abbasî Halifesi Müstazhir Billâh adına okuttu⁵⁹ ve Halife'den özür diledi.⁶⁰

HAÇLILAR'IN ANTAKYA KUŞATMASI

Kutalmışoğlu Süleyman 477/1085 yılında Antakya'yı Bizanslılar'dan almış,⁶¹ onun Tutuş ile yaptığı savaşta 29 Safer 480/5 Haziran 1086'da ölümüyle⁶² de şehir Melikşah'ın eline geçmişti. Melikşah da burayı komutanlarından

⁴⁸ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 234-35; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 165-66.

⁴⁹ Azîmî, *Tarih*, s. 36.

⁵⁰ Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 257.

⁵¹ Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 12.

⁵² Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 18.

⁵³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 234-35; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 257; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 165-66.

⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11.

⁵⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 235-36; Karakuş, Nadir, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler*, Mana Yayınları, İstanbul 2018, s. 32.

⁵⁶ İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 166; İbn Haldun, *Tarih*, IV, 85.

⁵⁷ Rıdvan, Fatimîler adına hutbeyi Şeyzer ve Antakya hariç, tüm şehirlerde, Halep ve el-Maarra'da okutmuştu. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11.

⁵⁸ En büyük tepkiyi de en yakın dostları olup, kendi hizmetinde bulunan Antakya emîri ve kayınpederi Yağısıyan ile Artukoğlu Sökmen'den bulmuştu. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 258.

⁵⁹ Azîmî, *Tarih*, s. 36; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 231.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IX, 11; İbn Haldun, *Tarih*, IV, 85; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 258; Sevim, Ali, "Rıdvan b. Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXV, 49-50.

⁶¹ Azîmî, *Tarih*, s. 29; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 222; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 64.

⁶² *Urfalı Mateos*, s. 169; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 223'de ve Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 254'de yitirdiği hazmedemeyen Süleymanşah'ın kendi hayatına son verdiğini bildirir. Onun ölümüne başta Melikşah olmak üzere rakibi Tutuş dahil oldukça üzülmüştü.

Yağsıyan isminde bir türkmene tevdi etmişti.⁶³ Yağsıyan on yıldır yönettiği Antakya'da Halep emîri Rıdvan'ın metbûu idi. Rıdvan 490/1097'de onun kızı Çiçek Hâtun ile evlenerek, kendisiyle akrabalık bağı dahî oluşturmuştu.⁶⁴ Buna rağmen Yağsıyan Dimaşk emîri Dukak ve Musul emîri Kürboğa'yı Rıdvan aleyhine kıskırtmak suretiyle bir nevî bağımsızlık elde etme peşinde idi. Yağsıyan, 489/1096'de Rıdvan ve Dukak arasında Dimaşk önlerinde yapılan savaşta açıkça Dukak'ı destekleyerek bağlı olduğu Rıdvan'a ihanet etmekten çekinmemişti.⁶⁵

"*Tuhaf ve beklenmedik bir düşman*"⁶⁶ olan Haçlılar Antakya'yı muhasara ettiklerinde Yağsıyan doğal olarak komşuları Halep ve Dimaşk'tan yardım istemişti. Rıdvan, Dimaşk önlerinde Dukak'ın tarafını tutarak, kendisine ihanet eden Yağsıyan'a bu kritik durumda dahi yardım etmeyerek, zayıf bir idareci olduğunu göstermişti.⁶⁷ Diğer yandan Halep topraklarında gözü olan ve Antakya'ya yardıma gelen Musul emîri Kürboğa, şehre sahip olduğunda kendi topraklarını çepçevre kuşatacak ve kendisine nefes aldirmayacaktı. Bunun için de Rıdvan Antakya'yı Haçlılara feda edercesine yardım çağrılarında kulaklarını tıkamıştı.⁶⁸ Dukak kardeşi gibi olaylara seyirci kalmadı. Antakya'nın kurtarılması için atabeği Tuğtegin ile yardıma gelmesine rağmen, 23 Muharrem 491/31 Aralık 1097'de Haçlılara yenilip, büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı.⁶⁹

Çaresiz Yağsıyan bu sefer ikinci kez Halep'ten yardım istedi. Rıdvan bu kez yaklaşan tehlikenin farkına varmış olacak ki, küçük bir birlik ile⁷⁰ Yağsıyan'ın tekrar onun hâkimiyetini kabul etmesi ile ordusunun başında Antakya'ya doğru yola çıktı. Beraberinde Artuklular'dan, kuzeni olan Sökmen ve babalığı Humus emîri Cenâhüddeve Hüseyin de vardı.⁷¹ Ancak bu birleşik ordu da 16 Zilhicce 483/9 Şubat 1098'de Haçlılara yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı.⁷² Daha sonra Antakya 29 Cemâziyelâhir 491/3 Haziran 1098'de Haçlılar'ın eline geçtikten⁷³ sonra "*başa çıkılması zor bir düşman*" olan⁷⁴ Kürboğa gecikmeli olarak⁷⁵ şehrin önlerine geldi. Bu sefer "*kuşatanlar kuşatılmıştı*."⁷⁶ Rıdvan Kürbo-

⁶³ *Urfalı Mateos*, s. 172; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, (Adı Bilinmeyen Bir Süryani Müellif), çev.: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2005, s. 9; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1025.

⁶⁴ Azîmî, *Tarih*, s. 36.

⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 11; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 164.

⁶⁶ Philip K. Hitti, *History of Syria*, London 1951, s. 589.

⁶⁷ Azîmî, *Tarih*, s. 37.

⁶⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 164.

⁶⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, I, 237; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 169; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 12.

⁷⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, I, 234, 238.

⁷¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 173.

⁷² Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 13.

⁷³ William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943; I, 260; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 231; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1025; Brockelmann, *İslâm Devletleri*, s. 206; Thomas F. Madden, *The Concise History of the Crusades*, Lanham, Maryland 2013, s. 26; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 92; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 13.

⁷⁴ Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 94.

⁷⁵ Kürboğa Antakya'dan önce arkasını sağlama almak için Haçlı önderi Baudouin tarafından ele ge-

ğa'nın birleşik gücünde olmak istemedi.⁷⁷ Fakat Kürboğa ısrarla Rıdvan'ı yanına almak için müzakereler yapınca bundan Dukak rahatsız oldu. Dukak, Mısır'daki Fatimîler'in Dimaşk'a saldırmalarından endişelenerek güneydeki topraklarına dönmek istiyordu.⁷⁸ Brockelmann, hiçbir Müslüman emîrin gerçek anlamda Antakya'ya yardım amacı güdemeyecek kadar konuya ilgisiz olduklarından bahseder.⁷⁹ Bu sırada müttefik gücün içinde Rıdvan görünmüyordu.⁸⁰ Haçlılar ile Kürboğa'nın kırılgan müttefik gücü karşılaşıncı da Dukak⁸¹ savaş alanını terk ederek, topraklarına doğru hareket etti. Kürboğa, yanında kalan Artuklu Sökmen ve Humus emîri ile baş başa kalmıştı. Sonunda onlar da düşmanın tazyiki ve uğradıkları hayal kırıklığı ile Kürboğa'yı elîm sonuna doğru ittiler. 25 Recep 491/28 Haziran 1098'de savaşı kaybeden Kürboğa büyük bir yıkım ile nüfuzu ve otoritesi kırılmış olarak Musul'a ulaştı.⁸² Bu olaylar içinde belki de en elîm ayrıntılardan birisi, Antakya'dan hurûc hareketi yaparak Müslümanları bozguna uğratan Haçlıların zafer haberinin Kürboğa'ya ulaştığında, onun çadırında satranç oynuyor olmasıdır.⁸³ Bu haberi ihtiyatla karşılamak gerekse dahi, Müslümanların içine düştükleri gafleti anlatması açısından önemli buluyoruz.

Haşmetli Müslüman ordusu *"bir kılıç veya mızrak darbesi indirmeden, tek bir ok bile atamadan dağılmıştı"*.⁸⁴ Olayları neredeyse seyrederek bulunan Rıdvan, savaş sonrası Haçlıların işgal ettikleri Tel Mannas'ta bir grup Haçlıyı yenerek vicdanının sesini bastırmaya çalıştı.⁸⁵ Rıdvan ve Dukak'ın Kürboğa'ya gerekli desteği vermemelerinin nedenini biraz da geçmişte aramak gerekir. 487/1094-95'de babaları Tutuş, Bağdat'ta adına hutbe okutarak durumunu güçlendiren yeğeni Berkyaruk'a karşı çıkmıştı. Tutuş, Azerbaycan'dan dönerek Suriye'de bir ordu topladı. Karşısına Haleb emîri Aksungur ordusuyla ona karşı

→ →

çirilen Urfa'yı ele geçirmek için şehir surları önünde 3 hafta vakit harcamış, ama Urfa'yı ele geçirememişti. *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, s. 12; Madden, *The Concise History of the Crusades*, s. 26.

⁷⁶ Barbara Pemberton, "The Islamic View of the Crusades and Why It Matters: Historical and Contemporary Perspectives", 2016 *Hawai University International Conferences, Science, Technology, Engineering, Art, Math&Educational*, June 10-12, 2016, s. 6.

⁷⁷ Kürboğa'nın birleşik muazzam kuvveti hakkında Batılılar oldukça mübalağa yaparlar. Halep emiri Rıdvan gibi liderler orduda hiç bulunmamasına rağmen, bu orduda her milletten ve dinden askerinin olduğu zikredilir. Bk. Housley, Norman, "The Crusades and Islam", *Medieval Encounters* 13 (2007), s. 196-97.

⁷⁸ İbn Kesir, c. XII, s. 167'de kısaca Dukak'ın Kürboğa'nın ordusunda bulunduğu bildirilir; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I, s. 189.

⁷⁹ Brockelmann, C., *İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi*, çev.: Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1964, s. 206.

⁸⁰ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, c. I, s. 238.

⁸¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXVIII, s. 253; İbn Haldun, c. IV, s. 85'de Dukak'ın Kürboğa ile Mercedâbık'ta buluşarak birlikte geldikleri belirtilir.

⁸² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXVIII, s. 253'de Kürboğa'nın çevresindeki emirlere iyi davranmamasının da savaşın kaybedilmesinde büyük rol oynadığını belirtir; Madden, Thomas, *The Concise History of the Crusades*, s. 28; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I, s. 191; geniş bilgi için bk. France, J., "The Fall of Antioch during the First Crusade", ed.: M. Ballard, *Dei Gesta per Francos*, Aldershot 2001, s. 13-20.

⁸³ Michaud, J. F., *Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları*, haz. Güray Kırpık, Lotus Yayınları, Ankara 2011, s. 257.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, c. IX, s. 16; Maalouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev.: M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1977, s. 60.

⁸⁵ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, I, 239; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 193.

çıktığında yanında Kürboğa da vardı. Bu savaşta Aksungur Tutuş'a yenilince öldürülmüş, Kürboğa ise esir edilerek hapsedilmişti.⁸⁶ Düşman kardeşlerin bu faktörü de göz önünde bulundurup bir zamanlar babalarına savaş açmış Kürboğa'ya gerekli desteği vermedikleri de düşünülebilir.

KUDÜS'ÜN ELDEN ÇIKMASI VE DUKAK'IN ROLÜ

Bölgeye sadece Haçlıların ilgisi yoktu. Fatimîler de gözlerini Filistin'e çevirmişlerdi. Daha önce kendilerine ait olan Kudüs, Alparslan'ın ordu komutanlarından biri olan Atsız tarafından Malazgirt Zaferi'nin hemen ardından 463/1071'de ellerinden alınmıştı.⁸⁷ Fatimîler, bölgedeki karışıklıktan faydalanarak, Dukak'ın, Artuklu Sökmen ve İlgazi tarafından metbû tanındığı Kudüs'e⁸⁸ yönelmişlerdi. Kudüs, Fatimîler tarafından kırk mancınıklı donatılmış bir ordu ile kırk gün kuşatıldı. Artuklu askerleri kahramanca müdafaada bulunmalarına rağmen, Dukak'ın yardıma gelmemesi ve Fatimîler karşısında çaresiz kalmaları üzerine şehri onlara terk etmek zorunda kaldılar. Fatimîler de Artuklular'a Dımaşk'a çekilme müsaadesi vererek bu boyun eğmeyi karşılıksız bırakmadılar.⁸⁹ Kudüs Şaban 491/Temmuz 1098 tarihinde Artuklular'dan Fatimîler'e geçerek el değiştirmiş oluyordu.⁹⁰

Fatimîlerin ciddi bir muhalefet göstermemesinden dolayı⁹¹ Kudüs 23 Şaban 492/15 Temmuz 1099 tarihinde bu sefer Haçlıların eline geçti.⁹² Bundan sonra sıra onların yayılma ve yeni yerleri ele geçirme safhasına gelmişti. Önce Akdeniz sahilleri ile Dımaşk yolu üzerindeki Beysân⁹³ ele geçirildi.⁹⁴ Antakya'nın ilk Haçlı Prinkepsi Bohemund'un kız kardeşinin oğlu olan Tancred,⁹⁵ Cefile (Galilea) bölgesine taarruz edip te buraları ele geçirdiğinde⁹⁶ Dukak Fatimîler ile olan anlaşmazlıklarını halletme peşinde idi. Bu sırada Haçlılar bölgenin merkezi Taberiyye (Tiberians) şehrine girerek hâkimiyetlerini pekiştirdiler.⁹⁷ Buradan

⁸⁶ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 227-28.

⁸⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 217; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1018; Montefiore, Simon Sebag, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, Pegasus Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016, s. 205; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 250.

⁸⁸ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 19; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, s. 206.

⁸⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 19; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 205.

⁹⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 230; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 13.

⁹¹ Brockelmann, *İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi*, s. 206; I. ve II. *Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, s. 13-14.

⁹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 19; William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 368-69; *Urfalı Mateos*, s. 199; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1027; Oldenbourg, Zoe, *The Crusades*, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Anne Carter, Pantheon Books, New York 1966, s. 137; Brockelmann, *İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi*, s. 207; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, s. 215; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 119; Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev.: Nurettin El-hüseyni, Melisa Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul 2015, s. 93; Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 13.

⁹³ Havran Filistin arasında bir yer olarak gösterilir. Yâkût, *Mu'cem*, I, 625.

⁹⁴ Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1029; Madden, *The Concise History of the Crusades*, s. 32.

⁹⁵ Tancred Danişmendliler'e esir düşen Antakya Prinkepsi Bohemund'un yeğeni ve Robert Guiscard'ın torunu idi. Bk. H. Hagenmeyer, *Anonymi Gesta Francorum*, Carl Winters Universitates Buchhandlung, Heidelberg 1890; I. ve II. *Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, s. 13; Nicholson, R. L., *Tancred: A Study of his Career and Work*, Chicago 1940; *Haçlı Tarihi*, Anonim, çev.: Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013; David Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, çev.: L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 16.

⁹⁶ William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 399; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 155.

⁹⁷ Madden, *The Concise History of the Crusades*, s. 37.

Mâverây-ı Ürdün (Transjordan) ve Havran bölgelerine doğru hâkimiyetlerini genişlettiklerinde Dukak aile içi kavgalarla uğraşıyordu. Kudüs'ün 1 Ramazan 492/22 Temmuz 1099'da seçilen yeni Frenk lideri Godefroi⁹⁸ bu durumdan faydalanarak bölgeyi kolayca ele geçirmeyi başardı.⁹⁹ Haçlılar'ın yayılma politikalarına Müslümanlar arasındaki kavga, kıskançlık ve bölünmüşlük en büyük yardımcı rolü üstlenmişti. Dukak, Haçlılar ile savaşmak yerine kuzeye yönelmiş ve Meyyafarikîn'i ele geçirmişti. Kardeşi Rıdvan ise Şaban 493/Haziran 1100'de Haçlılarla savaşmasına rağmen Kellâ'da yenilgiye uğramıştı.¹⁰⁰

DİĞER OLAYLAR

494/1100 yılının ilk günlerinde Urfa Kontu Baudouin diğer Haçlı liderleri ile Kudüs Patriği Daimbert için yapılan törene gelmişlerdi. Baudouin ve Antakya Prinkepsi Bohemund, dönüş yolculuklarında Dimaşk topraklarından geçmeyi tercih etmiş, bu da Dukak'ı telaşlandırmıştı. Yanında Cenâhüddevle olduğu halde onlara karşı hemen askerî bir taarruzda bulundu.¹⁰¹ Pek şiddetli olmayan bu taarruz onları yok etmeye yönelik değil de, Haçlıları Dimaşk topraklarından uzaklaştırmayı amaçlayan bir harekât idi. Oldukça kalabalık bir orduyla gerçekleştirmesine rağmen, cılız olan bu taarruz Haçlılar tarafından püskürtüldü.¹⁰² Haçlılar, Bukayye vâdisi üzerinden deniz istikametine, buradan da Antakya'ya yöneltiler.¹⁰³

Haçlıların bölgede yayılma politikaları hız kesmeden devam ediyordu. Tabe-riye gölünün (Genezareth) doğusundaki verimli ve bereketli topraklar Haçlıların iştahını kabartmıştı. İsmi bilinmeyen bir Süryânî tarihçinin "kızgın" lakabını verdiği¹⁰⁴ Tancred bu bölgeye akınlar yaparak, bölgedeki insanları Frenk hâkimiyetini tanımaya zorladı. Bölge yöneticisi, Dukak'tan imdat isteyerek, onun yardımına başvurdu. Tancred de Kudüs lideri Godefroi'den yardım talep ederek, dengeyi kurdu. Haçlıların gözleri bölgenin verimliliği yanında Cevlân ve Havrân bölgelerinin zengin ticaretine çevrilmişti. İkisinin yaptıkları bol ganimetli yağma akınının dönüşünde Dukak bunların artçılarına 9 Şaban 497/7 Mayıs 1004'de bir baskın vererek, onlardan pek çoğunu yok ettiği gibi, ganimetin bir kısmını da

⁹⁸ Nicolle, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, s. 13; Godefroi tepki çekebilir endişesi ile olacak ki, "Kral" ünvanı yerine "Protector of the Holy Sepulcher: Kutsal Mezarın Savunucusu" ünvanını almayı yeğlemiştir. Bk. William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 379; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1028; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 152; Madden, *The Concise History of the Crusades*, s. 36; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 242; Montefiore, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, s. 217; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 134; Godefroi de Bouillon, *Birinci Haçlı Seferi öncesi 1094 veya 1095'de beraberindeki soylularla Kudüs'e Hac ibadeti için önce İskenderiye'ye bir Ceneviz gemisi ile gelmiş ve yine aynı gemiyle Fransa'ya dönmüştü*. Bk. Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev.: Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000, s. 135; Godefroi için ayrıca bk. Andressohn, J. C., *The Ancestry and Life of Godefroy of Bouillon*, Bloomington 1947; Aube, P., *Godefroy de Bouillon*, Paris 1985.

⁹⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 235.

¹⁰⁰ Azîmî, *Tarih*, s. 38.

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 43'de ve Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII, 260'da Dukak'ın Cenâhüddevle ile Haçlılara karşı zafer kazandığı zikredilir.

¹⁰² Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 136-37.

¹⁰³ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 237.

¹⁰⁴ I. ve II. *Haçlı Seferleri Vekâinâmesi*, s. 20.

kurtarmayı başardı.¹⁰⁵ Ordunun artçısı Tancred, kaçıp ta Müslümanların elinden kurtulduktan sonra Dimaşk bölgesine bir karşı harekât yaptı ve Dimaşk arazisine zarar verdi. Paniğe kapılan Dukak kendisine barış için elçiler gönderdiği zaman da Tancred tarafından Hristiyanlığa geçmesi şart koşuldu. Durum iyice gerginleşmişti ve Haçlılar tarafından bölgeye ikinci bir yağma akını yapılarak bölge halkı sindirildi ve Tancred bu önemli coğrafyaya hâkim olmayı bildi. Dukak ise yine pasif kalarak olayları seyretmeyi tercih etmişti.¹⁰⁶

19 Ramazan 494/18 Temmuz 1101'de Kudüs'ün ilk Haçlı lideri Godefroi ölmüştü¹⁰⁷ ve yeni bir Kudüs Kralı aranıyordu. Bu kritik durumda Antakya Prinkepsi Bohemund komşusu Halep emiri Rıdvan'ı yenerek Asî nehrinin karşı kıyısındaki güney doğu sınırını kuvvetlendirmişti. Bunun üzerine Rıdvan araları hiç de iyi olmayan Humus emiri Cenâhüddeve Hüseyin'den yardım istemek zorunda kaldı.¹⁰⁸

Bu arada Haçlı cephesi de önemli gelişmelere sahne oldu. Antakya Prinkepsi Bohemund ve Salerno Kontu Richard Malatya'yı Aksu vâdisinden ayıran dağlık bölgede Danişmendlilerin pususuna düşmüşler ve yenilerek esir edilmişlerdi.¹⁰⁹ Rıdvan, bu avantajlı durumdan faydalanmak yerine pasif kalmayı tercih etmişti.¹¹⁰ Bundan kısa bir süre sonra da Urfa Kontu Baodouin Kudüs'e gelerek 1101 yılı sonlarında Kudüs'e ulaşip Patrik Daimbert'in nezaretinde krallık tacını giydi.¹¹¹ Bohemund, Danişmendli Gümüştegin'in elinden 496/1103 yılında belli bir kurtuluş fidyesi ödeyerek kurtulmuş, tekrar Antakya'ya dönmüştü.¹¹²

Bölgede Haçlıların dışında başka bir güç daha vardı ki, Müslüman Suriye'yi yeni ayrışmalara ve parçalanmalara sürüklemeye çalışıyordu. Nizârî-İsmailîler veya Batınîler olarak da bilinen Haşhaşîler,¹¹³ Haçlılar'ın Filistin'e geldikleri günlerin hemen evvelinde Suriye'de kendilerini barındırıp kollayacak bir destek

¹⁰⁵ William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 422-23; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, s. 20-21; Madden, *The Concise History of the Crusades*, s. 37.

¹⁰⁶ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 240.

¹⁰⁷ Azîmî, s. 38; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVIII, 260'da Godefroi'nin ölüm nedeni olarak Yafa kuşatmasında aldığı bir ok yarası gösterilir; William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 414; *Urfalı Mateos*, s. 203; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, s. 15; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 242; Heyd, *Ticaret Tarihi*, s. 149.

¹⁰⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 247.

¹⁰⁹ Azîmî, *Tarih*, s. 38; William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 411; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, s. 14-15; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 166, 196; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 249; Bohemund'un Danişmendliler'e esir düşmesi ile başsız kalan Antakya'ya 1101'de Bohemund'un akrabası olması hasebiyle Tancred önerilmiş ve Tancred, yıldızı parlamış olarak Filistin'den ayrılarak Antakya'ya gitmişti. Bk. Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 138.

¹¹⁰ Maalouf, *Haçlı Seferleri*, s. 98.

¹¹¹ William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 425; Madden, *The Concise History of the Crusades*, s. 37; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 168; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 252; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 137; Heyd, *Ticaret Tarihi*, s. 149.

¹¹² William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 451; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1029.

¹¹³ Daha çok bu terimi Batılilar kullansa da (Bk. Hodgson, Marshall, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizari Isma'ilis Against the Islamic World*, Lahey 1955; Stern, Samuel, "Cairo as the Centre of the Isma'ili Movement", *Colloque international sur l'histoire du Caire* isimli eserde, Kahire, 1972; Stark, Feraya, *The Valleys of the Assassins and other Persian Travels*, Londra, 1955.); Müslüman tarihçilerden bazıları da onlar için bu tabiri kullanırlar. Bkz. Ebû Şâme, *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn*, tahk.: İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, Beyrut 1418/1997, II, 215, 288, 350, 354, 409, 411, 412, 413; III, 82, 86; IV, 298; İbn Haldun, *Tarih*, I, 86; Daftary, Farhad, *Şii İslam Tarihi*, çev. A. Fethi Yıldırım, İstanbul 2016, s. 28.

bulmayı başarmış, kardeşi ve çevresindekiler ile daima ihtilaf halinde olan¹¹⁴ Halep Selçuklu Meliki Rıdvan b. Tutuş'u yanlarına almaya muvaffak olmuşlardı.¹¹⁵ 28 Recep 496/7 Mayıs 1103'de Humus hâkimi ve Rıdvan'ın üvey babası Cenâhüddevle Hüseyin¹¹⁶ Humus'ta şehrin Ulu Camiinde sufi kılığındaki Batınîler tarafından öldürülmüştü.¹¹⁷ Katiller ve onları yönlendiren şeyhleri öldürülmelerine rağmen şehirde büyük bir kargaşa ve korku hâkim olmuş, pek çok kişi Dimaşk'a kaçmıştı.¹¹⁸ Cinayetin azmettiricisi olarak düşman kardeşlerden ilki olan Rıdvan gösterilir.¹¹⁹ Rıdvan üç yıl önce Frenklere karşı Antakya önlerinde bulunduğu sırada Cenâhüddevle'nin kendisine arkadan yaptığı saldırıyı hiçbir zaman affetmemişti.¹²⁰

Bundan sonra Humus'a Karaca el-Cenâhî hâkim oldu. Bu yıl başka gelişmeler de oldu ve Kılıç Arslan'ın Musul üzerindeki hâkimiyet çabaları, şehri elinde tutmaya kararlı Çavlı Sakavû'yu, Rıdvan ve İlgazi ile ittifak yapmaya sevk etti. Yapılan savaşta Kılıç Arslan yenildi ve Habur nehrinde boğularak öldü.¹²¹

Batınîler Rıdvan'ın desteği ile Halep'te yoğun faaliyet göstermeye, yönetime karışmaya ve ordu içerisinde etkin olmaya çalışıyorlardı.¹²² Propagandalarının etkisiyle, bazen de can ve mal güvenliğini sağlamak üzere birçok kimse onların safında yer almaya başlamışlardı.¹²³ Rıdvan iktisadî sıkıntı çektiği için Hırsan'dan Halep'e gelen Ebû Harb İsâ adlı tüccarın mallarına Batınîler ile işbirliği yapıp el koydu. Batınîleri kollamaya devam ederek, onlar için Halep'te bir "dârüdda've" inşa ettirerek propaganda yapmalarının önünü açtı.¹²⁴ Haşhaşîler onun zamanında Halep'te önemli bir nüfuza sahip olmalarına rağmen, 507/1113'te Rıdvan'ın ölümüyle¹²⁵ veya Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın¹²⁶ Batınîler'le işbirliği yaptığı gerekçesi ile Rıdvan'ı şiddetle kınaması üzerine kentten sürgün edilebilmişlerdi.¹²⁷

¹¹⁴ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. II, s. 99.

¹¹⁵ İbn Asâkir, *Tarihü Dimaşk*, XVIII, 153; Hammer, Joseph Von, *The History of Assassins*, Almanca'dan İngilizce'ye çev. Oswald Charles Wood, London 1835, s. 68; Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, II, 691.

¹¹⁶ Cenâhüddevle Hüseyin uzun yıllar Rıdvan'ın atabegliğini yapmış olması yanında onun annesi ile de evli idi. Humus'ta bağımsız bir emirlik kurmaya muvaffak olmuştu. Bkz. Ali Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 11-12.

¹¹⁷ Azimî, *Tarih*, s. 40; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 247; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep*, VI, 2807; Hammer, *The History of Assassins*, s. 65; Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 70; Yazıcı, *İslâm Devletleri*, s. 264.

¹¹⁸ İbnü'l-Kalânîsi, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 12.

¹¹⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 247.

¹²⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 49.

¹²¹ Azimî, *Tarih*, s. 40; İbn Haldun, *Tarih*, V, 189; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 243; *Urfalı Mateos*, s. 231'de Kılıç Arslan öldüğünde Hristiyanların iyi ve adil yönetiminden dolayı onun için matem tuttuklarını anlatır; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 223.

¹²² İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 246; İbn Haldun, *Tarih*, V, 177.

¹²³ Sevim, *Suriye Selçukluları*, s. 54.

¹²⁴ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep*, VIII, 3661; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, 540; XX, 66; Hiltenbrand, *Haçlı Seferleri*, s. 110; Ali Sevim, "Rıdvan b. Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV, 49-50.

¹²⁵ Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev. Ekin Duru, İstanbul 2014, s. 173.

¹²⁶ Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Sultanı olarak, önemli işler başarmıştı. Ağabeyisi Berkya-ruk'tan aldığı çökmekte olan devleti ayağa kaldırmış, İran ve Irak'ta nizam ve intizamı yeniden kurmuştu. Doğu çölünde vuku bulan Arap isyanını bastırmış ve Haşhaşîler'e karşı etkin faaliyetler yapmıştı. Bkz. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 107.

¹²⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 105; Sevim, Ali, "Rıdvan b. Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*
→ →

Ramazan 499/Mayıs 1106 yılında Rıdvan bu kez İlgazi ile ters düştü ve onu yakalatıp Halep'de bir süre hapsederek, daha sonra serbest bıraktı.¹²⁸ Rıdvan, Çökürmüş'e ait olan Nusaybin'i ele geçirerek gücünü artırmak istiyordu. Yanında İlgazi ve Çökürmüş'ün bazı adamları da vardı. Nusaybin'i kuşatınca Çökürmüş'ün¹²⁹ İlgazi'nin yakalanması şartıyla itaat arz edeceğine dair Rıdvan'a söz vermesi ile her şey değişti. İleriyi göremeyen Rıdvan da İlgazi'yi hapsedti; ancak İlgazi'nin emrindeki askerlerin tepkisi ile geri adım atarak oradan uzaklaştı ve Çökürmüş'ün desteğini de elde edemedi.¹³⁰

Şaban 497/Mayıs 1104'de Urfa toprakları önemli gelişmelere sahne olmuştu. Harran'a sahip olan Çavlı, Mardin Artuklu emîri Sökmen ve Musul'daki Çökürmüş Urfa Haçlılarına karşı bir sefer düzenlediler.¹³¹ Durumu dehşetle izleyen Urfa Kontu Baudouin de Bourg Bohemund, Haçlıların "*İyi Haber Tepesi*" dedikleri Tel Bâşir¹³² lordu Joscelin'i yardıma çağırdı. Müslüman ve Haçlı müttefik gücü arasında vuku bulan savaş, Harran yakınlarında cereyan etti ve özellikle Urfa Haçlı kuvvetleri büyük bir bozgun yaşayarak, telef oldu.¹³³ Urfa başpiskoposu Benedictus, Baudouin de Bourg ve Joscelin esir edilmişti.¹³⁴ Başsız kalan Urfa'da Tancred, kendini Baudouin'in serbest kalmasına kadar olmak şartıyla liderlik koltuğunda buldu.¹³⁵ Harran yenilgisi Haçlıların yenilmezliği efsanesini de silip süpürmüştü.¹³⁶ Ancak daha sonra Sökmen'in ayrılması ile yalnızlaşan Çökürmüş, Urfa önlerinde Tancred'in anî bir gece harekâtı ile yenildi. Antakya'dan tam zamanında yardıma gelen Bohemund da savaşın kaderini değiştirmiş, Urfa'yı kurtarmıştı.¹³⁷

Bu gelişmeler karşısında bir şeyler yapmak gerektiğine inanan Halep emîri Rıdvan, Antakya'ya saldırmış ve sınır bölgesine zarar vermişti. Ayrıca, Ramazan 497/Haziran 1104'te halkı Ermeni olan Halep'in avâsımlarından olan Ertah'ı¹³⁸ alarak konumunu güçlendirmişti. Bunu Maarratu Masrîn, Sermîn gibi yerleşim yerleri takip etti. Bu arada Haçlılara ait olan Maarratunnu'mân, el-Bâre ve Keferâtâb şehirlerinin Frenk garnizonları da Antakya ile bağlantıları kesildiği için Antakya'ya çekilmek zorunda kalmışlardı.¹³⁹

Aynı anda Ramazan 497/Haziran 1104'de Dimaşk emîri Dukak ölmüş,¹⁴⁰

→ →

Ansiklopedisi, İstanbul 2008, XXXV, 49.

¹²⁸ Azîmî, *Tarih*, s. 40; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 92.

¹²⁹ Çökürmüş daha sonra Musul üzerinde hâkimiyet mücadelesine girdiği Çavlı tarafından 500/1107 yılında öldürülmüştür. Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 103.

¹³⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IX, s. 92; İbn Haldun, *Tarih*, V, 173.

¹³¹ *Urfalı Mateos*, s. 228'de Sökmen'den bahsedilmeksizin sadece Çökürmüş'ün bu seferi tertib edip, zafer kazandığından bahsedilir.

¹³² *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâinâmesi*, s. 15; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 198.

¹³³ William of Tyre, *A History of Deeds*, I, 456-57; *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekâinâmesi*, s. 19; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 198.

¹³⁴ Madden, *The Concise History of the Crusades*, s. 39'da olay anlatılır; ancak yıl olarak 1103 tarihi verilir.

¹³⁵ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 34-35.

¹³⁶ Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 156.

¹³⁷ Oldenbourg, *The Crusades*, s. 198-99; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 36-37.

¹³⁸ Yâkût, *Mu'cem*, II, 129-30.

¹³⁹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 37.

¹⁴⁰ Azîmî, *Tarih*, s. 39'da Dukak'ın ölüm tarihi 494/1101 olarak, s. 41'de ise Ramazan 498/Mayıs

→ →

Antakya belki de büyük bir yok oluş tehlikesinden kurtulmuştu. Şimdi Dukak'ın oğulları Böri ve İltaş veraset mücadelesine girerek Antakya Prinkepsi Bohemund'u rahatlatmışlardı.¹⁴¹ Bir müddet sonra yönetimi Sultan Tutuş'un azatlı kölesi olan Dukak'ın atabeği Tuğtegin üstlenmişti.¹⁴² Tuğtegin aynı zamanda Dukak'ın anne bir kız kardeşi ile de evli idi.¹⁴³

DUKAK SONRASI

498/1105 ilkbaharında Tancred, toplayabildiği Haçlı kuvvetleri ile Ertah'a yöneldi. Rıdvan da vakit kaybetmeden Ertah'ı savunmak üzere bu bölgeye geldi.¹⁴⁴ Tancred Halep ordusunun sayısından korkmuş olacak ki, anlaşma önererek, müzakereye girişti. Rıdvan bu teklifi kabule meyyal iken onu kararından Sabavû adlı komutanı¹⁴⁵ vaz geçirerek saldırıya geçilmesi husunda onu teşvik etti. Ancak sonuç Sabavû'nun arzusu dışında oldu ve arazi durumu Haleplilerin alıştıkları taarruza izin vermediği için Haçlılar karşısında bozguna uğradılar.¹⁴⁶ Rıdvan ve ordusu Halep'e kadar Haçlılar tarafından kovalandı. Bu sefer anlaşma talebi Rıdvan'dan geldi ve Ertah elden çıktığı gibi¹⁴⁷ daha önce ele geçirdiği tüm yerleri Haçlılara verme karşılığında sulh yapıldı.¹⁴⁸ Rıdvan'ın komutanı Sabavû ise çareyi Dimaşk'a kaçarak Tuğtegin'in saflarına katılmakta buldu.¹⁴⁹

504/1110'de Rıdvan Frenklerle yaptığı barışı bozarak Antakya'yı yağmaladı. Bunu affetmeyen Tancred, Halep'e saldırarak çevreyi talan etti ve Cemâziyelevvel 504/Aralık 1110'da Esârib'i¹⁵⁰ ele geçirdi.¹⁵¹ Rıdvan yardımına gelecek hiçbir müttefik bulamamıştı. Çaresizlik içinde barış istedi ve Esârib ve biraz güneyindeki Zerdanâ şehirleri ile¹⁵² 20.000 dinar ve on adet iyi cins arap atı mukabilinde barış sağlayabildi.¹⁵³ Tancred, karşı saldırıyı sürdürerek Şeyzer yakın-

→ →

1104 olarak verilir; İbnü'l-Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl, I. Ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev.: Onur Özatağ, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 15; İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, VII, 467; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 74; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb*, I, 249; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 296; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, II, 217; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 74; Cemâlüddin İbn Manzûr Ensârî, *Muhtasar Tarihi Dimaşk Li'bnî Asâkir*, tahk.: Muhammed Mutî ve diğerleri, Dimaşk 1402/1984, IV, 232; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 239.

¹⁴¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 37.

¹⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 74; İbn Vâsıl, *Müferrucü'l-Kurûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, tahk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1377/1957, I, 9; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 176; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, V, 184; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, c. XX, s. 213; Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar*, c. II, s. 217; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXVII, 74; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 239; Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, IV, 1030.

¹⁴³ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XX, 213; İbn Manzûr el- Ensârî, *Muhtasar Tarihi Dimaşk*, IV, 232'de Tuğtegin'in bizzat Dukak'ın annesi ile evli olduğu zikredilir.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 84; İbn Haldun, *Tarih*, V, 216; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 158.

¹⁴⁵ Sabavû, Rıdvan'a katılmadan önce Çavlı'nın saflarında şavaşıyordu. Çavlı'nın ölümüyle Rıdvan'a katılmıştı. Bk. İbn Haldun, *Tarih*, V, 48.

¹⁴⁶ Azimî, *Tarih*, s. 41; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 84; İbn Haldun, *Tarih*, V, 216.

¹⁴⁷ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 241.

¹⁴⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, 42-43; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 159.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 84.

¹⁵⁰ Antakya ile Halep arasında önemli bir kaledir. Halep'e yaklaşık üç fersah uzaklıktadır. Yâkût, *Mu'cem*, I, 113.

¹⁵¹ Azimî, *Tarih*, s. 45; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 140; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 97.

¹⁵² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 140-41.

¹⁵³ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 97; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 169'de meblağı 30.000 altın dinar olarak verir.

larındaki tepeye yeni bir kale yaptırdı¹⁵⁴ ve ele geçirdiği bu üstünlük ile de Şeyzer emîrini 4.000 altın dinar ve iyi cins bir at karşılığında sulha dâhil etti.¹⁵⁵

RIDVAN'IN HAÇLI TANCREĐ İLE İTTİFAKI

Musul üzerindeki hâkimiyet mücadelesinde Çökürmüş'ün bertaraf edilmesiyle¹⁵⁶ şehir Çavlı'ya kalmıştı¹⁵⁷ ve o da başına buyruk davranışlarla kendisini buraya atayan Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ı endişeye düşürüyordu. Muhammed Tapar, hiç vakit geçirmeden kendisine bağlı komutanı Mevdûd'u bir ordu ile Musul'a doğru yola çıkardı.¹⁵⁸ Mevdûd'a karşı ittifak arayışına giren Çavlı Haçlılar'a yanaşırsa da Mevdûd'a kapılarını ardına kadar açan Musul'dan kovuldu ve el-Cezîre'ye yerleşti.¹⁵⁹ Bu sırada Urfa'ya yeniden hâkim olan Baudouin de Bourg-Çavlı yaklaşması¹⁶⁰ Halep emîri Rıdvan'ı endişeye düşürmüştü. Çavlı onun Fırat kenarındaki arazisini tehdit etmekte idi. Gerginleşen Rıdvan-Çavlı ilişkileri sonucu Çavlı, Muharrem 502/Eylül 1108 tarihinde Fırat kenarındaki Bâlis'e¹⁶¹ saldırdı ve burayı ele geçirip, Rıdvan'ın adamlarını öldürdü. Rıdvan vakit geçirmeden daha önce savaştığı düşmanı Antakya Prinkepsi Tancred'den yardım istedi;¹⁶² Çavlı da Baudouin ve Tel-Bâşir lordu Joscelin de Courtenay'ı yanına çağırdı.¹⁶³

Urfa'daki hâkimiyet mücadelesinden dolayı araları açık olan Rıdvan'ın yeni Haçlı dostu Tancred ve Çavlı'nın Urfa'daki Haçlı müttefikleri karşı karşıya idiler.¹⁶⁴ Savaşın başlarında Çavlı Tancred'in adamlarına saldırıp, onları mağlup ettiği bir sırada, Baudouin'in hazırda tuttuğu atları bir grup bedevinin yağmalaması ve ardından savaş meydanından ayrılmaları ile durum değişti. Onların kaçışı Çavlı'nın adamlarının da savaş meydanını terk etmelerine sebep oldu. Haçlılar savaş meydanında birbirleri ile baş başa kalmışlardı.¹⁶⁵ Bu olaydan sonra Haçlılar aralarındaki hesaplaşmalarına devam etmişler, bu mücadeleden kazançlı çıkan, kuzeydeki topraklarını Baudouin'e terk etmemekte direnen ve onu Antakya Prinkepsliğine haraç ödemeye zorlayan Tancred olmuştu.¹⁶⁶ Rıdvan'ın

¹⁵⁴ Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 169.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 141; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 97.

¹⁵⁶ Çökürmüş Çavlı'ya karşı çıkarak onunla savaştı ise de, mağlup olarak aldığı bir ok yarası ile ölmüştü. Bk. *Urfalı Mateos*, s. 231; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 90-91.

¹⁵⁷ Azimî, *Tarih*, s. 42; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 106; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, çev.: Ekin Duru, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014, s. 163.

¹⁵⁸ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 91.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 124-25.

¹⁶⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 126-27; İbn Haldun, *Tarih*, V, 48.

¹⁶¹ Fırat'ın batısında, Şam ile Halep arasında bir beldedir. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, tahk.: Abdülaziz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990, I, 390.

¹⁶² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 129; İbn Haldun, *Tarih*, V, 48; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 224; Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev.: Nurettin Elhüseyni, Melisa Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul 2015, s. 113.

¹⁶³ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 129; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 164; Maalouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev.: M. A. Kılıçbay, Telos Yayıncılık, 1. Baskı, İstanbul 1977, s.103.

¹⁶⁴ *I. ve II. Haçlı Seferleri Vekayinamesi*, çev.: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2005, s. 21-22; Cahen, Claude, *Haçlı seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev.: Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016, s. 350-51; Paine, Mike, *Haçlı Seferleri*, çev.: Cumhuriyet Atay, Kalke-don Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011, s. 44.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 129; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 92-93.

¹⁶⁶ *Urfalı Mateos*, s. 235; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 164; Holt, P. M., *Haçlılar Çağı. XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğru*, çev.: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 25.

Çavlı'ya karşı Antakya Prinkepsi Tancred'e ittifak önermesi ise¹⁶⁷ onun karakterini ve çevresinde kimse kalmamasından dolayı çaresizliğini çok iyi yansıtır.

RİDVAN'IN SONU

505/1111'de Urfa'yı kuşatan Mevdud-Tuğtegin ve birleşik Müslüman kuvvetleri¹⁶⁸ gerekli önlemi almadıkları ve gafil avlandıkları için şehri ele geçirememişlerdi.¹⁶⁹ Rıdvan kendisine saldıran Tancred'e karşı mukavemet edemeyeceği için çağırdığı bu orduyu çok ilginçtir ki Halep önlerine geldiklerinde şehre kabul etmedi.¹⁷⁰ Bu davranışının altında, samimî olmayan daveti ile Urfa'daki Haçlıları rahatlatma fikrinin yattığı söylenir.¹⁷¹ Rıdvan, şehrin kapılarını İslâm askerlerine kapatmakla kalmamış, silahlı Batınîlerden ve şehir halkından milisler oluşturarak şehir halkının surlara çıkmasına dahî mani olmuştu.¹⁷² Bununla da yetinmeyen Rıdvan bir isyan çıkmaması için Haleb'deki nüfuzlu pek çok kişiyi de tutuklatmıştı.¹⁷³ Rıdvan şehir kapılarını onlara kapatıp, kendilerine katılmadığı için Halep'ten eli boş dönen grupta acı bir olay da yaşanmış, Artuklu Sökmen hastalanarak ölmüştü.¹⁷⁴

506/1112'de Rıdvan'ın hem müttefiki hem de en büyük kâbusu Tancred öldü ve Antakya Prinkepsi onun kız kardeşinin oğlu Roger oldu.¹⁷⁵

28 Cemâziyelâhir 507/10 Aralık 1113'de ise düşman kardeşlerin sonuncusu Rıdvan, Haleb'de öldü.¹⁷⁶ Batılı bir tarihçi, onun dostları ile olan soğuk ilişkilerinin Haçlılar'ın Suriye'ye yerleşmelerine oldukça yardım ettiğini söyler.¹⁷⁷ Yerine oğlu Tâcüddevle lâkaplı el-Ahras geçti; hâdim Lü'lü' de ona atabeg oldu.¹⁷⁸ Rıdvan'ın Ebu Talip ve Behram adındaki iki kardeşini öldürtmesi, onun olumsuz davranışlarından biri idi.¹⁷⁹ Ayrıca mala ve paraya olan düşkünlüğünden dolayı da eleştiriliyordu.¹⁸⁰ Tuğtegin'i Batınî dostlarına öldürtmeye çalışması¹⁸¹ babalığı ve atabegî olan Cenâhüddevle Hüseyin'i de Batınîlere öldürtmesi,¹⁸² Batınîlere ve zaman zaman Haçlılara olan meyli onu istenmeyen adam

¹⁶⁷ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 251; *Urfalı Mateos*, s. 234-35; Sevim, *Suriye Selçukluları*, 42-43.

¹⁶⁸ Müttefik Müslüman kuvvetinin içinde Mevdud'dan başka, Meyyafarikin emiri Sökmen, İlgazi'nin oğlu Ayaz, Merağa'nın Kürt emîri Ahmedîl, Erbil emîri Ebu'l-Heycâ ve Hemedan emîri Porsuk b. Porsuk vardı. Bk. İbnü'l- Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 42; Ebü Şâme, *Ravzateyn*, I, 105; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 100.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 144; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 243.

¹⁷⁰ Oldenbourg, *The Crusades*, s. 233.

¹⁷¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 100.

¹⁷² İbnü'l- Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 51.

¹⁷³ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 100.

¹⁷⁴ Azimî, *Tarih*, s. 45; İbnü'l- Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 51; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 144; İbn Haldun, *Tarih*, V, 49; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 101; Hillenbrand, *Haçlı Seferleri*, s. 110.

¹⁷⁵ Azimî, *Tarih*, s. 45; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 147; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 228; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 169-70.

¹⁷⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 151; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, I, 296.

¹⁷⁷ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 105.

¹⁷⁸ Azimî, *Tarih*, s. 46; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep*, IV, 1984; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 151; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 245; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 105.

¹⁷⁹ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 231; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XX, 66; İbn Haldun, *Tarih*, V, 177; Oldenbourg, *The Crusades*, s. 233.

¹⁸⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep*, VIII, 3661.

¹⁸¹ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 101.

¹⁸² Azimî, *Tarih*, s. 40; İbnü'l- Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl*, s. 12; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Halep*, I, 247; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep*, VI, 2807; Hammer, *The History of Assassins*, s. 65; Holt, *Haçlılar*

durumuna düşürmüştü. Runciman, Rıdvan'ın Antakya Haçlılarına karşı güttüğü siyaseti "uşakçasına" olarak görür.¹⁸³

Düşman Kardeşler kendilerine olduğundan çok İslâm birliğine ve diğer Müslümanlara zarar vermişlerdi. Ölümünden sonra hâkimiyetlerinin hiçbir izi kalmadı. Dimaşk'a Tuğtegin hâkim olarak burada Tuğteginliler Hanedanını kurdu;¹⁸⁴ Haleb'e ise önce 511/1117'de İlgazi¹⁸⁵ daha sonra da 522/1128'de İmâdüddin Zengî hâkim olarak burayı Zengîler Devletine kattı.¹⁸⁶ Düşman kardeşlerden geriye, Müslümanların bölünmüşlüğü, Haçlıların başarısı ve koskoca bir hiç kalmıştı.

SONUÇ

Haçlılar Suriye ve Filistin bölgesine gelmeden, bu coğrafyada önemli gelişmeler olmuştu. Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk ve onun amcası Tutuş arasında Suriye'de savaşlar olurken, Anadolu Selçukluları ve Şîi Fatimîler de bölgede söz sahibi olmaya çalışıyorlardı. Bu yarıştan ilk çekilen Tutuş karşısında yenilen Süleymanşah oldu. Ardından da Tutuş, yeğeni Berkyaruk'a yenilerek öldürüldü. Fatimîler de Artuk'un oğullarından Kudüs'ü alarak bölgedeki hâkimiyet mücadelesine devam ettiler.

Tutuş'un Suriye'de kurduğu devlet, onun ölümü ile Halep ve Dimaşk olarak iki kola ayrılarak parçalandı. Bu parçalanma, oğulları arasında kıskançlık ve çocukluk olarak adlandırabileceğimiz nedenlerle yapılan kavgalarla iyice arttı. Bu sırada, Haçlılar Antakya'nın muhkem surları önünde göründüler. Antakya'daki Selçuklu valisi Yağsıyan, Haçlılara karşı yaklaşık altı aylık mücadelesinde iki kardeşten de ciddi olarak bir yardım göremedi. Daha önceki kırgınlıklar Haçlılar gelince unutulacağı yerde yeniden gün yüzüne çıkarılmaya çalışıldı. Sonuçta Antakya Haçlıların eline geçti. Ancak hâlâ bir umut vardı ve şehir surlarının önünde muazzam ordusu ile Musul emiri Kürboğa görünmüştü. Bu son umut ordusu olarak göreceğimiz birleşik Müslüman gücünde Rıdvan neredeyse hiç yoktu ve diğer kardeş Dukak da sadece surlar önünde görünmekle yetinmişti.

Bu kayıtsız kalmanın ve Kürboğa'nın kişisel hatalarının da bir araya gelmesi ile son ümit de kayboldu. Müslümanlar yenildi ve Haçlılar Kudüs'e doğru yürüyüşe geçtiler ve burayı da ele geçirdiler. Kudüs'te yapılan katliamda ve yıkımda düşman kardeşlerin payı en az şehri neredeyse Haçlılara teslim eden Fatimîler kadar büyüktü. Onların kötü yönetimi ve korkaklığı devam ettiği için Haçlılar bölgede yeni yerler ele geçirerek hâkimiyetlerini daha da genişlettiler. Dukak'ın ölümü ile diğer kardeş Rıdvan kavga etmek için bu sefer yeni Müslüman rakipler buldu ve 506/1113'te ölümüne kadar da bunu sürdürdü. Yanında

→ →

Çağ, s. 70.

¹⁸³ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 106.

¹⁸⁴ İbn Vâsil, *Müferrücu'l-Kurûb*, I, 9.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 170-71; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 247; Daftary, Farhad, *İsmâîlîler, Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2017, s. 525; Polat, İbrahim Ethem, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2006, s. 99.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 246; Ebû Şâme, *Ravzateyn*, I, 118; İbn Vâsil, *Müferrücu'l-Kurûb*, I, 37; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XII, 214; Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 254; Cahen, *Doğu ve Batı*, s. 137; Asbridge, *Haçlı Seferleri*, s. 205; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, 149; Holt, *Haçlılar Çağı*, s. 31.

kimse kalmadığı için desteğine başvurduğu Batıniler onun yok oluşunu ve yalnızlığını gittikçe derinleştirdiler. Adı en yakınlarının öldürülmesine karıştığı gibi çevirdiği entrikalar çevresindekilere olduğu kadar kendisine de zarar verdi.

İki kardeşin de ölümlerinden sonra, idare ettikleri şehir devletleri kısa sürede el değiştirdi ve Haleb'de önce Artuklular, ardından da Zengîler hüküm sürdüler. Dimaşk'ta ise Tuğteginliler veya Böriler diye bildiğimiz hanedan kendi yollarına devam ettiler. Onların derinleştirdiği bu ayrışma ve parçalanma bölge Müslümanlarına zarar vererek derin yaralar açtığı gibi, Haçlıların da işini kolaylaştırarak hem bölgeyi ele geçirmelerinde hem de burada tutunmalarında en büyük etkenlerden biri oldu.

Kaynaklar

- » Ali b. Nâsır el-Hüseyîni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye*, çev.: Necâti Lugal, Ankara 1943.
- » Andressohn, J. C., *The Ancestry and Life of Godefroy of Bouillon*, Bloomington 1947.
- » Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, çev.: Ekin Duru, Say Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2014.
- » Aube, P., *Godefroy de Bouillon*, Paris 1985.
- » Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev.: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2006.
- » Bezer, Gülay Öğün, "Terken Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, c. XL, s. 510.
- » Bosworth, C. E., *İslâm Devletleri Tarihi*, çev.: E. Merçil, M. İpşirli, Ünal Matbaası, İstanbul 1980.
- » Brockelmann, C., *İslâm Devletleri ve Milletleri Tarihi*, çev.: Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1964.
- » Bündârî, Kivâmüddîn, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ*, nşr.: M. Th. Houtsma, Leiden 1889.
- » Cahen, Claude, *Haçlı seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, çev.: Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2016.
- » Cemâlüddin İbn Manzûr el- Ensârî, *Muhtasar Tarihi Dimaşk Li'bni Asâkir*, tahk.: Muhammed Mutî ve diğerleri, Dimaşk 1402/1984.
- » Daftary, Farhad, *İsmâîlîler, Tarihleri ve Öğretileri*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2017.
- » Daftary Farhad, , *Şii İslam Tarihi*, çev. A. Fethi Yıldırım, İstanbul 2016.
- » Demirkan, Işın, "Kürboğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXVI, 562-63.
- » Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul 1988.
- » Ebû Şâme, *er-Ravzateyn fî Ahbârî'd-Devleteyn en-Nûriyye ve s-Salâhiyye*, tahk.: İbrahim Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1418/1997.
- » Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbarî'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyye el-Misriyye, 1. Baskı, yy.
- » France, J., "The Fall of Antioch during the Firs Crusade", ed.: M. Balard, *Del Gesta per Francos*, Aldershot 2001.
- » *Haçlı Tarihi*, Anonim, çev.: Ergin Ayan, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- » Hagenmeyer, H., *Anonymi Gesta Francorum*, Carl Winters Universitates Buchhandlung, Heidelberg 1890.
- » Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev.: Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2000.
- » Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev.: Nurettin Elhüseyni, Melissa Matbaacılık, 1. Baskı, İstanbul 2015.
- » Hitti, Philip K, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev.: Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1981.
- » Hitti, Philip K., *History of Syria*, London 1951.
- » Hodgson, Marshall, *The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizari Isma'ilis Against the Islamic World*, Lahey 1955.
- » Holt, P. M., *Haçlılar Çağı, XI. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğlu*, çev.: Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- » Housley, Norman, "The Crusades and Islam", *Medieval Encounters* 13 (2007).
- » İbn Haldun, *Kitabu'l-İber ve Divânü'l-Mübtedei ve'l-Haber*, tahk.: Halil Şahâde, Beyrut 1408/1988.

- » İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zaman*, tahk.: İhsan Abbas, Dâru Sadr, Beyrut 1900.
- » İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1967.
- » İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, tahk.: Ahmed Abdülvehhâb Fetih, Dâru'l-Hadis, Kahire 1413/1992.
- » İbn Tağrıberdi, *en-Nücümü'z-Zâhira fi Mülûk Mısır ve'l-Kahira*, Dâru'l-Kütüb, Mısır ty.
- » İbn Vâsil, *Müferrüçü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb*, tahk.: Cemâleddin eş-Şeyyâl ve diğeri, el-Matbaatu'l-Emîriyye, Kahire 1377/1957.
- » İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Talep fi Tarihi Halep*, thk. Süheyl Zekkâr, Daru'l-Fikr, yy.
- » İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb fi Tarihi Haleb*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996.
- » İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, tash.: Muhammed Yusuf ed-Dekkâk, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1407/1987.
- » Karakuş, Nadir, "XII. ve XIII. Yüzyılda Dimaşk ve Haçlılar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Haziran 2018, cilt: 22, sayı: 1, ss. 189-213.
- » Karakuş, Nadir, *Haçlı Seferlerinde Haşhaşiler*, Mana Yayınları, İstanbul 2018.
- » Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. A. Tayfun Özcan, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- » Maalouf, Amin, *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*, çev.: M. A. Kılıçbay, Telos Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1977.
- » Madden, Thomas F., *The Concise History of the Crusades*, Lanham, Maryland 2013.
- » Makrizî, *es-Sülûk Lima'rifeti Düveli'l-Mülûk*, tahk.: Muhammed Abdulkadir Atâ, Beyrut 1418/1997.
- » Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1997.
- » Michaud, J. F., *Haçlı Seferlerinin İlginç Olayları*, haz.: Güray Kırpık, Lotus Yayınları, Ankara 2011.
- » Montefiore, Simon Sebag, *Kudüs Bir Şehrin Biyografisi*, Pegasus Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2016.
- » Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*, çev.: Ali Öngül, Kabalıcı Yayıncılık, İstanbul 2013.
- » Nicholson, R. L., *Tancred: A Study of his Career and Work*, Chicago 1940.
- » Nicolle, David, *Birinci Haçlı Seferi 1096-1099*, çev.: L. Ece Sakar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013.
- » Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütüb, Kahire 1423.
- » Oldenbourg, Zoe, *The Crusades*, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Anne Carter, Pantheon Books, New York 1966.
- » Ömerî, Şihâbüddin b. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduğularım*, çev.: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- » Paine, Mike, *Haçlı Seferleri*, çev.: Cumhuriyet Atay, Kalkedon Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2011.
- » Pemberton, Barbara, "The Islamic View of the Crusades and Why It Matters: Historical and Contemporary Perspectives", 2016 *Hawai University International Conferences, Science, Technology, Engineering, Art, Math&Education*, June 10-12, 2016.
- » Polat, İbrahim Ethem, *Haçlılara Kılıç ve Kalem Çekenler*, Vadi Yayınları, 1. Baskı, Ankara 2006.
- » Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh, Selçuklu Devleti*, çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2011.
- » Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri*, çev.: Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.
- » Sevim, Ali, "Rıdvân b. Tutuş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, c. XXXV, s. 49-50.
- » Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk Muhammed Berekât v. dğr., Dimaşk 1434/2013.
- » Stark, Feraya; *The Valleys of the Assassins and other Persian Travels*, Londra, 1955.
- » Stern, Samuel, "Cairo as the Centre of the İsmâ'ili Movement", *Colloque international sur l'histoire du Caire* isimli eserde, Kahire, 1972.
- » Sümer, Faruk, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul 1999.
- » Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), çev. Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1987.
- » *I ve II. Haçlı Seferleri Vekâyinâmesi*, (Adı Bilinmeyen Bir Süryani Müellif), çev.: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2005.
- » William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev. Emily Atwater Babcock-A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943.

- » Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, tahk.: Abdülaziz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1410/1990.
- » Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- » Yiğit, İsmail, "Kinnesrîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. XXV, s. 419-20.
- » Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, nşr.: Reşid Rahmeti Arat, Ankara 1947.

**BALIKESİR MUTASARRIF ÖMER ALİ BEY YAZMA ESER
KÜTÜPHANESİ'NDE BULUNAN SELÇUKLU VE BEYLİKLER DÖNEMİ
ÜSLUBUNDAKİ CİLDLER**

Prof.Dr. Mustafa YILDIRIM
Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Beyza ÇAKIR
Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi

Öz

Bu çalışma, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi'nde yer alan Selçuklu ve Beylikler Dönemine ait yazma eserlerin incelenmesi ve değerlendirilmesi hususunda yazılmıştır. Bu çalışmanın amacı, kütüphanede yer alan eserlerin farklı sanat dallarıyla arasında bulunan bezeme ve tasarım unsurları ile karşılaştırılarak eserleri ortaya çıkartmaktır. Balıkesir ilinde yer alan bu kütüphanenin bu çalışma ile incelenmesi nihâi hedef olarak belirlenmiştir. Bu kapsamda makalenin giriş bölümünde Cilt Sanatına ait bilgiler verilmiş ardından Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi hakkında bilgi verilmiştir. Kütüphanede toplam 2750 adet yazma eser olup, bu eserlerden 16 tanesi incelenmiş ve makalede sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi, Cilt, Selçuklu

ABSTRACT

***Examples of Book Bindings in the Style of Seljuk And Beyliks
in the Library of Balıkesir Mutasarrıf Omar Ali Bey***

This study has been written about examination and evaluation of written works belonging to the Seljuk and Principalities Periods in Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Library. The aim of this study is to reveal the works by comparing them with the decoration and design elements in the library. The study of this library in the province of Balıkesir was determined as the ultimate goal. In this context, information about Cilt Art was given in the introduction part of the article and then information was given about the library of Mutasarrıf Ömer Ali Bey. There are 2750 written works in the library and 16 of these works have been taken into consideration and presented in the article.

Keywords: Mutasarrıf Ömer Ali Bey Library, Cilt, Selçuklu

Giriş

1923 senesinde Karesi şehri kurulmuş ve kurulmuş olan bu şehre 1926 senesinde Balıkesir ismi verilmiştir. Balıkesir'de yer alan Mutasarrıf Ömer Ali

Bey Yazma Eser Kütüphanesi Selçuklu ve Beylikler Dönemine ait eserleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu döneme ait 16 farklı eser incelenmiş ve makale kapsamında sunulmuştur.

Cilt kavramı Arapça kökenlidir ve deri manasına gelmektedir¹. Koruma ve süsleme amacı ile üretilen kaplar genel olarak deri malzemelerden üretildiğinden dolayı “cilt” adını almışlardır². Ciltleri üreten kişilere; “mücellid”, üretilen ciltlere ise “teclid” adı verilmiştir. Eski dönemlerden kalma yazı ve kitapların bir arada tutulması ve çevresel faktörlerden korunabilmesi için deri, bez, mukavva ve bazı kağıtlardan faydalanılarak ciltler oluşturulmuştur³.

Cilt; sertâb, arka kapak, şiraze, sırt, zencirek, köşebend, salbek, dudak, ön kapak ve miklebeten oluşmaktadır. Kitabın dış yüzeyini korumak amacıyla yapılan üst ve alt bölümlerini örten kısımları kapak olarak adlandırılmaktadır⁴. Bu kapaklardan her birine “deffe” adı verilmektedir⁵. Eski el yazması eserler bugünkü kitapların aksine sağ taraftan açılmaktadır. Üst tarafta kalan “üst kab”, alt tarafta kalan “alt kab” adını almaktadır⁶. Alt kapağın devamı “sertâb” a bağlı haldedir⁷. Kitabın sayfalarını korumak ile görevli olan “mikleb” ön kapak ve kitap arasında bulunur⁸. Miklebin uç kısmı üç köşeden oluşmaktadır. Klasik ciltlerde miklebe de kapaklar kadar özen gösterilmiştir.

Sertâb alt kapak ve miklebe arasında bulunur. Kitabın ön bölümünü korumak için yapılmıştır. İlk dönemlerde çok fazla tezyinatlı oluşturulmayan sertâblar sonraki dönemlerde daha zengin süslemeler ile bezenmiştir⁹. Ayrıca bu bölüm miklebe hareket olanağı da vermektedir¹⁰.

Sırt bölümü kitabın alt ve üst kapaklarını birbirine bağlamaktadır. Sırtta herhangi bir yazı bulunmaz¹¹. Türk ve Selçuklu dönemi ciltlerinde sırt kısmı daima düzdür¹². Kapaklar ve sırt arasında, kapakların rahat bir şekilde açılması için bırakılmış olan boşluk “muhat payı”, sertâb ve miklebe ile kapaklar arasındaki boşluk “dudak” olarak adlandırılmaktadır¹³. Şiraze sözlük anlamında “kitabın yapraklarını düzenli bir şekilde tutan bağ, örgü” olarak belirtilmiştir. Bu örgünün dikiminde kullanılan ipliğin uç kısımları bilinçli bir şekilde uzun bırakılır

¹ Tanındı, Zeren, *Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s.7.

² Esiner Özen, Mine, *Türk Cilt Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara,1998, s.9.

³ Esiner Özen, *Türk Cilt Sanatı*, s.11.

⁴ Esiner Özen, *Türk Cilt Sanatı*, s.36.

⁵ Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2001, s.171.

⁶ Derman, Uğur, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Ders Notları*, İstanbul, 2005, s.7.

⁷ Özönder, Hasan, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü*, Konya, 2003, s.132.

⁸ Arıtan, Ahmet Saim, “Anadolu Selçuklu Cilt San’atının Özellikleri”, *II. Milli Selçuklu Kültür Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya, 1993, s.554.

⁹ Arıtan, Ahmet Saim, “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 7(2002): 933-943.

¹⁰ Binark, İsmet, “Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt San’atı”, *Türk Kültürü Dergisi*, Ankara, 36(1965): 101-112.

¹¹ Esiner Özen, *Türk Cilt Sanatı*, s.5.

¹² Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”, s.935.

¹³ Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt San’atının Özellikleri”, s.554.

buna da “kanat” adı verilir¹⁴. Şems, Arap dilinde güneş anlamına gelmektedir. Şemse, eski kitapların cilt bölümlerinde kapakların üzerine yapılmış güneş motifidir. Şemseler XV. Asır Osmanlı ve Anadolu Selçukluları’nda genel olarak dilimli, yuvarlak ve nadiren de beyzîdir. Şemse sağ kapağın dışında miklebe, iç kapaklara da yapılmıştır¹⁵. Şemse bazı eserlerde kapağın tamamını örtmektedir. Şemsenin iki ucunda bulunan uzantı biçimindeki süslemelere “salbek” adı verilmektedir¹⁶. Salbekler şemseyle ayrı olabileceği gibi bitişik olması da mümkündür. Genellikle Anadolu Selçuklu Devleti’nin son dönemlerinde, erken Osmanlı ve Beylikler dönemlerinde yuvarlak şemseden ovale geçiş aşamasında kullanılmıştır¹⁷.

Köşebentler zencireklerle bitişik bir şekilde cilt kapağının dört köşesinde bulunan süslemelerdir. Köşe bağı, köşe çiçeği gibi anlamlara gelmektedir. Genellikle tezyîni özelliklere sahiptir, bazı zamanlarda düz cetvel çekilmiştir¹⁸.

BALIKESİR MUTASARRIF ÖMER ALİ BEY YAZMA ESER KÜTÜPHANESİ

Balıkesir’de yer alan Mutasarrıf Ömer Ali Bey Yazma Eser Kütüphanesi Osmanlı Devleti’nin padişahlarından olan II. Abdülhamit Han’ın onayı ile 1901 yılında “Hamidiye Kütüphanesi” olarak kurulmuştur. Kendine ait bir hizmet binası oluşturulup taşınana kadar geçici bir süreyle Balıkesir İl Halk Kütüphanesinde hizmet vermeye devam etmiştir¹⁹.

Balıkesir Valiliği 2015 senesinde binayı restore etmiş, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı binanın denetimini yapmış ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı İstanbul Bölge Müdürlüğü’ne bağlı olarak oluşturulan Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi hizmete açılmıştır²⁰.

Örnekler

Örnek Nu:1	Envanter Nu: 679	Resim Nu: 1
Eserin Adı: Mesabihu’s-Sünne		
Dil: Arapça	Konusu: Hadis	Ketebes (Tarihi): 760/1359
Ölçüler	Cilt ve Kâğıt: 255x170mm	Yazı Ölçüsü: 175x110mm
Müellifi: el-Hüseyn b.Mes’ud el-Bagavi (436-510/1044-1117)		
Yazı: Talik	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 289		

¹⁴ Özönder, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü*, Konya, 2003, s.187.

¹⁵ Esiner Özen, Mine, “Klasik Cilt Sanatımızın Bazı Özellikleri”, *Antika*, İstanbul, 25(1987): 4-7.

¹⁶ Esiner Özen, Mine, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul, 1985, s.60.

¹⁷ Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”, s.936.

¹⁸ Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”, s.935.

¹⁹Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “*Ömer Ali Bey Kütüphanesi Tarihçesi*”, <http://www.omerlibey.yek.gov.tr/#>, (et.20.05.2018).

²⁰ Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “*Ömer Ali Bey Kütüphanesi Tarihçesi*”, <http://www.omerlibey.yek.gov.tr/#>, (et.20.05.2018).

Bugünkü Durumu: Arka kapak, ön kapağa kıyasla biraz daha yıpranmıştır ve soyulmalar görülmektedir. Ciltte, sertâb ve mikleb mevcut değildir. Ön ve arka kapak farklı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, 4 mm genişliğinde düz cetveller şeklindedir. Kapak köşebentleri bulunmamaktadır.

Ön kapak şemsesi, 50 mm çapında 22 dilimli oval şemse tarzında ve salbeksizdir. Şemse zemini rumi tepelik ve bulut motifleriyle tezyin edilmiştir. Kapak etrafı üç sıra cetvelle çevrenmiştir. Arka kapak şemsesi, 50 mm çapında mekik şemse tarzında ve salbeklidir. İki sıra halinde düz kontur ile çevrenmiş olup, ince sarmal 35 mm kalınlığında zencirek motifleriyle şemse zemininin etrafına bir bordür oluşturulmuştur. Şemse zemini dal harfinin ağızları birbirine geçecek şekilde düzenlenmiştir. Bu motiflerden bazıları altın ile renklendirilmiştir.

Salbeklerin, şemse ile arasında ki bağ, zencirek motifleriyle bağlanmış ve altınla süslenmiştir.

Resim:1, Örnek1, Mesabihu's-Sünne, 760/1359, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK,679, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: 760/1359 tarihli eserin cildi; çağdaşı olduğunu düşündüğümüz Sivas Ziya Bey Kütüphanesi'nde bulunan ve aynı ismi taşıyan cildin ön kapakları birbiriyle benzerlik göstermektedir. Arka kapağı ise yine aynı kütüphanede yer alan Sifau'l-Fuad ve Rahatu'l İnsan eseriyle benzerlik göstermektedir. Amasya II. Bayezid İl halk Kütüphanesi'ndeki 14.yüzyıla tarihlenen 05 Ba 135 94 numaralı örnekle ve Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi'ndeki Hızanetü'l-Fıkıh 95 adlı eserlerle olan benzerliğinden dolayı cildi 13- 14.yüzyıl ciltleri içinde değerlendirebiliriz.

Örnek Nu: 2	Envanter Nu: 890	Resim Nu: 2
Eserin Adı: Uddetü's-Sabirin ve Zahîrüt'ş-Şakirin		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebesı (Tarihi): 816/1412
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 175x145mm	Yazı Ölçüsü: 150x105mm
Müellifi: İbn Kayyim el-Cevzîye Muhammed b. Ebî Bekr (691-751/1292-1350)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 310		

Bugünkü Durumu: Eser yıpranmış durumda olup sertâbtan tamamen ayrılmıştır ve ipe bağlı tutulmaktadır. Ön ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri 13 mm kalınlığında “çok geniş örgülü”²¹ tarzındadır.

Kapak köşebentleri üçgen formdadır. İçleri, 3 adet dairesel motifle tezyin edilmiştir.

Kapak şemseleri, 55 mm çapında yuvarlak tarzdadır. Şemse dıştan küçük dilimlerle ve tığlarla çevrili olup içi; iç içe geçmiş iki üçgenin oluşturduğu altıgen bir motif ve motifin içi ise altın kakma süslemelerle tezyin edilmiştir. Altıgenin içi ve üçgenlerin oluşturduğu motifin dışında kalan kısım ise gülçelerle süslenmiştir.

Resim:2 Örnek2, Uddetü's-Sabirin ve Zahîrüt'ş-Şakirin, 816 /1412, Balikesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 890, Ön ve Arka Kapak.

²¹ Artan, Ahmet Saim, “Anadolu Selçuklu Ve Bu Üslubu Taşıyan Ciltlerde Zencirek Tipolojisi Denemesi”, *İSTEM*, Konya, 1(2003):84.

Değerlendirme: 816/1412 tarihli eserin cildi, süslemeleri, yuvarlak şemse tarzları ve şemse içi kullanılan motifleri (6 kollu yıldızla tezyin edilmesini değerlendirdiğimizde) bize eserin, üzerindeki ketebe tarihinden daha erken bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla cilt en geç 14. yüzyıl sonlarının özelliklerini taşımaktadır.

Örnek Nu: 3	Envanter Nu: 751	Resim Nu: 3
Eserin Adı: Meşariku'l-envaru'l-Nebeviyye min sıhahi'l-ahbari'l-Mustafaviyye		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebesini (Tarihi): 821/1418
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 175x145mm	Yazı Ölçüsü: 150x105mm
Müellifi: Radieddin el-Hasan b. Muhammed es-Sâgâni (577-650/1181-1252)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 126		

Bugünkü Durumu: Eserin dışı kağıtla kaplanmış olup yer yer yırtılmalar görülmektedir. Miklebtteki kaplamadan dolayı üzerindeki motifi tam olarak görmek mümkün değildir. Eserde kurt yenikleri mevcuttur. Ön kapak ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, 10 mm genişliğinde “ters ve düz post-samarrâli”²² tarzındadır.

Kapak köşebentleri, üçgen formda olup, içlerinde birer adet gülçe motifi bulunmaktadır.

Kapak şemseleri, 50 mm çapında dilimli yuvarlak tarzdadır. Şemsenin dışını saran halka ise 3 mm genişliğindedir. Şemsenin etrafı 12 adet yarım daire ve 6 adet tığ ile çevrilmiştir. Şemsenin etrafındaki dairelerin içleri de tamamen gülçeleri andıran geometrik tasarımla tezyin edilmiş olup, aynı şekilde şemse içleri de helezonu andıran geometrik tasarımlarla süslenmiştir.

Sertâb zencireği 80 mm kalınlığında düz formdadır.

Mikleb, zencirekleri kısa ve uzun şeritli geçmeli formdadır. Fakat miklebe üzerindeki şemse motifinin üzeri kaplanmış durumda olduğu için tezyini tam olarak bilinmemektedir. Tahminen yarım daire formunda bir şemse ve içi yıldız formunda tezyin edilmiştir. Kapak içleri kâğıt kaplı olup, miklebe içi ebru kağıtla kaplanmıştır.

²² Arıtan, “Anadolu Selçuklu Ve Bu Üslubu Taşıyan Ciltlerde Zencirek Tipolojisi Denemesi”, s.84.

Resim:3Örnek3, Meşariku'l-envaru'l-Nebeviyye min sıhahi'l-ahbari'l-Mustafaviyye 821/1418, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK,751, Ön Kapak, Arka Kapak, Mikleb.

Değerlendirme: 821/1418 tarihli eserin cildini; ana karakteri, dilimli yuvarlak şemselerin gelişimine, altın noktaların olmayışını ve Amasya İl Halk Kütüphanesi yazma: 267'da kayıtlı olan Musaffa Şerhu'l Manzûm ile olan benzerliğini de dikkate alarak 13.yy sonu 14.yy başlarına tarihlendiriyoruz. Kapağın ortasında yer alan çarkıfelek motifi açısından da cildin 13.yüzyıla tarihlendirilmesi mümkündür.

Örnek Nu: 4	Envanter Nu: 485	Resim Nu: 4
Eserin Adı: et-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ ve Ahvali'l-Ahire		
Dil: Arapça	Konusu: Tefsir	Ketebesı (Tarihi): 825/1421
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 175x125mm	Yazı Ölçüsü: 135x106mm
Müellifi: Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (v. 671/1273)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 197		

Bugünkü Durumu : Cilt oldukça yıpranmış durumdadır. Yer yer yırtılmalar gözükmele birlikte sırt bölümünde üstten ve alttan kopmalar oluşmuştur. Sertâb ve mikleb mevcut durumdadır. Ön kapak ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, 60 mm genişliğinde, geniş sarmalıdır.

Kapak köşebentleri, üçgen tarzdadır. İçleri, 3 adet X (çarpı) şeklinde motif ve altın kakma noktalarla tezyin edilmiştir.

Kapak şemseleri, 55 mm çapında yuvarlak tarzdadır. İçleri, aralarında altın

kakma noktalar ve gülçeler bulunan 6 kollu yıldızdan türeyen geometrik tasarımla tezyin edilmiştir. Şemselerin etrafı 2 mm genişliğinde sade cetvel, 6 adet altın kakma ve soğuk tığlarla çevrilidir.

Sertâb zencirekleri 10 mm çapında olup kapaklarla aynı zemini taşır, aralarında altın kakma noktalarının bulunduğu “kısa ve uzun şeritli geçmeli”²³ zencirekle tezyin edilmiştir.

Mikleb zencirekleri ve şemsesi kapaklarla aynıdır, gülçelerle tam zemin müzeyyendir. Kapak içleri kâğıt kaplıdır.

Resim4: Örnek4, et-Tezkire bi Ahvâli'l-Mevtâ ve Ahvali'l-Ahire, 825/1421, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 485, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: 825/1421 tarihli eserin cildi; her ne kadar 15. yüzyıla kayıtlı olsa da kullanılan bezeme üslubu 13-14.yy özellikleri yansıtır. Kapaklarda kullanılan dairesel biçimli şemse, altı kollu yıldızlar ve iç kapaktaki bitkisel bezeme 13-14.yüzyıl özelliğini taşımaktadır.

İ
S
T
E
M
32/2018

Örnek Nu: 5	Envanter Nu: 502/1	Resim Nu: 5
Eserin Adı: Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâcîye		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebesini (Tarihi): 840/1437
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 180x126mm	Yazı Ölçüsü: 117x97mm
Müellifi: Ahmed b. Mahmûd Sîvâsî(öl. 803/1401)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 197		

Bugünkü Durumu: Ciltte çok fazla yıpranma görülmemekle birlikte sırt ayrılmış durumda ve mikleb bulunmamaktadır. Ön ve arka kapak farklı tarzlarda yapılmıştır.

²³ Arıtan, “Anadolu Selçuklu Ve Bu Üslubu Taşıyan Ciltlerde Zencirek Tipolojisi Denemesi”, s.84.

Kapak zencirekleri, 10 mm genişliğinde kısa ve uzun şeritli geçmeli tarzda yapılmıştır.

Kapak köşebentleri, üç şerit ve birleşimlerinde dairesel bir motiften meydana gelmektedir.

Ön kapak şemsesi yuvarlak tarzda, 55 mm çapında ve şemsenin çevresini 5 mm kalınlığında bir bordür çevrelemektedir. İçi, çiçek tarzında bir motif ve etrafı halkalarla tezyin edilmiştir. Arka kapak şemsesi yuvarlak tarzda, 55 mm

Resim 5: Örnek5, Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciye, 840/1437, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK,502/1, Ön ve Arka Kapak.

çapındadır. İçi, 9 parçaya bölünmüş kare bir formu andırmakla birlikte bu parçaların içleri X motifiyle tezyin edilmiştir. Kapak içleri kâğıt ve bez ile kaplanmıştır.

Değerlendirme: 840/1437 tarihli eserin cildi; diğer yazma eserler kütüphanelerindeki eserlerle karşılaştırmış fakat bir benzerine rastlanılamamıştır. Cildin tezyin üslubuna bakıldığında taşra üslubunda yapıldığı ön görülmektedir.

Örnek Nu: 6	Envanter Nu: 1110	Resim Nu: 6
Eserin Adı: Dav'u'l-Misbâh		
Dil: Arapça	Konusu: Afro-Asyatik Diller Sami Dilleri	Ketebesini (Tarihi): 852/1147
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 255x172mm	Yazı Ölçüsü: 172x95mm
Müellifi: Muhammed b. Muhammed el-Esfarâyînî (670-747/1271-1346)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 197		

Bugünkü Durumu: Eser çok fazla hasar görmüş, ipe bağlanmak suretiyle muhafaza edilmektedir. Üzerinde yırtılmalar ve kurt yenikleri görülmektedir. Cilt kapakları katmanlara ayrılmış durumdadır. Ön kapak ve arka kapak aynı tarz-

dadır.

Kapak zencirekleri, 10 mm genişliğinde "içi tepelikli, dilimli kartuşların yan yana gelmesiyle"²⁴ oluşturulmuştur.

Kapak köşebentleri, üçgen formdadır. İçleri ve şeridin dış kısmı tığlarla tezyin edilmiştir.

Kapak şemseleri, 45 mm çapında düz oval şemse tarzındadır. İçleri, tığlarla tezyin edilmiş ve şemsenin çevresi de aynı şekilde yarım daire formunda tığlarla çevrelenmiştir.

Resim6: Örnek6, Dav'u'l-Misbâh, 852/1447, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 1110, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: 852/1447 tarihli eserin cildi; şemse tarzı ve sarmal, geçmeli zencirek kullanımı ile Selçuklu cilt geleneğini andırır. 15. yüzyılda Selçuklu cilt geleneğinin devam ettirildiğini göstermektedir.

İ
S
T
E
M
32/2018

Örnek Nu: 7	Envanter Nu: 828	Resim Nu: 7
Eserin Adı: İhya'u Ulûmi'd-Dîn		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebesini (Tarihi): 866/1461
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 260x165mm	Yazı Ölçüsü: 200x128mm
Müellifi: Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (450-505/1058-1111)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 197		

²⁴ Arntan, "Anadolu Selçuklu Ve Bu Üslubu Taşıyan Ciltlerde Zencirek Tipolojisi Denemesi", s.85.

Bugünkü Durumu : Eser yıpranmış durumdadır. Kapaklardan biri neredeyse kopmak üzeredir. Eser üzerinde yırtılmalar ve kurt yenikleri mevcuttur. Ön ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, çift sıra halinde yapılmıştır en dışta ki zencirek 14 mm kalınlığında ters ve düz post-samarrâli tarzında olup içteki ise, 10 mm kalınlığında muhtelif geometrik geçmeli tarzdadır.

Kapak köşebentleri, üçgen formda yaldızlı küçük fırfırlı motifler ile süslenmiştir.

Kapak şemseleri, 46 mm çapında dilimli oval ve salbeklidir. Şemseler çift sıra altınla tahrirlenmiş ve bu bordürler 2 mm genişliğindedir. İçleri, geometrik geçmelerle ve altın tığlarla tezyin edilmiştir. Salbekler yine altınlı tepelik formundadır.

Resim7: Örnek7, İhya'u Ulûmi'd-Dîn , 866/1461, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 828, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme : 866/1461 tarihli eserin cildi; altın tahrir ve nebati tezyinatının kullanılması bakımından Süleymaniye YEK, Şehzade Mehmet Koleksiyonunda yer alan Fetâvâ'l -Velvâliye eseriyle benzerlik göstermektedir. Eser 14.yüzyılın ikinci yarısı ve 15.yüzyılın ilk yarısına tarihlenebilir.

Örnek Nu: 8	Envanter Nu: 820	Resim Nu: 8
Eserin Adı: Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Nehreyn		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebesı (Tarihi): 866/1461
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 270x185mm	Yazı Ölçüsü: 210x130mm
Müellifi: Feriştahoğlu Abdüllatif b. Abdel'azîz Tîrevî (öl. 797/1395)		

Yazı: Nesih	İnceleme 06.12.2017	Tarihi:	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 205			

Bugünkü Durumu: Eser yıpranmış durumda olup sertâbın büyük bir kısmı kopmuştur ve yer yer kurt yenikleri görülmektedir. Mikleb bulunmamaktadır. Ön ve arka kapak farklı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencireleri, ön kapakta 70 mm genişliğinde sarmal zencirek arka kapakta ise 100 mm genişliğinde ters-düz şekilde yerleştirilmiş tepelikli zencirek mevcuttur.

Kapak köşebentleri ön kapakta görülmemekle birlikte arka kapakta üçgen formda ve içleri yıldızlı küçük motiflerle süslenmiştir.

Ön kapak şemsesi, 35 mm çapındadır. İç içe iki daireden oluşmaktadır. İç dairenin çapı 25 mm'dir. Şemsenin içi 12 adet yarım daire formuyla tezyin edilmiş ve dış halkasının etrafı 27 adet küçük daire ve üzerlerinde tığlarla süslenmiştir.

Arka kapak şemsesi, 55 mm çapında 110 mm uzunluğunda mekik şemse tarzında ve salbeklidir. Şemsenin etrafı tek sıra altınla tahrirlenmiştir. İç halka da ise yine altınla sarmal zencirek motifi uygulanmıştır. Şemse uçlarındaki orta bağ ve salbekleri yine altınla süslenmiştir. Salbekler tepelik formundadır.

Resim8: Örnek8, Şerhu Mecma'î'l-Bahreyn ve Mülteka'n-Nehreyn, 878/1474, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK,820, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: 878/1474 tarihli eserin cildinin ön kapağı; Ayasofya Kütüphanesi'ndeki 14.yüzyıla tarihlenen Mesâliku'l-Ebsâr fi Memâlikî'l-Emsâr C.25 eserinin arka kapağıyla benzerlik göstermektedir. Kataloğumuzda bulunan bu eserin arka kapak şemsesinin altın tahrirle çevrelenmesinden dolayı; eseri, 14.yüzyılın ikinci yarısı ve 15.yüzyıl son çeyreğine tarihlendirebiliriz.

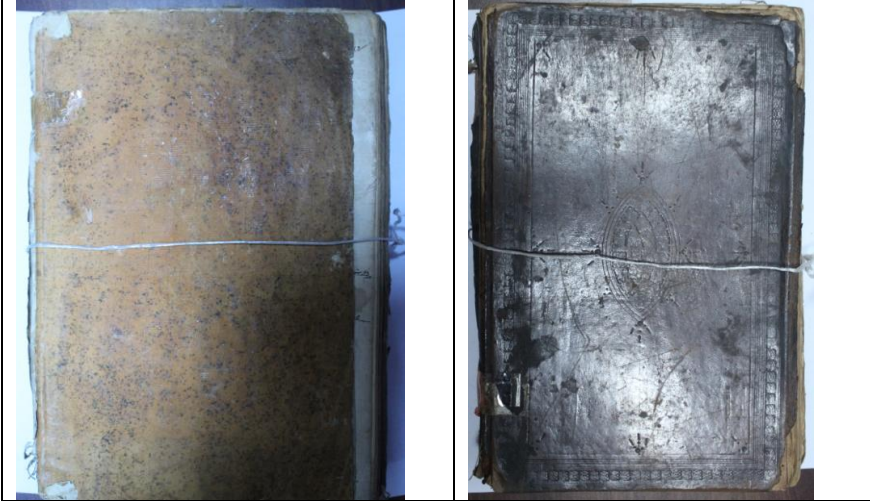

Örnek Nu: 9	Envanter Nu: 1187	Resim Nu: 9
Eserin Adı: Hulâsatu'l-Fetava		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebes (Tarihi): -
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 175x145mm	Yazı Ölçüsü: 150x105mm
Müellifi: Tâhir b. Ahmed el-Buhârî (482-542/1090-1147)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 221		

Bugünkü Durumu: Eser yıpranmış durumda olup, ön kapak kopmuştur. Bu nedenle kapakların süslemelerinin aynı olup olmadığı hakkında herhangi bir bilgimiz yoktur.

Kapak zencireği, 60 mm genişliğinde iç içe geçmiş iki motifle oluşturulmuştur.

Kapak köşebendi, bir gülçe etrafında 3 adet kakma ve ucunda ise tığ motifiyle oluşturulmuştur. Kapak şemsesi, 78 mm çapında mekik şemde tarzındadır. İçinde, iki motifin birbirine geçmesiyle oluşturulmuş bir süsleme hakimdir. Şemsenin etrafını iki oval halka çevrelemekte olup halkalar arasında 2 mm genişlik mevcuttur. Şemsenin dışında ise kakma ve tığlarla oluşturulmuş süslemeler hakimdir.

Resim9: Örnek9, Hulâsatu'l-Fetava, 15.yy.'ın ilk yarısı, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi, 1187, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: Ketebes kütüphane tarafından belirlenemeyen bu cild; Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan Tabakâtü Fukahâi's-şâfiyye eseri ile tezminat bakımından benzetilmesi mümkündür. Kapak içi şemseli olduğundan dolayı cildin; 14.yüzyılın sonları 15.yüzyılın başlarına tarihlendirilmesi mümkündür.

Örnek Nu: 10	Envanter Nu: 44	Resim Nu: 10
Eserin Adı: İmtihânü'l-Ezkiyâ		
Dil: Arapça	Konusu: Afro-Asyatik Diller, Sami Dilleri	Ketebesı (Tarihi): 1056/1646
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 196x120mm	Yazı Ölçüsü: 145x66mm
Müellifi: Birgili Mehmed b. Pir Ali (929-981/1513-1573)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): Kütüphane tarafından tespit edilmedi.		

Bugünkü Durumu: Oldukça yıpranmış durumda olan cildin arka kapağı tamamen soyulmuş durumda olup cildin tamire ihtiyacı vardır. Ön ve arka kapak farklı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri ve köşebentleri görünür durumda değildir.

Ön kapak şemsesi, 54 mm çapında düz yuvarlak olup, şemsenin etrafı 3 mm kalınlığında bir halkayla çevrelenmiştir. Dairenin dışında eşit aralıklarla 8 adet (..) çintemaniler yapılmıştır. Şemse zemini girift örgülüdür ve altın kakmalar mevcuttur.

Arka kapak şemsesi, 38 mm çapında dilimli oval şemse formunda olup salbeksizdir. Şemse içleri saz üslubunda seyrek şekilde süslenecek tezyin edilmiştir.

Resim10: Örnek10,İmtihânü'l -ezkiyâ, 1056/1646, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 44, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: 1056/1646 tarihli eserin cildinin arka kapağında bulunan şemse motifi soğuk baskı tekniği ile yapılmış olup, saz üslubunda tezyin edilmiştir. Cildin arka kapağı, Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'nde bulunan yazmalar: 05 Ba 43nolu eserin ön kapağı ile benzer özellikler taşımaktadır. Bu

sebeple cildi 16.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirebiliriz.

Örnek Nu: 11	Envanter Nu: 894	Resim Nu: 11
Eserin Adı: Şir'âtü'l-İslâm		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebesı (Tarihi): 1060/1650
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 180x126mm	Yazı Ölçüsü: 135x85mm
Müellifi: İmâm-zâde eş-Sargı Muhammed b. Ebî Bekr (491-573/1098-1177)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 85		

Bugünkü Durumu: Eser yıpranmış durumda olup ipe bağlanmak suretiyle muhafaza edilmektedir. Mikleb kısmı kopmak üzeredir ve cilt üzerinde de yırtılmalar görülmektedir. Ön ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, 60 mm genişliğinde muhtelif geometrik geçmelidir.

Kapak köşebentleri, üçgen formdadır. İçleri, 3 adet altın kakma ile süslenmiştir.

Kapak şemseleri, 45 mm çapında yuvarlak formdadır. İçleri, 7 adet altıgen formda oluşturulmuş geometrik motif ve içlerinde altın kakmaların yer aldığı bir tezyinatla bezenmiştir. Şemselerin etrafında üçer adet yarım daireden oluşan ve üzerlerinde tığların olduğu motifler görülmektedir.

Mikleb kısmındaki zencirek ve köşebentler kapaktakilerle aynı olup, şemsesi ise 4 adet tepeliğinin bir araya gelmesiyle tezyin edilmiş ve etrafı tığlarla çevrilmiştir.

Resim 11: Örnek11,Şir'âtü'l-İslâm, 1060/1650, Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 894, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: 1060/1650 tarihli eserin cildi; diğer yazma eser kütüphanelerdeki benzerleriyle karşılaştırıldığında ana karakterinin yanında oldukça sade olan ve ciltte altın kakmaların az bulunuşundan yola çıkarak eserin en geç 13.yüzyılın 2.yarisına dâhil olabileceği kanaatindeyiz.

Bugünkü Durumu: Eser yıpranmış durumda olup, sertâb kısmından ayrıl-

Örnek Nu: 12	Envanter Nu: 807	Resim Nu: 12
Eserin Adı: Şerhu'l-Fera'izi's-Siraciyye		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebesı (Tarihi): 1106/1695
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 205x145mm	Yazı Ölçüsü: 138x80mm
Müellifi: Şemse'd-Dîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî (690/1291'de sağ)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme Rengi: Kah-verengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 117		

mıştır. Ön ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, 80 mm genişliğinde muhtelif geometrik geçmeli tarzdadır fakat zencirekler kapağın tamamında gözlenememektedir.

Kapak köşebentleri mevcut değildir.

Kapak şemseleri, 38 mm çapında mekik şemse tarzındadır. Etrafı yarım ay şeklinde tığlarla çevrelenmiş ve içi geometrik motiflerle tezyin edilmiştir.

İ
S
T
E
M
32/2018

Resim12: Örnek12, Şerhu'l-Fera'izi's-Siraciyye, 1106 /1695, Balıkesir Mu-tasarırf Ömer Ali Bey YEK,897, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: 1106 /1695 tarihli eserin cildi; kataloğumuzda yer alan 9 nolu eserle benzerlik göstermektedir. Bu sebeple 14.yüzyılın sonları, 15.yüzyılın başlarına tarihlendirilmesi mümkündür.

Örnek Nu: 13	Envanter Nu: 204	Resim Nu: 13
Eserin Adı: Envaru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil		
Dil: Arapça	Konusu: Arap- Talik	Ketebesı (Tarihi): 1126/1714
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 195x129mm	Yazı Ölçüsü: 140x65mm
Müellifi: Abdullah b. Ömer el-Kadi el-Beyzavi (685 H./ 1286 M.)		
Yazı: Arap- Talik	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Deridir
Varak (Yaprak Sayısı): 9		

Bugünkü Durumu: Cilt oldukça yıpranmış durumdadır. Üzerinde yer yer yırtılmalar görülmektedir. Arka kapak muhdestir. Sırt ve sertâb kısmı tamamen soyulmuştur. Ön ve arka kapak farklı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, 10 mm genişliğinde kare karakterli geniş bordür şeklindedir. Kapak köşebentleri, üçgen formdadır. Ön kapak şemsesi, 5 mm çapında yuvarlak tarzdadır. Şemseyi çevreleyen halka ise 2 mm genişliğindedir. İçi, iç içe geçmiş üçgenlerden oluşan yarım daire formları gözlemlenmekte olup, şemsenin merkezinde altıgen bir motif yer almaktadır. Arka kapak, 40 mm çapında olup, geometrik geçmeli bir motif tezyin edilmiştir. Sertâb kısmı tamamen soyulduğu için herhangi bir süsleme görülmemektedir.

Mikleb zencirekleri kapaklarla aynı olup, şemsesi 70 mm çapında iki tane üçgenin birbirine geçmesiyle oluşturulmuş geometrik tezyin ile süslenmiştir. Etrafında 4 adet tığ ve bir tepelik mevcuttur. Kapak içleri kâğıt kaplıdır.

Resim 13: Örnek13, Envaru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil, 1126/1714, Balikesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 204, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: Ketebe tarihi 1126/1714 olan cilt; tezyinatına göre değerlendirildiğinde Anadolu Selçuklu özelliğini taşımaktadır. Muhtemelen cilt muhdestir.

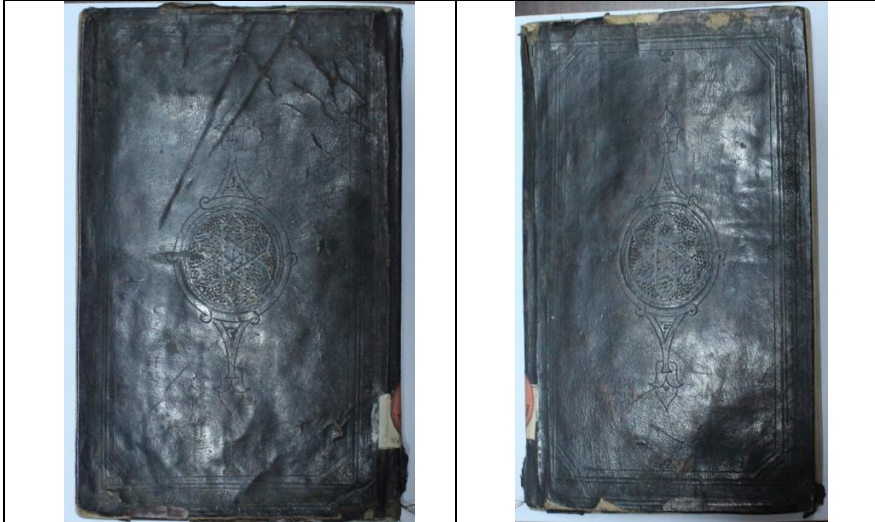
Örnek Nu: 14	Envanter Nu: 696	Resim Nu: 14
Eserin Adı: el-Misbâh		
Dil: Arapça	Konusu: Retorik ve edebi eser koleksiyonları	Ketebes (Tarihi): -
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 265x175mm	Yazı Ölçüsü: 220x125mm
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): 157		

Bugünkü Durumu: Eserin sonu eksiktir.

Cildin ön ve arka kapakları iyi durumda olup köşelerinden ufak hasarlar görmüştür fakat sertâb ve miklebi mevcut değildir. Ön kapak ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır.

Kapak zencirekleri, 70 mm genişliğinde ters ve düz post-samarrâli şeklindedir. Kapak köşebentleri üçgen formdadır. İçleri, 3 adet dairesel formda motif ve altın kakma noktalarla tezyin edilmiştir. Kapak şemseleri, 65 mm çapında yuvarlaktan ovale geçiş hazırlıklı tarzdadır. İçleri, aralarında altın kakma noktalar ve gülçeler bulunan 6 kollu yıldızdan türeyen geometrik tasarımla tezyin edilmiştir. Salbekler 50 mm uzunluğunda şemseden üçgen formda uzanmakta ve uçları tepeliklidir, belirli yerlerinde altın kakmalar yer almaktadır. Kapak içleri kâğıt kaplıdır.

İ
S
T
E
M
32/2018

Resim 14: Örnek14, El-Misbâh, .../..., Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 696, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: Kütüphane tarafından ketebesini tespit edilemeyen cildin, yuvarlaklardan ovale geçiş örneği olan şemsesi göz önüne alındığında; şemse zeminin ve köşebentlerinin altın kakmalarla tam zemin olarak doldurulmasından yola çıkarak eserimizi 14.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirebiliriz.

Örnek Nu: 15	Envanter Nu: 452	Resim Nu: 15
Eserin Adı: el- Vâfiye fi Şerhi'l-Kâfiye		
Dil: Arapça	Konusu: Afro-Asyatikdiller, Sami dilleri	Ketebesini (Tarihi): -
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 170x113mm	Yazı Ölçüsü: 115x60mm
Müellifi: el-Hasan b. Muhammed el- Esterâbâdi (645-715 / 1247-1315)		
Yazı: Arap-Talîk	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyân
Varak (Yaprak Sayısı): 214		

Bugünkü Durumu: Ciltte çok fazla bir yıpranma söz konusu değildir. Ön ve arka kapak aynı tarzda yapılmıştır. Kapak zencirekleri, 50 mm genişliğinde düz bordür tarzındadır. Kapak köşebentleri üçgen formdadır.

Kapak şemseleri, 70 mm çapında yuvarlaklardan ovale geçiş hazırlıklı tarzdadır. İçleri 4 kollu yıldızdan türeyen geometrik motiflerle ve üçerli kakmalarla tezyin edilmiştir. Şemsenin etrafı 6 adet tıgla çevrilmiştir. Şemsenin iki ucundan tepelik formunda 25 mm uzunluğunda salbekler görülmektedir. Salbekler şemseye üçgen formda oluşturulmuş motifle bağlanmıştır.

Resim15: Örnek15, el- Vâfiye fi Şerhi'l-Kâfiye, .../..., Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK, 452, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: Kütüphane tarafından ketebesini tespit edilemeyen cildin di-

ğer kütüphanelerdeki eserlerle karşılaştırması yapıldığında gerek salbek gerekse şemse üzerindeki kakmalardan yola çıkarak eseri 13.yüzyıl başları ve 14.yüzyıl ilk çeyreğine kadar tarihlendirilmek mümkündür.

Örnek Nu: 16	Envanter Nu: 681	Resim Nu: 16
Eserin Adı: Hakâ'iku'l-Manzûme		
Dil: Arapça	Konusu: İslam	Ketebes (Tarihi): -
Ölçüler:	Cilt ve Kâğıt: 235x160mm	Yazı Ölçüsü: 190x100mm
Müellifi:Mahmûd b. Muhammed el-İfsincî (627-671/1230-1272)		
Yazı: Nesih	İnceleme Tarihi: 06.12.2017	Malzeme ve Rengi: Kahverengi Sahtiyan
Varak (Yaprak Sayısı): Kütüphane tarafından tespit edilmedi		

Bugünkü Durumu: Cildin bazı yerlerinde yırtılmalarla birlikte cilt üzerinde bombeler de görülmektedir. Mikleb bulunmamaktadır. Ön ve arka kapak şemse tarzları aynı olmasına rağmen tezyinleri farklıdır.

Kapak zencirekleri, 10 mm kalınlığında ince ve geniş sarmallı bordür şeklindedir.Kapak köşebentleri xxx ile oluşturulan üçgen tarzında yapılmıştır.

Ön kapak şemsesi, 100 mm uzunluğunda 65 mm çapında mekik şemse tarzındadır. Mekik şemsenin içine iki şeritle bölünmüş ve şeritlerin ortasına baklava dilimi tarzında geometrik bir motif yerleştirilmiştir. Bu geometrik motifi içi ise gülçelerle tezyin edilmiştir. Ön kapak şemsesinin ucunda ise 3 boğumdan oluşan bir salbek yer almaktadır.

Arka kapak şemsesi, 104 mm uzunluğunda 66 mm çapında mekik şemse tarzındadır. Etrafı dilimli halkalarla çevrilmiştir.

İ
S
T
E
M
32/2018

Resim 16: Örnek16, Hakâ'iku'l-Manzûme, .../..., Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey YEK,681, Ön ve Arka Kapak.

Değerlendirme: Kütüphane tarafından ketebesini tespit edilemeyen cilt, sade bir süsleme ile yapılmıştır. Eser görkemli ciltlerle yarışacak nitelikte değildir. Özellikle, küçük kalıplar kullanılarak basit tarzda yapılmış şemsesi ve şemse merkezine yerleştirilen süslemeler erken dönem özellikleri gösterir. Dolayısıyla cilt ketebesini en geç 15.yüzyılın başlarına tarihlenebilir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Yapılan çalışma ile Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi'nde yer alan Selçuklu ve Beylikler Dönemine ait olan 16 adet eserin özellikleri incelenmiş ve değerlendirme yapılmıştır. Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi'nde bulunan yazma eserlerin ciltleri; deri, kumaş ve ebrû kullanılarak hazırlanmıştır. Çoğunlukla kahverengi ve tonları, vişneçürüğü, siyah renkli deriler kullanılmıştır. Temel olarak soğuk baskı tekniği ile uygulanan cilt tezyinatları şemseli ve şemsesiz olmak üzere uygulanmış olup, şemse formları da salbekli ve salbeksiz olarak kullanılmıştır. Hazırlanan şemselerin içerisinde çoğu zaman hatayi grubu motifler tek bir noktadan çıkan helezonlar ve sarmal dallarla serbest kompozisyon özelliklerine uygun olarak tezyin edilmiştir.

Bu çalışmada yazma eserlerin cilt özelliklerine ayrıntılı bir şekilde değinilmiş, fotoğraflarla yazmaların cilt ve tezyinat özellikleri açıklanmıştır. İncelenen yazma eserlerin hepsi sahtiyandır. Bu ciltlerden 16'sı da şemselidir. Eserlerden 6 tanesi düz yuvarlak şemseli (ör. 2,4,5,10 ön kapak,11,13 ön kapak), 2 tanesi dilimli yuvarlak şemseli (ör. 3,10 arka kapak,), 2 tanesi düz yuvarlakta ovale geçişe hazırlıklı tarzdadır. (Ör. 14,15), 6 tanesi mekik şemseli (ör.1 arka kapak,6,8,9,16 arka kapak,12), 2 tane cilt kapağı ise dilimli oval tarzındadır. (ör.1 ön kapak,7)

Cilt kapaklarındaki zencirekler; Prof. Dr. Ahmet Saim Arıtan'ın "Anadolu Selçuklu ve Bu Üslubu Taşıyan Ciltlerde Zencirek Tipolojisi Denemesi" adlı makalesine göre değerlendirdiğimizde yaklaşık 5 farklı gruptan söz edilebilir. Bunlardan ilki ters düz post samarralı (Ör. 3,7,14), ikincisi; ince ve geniş sarmallı (ör. 2,4,16), üçüncüsü; muhtelif geometrik geçmeli (ör. 11,12,5), dördüncüsü; düz cetvel (ör. 1,15) ve sonuncu grubumuz ters ve düz tepeliklerin yan yana gelmesi ile oluşan (ör. 8,6) şekilde tezyin edilmiştir.

Köşebentler genelde üçgen formlu olup bazı örneklerde altın kakmalar göze çarpmaktadır. Ciltlerin 4 tanesi mikleblı 12 tanesi miklebsizdir.

Sonuç olarak denebilir ki bu çalışma ile Balıkesir Mutasarrıf Ömer Ali Bey Kütüphanesi'nde bulunan Selçuklu ve Beylikler Dönemi üslubundaki ciltler kapsamlı olarak incelenerek, eserler görselleri ile günışığına çıkarılmıştır. Söz konusu yazma eserlerin cilt tezyinatlarının, kompozisyon özellikleri fotoğrafları çekilerek tasvirleri yapılmıştır. Daha önce bu yazma eserlerle ilgili başka bir çalışma olmamasından dolayı yapılan çalışma önem kazanmaktadır. Böylece bin yıllık bir geçmişe sahip olan bu yazma eserlerin, gelecek kuşaklara aktarılması konusunda bir köprü kuracak önemli bir netice elde edilmiştir.

Kaynaklar

- » Arıtan, Ahmet Saim, "Anadolu Selçuklu Cilt San'atının Özellikleri", *II. Milli Selçuklu Kültür Medeniyeti Semineri Bildirileri*, Konya,1993.
- » _____, "Anadolu Selçuklu Ve Bu Üslubu Taşıyan Ciltlerde Zencirek Tipolojisi Denemesi", *İstem*, Konya, 1 (2003).
- » _____, "Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.
- » Binark, İsmet, "Türk Kitapçılık Tarihinde Cilt San'atı", *Türk Kültürü Dergisi*, Ankara, 36 (1965).
- » Derman, Uğur, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Ders Notları*, İstanbul,2005.
- » Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, İstanbul,2001.
- » Özen, Mine Esiner, *Yazma Kitap San'atları Sözlüğü*, İstanbul,1985.
- » _____, *Türk Cilt Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara,1998.
- » _____, "Klasik Cilt Sanatımızın Bazı Özellikleri", *Antika*, Sayı:25, İstanbul, 1987.
- » Özönder, Hasan, *Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri Terimleri Sözlüğü*, Konya,2003.
- » Tanındı, Zeren, *Başlangıcından Osmanlı'ya Tezhip Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,2009.
- » Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Ömer Ali Bey Kütüphanesi Tarihçesi, 20.05.2018 tarihinde <http://www.omerlibey.yek.gov.tr/#> adresinden alındı.

OSMANLI DEVLETİ ÖNCESİ VEZİRLİK

Veli Vehbi BARDAKÇI
Tekirdağ Çerkezköy Müftüsü

Öz

Vezerlik, devlet teşkilâtında hükümdarlıktan sonra yer alan ikinci önemli icra makamıdır. Buna göre vezir hükümdarın bütün işlerini yüklenen, birçok yetkiyi elinde bulunduran kişidir. Hz. Peygamber (sas) devrinden itibaren Abbâsiler dönemine kadar istişare geleneği olmakla beraber, vezir unvanlı görevliler devlet teşkilâtında yer almamıştır. Emevîler döneminde halifenin sırdaşı olarak bu görevi kâtipler yerine getirmiştir. Abbâsiler, ilk devirlerinde Bizanslılardan ve Sâsânîlerden etkilenecek vezirlik makamını ihdas etmişlerdir. Vezerlik makamı, Hârûn Reşid'in Yahya bin Hâlid'i geniş yetkilerle vezir tayin etmesiyle en güçlü dönemine ulaşmıştır. Daha sonra Türk devlet teşkilâtında da görülen vezirlik kurumu, önceki dönemlerin etkisini taşır. Nitekim Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu devlet teşkilatlarında Abbâsiler, Sâmânoğulları ve Gazneliler örnek alınarak vezirlik kurumu oluşturulmuştur. Devlet işleri vezirin başkanlık yaptığı Divan tarafından yürütülmüştür. Harizmşahlar ve İlhanlılar da Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilât yapısından örnek alarak hükümdarın mutlak vekili olan veziri geniş yetkilerle merkezi idarenin en üst noktasına yerleştirmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Vezir, kâtip, siyaset, devlet, divan.

Abstract

The Vizierate in The Pre-Ottoman Era

Vizierate is the second most important executive authority after the sultan in the state organization. The vizier has extensive authority to conduct all the affairs of the sultan. Although there was a consultation tradition from the period of Prophet Muhammad (pbuh) to period of Abbasids, the officers titled vizier were not included in the state organization. In the Umayyads period, the clerks served as confidants of the caliph. The Abbasids were influenced by the Byzantines and the Sassanids and established the office of vizierate during their early years. Vizierate has reached its most powerful period when Harun Rashid appointed Yahya bin Khalid as vizier with broad authority. The vizierate in the Turkish state organization is influenced by the previous periods. As a matter of fact, Abbasids, Samânoğulları and Gazneliler were taken as a model in the state organizations of Great Seljuk and Anatolian Seljuk Empires and an institution of vizierate was established. The State affairs were conducted by the council (Divan), which was chaired by the vizier. Harizmshahs and Ilkhanids also took the organizational structure of the Great Seljuk State as a model and the vizier was appointed as a head of the central government with broad authority as a deputy of the sultan.

Keywords: Vizier, clerk, politics, state, council.

Giriş

Devlet teşkilât yapısında vezirlik kurumu, hükümdardan sonra yer alan en önemli makamdır. İslâm öncesi dönemlerdeki güçlü devletlerde hükümdar, devletin asıl yöneticisi, vezir ise bilgeliği ve tecrübesiyle hükümdara yardımcı konumundadır. Hükümdarlar çeşitli kararları almadan önce vezirlere danışarak doğru bir sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. Bazen bir sorunun çözümünde kendilerine tam yetki vermişler, bazen de yetkilerini sınırlandırmışlardır. İslâmiyet'in gelmesinden sonra oluşturulan devlet teşkilâtında da vezirlik kurumu yerini almıştır.

Kaynaklarda vezir kelimesinin kökeninin Farsça olduğu, daha sonra Arapça'ya geçtiği ya da bu kurumun Araplar tarafından da bilindiği şeklinde bilgiler bulunmaktadır. Arapça "V-Z-R" (وزر) kelimesi "ağır yük, yük yüklendi, yardım etti, sığınak, sığınılan dağ" anlamlarına gelmektedir. Buna göre vezir, hükümdarın bütün işlerini yüklenen ve yöneticilikle ilgili konularda görüş bildirerek kendisine yardımcı olan kişidir.¹ Hükümdardan sonra en üst makamda bir devlet görevlisi olarak vezir,² yönetim ve kanun yapma yetkilerini elinde bulunduran, aynı zamanda hükümdarın vekili sıfatıyla devletin yönetiminde söz sahibi olan kişidir.

Hz. Peygamber'in vefatından Abbâsîler devrine kadar olan süreçte sivil anlamda bir istişare geleneği olmakla birlikte sorumluluk sahibi vezir unvanlı görevliler devlet teşkilât yapısında bulunmamaktadır. Bir konuda karar almadan önce Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'e, Ebû Bekir'in Ömer'e, Ömer'in ise Osman ve Ali'ye danışıp fikirlerine itibar ettikleri ve kendilerine onları vezir edindikleri kabul edilmektedir.³

Emevîler devrinde görülmeyen vezirlik müessesesi Farısların devlet yönetiminde uygulamakta olduğu ve Abbâsîlerin İıran devlet geleneğinden aldıkları bir kurumdur.⁴ Emevîlerin devlet işlerinde kullandıkları, devletin ve halifenin sırdaşı olan kâtipler, bir nevi vezir görevi yapmış olsalar da vezirlik, husûsen Abbâsîler döneminde ihdas edilmiştir. Vezirlik zamanla devlet yönetiminde etkin bir güce kavuşmuş ve sahip olduğu yetkilerle büyük gelişme göstermiştir. Devlet kurumlarının kendisine ait çeşitli nişanları vardır. Bu bağlamda siyasî, iktisadî, idarî, hukukî ve askerî farklı alanlarda görev yapan vezirlerin nişanı ise, kendine mahsus cübbe, sarık, kılıç ve divittir. İlk tesis edildiği sıralarda halifenin sarayında bir makamı olan vezirlere daha sonra müstakil saray ve benzeri yeni mekânlar tahsis edilmiştir.⁵

¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, Kahire ty. VI, 4823-4824; İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 2001, I, 294.

² Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XXXIII, 79.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, tah. Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 2001. I, 295; Zeydan, Corci, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ty. I, 151; Turan, Refik, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilat", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, VII, 151-168; Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 79-80.

⁴ Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, Klasik Yay. 1. bs. İstanbul, 2017, s. 38.

⁵ Zeydan, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 156.

1. Abbâsîler ve Vezirlik

İslâm devletleri içinde ilk defa Abbâsîlerin Sâsânî etkisiyle teşkil ettikleri vezirlik müessesesi, devlet sisteminde önemli bir görevdir.⁶ Emevîlerle birlikte İslam devletinin idare sistemi saltanata dönüştürülüp fetihlerle geniş coğrafyalara hâkim olununca, halifelerin sorumlulukları artmış, görevleri daha da zorlaşmıştır. Bu durum yeni bir devlet müessesesinin teşkilini zorunlu hale getirmiştir. Emevîler döneminde devlet idaresi için bir merkez ve ilave bazı yeni kurumlar ihdas edilerek devlet faaliyetinin sağlıklı yürütülmesi hedeflenmiştir. Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmelerinden sonra Bizanslılar ve Sâsânîlerden ilham alınarak bir kısım yeni kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır. Devlet mekanizmasının işleyişini kolaylaştıran bu kurumlardan biri de vezirliktir. Büyük İslâm filozofu Fârâbî'nin (ö.339/950) de belirttiği gibi, bedeninin nasıl ki bir yönetici ve yardımcısı varsa ülkelerin ve şehirlerin de yöneticileri ve yardımcısı vardır. Yardımcıların en yakını, yöneticinin işlerini kolaylaştırandır.⁷ Dolayısıyla vezir, hükümdarın işlerini kolaylaştıran en yakın kişidir. İslâm tarihinde Abbâsî Devleti'nin kuruluş döneminde resmen faaliyet gösteren vezirlik müessesesi, başlangıçta fazla etkili olmayan bir kurum olarak varlığını devam ettirmiş, ancak zamanla sistemli, kuralları belirlenmiş ve güçlü nüfuzu olan bir devlet kurumu haline gelmiştir.

İran menşeli olan vezirlik müessesesi gerçek anlamda bir müessese olarak Abbâsîler devrinde ortaya çıkmıştır.⁸ 132/750 yılı Rebî'ü'l-Evvel ayının 13. günü olan Cuma gecesinde kendisine bey'at edilerek halife olan Ebu'l-Abbâs es-Seffâh,⁹ ilk defa Ebû Seleme el-Hallâl'a (Hafs b. Süleyman) vezirlik unvanı vermiştir. Ancak bu unvanı alan Ebû Seleme'nin konumu daha önceki dönemlerdeki gibi danışmanlıktan öte gitmemiştir. Zira uzun süre halifelerin gücü paylaşmaya yanaşmamaları sebebiyle vezirler etkin görev yapamamıştır.¹⁰ Bermekî sülalesi vezirliğe gelinceye kadar bu süreç devam etmiştir.

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh, Ebû Seleme'den sonra Divânü'l-Harâc'ın başına Bermekî ailesinden Hâlid bin Bermekî'yi getirince Bermekîler Abbâsî devlet yönetiminde yer almaya başlamıştır.¹¹ Bermekîlerin atası Bermek,¹² Müslüman ol-

⁶ Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötüken Yay. İstanbul, 1981, s. 46; Alican, Mustafa, *Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu*, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 16, Nisan, 2004, s. 2-3; Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Yay. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, III, 590-594.

⁷ Fârâbî, *İdeal Devlet*, çeviren: Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2017, s. 102.

⁸ T.H., "Vezir", *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1986, s. 310.

⁹ Halife bin Hayât, *Tarih-ü Halife ibn Hayyat*, Dâru'l-Hikmeti'l-İlmiyye, 1. baskı, Beyrut, 1995, s. 267, 268.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'iz-Zaman*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, 1968, II, 195-197; Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 151-152.

¹¹ Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed İbn Cerir, *Tarihü'r-Rusûl ve'l- Mülûk*, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Dâru'l-Maarif, 2. bs. Kahire, 1119, VII, 458.

¹² Bermek kelimesi bir isim olmayıp Belh yakınlarındaki Budistlere ait Nevbahar mabedinin veraset ile intikal eden büyük rahiplik rütbesidir. Barthold, W. "Bermekîler" *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1979, II, 560.

madan önce Belh'te bulunan Budist tapınağının rahiplerindendi. Hz. Osman zamanında Bermek'in Müslüman olduğu şeklinde rivayet olsa da Bermekilerin ne zaman Müslüman oldukları tam belli değildir. Bir şifacı olan Bermek, Emevîler devrinde Horasan'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Dimaşk (Şam)'a gelerek Emevî hanedanı ile iyi ilişkiler kurmuştur. Emevî sarayında bazı hanedan üyelerini tedavi eden Bermek, Hişam b. Abdülmelik zamanında kalabalık bir grupta saraya gelmiş, halife de kendisine iltifat ederek hediyeler vermiştir. Müslüman olmasında etkili olan bu olaydan sonra karşılaştığı Ehl-i Bey'ten biri ile sohbetinin ardından oğlu Hâlid'e Ehl-i Bey'i sevmesini ve şayet iktidara gelirlerse onlara yardımcı olmasını tavsiye etmiştir.¹³ Babası Bermek ile birlikte sarayda kalırken Emevî şehzadeleriyle birlikte yetişerek küçük yaşta İslâm kültür ve ahlâkını edinen Hâlid,¹⁴ babasının öğütlerine büyük değer vermiştir. Bu minvalde Abbâsîlerin ihtilâli esnasında Ebû Müslim Horasânî'nin Emevîlere karşı başlattığı isyan hareketine katılıp Ebû Müslim'in emrinde çok etkili rol oynamıştır.¹⁵

Hâlid b. Bermek'in bu çalışmalarını değerlendiren Halife Ebu'l-Abbâs, Ebû Seleme el-Hallâl'in ölümünden sonra Hâlid b. Bermek'i 132/750 senesinde Divânü'l-Harâc'ın başına getirmiştir. Halife'nin husûsî kâtipliğini de yapan Hâlid'in Halife'nin güvenini kazandığı için 134/752, 135/753 ve 137/755 senelerinde de aynı görevde olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶ Ancak bu dönemde vezirlik makamı tam anlamıyla işlev görmediğinden vezir ve vezirlere bağlı divanların işlerini kâtipler yapıyordu. Hâlid de kâtiplerin başı olarak vezirin yaptığı işleri yapmaktaydı.¹⁷

Ebu'l-Abbâs es-Seffâh'ın 136/754 yılında Enbâr'da vefatının ardından Ebû Ca'fer halife oldu. Ebû Ca'fer, Hac yapmak üzere gittiği Mekke'de iken kardeşi Ebu'l-Abbâs vefat edince Irak'ta (Enbar'da) Îsâ b. Mûsâ tarafından Ebu Ca'fer el-Mansûr'un halifeliği için bey'at alındı, Mekke'de bulunan Mansûr'a, Ebu'l-Abbâs'ın öldüğü, kendisinin hilafete getirildiği ve bey'at alındığı haberi ulaştırıldı. Ebu'l-Abbâs'ın vefatı ve Ebû Ca'fer'in hilafete getirildiğini öğrenen Ebû Müslim ve yanındakiler Ebû Cafer'e bey'at etmişler ve ardından Kûfe'ye gitmişlerdir.¹⁸

Hâlid b. Bermek, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafete geçmesiyle Divânü'l-Harâc görevine bir müddet daha devam etmiştir. Daha sonra sık sık merkezden uzaklaştırılıp Fars vilayetlerine vali olarak gönderilen Hâlid, fırsatını bulduğunda merkeze gelerek fikirleriyle yönetime yardımcı olmaya çalışmıştır. Abbâsî Devleti'nin değişik kademelerinde hizmet eden Hâlid bin Bermek, 165/781-782 yı-

¹³ Aykon, *Necati, Bermekiler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1999, ss. 6-9.

¹⁴ Aykon, *Bermekiler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, s. 75.

¹⁵ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, VI, 220; Yıldız, "Bermekiler" *DİA*, V, 518; Ayaz, "Vezir" *DİA*, XXXIII, 80-81.

¹⁶ Taberî, *Tarihü'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, VII, 458, 460, 465, 467.

¹⁷ Yıldız, "Bermekiler" *DİA*, V, 519; Ayaz, "Vezir" *DİA*, XXXIII, 80-81.

¹⁸ Taberî, *Tarihü'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, VII, 470-472; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1.baskı, Beyrut, 1407/1987, V, 100.

İnada vefat etmiştir. Kendisi sarayda halife çocuklarıyla birlikte yetişmiş olan Halid'in çocukları da, babaları devlet yönetiminde bulunduğu için halife çocuklarıyla birlikte olayların içinde hem teorik bilgiler edinirken hem de fiilî olarak devlet yönetimi hakkında tecrübe kazanmışlardır. Hâlid, bilhassa oğlu Yahyâ'nın eğitimi ile yakından ilgilenerek çok iyi yetiştirmiştir.¹⁹

Devlet teşkilatının bir unsuru olarak vezirlik asıl olarak Halife Mehdî-Billâh döneminde işlerlik kazanmıştır.²⁰ Özellikle Harun Reşîd'in veziri olan Yahyâ Bermekî'nin Abbâsî devletindeki gücü ve geniş yetkileri bu bağlamda dönüm noktası kabul edilebilir.²¹ Yahyâ, Halife Mehdî tarafından oğlu Harun'un eğitim ve terbiyesi ile ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir. Harun'un çocukken Yahyâ'nın eşini emmiş olması sebebiyle Harun'un sütbabası olan Yahyâ'ya "baba" veya "babacığım" diye hitap etmesi,²² aradaki ilişkilerin samimiyet boyutunu göstermesi açısından önemlidir. Bu ilişki, ileride Harun Reşîd'i halifelik makamına yükseltecektir.

Halife Hâdî, kardeşi Harun'u veliahtlikten azlederek kendi oğlu Ca'fer'i veliaht yapmak isteyince Yahyâ b. Hâlid, Ca'fer'in yaşının küçük olması sebebiyle bu fikre karşı çıktığından dolayı Hâdî, önce Harun'u azlden vazgeçmiş, fakat sonradan tekrar konuyu gündeme getirdiğinde yine Yahyâ b. Bermek karşı çıktığı için onu hapsedip öldürmek istemiştir. Hâdî'nin Rebû'l-Evvel 170/Ağustos 786 yılında ölmesinin ardından Harun'un annesi tarafından hapisten çıkarılan Yahyâ, Harun'a giderek onun halifeliğini müjdelemiş ve ardından Harun halife olmuştur. Harun halife olunca hemen çok samimi dostu olan Yahyâ'yı çağırıp *"Babacığım, ileri görüşlülüğün bereketi ve güzel tedbirlerinle benim halifelik makamına gelmemi sağladın. Bundan sonra halkın işlerini boynumdan çıkar-dım ve sana yüklüyorum. Dilediğine iş ver, dilediğini azlet, dilediğine emret ve dilediğin gibi hükmet. Ben hiçbir konuda sana karışmayacağım"* diyerek Yahyâ'yı tam yetkili vezir yaparak mührü teslim etmiştir. Başlangıçta Divân-ı Hâtem hariç divânların hepsini Yahyâ'ya veren Hârûn, daha sonra Divân-ı Hâtem'i de kendisine vermiştir. Ancak Yahyâ, Hârûn'un annesi Hayzuran'ın 173/790 yılında vefatına kadar onun görüşleri doğrultusunda hareket etmiştir. Hayzuran'ın vefatından sonra ise daha rahat hareket etmiş ve Halife'den bağımsız bir şekilde işleri yürütmüştür.²³ Bermekî ailesinin vezirlik makamına getirilmesiyle devlet yönetiminde Halife'nin sorumlulukları azalmıştır. Bermekîlerin vezirlik yaptığı bu dönemde çok sayıda su kanalları, cami, hamam gibi her-kese açık yapılar inşa edilerek medeniyet unsurları geliştirilmiştir.²⁴

Hâlid Bermekî ile başlayan ve 170-187/786-802 yılları arasında on yedi yıl Abbâsî Devleti'ni yöneten Bermekî ailesinin nüfuzu ve halk arasında devletin gerçek sahibinin ve idarecilerinin Bermekîler olduğu söylentileri bir süre sonra

¹⁹ Aykon, *Bermekîler ve Abbâsîler Tarihindeki Yeri*, ss. 45-47.

²⁰ Taberî, *Tarihü'l-Rusûl ve'l-Mülûk*, VIII,136, 156.

²¹ Yıldız, "Bermekîler" *DİA*, V, 517-520; Ayaz, "Vezir" *DİA*, XXXIII, 80-81.

²² Aykon, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, s.47.

²³ Aykon, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, ss. 48-50.

²⁴ Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1980, II, 454.

Halife Hârûn Reşîd'i tedirgin etmeye başlamıştır. Diğer taraftan Ca'fer Bermekî ile kız kardeşi Abbâse arasındaki aşk dedikoduları ile Bermekîler hakkındaki olumsuz söylentiler bardağı taşıran son damla olmuş görünmektedir.²⁵ Halife olduğu sırada geniş yetkiler verdiği Bermekî ailesinden kurtulma çareleri arayan Hârûn Reşîd, Arap toplumsal baskısının da etkisiyle bu olayları bahane ederek onları tasfiye etmeye karar vermiştir. Neticede "gökyüzünde iki güneş" istemeyen Hârûn Reşîd, Bermekî vezir ailesini yönetimden uzaklaştırmak üzere Safer 187/Ocak 803 tarihinde en yakın dostu ve kardeşi olarak gördüğü Ca'fer'i idam ettirmiştir. Ardından Ca'fer'in babası ve baş vezir olan Yahyâ ile kardeşi Fazl'ı tutuklattıktan sonra ailenin sahip olduğu bütün malları müsadere etmiştir. Hârûn Reşîd, Yahyâ'dan boşalan vezirlik makamına Arap asıllı Fazl b. Rebî'yi tayin ederek devlet yönetiminde bir anlamda İran etkisini yok edip tüm yetkileri Arap asıllı idarecilere vermiştir.²⁶

Bermekîlerin yönetimden uzaklaştırılmaları salt öfkeyle verilmiş bir kararın neticesi değildir. Devleti ve halifeyi rahatsız edecek kadar nüfuzları artan ve zenginlikleri herkesi kıskandıracak seviyeye gelen Bermekîlerin yönetimden uzaklaştırılmalarında Arap milliyetçilerinin halife üzerindeki tesiri de dikkate alınmalıdır.²⁷

Dindar ve dindar olmayan şekilde farklı özelliklere sahip olan vezirlerin ortak noktalarından biri, devlet hazinesi üzerinde geniş tasarruf hakkı kullanmaktır. Vezirlerin mütedeyyin olup olmaması onların yolsuzluk yapmalarını etkilememiştir. Tarihi gelenek Bermekîleri dindar Müslümanlar olarak gösterme eğilimindedir. Bu bağlamda onların hacca gidişleri ve hayır müesseseleri kurmaları örnek gösterilmektedir. Ancak onlara muhalif olanlar tarafından din ve dinî unsurlara ilgi duymadıkları, kendi zevkleri için cami inşa ettirdikleri ifade edilmektedir.²⁸ Bu bağlamda onların yanında dine aykırı bir şeyden söz edilince Bermekîlerin yüzlerinin parladığı, Kur'an'dan bir âyet okunduğunda onların eski İran kitaplarından hikâye anlatmaya başladıkları belirtilerek²⁹ dindarlıklarının göstermelik olduğu vurgulanır.

Aynı şekilde daha sonraları vezâret makamına geçen vezirler hakkında da benzer kanaatler vardır. Nitekim dinî konuları hafife alan vezir Ali b. Furat³⁰ ile önce arkadaş sonra siyasî rakip olan, mütedeyyin bir vezir olarak bilinen Ali b. Îsâ'nın ortak noktası devletten vergi kaçırmaktır. Bu yüzden vezirler, kendilerine tanınan imkânlarla çok zengin olmuşlar, hatta mal varlığı ve oturdukları sa-

²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 327-329.

²⁶ Taberî, *Tarih*, VIII, 287-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fi't-Tarih*, V, 327-328.

²⁷ Yılmaz, Hakkı Dursun, "Bermekîler" *DA*, V, 519-520; Barthold, "Bermekîler, *IA*, II, 562; Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat Yay. İstanbul, 2011, IV, 147-153.

²⁸ Barthold, "Bermekîler, *IA*, II, 563.

²⁹ Câhiz, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancı, 7. bs. Kahire, 1998, III, 350-352.

³⁰ Mesûdî, *Mürücu'z-Zeheb*, tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dârur-Recâ, Mısır, ty. III, 257, 284-300; 299/912 yılı Zilhicce ayında Halife Muktedir, vezir Ali b. Furât'ı (üç dönem vezirlik yapmıştır) görevden aldığında yedi milyon dinar (seb'ate âlâf elf dînar), ya da on milyon dinar (aşarate âlâf elf dinar) malına el konmuştur. Kurtubî, Arîb b. Sa'd, *Sılatü Tarihi't-Taberî*, (Taberî Tarihinin VIII. cildinin sonunda verilmiştir.) Beyrut 1989, s. 26.

raylarla adeta halifelerle yarışmışlardır. Toplum üzerinde olumlu bir algı oluşturabilmek düşüncesiyle teşrifata fazla değer veren vezirler, şairlerin ve dalkavukların desteklerini kazanmak için onlara devlet hazinesinden bol miktarda paralar dağıtmışlardır.³¹

Bermekîler döneminde doruk noktasına ulaşan vezirlerin devlet idaresindeki gücü sonraki dönemlerde de belli düzeyde devam etmiştir. Ancak vezirlerin çeşitli dönemlerde güç kazanmaları ile halifelerin idareciliklerinin zayıflığı arasında doğrudan bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Benî Cerrâh ve Benî Furat ailelerine mensup vezirler arasındaki mücadele zikredilebilir. Vezirlerin gelirleri dönem dönem değişiklik gösterse de oldukça yüksektir. Vezirlerle ve aile fertlerine aylık belirli bir maaşın yanı sıra, ikta, hediye, bayramlarda elbise (hil'at) verilmiştir. Vezirlerin toplam yıllık gelirlerinin zaman zaman yüz bin dinarı aşan miktara ulaştığı kaydedilmektedir.³² Hazinesi bazen hükümdarın hazinesine yaklaşan vezirlerin tasallutundan kurtulmak düşüncesiyle 324/936 yılında tesis edilen emîru'l-ümerâ makamı ile vezirlerin ihtişamlı saltanatı sona ermiş, bu defa güç ve yetki emîru'l-ümerâya intikal etmiştir.³³

Mâverdî'nin ifadesine göre³⁴ Abbâsîlerde vezirlik tefvîz ve tenfîz şeklinde iki kısma ayrılır. Tefvîz veziri halifenin vekili olarak onun adına işleri görmüş ve geniş yetkilerle donatılmıştır. Sultanla halk arasındaki ilişkilerin koordinesini gerçekleştiren tenfîz vezirlerinin yetkileri daha sınırlı olup halife tarafından verilen görevleri yerine getirmek şeklinde düzenlenmiştir. Tefvîz veziri bir adet olurken, tenfîz veziri ise ihtiyaca göre daha çok sayıda olabilmektedir.

Abbâsî halifeliğine bağlı özerk bir yönetim sergileyen Sâmanoğulları da vezirlik teşkilâtını Abbâsîlere benzer şekilde kurmuştur. Burada vezirlerin fıkıh ve tarih konularında kitap sahibi olmaları önemli bir ayrıntı olarak yer almaktadır. Endülüs Emevîleri ise başlangıçta Abbâsîler gibi vezirlere ikinci adamlık görevi vermekle birlikte II. Abdurrahman'la birlikte hâcib bu görevi üstlenmiş, bunun neticesi olarak vezirler statü kaybı yaşamıştır. Mısır'da hükümran olan Tolunoğulları ve Fâtımîler de vezirliği devlet teşkilâtına almışlardır.³⁵

2. Türklerde Vezirlik

Türklerin İslâmiyet'ten önceki devlet telakkisinde hükümdarlık Tanrı tarafından başlanılan bir yetkidir ve dolayısıyla kutsaldır. Türk hükümdarlarına verilen Tanrı kutu ve Tanrı'nın kılıcı şeklindeki ifadelerden anlaşıldığına göre Türk devletlerinde siyasî iktidar Kut terimi ile karşılanmaktadır. Türk devlet teşkilâtında siyasî, ekonomik ve kültürel konular hanedan mensupları dışından seçilen ve halk tarafından sevilip sayılan kimselerden oluşan ve kendilerine "Buyruk" denilen vezir statüsündeki kişilerle yapılan toyda karara bağlanmıştır. Dolayısıyla Türk Bozkır devlet geleneğinde siyaset ve idarede hakîm anlamına ge-

³¹ Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, s. 119-122.

³² Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 156.

³³ Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 80-81.

³⁴ Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, thk. Ahmed Mübârek el Bağdâvî, Dâru İbn Kuteybe, Küveyt, 1989, ss. 30-39; Zeydan, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, I, 154-155.

³⁵ Ayaz, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 81.

len bilgeliğe büyük değer verilmiştir.³⁶ Bu bağlamda Göktürk hakanlarından Bilge Kağan ismi önemli bir örnektir. Türk devlet geleneğinde hakanlar kendilerine danışmanlık yapan bilge kişilere değer vermişlerdir. Nitekim Mete Han'ın kurultaylarda son sözü söylemeden önce vezirlerine danıştığı, sonra da kararını açıkladığı belirtilmiştir.³⁷

Göktürklerde Bilge Kağan ve Kültigin'e vezirlik yapan Bilge Tonyukuk (ö.720?), Çin'de doğup büyümüş ve devlet terbiyesi almıştır. Bununla birlikte o her ne kadar Çin sarayında yetişse de Türk kültür ve geleneğini hiçbir zaman unutmamıştır. 659 yılında Türk coğrafyasının Çin hâkimiyetine girmesinden sonra bazı başarısız isyan hareketleri yapılmıştır. Bu diriliş faaliyetlerinde en güçlü kişilerden biri Bilge Tonyukuk'tur. Kutluğ İleriş Kağan'ın 681-682 yıllarında başlattığı ve başarıya ulaştığı kurtuluş savaşı ile İkinci Göktürk Kağanlığı devri başlamıştır. İleriş Kağan'ın dağınık vaziyetteki Türk boylarını itaat altına alma çabalarında en yakın destekçisi bilge vezir Tonyukuk olmuştur. Oğuzlar'ın Kutluğ Kağan'a boyun eğmemek ve onu ortadan kaldırmak için bir taraftan Çinliler, diğer taraftan Moğol menşeli Kitaylarla anlaşmalarını haber alan Tonyukuk, Kutluğ Kağan'la istişare ederek aldığı tedbirler sayesinde bu çabayı boşa çıkarmıştır. Daha sonra Kapağan Kağan'a ve Bilge Kağan'a hizmet eden Tonyukuk, kendi diktirdiği 'bengü taş'taki yazıtlardan da anlaşıldığı gibi Türk zekâsının ve bilgeliğinin bir timsalidir.³⁸

Türkler Müslüman olduktan sonra bir taraftan örf ve adetlerinden, diğer taraftan İslâmiyet bünyesinde oluşan farklı devlet teşkilâtlarından faydalanarak yeni bir yönetim şekli oluşturmuşlardır. Türklerin devlet geleneğinde bilgilerle, beylerle ve hatunlarla istişare etmek önemli sayılmıştır. Bununla birlikte vezir, ilk Müslüman Türk devletlerinde hükümdarın vekili olarak kabul edilmiştir. Abbâsîlerde olduğu gibi Türk hükümet teşkilatında da İran geleneğinin etkisi belirgindir. Karahanlılar'da geniş yetkilerle donatılan ve yürütmenin başı olan vezir, ülkenin dirlik ve düzenini korumak, halkın huzurunu sağlamak, aynı zamanda devletin sınırlarını genişletmek, hazineyi zenginleştirmek ve devlet görevlilerine iyi davranarak onlardan üstün verim almakla görevlidir. Yusuf Has Hâcib ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'de³⁹ hükümdarın eli olarak tanımladığı vezirin akıllı, zekî, dürüst, gözü tok, dindar, alçakgönüllü, vefalı, edepli, güvenilir, becerikli, bilgili, hesap bilir, adaletli, asaletli ve heybetli olması gerektiğini belirtmiştir. Bu göreve tayin edilen kişiye unvan, mühür, tuğ, davul, zırh, hil'at, eyer takımı, at ve dirlik verildiğini ifade etmiştir. İşin ehline verilmesini bir düstur haline getiren Gazneliler'de bizzat hükümdar tarafından tayin edilen vezir, çeşitli divanlardan oluşan devlet teşkilâtının başında yer almaktadır. Bu bakımdan di-

³⁶ Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1997, s. 248-249, 264-265, 296; Koca, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 827-830.

³⁷ Ögel, Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 879.

³⁸ Kurat, Akdes Nimet, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, II, 64-65, 70-71.

³⁹ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çeviren: Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. baskı, İstanbul 2017, s. 96-97, 147, 176-182 (Beyit No: 1036-1043, 1764-1766, 2181-2264).

van başkanları, hâcibler ve komutanlar vezirin emrindedir. Vezirde aranan özel-likler⁴⁰ *Kutadgu Bilig*'de sıralanan vasıflarla örtüşmektedir.

3. Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlik

Büyük Selçuklu Devleti'nin genelde Abbâsîler, Sâmânîoğulları ve Gazneliler'den miras aldıkları teşkilat yapısında vezirlik makamı önemli bir yer tutar. Ülkenin bütün işleri hükümdarın vekili sıfatıyla vezirin başkanlık yaptığı Büyük Divan tarafından yürütülmüştür. Selçuklularda sultanın fermanı ile göreve başlayan vezir icrâî, teşrîî ve kazâî (yasama, yürütme ve yargı) yetkileri elinde bulunduran hükümdarın vekili sıfatıyla devletin bütün işlerini idare eden en yüksek rütbeli memurdur. Sınırlı olmak şartıyla ferman çıkarma yetkisi de bulunan vezir, yaptıklarından sadece hükümdara karşı sorumludur. Ancak onlar zaman zaman icraatları sebebiyle bizzat hükümdarın isteğiyle sorguya çekilebilmektedirler. Nitekim çeşitli dönemlerde vezirlerin mahkemede hesap verdikleri ile ilgili rivayetler mevcuttur. Ülkenin huzur ve güvenliğinden, halkın refahından sorumlu olan vezir, devletin mâlî ve idârî işlerini emrindeki bürokratlar vasıtasıyla yürütür. Mâlî konularda geniş yetkilere sahip olan vezir devletin gelirlerini artırmak için tedbirler alır fakat bu görevini ifa sırasında halkın huzurunu da kaçırmaz. Ülkenin gelişmesi için îmar ve iskân faaliyetlerinde bulunur. Hükümdarın vekili olarak divana başkanlık eden vezir, seyahatlerde ve savaşlarda genellikle hükümdarın yanında bulunur, hükümdar adına orduyu sevk ve idare eder, memurları tayin ve azleder. Devletin gelirlerini artırmak için vergiler alıp para cezaları veren vezirler, ilmin gelişmesi için medreseler kurup âlimlere ve öğrencilere tahsisat ayırabilirler, gerektiğinde kesebilirler.⁴¹ Devlet teşkilâtında bu kadar güçlü bir konumu bulunan vezirlerin gelir kaynakları, maaşlarının yanı sıra, ikta'lardan elde edilen gelir, ganimetlerden alınan pay, hediyeler, gayrimişru gelirler, rüşvet ve müsaderelerdir.⁴²

Abbâsîler devrinde Kadı Ebû Yûsuf tarafından başlatılan kadılara ve ulemâya maaş verme geleneği,⁴³ Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk tarafından da devam ettirilmiştir. *Siyâsetnâme*'de belirtildiğine göre halkın işlerini gören kadılara ve âlimlere liyakatleri ölçüsünde devlet hazinesinden belirli miktarlarda ücret ödenmesi gerekmektedir. Zira aldıkları bu ücret onların hâinlik yapmalarının önüne geçecektir.⁴⁴ Nizâmülmülk bu bağlamda olmak üzere her yıl kadılara fakihlere, sûfilere ve kârîlere 300.000 dinar dağıtarak bu düşüncesini gerçekleştirmiştir. Kendisini kıskanan halefi Tâcülmülk tarafından bu paraların iş-

⁴⁰ Özyayın, Abdülkerim, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 82-83; Nuhoğlu, Güller, "Gaznelilerde Devlet Teşkilatı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, V, 286-308.

⁴¹ Tanageri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: V, sayı: 8, Ankara, 1967, s. 80-81, 97-110; Atçeken, Zeki-Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 2. bs. Eğitim Yay. Konya, 2012, s. 50 vd.

⁴² Özyayın, "Vezir", *DİA*, XXXIII, 83-84; Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul, 1976, ss. 95-97.

⁴³ Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yay. İstanbul, 2000, ss. 261-265.

⁴⁴ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yay. 3. bs. Ankara, 2016, s. 35.

tanbul'un fethi için yapılacak harcamalara yeteceği ileri sürülerek şikâyet konusu yapılıncaya Nizâmülmülk genç hükümdar Alpaslan'a karşı şöyle bir savunma yapmıştır: *"Ey dünyanın Sultanı! Ben ihtiyar bir adamım. Beni mezada versen kimse on dinardan fazla ödemez. Sen gençsin. Seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin. Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil ben, o Tanrı'nın dinini ihyaya çalışan, onun aziz kitabını hâmil olanlara yılda 300.000 dinar sarf etsem çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun. Hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Onlar ellerindeki kılıçlarla yalnız yakınlarındaki kişileri dize getirebilirler. Ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu teçhiz ediyorum ki, onların duaları ok gibi arşa kadar gider ve Tanrı'ya vasil olmasına hiçbir şey mani olamaz."* Bunun üzerine Sultan kendisine hak vermiş ve bunların sayısını artırmasını ve bu hususta istediği gibi tasarrufta bulunabileceğini söylemiştir.⁴⁵

Selçuklular, bir taraftan hanedan üyeleri arasındaki kavgaların, diğer taraftan göçebelerin devlet yönetimindeki acemiliğinin de tesiriyle olsa gerek, vezir olarak genellikle İranlıları tercih etmişlerdir. Bu sebeple Selçuklu idaresinde Togan Bey dışında Türk vezir bulunmamaktadır. Özellikle Tuğrul Bey'in başlattığı İran asıllı vezir tayinleri bunun en çarpıcı örneğidir. Devletin askerî teşkilat kadrolarında gulâm sistemine göre yetişmiş Türkler yer almış, mülkî teşkilât yapılanmasında asaletin değil liyâkatin esas alınması sebebiyle daha ziyade İranlı unsurlar görev yapmıştır. Dolayısıyla vezirlik makamı tabii olarak dihkân olan İranlıların tekeline geçmiştir.⁴⁶ Vezirler genellikle Farsça'nın yanı sıra Türkçe, Arapça ve Hintçe bilen kalem ehlinden seçilmiştir.⁴⁷ Selçuklu vezirlerinden Kündürî ve Nizâmülmülk'ün hayatları devlet teşkilâtında en üst kadrolara yükselmede liyâkat ve hizmetin esas alındığına iyi iki örnek teşkil etmektedir. Tuğrul Bey kâtiplikten vezirliğe yükselttiği Kündürî'ye halka zulüm yapmamak ve başkalarının mülkünü gasp etmemek şartıyla idarî, malî, siyasî, askerî konularda geniş yetkilerle donatmış, bu şartları taşımadığı zaman azledeceğini kullu-
tayda ilan etmiştir.⁴⁸

Büyük Selçuklu vezirleri; vali, reis, âmil, reisü'r-rüesâ, kâtip, hâcib ve sâlâr gibi görevliler arasından seçilmiştir. Nitekim Tuğrul Bey'in veziri Kündürî ile Alpaslan'ın veziri Nizâmülmülk kâtiplikten vezirliğe yükselmişlerdir. Togan Bey ise tüccardır. Kendisi ticaretten kazandıklarından bir milyon dinarı Sultan Sancar'ın mutemed emirlerinden Kamac vasıtasıyla Sultana ulaştırınca vezirliğe yükseltilmiştir.⁴⁹ Vezirlikte temel şart liyâkat ve sadâkattir. Anlaşıldığı kadarıyla Togan Bey'in yaptığı davranış ticaretteki liyâkati olarak görülmüştür. Selçuklu sultan-

⁴⁵ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, s. 108-109.

⁴⁶ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 93; Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, s. 83 vd.

⁴⁷ Koca, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, V, 147-162.

⁴⁸ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 82-95; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s. 94-95.

⁴⁹ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 86-96.

ları, vezirlerin kendilerine kayıtsız şartsız tabi olmalarını ve emirlerini yerine getirmelerini istemişlerdir ki, buna kulluk sistemi denilmektedir. Vezirler birçok kimsenin gözünün olduğu bu yüksek makamdan ayrılmamak için zaman zaman entrikalara da başvurmuşlardır. Bu bağlamda mezhep farklılıkları bilinen Nizâmülmülk'ün Kündürî'nin katlinde, Tâcü'l-Mülk'ün de Nizâmülmülk'ün öldürülmesinde rol oynamaları şaşırtıcı değildir.⁵⁰

Kündürî'nin itikat açısından Mu'tezile, amelî yönden Hanefî olduğu ve çeşitli görevlere bu düşünceye sahip olanları getirdiği, dolayısıyla Eş'arîlere mihne uyguladığı belirtilir. Alpaslan zamanında vezirliğe getirilen Nizâmülmülk'ün ise Eş'arî mezhebini benimsediği, kurduğu ve kendi adını taşıyan Nizâmiye medreselerine bu zihniyete sahip müderrisleri tayin ederek bir önceki uygulamaya son verdiği ifade edilir.⁵¹ Bu iki örnek, Selçuklu vezirlerinin zihniyet yapısının ülkenin ilim muhitlerinde ne boyutta bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Her ne kadar mezhepler arasında bir çekişme, âlimler arasında sert tartışmalar olsa da, geniş Selçuklu coğrafyasında gelişen ilmî düşüncenin birçok mezhep mensubunun düşüncelerine mûsamaha ile yaklaşıldığının da bir işaretidir. Nizâmülmülk'ün Hanbelîlerle Eş'arîler arasındaki münakaşaları bitirmeye çalışması bu bağlamda değerlendirilmelidir. Nitekim Nizâmülmülk, Hanbelîlerle Eş'arîler arasındaki düşmanlığı gidermeye yönelik olarak yazdığı mektupta devletin olaylara bakışını şöyle özetler: *"Sultanın siyaseti ve adalet anlayışı, bizim bir mezhebe öbüründen daha yakın olmamamızı gerektirir. Bize yakışan, sünneti, fitne çıkarmaktan daha üstün tutmamızdır. Biz bu medreseyi (Nizâmiye) inşa ederken, sadece âlimleri ve nizâm-ı âlemi korumak düşüncesiyle yola çıktık, anlaşmazlık ve kavga çıkınsın diye değil. Her ne zaman işler bizim amacımız dışına çıkarsa bu kapıyı kapatmaktan başka çaremiz kalmaz. Bağdat'ın ve çevresinin kendisine mahsus örf ve âdetleri vardır. Bizim onların âdetlerini zorla değiştirecek niyetimiz yok. Çünkü buradaki halkın çoğunluğu İmam Ahmed b. Hanbelî'nin mezhebine bağlıdır. Onun imamlar arasındaki yeri ve sünnetteki değeri bilinmektedir."*⁵²

Selçuklularda devlet işlerinin istişare edilerek karar verildiği Büyük Divan'a hükümdar adına başkanlık eden vezir, devletin hiyerarşik yapısında Sultan ve hanedan üyelerinden sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Selçuklu vezirleri büyük yetkilere sahip olmalarının yanında hükümdara karşı büyük sorumluluk taşımaktadırlar. Hükümdarlar vezirleri tayin ettikleri gibi azledebiliyor, gerektiğinde mahkemeye sevkedip onları idam ettirebiliyordu. Dolayısıyla vezirler sürekliliği hükümdarların murakabesi altında görev yapmışlardır.⁵³

⁵⁰ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 93-96.

⁵¹ Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2016, s. 130-131.

⁵² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, XVI, 190-191. Bu olaya şu eserlerde de işaret edilmektedir: İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târîh*, VIII, 413; Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Dergâh Yay. 3. bs. İstanbul, 1980, s. 316; Peacock, *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, s. 123.

⁵³ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, s. 127.

Alpaslan ve Melikşah dönemlerinde görev yapan ve Selçuklu tarihinde en yetkili vezir olan Nizâmülmülk⁵⁴ *Siyâsetnâme* adlı eserinde vezirin vasıflarını sayarken, devlet yönetimindeki önemini ve sultanların başarılarının mimarı olduklarını çeşitli devirlerde vezirlik yapanlardan örnek vererek vurgular. İyi, ahlâklı ve bilgili bir vezirin idaresinde ülkenin mamur hale geleceğini, halkın rahat ve huzurlu, hükümdarın ise gönlünün ferah olacağını belirtir. Vezir liyakatsiz ve hafif meşreb olduğunda ülkenin işlerinin bozulacağını ve telafisi mümkün olmayan kargaşalıkların çıkacağını ifade eder.⁵⁵

Vezir, devletlerarası ilişkileri, hazinenin gelir ve giderini düzenlemek, israfa engel olmak, vergi miktarlarını belirlemek, sarayın ve ordunun harcamalarını kontrol etmek ve görevlilerin maaşını tespit etmekle görevlidir. Bunlara ilave olarak imar faaliyetlerinde bulunmak, kazanılan zaferleri fetihnamelerle halife ve komşu hükümdarlara bildirmek ve bazen elçilik yapmak da vezirin asli görevleri arasında yer alır. Selçuklularda vezirlik nişanları vezâret hil'ati, mühür, altın divit takımı, mesned-i vezâret, nevbet, çadır, minder ve kılıç olarak sıralanabilir. Selçuklularda birçok lakap kullanan vezirlere sultan tarafından verilen kılıç, askerî yetkilerinin sembolüdür. Çünkü vezirler bazen hükümdarla birlikte savaşa katılmakta, bazen orduya kumanda ederek askerî harekâtı sevk ve idare etmektedirler.⁵⁶

Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilât yapısını örnek alan Harizmşahlar, veziri hükümdarın mutlak vekili olarak merkezi idarenin başına yerleştirmişlerdir. Devletin bütün kurumlarının başındaki kişiler vezire bağlıdır. İlhanlılar da merkezi idare sisteminin başına geniş yetkilerle donattıkları vezirlik makamını yerleştirmişlerdir.

4. Anadolu Selçuklu Devleti'nde Vezirlik

Anadolu Selçukluları, vezirlik kurumunu daha önceki devletlerdeki uygulamaları örnek alarak oluşturmuşlardır. Süleyman Şah'tan itibaren vezirlik teşkilatını başlatan Anadolu Selçukluları, hakana karşı sorumlu olan vezire yasama, yürütme, hukuk, maliye ve askerî alanlarda geniş yetkiler vermişlerdir. İran asıllı ve kalem ehlienden olan vezir, merkez teşkilâtının idarecisidir. Vezirin geliri, maaş, kendisine temlik edilen arazi ve ikta geliri ile savaş ganimetleridir.⁵⁷ Tıpkı Büyük Selçuklular'da olduğu gibi hükümdar adına Divana başkanlık eden vezir, devletin maliyesini düzenlemiş, imar faaliyetlerinde bulunmuş, hükümdar adına ferman çıkarmış, yabancı devletlerin elçileriyle görüşmüş ve suçluları yargılamıştır. Sultanların otoritesi zayıfladığında yönetimde daha da güç kazanan vezirler bazen devletin çöküşünü önlemişler, bazen çöküşü hızlandırmışlardır. Nitekim II. Kılıçarslan'ın veziri İhtiyâruddîn Hasan, Eyyübîler ile çıkmak üzere olan savaşa engel olmuş, Mühezzibüddin Ali, Köseadağ Savaşı'ndan sonra

⁵⁴ Köymen, Mehmet Altay, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihî Rolü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 265-270.

⁵⁵ Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, s. 20.

⁵⁶ Taneri, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik*, ss. 124-127.

⁵⁷ Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul, 1995, s. 37 vd.

İlhanlılar'la bir anlaşma yaparak devletin çöküşünü önlemiştir. Bunlara karşılık Fahreddin Kazvîni ise icraatıyla çöküşü hızlandırmıştır.⁵⁸

Anadolu Selçukluları, İlhanlıların gölgesinde kaldıkları için vezir tayininde, Sultanların yanı sıra, Celâleddin Karatay ve Pervane Muînüddin Süleyman gibi devlet kadroları üzerinde nüfûz sahibi olan şahsiyetler ile İlhanlı Devleti'nin yetkisi ve etkisi büyüktür. Özellikle 687/1285'ten sonra gücü elinde bulunduran İlhanlılar, vezir tayininde tek otorite olmuşlar ve bu vezirin yanına aynı yetkilere sahip İlhanlı Devleti'ni temsil eden bir şahsı da vezir unvanıyla görevlendirmişlerdir. Vezir olacak kişide aranan temel iki şart liyâkat ve sadâkattir. Ancak bazen siyasî gücü ve ihtirası olan şahısların da çeşitli entrikalarla vezirliğe yükseldikleri tarihi kayıtlarda yer almaktadır.⁵⁹

Anadolu Selçuklu vezirleri, hükümdarın vekili sıfatıyla idarî, siyasî, askerî, icrâî ve kazâî alanlarda tam yetki ile donatılmışlardır. Devlet teşkilâtının en üstün makamında yer alan vezirler, kendilerini bu makama getiren güçlere bağlı olduklarından onlara karşı sorumludurlar. Toplumun huzur ve refahı halkın ve devletin işlerini kanunlar çerçevesinde idare eden bilgili, akıllı ve becerikli vezirlere bağlıdır. Vezirin hükümdar adına ferman çıkarması teşriî/yasama yetkileri içerisinde. Bazen hükümdardan aldığı bir emir doğrultusunda ferman çıkarılması da bu kısma girer. Devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı Büyük Divan'a başkanlık yapmak, memurları tayin edip görevden almak, devlet dairelerini denetlemek vezirin icrâî/yürütmeye yönelik yetkisi içindedir.⁶⁰

Abbâsîler devrinde özerk bir yapıya sahip olan Sâmanoğulları ile daha sonraki süreçte Karahanlılar ve Gazneliler dönemlerinde vezirlik önceki dönemin etkisini taşır. Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları da İran asıllı kişileri vezir tayin ederek bu geleneği sürdürmüşlerdir.

Sonuç

Hz. Muhammed (sas) devrinden itibaren Abbâsîlerin iktidara gelmesine kadar olan süreçte vezirlik bir kurum olarak görülmez. Bu dönemde bilgisine güvenilen kişilerle istişare edilerek işlerin yürütüldüğü bilinmektedir. Abbasîlerin İranlılardan etkilenecek oluşturdukları vezirlik kurumu Hârûn Reşîd döneminde nüfûz itibarıyla zirveye çıkmıştır. Ancak Bermekî ailesinin nüfûzunun aşırı derecede artması ve halk arasında yayılan olumsuz söylentiler sebebiyle Hârûn Reşîd, Bermekî ailesini devlet yönetiminden uzaklaştırıp vezirlik makamına Arap asıllı Fazl b. Rebi'yi tayin ederek tüm yetkileri Arap asıllı idarecilere vermiştir. Abbâsîlerin Sâsânîlerden aldıkları bir kurum olan vezirlik, Osmanlılara kadar olan süreçte Müslüman Türk devletleri tarafından da benimsenmiştir. Büyük Selçuklu Devletinde vezirlik kurumu açısından özellikle Kündürî ve Nizâmül-mülk isimleri öne çıkmıştır. Devletin işlerini hükümdar adına idare eden bu vezirlere büyük yetkiler ve aynı oranda sorumluluklar verilmiştir. Yusuf Has Hâcib

⁵⁸ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, s. 51-52; Özeydin, Abdülkerim, "Vezir, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, I 2013, XXXIII, s. 85-86.

⁵⁹ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, ss. 45-48.

⁶⁰ Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, ss. 50-55.

ünlü eseri *Kutadgu Bilig*'de hükümdarın eli olarak tanımladığı vezirin akıllı, zekî, dürüst, gözü tok, dindar, alçakgönüllü, vefalı, edebli, güvenilir, becerikli, bilgili, hesap bilir, adaletli, asaletli ve heybetli olması gerektiğini belirtmiştir. Alpaslan ve Melikşah dönemlerinin en yetkili veziri Nizâmülmülk de *Siyâsetnâme* adlı eserinde vezirin vasıflarını sayarken, vezir iyi ve becerikli olursa ülkenin, halkın ve hükümdarın huzurlu olacağını, vezir liyakatsiz olursa huzurun bozulup kargaşalığın çıkacağını ifade etmiştir. Vezirlik çoğunlukla tıpkı saltanatta olduğu gibi babadan oğula geçmiştir. Bunun en çarpıcı örnekleri Abbâsîler'de Bermekîler, Selçuklular'da ise Nüzâmülmülk'ün ailesidir.

Kaynaklar

- » Alican, Mustafa, "Selçukluların Erken Döneminde Vezirlik Kurumu", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı; 16, Nisan, 2004, ss. 1-16.
- » Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Neşriyat Yay. İstanbul, 2011. IV.
- » Atçeken, Zeki-Bedirhan, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 2. bs. Eğitim Yay. Konya, 2012.
- » Ayaz, Fatih Yahya, "Vezir", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XXXIII, 79-82.
- » Aykon, Necatî, *Bermekîler ve Abbâsî Tarihindeki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1999.
- » Barthold, W., "Bermekîler", *İslâm Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979*, II, 560-563.
- » Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Mektebetü'l-Hancı, 7. bs. Kahire, 1998.
- » Fârâbî, *İdeal Devlet*, çeviren: Ahmet Arslan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2017.
- » Halîfe bin Hayyat, *Tarih-ü Halîfe ibn Hayyât*, Dâru'l-Hikmeti'l-İlmiyye, 1. bs. Beyrut, 1995.
- » Hançabay, Halil İbrahim, *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*, Klasik Yay. 1. bs. İstanbul, 2017.
- » Hitti, Philip K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, Boğaziçi Yay. İstanbul, 1980.
- » İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ-Mustafa Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.
- » İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bs. Beyrut, 1407/1987.
- » İbn Haldun, *Mukaddime*, tahkik: Halil Şehâde-Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2001.
- » İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân ve Enbâü Ebnâ'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1968.
- » İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Maârif, Kahire ty.
- » Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1997.
- » Koca, Salim, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 147-162.
- » _____, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, II, 823-844.
- » Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, Ötügen Yay. İstanbul, 1981.
- » Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay. İstanbul, 1976.
- » _____, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihî Rolü", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 265-270.
- » Kurat, Akdes Nimet, "Göktürk Kağanlığı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, II, 49-78.
- » Kurtubî, Arîb b. Sa'd, *Silatü Tarihi't-Taberî*, (Taberî Tarihinin VIII. cildinin sonunda verilmiştir.) Beyrut, 1989.
- » Mâverdî, *Ahkâmu's-Sultâniyye*, thk. Ahmed Mübarek el Bağdâvî, Dâru İbn Kuteybe, Küveyt, 1989.
- » Mesûdî, *Mürücu'z-Zehab*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Dâru'r-Recâ, Mısır ts.
- » Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İnsan Yay. İstanbul, 2000.
- » Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, haz. Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yay. 3. bs. Ankara 2016.
- » Nuhoğlu, Güller, "Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, V, 286-308.
- » Ögel, Bahaeddin, "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, II,

- 874-887.
- » Özyayın, Abdülkerim, "Vezir", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, XXXIII, s. 82-83.
  - » Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları Yay. Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, I-III.
  - » Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devletinin Kuruluşu*, çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2016.
  - » Taberî, *Tarihü'r-Rusûl ve'l- Mülûk (Tarihü't-Taberî)*, thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. bs. Kahire, 1967, VII, 458-472, VIII, 136-300.
  - » Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt: V, sayı: 8, Ankara 1967, ss. 80-127.
  - » T.H., "Vezir", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Bakanlığı Basımevi, İstanbul, 1986, XIII, 309-314.
  - » Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Dergâh Yay. 3. bs. İstanbul, 1980.
  - » Turan, Refik, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması (Vezir ve Divan)*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay. İstanbul 1995.
  - » _____, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 2002, VII, 151-168.
  - » Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekîler" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, V, 519-520.
  - » Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Aşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 3. bs. İstanbul, 2017.
  - » Zettersteen, K. V. "Ebû Seleme", *İslâm Ansiklopedisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, IV, 49.
  - » Zeydan, Corci, *Târihu't-Temeddüni'l-İslâm*, Dâru Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, ty..

İBN BÂCCE VE MÛSİKÎ

Doç. Dr. Mehmet TIRAŞCI
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

İbn Bâcce, Batı İslam dünyasında yetmişmiş ilk Müslüman filozoftur. Yirmiden fazla eseri günümüze ulaşmıştır ve bunların çoğunluğu felsefe ile ilgilidir. Endülüs müsikî tarihi ile ilgili incelemelerimizde ismini sıkça duyduğumuz İbn Bâcce'nin, kaynaklarda özellikle müsikî konusunda döneminin önemli bir siması olduğuna dair bilgilerden hareketle eserlerini incelemeye karar verdik. Elimize ulaşan eserlerinin sadece ikisinde müsikîye dair bilgilere rastladık. Bunlardan biri *Kitâbü'n-Nefs* isimli eseridir. Bu eserde bulunan "Ses (İşitme, Akustik) Hakkında" başlıklı bölümde ses fiziği ve udun akordu gibi konular işlenir. Bir diğer eseri ise müsikî hakkında kaleme alınmış *Fi'l-Elhân* isimli çalışmasıdır. Bahsettiğimiz iki eseri birkaç sayfadan müteşekkildir ve tarih araştırmalarında iddia edildiği gibi İbn Bâcce'nin müsikî anlayışının derinliğini gösterecek nitelikte de değildir. Tabii buradan yola çıkarak İbn Bâcce'nin müsikî bilgisini ölçmek mümkün değilse de en azından eserlerinden yola çıkarak böyle bir iddiada bulunamayacağımız da ortadadır. Ayrıca İbn Bâcce'nin eserlerinde yer alan konuların bir kısmını dönemindeki diğer eserlerle karşılaştırıldığında bazı konularda eksik olduğu görülür. Tüm bu bilgiler ışığında İbn Bâcce'nin müsikî anlayışını ele almak için bahsettiğimiz eserlerini inceleyerek makale içerisinde verdik ve bunları tahlil ederek kendisinden önceki müsikî nazariyatçıları ile kıyasladık.

Anahtar kelimeler: Endülüs, İbn Bâcce, müsikî tarihi, ses fiziği, ud.

ABSTRACT

Ibn Bajja and Music

Ibn Bajja is the first Muslim philosopher in the western Islamic World (in Andalusian). Over twenty works have reached the present day, and the majority of them are related to philosophy. We have decided to examine the works of Ibn Bajja, whose name we frequently hear in our studies on the history of Andalusian music, on the basis of the knowledge that the sources are particularly important in the period of music. Two of the works that arrive daily are about music. One of them is a work called *Kitab an-Nafs*. In this work, "About Acoustics" section, topics such as sound phonics and tonic chord of oud. Another work is *Fi al-Alhan's* work about music. The two pieces we are talking about are appreciated by a few pages and this work is not in a nature to show the depth of Ibn Bajja's musical understanding as claimed in historical researches. Of course, it is impossible to measure the scientific knowledge of Ibn Bajja by going out of here, but at least we can not find such a claim by going out of his works. It is also seen that some of the subjects in Ibn Bajja's works are missing in some subjects

when compared with other works in the period. All of this information in the light of Ibn Bajja's musical understanding of the work we have mentioned to translate the articles we have mentioned in the article and analyzed them by comparing them with the previous music theoreticians.

Keywords: Andalusian, Ibn Bajja, history of music, sound physis, oud.

Giriş

İslam dünyasında fetih hareketleri ile sınırlar genişlemiş fakat bu hareketler bir istilaya dönüşmeyerek aksine gidilen beldelerin şehir hayatına olduğu kadar ilim, sanat ve mimarisine de katkı sağlamıştır. Bunun en güzel örneklerinden birini, 711 yılında Tarık b. Ziyad (ö. 102/720) komutasında Cebel-i Tarık boğazını geçerek İspanya'ya kadar ulaşan müslümanlarda görürüz. Kısa sürede İber Yarımadası'nda hâkimiyet sağlayan Endülüs Emevîleri, 1492 yılındaki yıkılışına kadar yedi asırlık bir dönemi kapsayan iktidarı temsil etmişlerdir.¹ Endülüs Emevîleri bu süre zarfında İslam dünyasında ortaya çıkan ilmî hareketleri buraya taşımış, bilim, kültür ve medeniyet açısından bazı konularda Avrupa'ya örnek ve önder olmuştur. Felsefeden astronomiye, tıptan matematiğe, kimyadan mûsikîye kadar pek çok konuda eserler kaleme almışlar, dünya kültür mirası açısından büyük bir kıymet arz etmişlerdir.² Fakat ne yazık ki bu döneme ait birçok eser yağmalanmış, yakılmış ve kaybolmuştur. Örneğin yalnızca halife II. Hakem (961-976) farklı şehirlerden topladığı 600.000 kadar kitabı Endülüs'teki kütüphanesine getirmiş, fakat kitap sayısı milyonlarla ifade edilen bunun gibi kütüphaneler XV. yüzyılda Endülüs Emevîlerinin yıkılışından sonra yakılıp yıkılmış ve kitaplardan çok azı³ günümüze ulaşabilmiştir.

Endülüslü Müslümanlar hemen her bilim dalında yaptığı çalışmalarda olduğu gibi mûsikî de doğunun medenî ve ilmî gelişmelerinden geri kalmamışlar, özellikle XI. yüzyıldan sonra Bağdat'ın ününü dahi gölgede bırakmışlardır. Abbadîlerin Kurtuba'yı ele geçirdiklerinde bilhassa İşbiliyye şehri mûsikînin merkezi konumuna gelmiştir. Ayrıca Abbadîlere mensup bir idareci olan el-Mutemid'in (870-892) edebiyatta olduğu kadar ud çalmadaki kabiliyeti de bilinmektedir. İbn Bâcce'nin de yetiştiği şehir olan Abbadîlerin başkenti İşbiliyye yine bu dönemde mûsikî aletlerinin yapımında ün kazanmış, bunların ihracı açısından ticari bir merkez olmuştur.⁴

Endülüs mûsikisinde ilk ün kazanan ve buranın müzikal gelişimine ilk somut katkıyı yapan ise meşhur mûsikîşinas Ziryab (ö. 237/852) olmuştur. Asıl eğitimini Bağdat'ta alan, bir dönem İshak el-Mevsilî'nin (ö. 235/850) himayesinde bulunan ve daha sonraki yıllarda Endülüs'e geçerek II. Abdurrahman dö-

¹ Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 211-216.

² Özdemir, "Endülüs", s. 223; Mülayim, Selçuk, "Endülüs Sanatı", *Endülüs'ten İspanya'ya*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, s. 97-103

³ Ünlü Fransız Fizikçi Pierre Curie (ö. 1903) bu konuda şunları dile getirmiştir: "Endülüs'ten bize 30 kadar kitap kaldı. Atomu parçalayabildik. Eğer yakılan bir milyon kitabın yarısı elimize ulaşıyaydı, bugün çoktan uzayda galaksiler arasında seyahat ediyor olacaktık." Karaelma, Barış, "Endülüste Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme", *İstem*, Konya 15 (2010): 30.

⁴ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul, 1988, IV, 520.

nemine Kurtuba Sarayı'nın seçkin bir müzisyeni olan Ziryab⁵, mûsikî sahasındaki derin bilgisine ek olarak tarihte uda beşinci teli ekleyen ilk kişi olarak bilinir.⁶ Ziryab, Endülüs'e geldikten sonra konservatuar diyebileceğimiz bir mûsikî okulu açarak burada pek çok öğrenci yetiştirmiştir.⁷

Yine Ziryab'la aynı dönemde sayabileceğimiz, mûsikî bilgisi ile tarih kayıtlarına geçen Abbas b. Firnâs (ö. 273/887) ise mûsikî sanatını Endülüs'te yaygınlaştıran kişi olarak bilinir. Fakat o, mûsikînin icrasından (ameliye) ziyade, mûsikî teorisi (nazariye) üzerinde durmuş, onu quadriviumdan⁸ bir parça olarak nitelendirmiştir.⁹ Endülüs'te yetişen ve İslam felsefesinin önemli isimlerinden bir başkası olan İbn Rüşd'ün (ö. 594/1198) ise mûsikîye dair bazı konularda temsil edildiği ifade edilse de onun mûsikî bilgisini ve anlayışını ortaya koyacak eserleri yoktur.¹⁰

Endülüslü Müslümanlar mûsikî ilmi ve sanatı açısından bir takım gelişmeler ortaya koymakla kalmamış aynı zamanda Avrupa'da yankı uyandırarak Batı mûsikîni etkilemiştir. Bunun bir nişanesi olarak Aragon ve Castilla krallarının saraylarında Müslüman mûsikîşinaslar bulundurulması örneğini verebiliriz. Ayrıca günümüzde dahi İspanyol halk mûsikînde Endülüs mûsikîsinin izleri açıkça görülecektir.¹¹

XII. yüzyılın ilk yarısında Endülüste Eski Greklerin eserleri tercüme edilmiş, buna ek olarak daha önce benzer çalışmalar yapan Kindî (ö. 272/866) ve Fârâbî'nin (ö. 338/950) çalışmaları incelenmiştir. Bunlara ait eserler ve İbn Bâcce'nin bazı çalışmaları aynı yüzyılın sonlarında Tuleytula'da tercüme edilerek Avrupa'ya taşınmıştır. Ayrıca bu yüzyılda yaşayan Kölnlü Franko'nun 1190 yılında geliştirdiği ölçülü (mensural) notalandırma şekli bu alanda ilk olarak bilinse de çok daha öncesinde Müslümanlar bu konuda çalışmalar yapmışlardır.¹² Arap mûsikîsinin önemli bir özelliği olan ritim kalıpları ile mûsikî kalıplarının güfteye uyarlanması şeklinde algılanabilecek bu hususun ilk temsilcileri Tuveys¹³ (ö. 91/710) gibi mûsikîşinaslar olmakla birlikte bu konuyu sistemleş-

⁵ Arslan, Fazlı, *İslam Medeniyetinde Mûsikî*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 15.

⁶ Uda beşinci bir tel ekleme fikrinin aynı dönemlerde sayabileceğimiz Kindî'de de görüyoruz. Bkz. Turabi, Ahmet Hakkı, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 70. Fakat Kindî'nin sistematik bir bilgi olarak sunduğu bu fikri gerçekleştiren kişi Ziryab olmuştur. Ayrıca Ziryab tarihte ilk defa tahta mızrap yerine akbaba teleği kullanarak udun tınısı ve sesine de katkıda bulunmuştur. Arslan, *İslam Medeniyetinde Mûsikî*, s. 30.

⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 519.

⁸ Bu anlayış İslam dünyasında ilk defa Kindî'de görülür. Bkz. Turabi, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 64.

⁹ Karaelma, "Endülüste Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme", s. 36.

¹⁰ İbn Rüşd'ün mûsikî temsili açısından değerlendirilmesi için bkz. Karaelma, "Endülüste Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme", s. 37.

¹¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 520.

¹² Karaelma, "Endülüste Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme", s. 39; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 521.

¹³ Turabi, "Medineli Efemine Şarkıcı Tuveys", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, 10 (2010): 53.

tirip ilk kez yazıya döken kişi Halil b. Ahmed el-Ferâhidî¹⁴ (ö. 174/791), bunları nota ile gösteren de Kindî olmuştur.¹⁵

Endülüs Emevîleri, Avrupa'yı mûsikî açısından etkilemiş, bunun en önemli örneği de ud sazının Avrupa'da tanınması olmuştur. 1350'lerden sonraki belgeler ışığında udun Batı'da "lute" ismiyle bilindiği görülmektedir. İspanya'dan bütün Avrupa'ya yayılan bu saz, farklı şekilde ebat ve görünümlemlerle yayılmış, ayrıca çeşitli enstrümanların doğmasına sebep olmuştur. Yine bugün batıda enstrüman yapımcısı manasında kullanılan "luthier" sözcüğü bu etkinin en güzel örneklerindedir.¹⁶

Çalışmanın Metodu ve Evreni

Bu makale için öncelikle İbn Bâcce'nin mûsikî hakkında günümüze ulaşan iki eseri tercüme edilmiş ve metin tahlilinin ardından nazariyat anlayışı ortaya konulmuştur. Daha sonra kendinden önceki mûsikî nazariyatçılarının anlayışları ile kıyaslanarak mûsikî tarihi ve nazariyatı bilgisi ele alınmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada sosyal bilimlerin araştırma metodlarından metin tahlili, örnekleme, karşılaştırma ve betimleme gibi yöntemler ışığında veri toplama ve içerik analizi teknikleri kullanılmıştır. Bu çalışmanın evreni İbn Bâcce'nin mûsikî hakkındaki iki eseri ve bunlarda işlediği konuların daha önceki mûsikî nazariyatı eserleri ile karşılaştırılması ile sınırlıdır.

1. İbn Bâcce'nin Hayatı ve Eserleri

Endülüs'ün kuzeyinde bulunan Sarakusta şehrinde takriben 1077 yılında dünyaya gelmiş ve Batı İslam dünyasında yetişmiş ilk müslüman filozoftur. Batı dünyasında "Avempace" veya "Aven Baddja" olarak bilinen İbn Bâcce'nin ailesi, XI. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Sarakusta şehrinin idareciliğini yapan Tüccibîlere mensuptur. Gençlik yılları Sarakusta'da geçen İbn Bâcce burada ilk tahsilini görmüş, hafızlığının tamamladıktan sonra müzik, astronomi ve mantık ilimleri öğrenmiş ve daha sonra İşbiliye'ye geçerek eğitim hayatına devam etmiştir. Daha sonraki yıllarda yakın dostu İbn Tîfelvî't, Sarakusta'ya vali tayin edilince İbn Bâcce de burada vezir olarak göreve başlamış, İbn Tîfelvî't'in 1117'deki ölümü ya da Sarakusta'nın 1118'de Hristiyanlarca istila edilmesinden sonra Sarakusta'dan ayrılmıştır. Buradan ayrılıp Şâtıbe'ye vardığında muhtemelen bir takım fikirleri sebebiyle zındıklık ile itham edilerek hapse atılmıştır. Hapis hayatı sırasında geometri olmak üzere bazı alanlarda çalışmaya devam etmiş, özgürlüğüne kavuşunca Mağrib'e geçerek burada vezirlik ve tabiplik görevinde bulunmuştur. Siyasî görevlerde bulunmakla birlikte eğitim halkaları da oluşturarak pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Özellikle mûsikî ve felsefe alanında ders verdiği öğrencilerinden bazıları şöyledir: İbnü'l-İmam, Ebu'l-Hasan İbn Cûdî, İshak b. Şem'ün el-Yahudî el-Kurtubî, Ebû Amr b. Himâre ve Ebû Osman b. Ali b.

¹⁴ Topuzoğlu, Tefik Rüştü, "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XV, 309-312.

¹⁵ Tıraşcı, Mehmet, *Türk Mûsikîsi Nazariyatı Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 42-47.

¹⁶ Karaelma, "Endülüste Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme", s. 40-41.

Osman el-Ensârî. Ayrıca Batı İslam dünyasının önemli müslüman filozoflarından İbn Rüşd'ün de ona talebe olduğu aktarılır. Zehirlendiğine dair rivayetler bulunmakla birlikte, İbn Bâcce henüz sebebi kesin olarak bilinmeyen bir şekilde 1139 yılında Fas'ta vefat etmiştir. Kaynaklarda başta felsefe olmak üzere birçok ilimle uğraştığı ifade edilen İbn Bâcce'nin şiir ve mûsikîdeki derinliği de vurgulanır. Kaside, gazel, müveşşah, medih ve hiciv türünde birçok şiiri günümüze ulaşmıştır. Onun mûsikîye oldukça meraklı olduğu, ud çaldığı ve mûsikî hakkında bir eser kaleme aldığı ifade edilir. Hatta doğuda Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîrî* ne kadar etkili olduysa, İbn Bâcce'nin mûsikî eserlerinin de Batıda o kadar etkili olduğu vurgulanır. Fakat onun müzik bilgisini ortaya koyacak ve bu etkiyi gün yüzüne çıkaracak önemli eserleri günümüze ulaşmamıştır. Yalnızca iki eserinin içerisinde birer kısa başlık konusunu müziğe ayırmıştır. Bunlar ileride ele alınacaktır.¹⁷

İbn Bâcce'nin bulunduğu ortam felsefe literatürü açısından oldukça zengin bir döneme rastlar. Bu dönemde Platon ve Aristo gibi önemli filozofların yanında ilk dönem İslam dünyası hakîmlerinden Kindî, Farabî, İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ'nın eserleri tanınmakta ve geliştirilmektedir. Ayrıca bu dönemde ortaya çıkan eserler daha sonra Batı'da büyük yankı uyandırmış ve Batı dünyasının geleceğini etkilemiştir. Bu isimlerden özellikle Fârâbî, ismi ile İbn Bâcce'nin eserlerinde zikredilerek kaynak gösterilmiştir.¹⁸ Endülüs'ün önemli matematik, tıp, astronomi ve müzik bilimcisi olan İbn Bâcce, Meşşâî felsefesini Fas'a taşıyan kişi olarak bilinir.¹⁹

İbn Bâcce'nin bilinen eserleri²⁰ şöyledir²¹:

- *Tedbîrü'l-Mütevahhid*: Ahlak ve siyaset felsefesi konularını içerir.
- *Risâletü'l-Vedâ*: Bilgi felsefesi hakkındadır.
- *Kitâbü'n-Nefs*: Nefis ve nefsin güçleri hakkındadır. Mûsikîye dair ses ve akustik konularının ele alındığı "el-Kavl fi's-Sem" isimli bölüm bu eserin içerisinde. Bu eseri Muhammed Sagîr Hasan el-Ma'sûmî tarafından 1960'ta tahkik edilerek yayınlanmıştır.
- *İttisâlü'l-Akl bi'l-İnsân*: Ontoloji konularını kapsar.
- *el-Vukûf 'ale'l-Akl'l-Fa'â*: Faal akla erişmenin imkanı üzeri kaleme alınmıştır.
- *Fi'l-Gâyeti'l-İnsâniyye*: Nefsin güçleri ve metafizik temelleri üzerine insanın

¹⁷ Adivar, Abdülhak Adnan, "İbn Bâcce", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, V, 704-707; Aydınlı, Yaşar, "İbn Bâcce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, XIX, 348-353; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 500; Çubukçu, İbrahim Ağâh, "İbn Bâcce ve Felsefesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 15 (1967): 152.

¹⁸ Aydınlı, "İbn Bâcce", s. 349.

¹⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, s. 500.

²⁰ İbn Bâcce'nin önemli görülen bir takım eserlerini 1940'lı yıllarda Zarogozalı müsteşrik Miguel Asin Palacios neşretmiştir. Bu tarihe kadar İbn Bâcce ve hakkında kayda değer bir çalışma olmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydınlı, Yaşar, "Bir İbn Bâcce Bibliyografyası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 4(1992): 383.

²¹ Aydınlı, "Bir İbn Bâcce Bibliyografyası", s. 384-388; Aydınlı, "İbn Bâcce", s. 352-353; Aydınlı, "İbn Bâcce'nin Eserleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 3 (1991): 204-213.

yaşam gayesini tartışır.

- *Kitâbü'n-Nebât*: Doğa konularının işlendiği eserdir.
- *Fî'l-Hey'e*: Heyet ilimlerini içerir.
- *Fî'l-Vahde ve'l-Vâhid*: Bir kavramının mahiyeti ve içeriği hakkındadır.
- *Fî's-Sa'âdeti'l-Medeniyye ve's-Sa'âdeti'l-Uhreviyye*: Fârâbî'ye yöneltilen bir kısım eleştirilere cevap mahiyetindedir.
- *Fî'l-Fahs 'ani'n-Nefsi'n-Nüzû'iyye*: Küçük bir risâledir. Cemâleddin el-Alevî aynı filozofun Resâ'il Felsefiyye isimli eserinin içerisinde neşretmiştir.
- *Risâle fî'l-Müteharrik*: el-Alevî tarafından Resâ'il Felsefiyye içerisinde neşredilmiştir.
- *Fî'l-Elhân*: Müzik hakkında ele aldığı ve günümüze ulaşan tek eserdir. Küçük bir risale olan eser yine el-Alevî tarafından Resâ'il Felsefiyye içerisinde neşredilmiştir.
- *Şerhuhû li-Kitâbi's-Semâ'i't-Tabî'f*: isminden de anlaşılacağı gibi şerhtir.
- *Fi Mâhiyeti's-Şevki't-Tabî'f*: el-Alevî tarafından Resâ'il Felsefiyye içerisinde neşredilmiştir.
- *Fî Şerhi'l-Âsâri'l-' Ulviyye*: Halen çalışılmamıştır. Oxford Bodleian Library ve Berlin Staats Bibliothek'te nüshası bulunmaktadır.
- *Kitâbü'l-Hayevân*: Aristo'nun Historia Animalium isimli eserinin bazı bölümlerinin açıklamasıdır.
- *Te'âllik fî'l-Edviyeti'l-Müfrede*: Berlin Staats Bibliothek'te bir nüshası bulunmaktadır. Halen çalışılmamıştır.
- *el-İrtiyâz 'alâ Kitâbi'l-Makûlât*: Fârâbî'nin Kitâbi'l-Makûlât isimli eserinin incelenmesidir.
- *Kelâmühû fî'l-Burhân*: Fârâbî'nin Kitâbü'l-Burhân isimli eserinin incelenmesidir.
- *Fî'l-Medhâl ve'l-Füsûl*: Fârâbî'nin *Kitâbü İsâgûci* ve *el-Füsûlû'l-Hemse* isimli eserlerinin incelenmesidir.
- *Kitâbü'l-'İbâre*: Fârâbî'nin Kitâbü'l-'İbâre isimli eserlerinin incelenmesidir.

2. İbn Bâcce'nin Mûsikî Anlayışının Değerlendirilmesi

İbn Bâcce'nin mûsikî hakkında günümüze ulaşan iki küçük çalışması bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Kitâbü'n-Nefs* isimli eserinin beşinci bölümünde yer alan "Ses (İşitme, Akustik) Hakkında" mealindeki kısımdır. Bir diğer çalışması ise müstakil bir eser olup *Elhân (Nağmeler) Hakkında* başlığını taşır. Bu başlıktaki kısım Cemâleddin el-Alevî tarafından hazırlanan *Resâ'il Felsefiyye* isimli İbn Bâcce'nin eserinin içerisine alınarak 1983 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Bu iki eserinde genel olarak dört konu işlenir. Bunlar, sesin oluşumu, udun akort edilmesi, insan sesinin mûsikî icrasındaki mahreç (çıkış) yerleri ve mûsikî felsefi olarak tasnif edilebilir.

2.1. Sesin Oluşumu

XV. yüzyıla kadarki edvar kitaplarında hamdele, salvele ve giriş kısmının ardından ses fiziğinin ele alınması sıkça rastlanan bir durumdur. Kısaca ses

sanatı olarak tarif edilen mûsikînin ana malzemesi ses olduğu için bu dönemlerde yazılan eserlerde de ses fiziği ilk olarak ele alınan konu olmuştur. Günümüze ulaşan ilk mûsikî eseri olan Kindî'nin risalelerinde de gördüğümüz bu husus, İbn Bâcce'nin mûsikî hakkındaki düşüncelerinin de temelini oluşturur.

İbn Bâcce sesi, iki cismin birbirine mukavemeti (çarpışması, kuvvet uygulaması) ile ortaya çıkan ve hava yoluyla dağılan bir fiziki olay olarak tarif eder. Sesin ortaya çıktığı cismin katı olması da zarurî değildir, çünkü sıvıların da ses çıkardığı bilinir. Fakat katı cisimlerde darp yani vurma ile çıkan ses, sıvılarda çarpışma sonucunda meydana gelen yarılma ile ortaya çıkar.²²

İbn Bâcce'nin bu ifadelerinde bir orijinallik göremiyoruz. Çünkü daha önceinde İslam dünyasında kaleme alınan pek çok eserde benzer ifadeler bulunmaktadır. Dahası özellikle İhvân-ı Safâ (X. yüzyıl) topluluğu, Farabî ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi İbn Bâcce'den önce yaşamış kişilerde bu fikirler daha kapsamlı olarak ele alınmıştır. Bunlardan Fârâbî'nin *Kitabü'l-Mûsîka'l-Kebîr*'inde konu neredeyse aynı şekilde ele alınmıştır.²³ İhvân-ı Safâ'da cisimlerin yapısının sesin tizlik ve pestliğine etkisi, sesin çıkarak varlıkların tasnif edilmesi ve sesin ahenkli oluşuyla ortaya çıkan psikolojik etki gibi birçok konuda kapsamlı bilgiler vermiştir.²⁴ İbn Sînâ ise sesin fiziksel yapısını aktardıktan sonra, müzikal maddada duyumla ifade edilmesini savunarak konuya farklı bir yaklaşım sergilemiştir.²⁵

İbn Bâcce canlıları, bir uzuv vasıtası ile kendinden sesli olanlar ve ârizî olarak ses çıkaranlar şeklinde ikiye ayırır. Bunlardan ilkinde insanlar tavsif edilir ve onlardaki sesin, nefes ve dil vasıtası ile ortaya çıktığı ifade edilir. Hayvanlardaki ses ise ârizî olup, gagalarındaki veya ağızlarındaki boşluklardan havanın çarpışması ve sıkışması ile çıktığını belirtir. Cansız varlıkların ise kendinden bir sesi olmayıp, onlara bir cismin çarpması sonucu havadan meydana gelen fiziksel bir hadisenin ortaya çıktığını belirtir.²⁶ Bu açıklamalar incelendiğinde İhvân-ı Safâ'daki düşünceler akla gelmektedir. Çünkü bu düşünceler daha da ayrıntılı olarak benzer ifadelerle onların mûsikî hakkında kaleme aldıkları beşinci risâlelerinde bulunmaktadır.²⁷

2.2. Udun Akort Edilmesi

Ud, İslam dünyasında nazarî mûsikî sistemini anlatmak gayesiyle en fazla tercih edilmiş sazdır. Ud, XVIII. yüzyılda Kantemiroğlu (ö. 1135/1723) tarafından tanbur üzerinde ses sisteminin anlatılmasına kadar temel mûsikî sisteminin tarif edildiği çalgıdır. İlk kez Kindî'nin risâlelerinde rastladığımız şekli ile

²² İbn Bâcce, *Kitâbü'n-Nefs*, thk. Muhammed Sagir Hasan Ma'sumî, Daru Sadır, Beyrut, 1992, s. 111.

²³ Farabî, *Kitabü'l-Mûsîka'l-Kebîr*, thk. Gattas Abdülmelik el-Haşâbe, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Kahire, tsz, s. 212-213.

²⁴ *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 134-136.

²⁵ Turabi, *İbn Sînâ Mûsikî*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 2.

²⁶ İbn Bâcce, *Kitâbü'n-Nefs*, s. 113-114.

²⁷ *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, s. 134.

udun telleri pestten tize doğru, başka bir ifadeyle en üstteki telden aşağıdaki tele doğru Bam, Mesnâ, Mesles ve Zir olarak isimlendirilir. Dörtlü aralığa göre akort edilen bu dört tel, temel baskıları ile iki oktavı tamamlamadığı için Kindî, farazî bir teli sistemine eklemiş buna da Had ismini vermiştir.²⁸ Böylece beş telden müteşekkil udun yapısı ortaya çıkmış, baş parmağın haricindeki parmakların baskıları ile ses sistemi tasnif edilmiştir. Arapça ismi ile bu parmakların üzerinde pestten tize doğru sıralanması şu şekildedir: Sebbâbe (işaret parmağı), Vusta (orta parmak), Bınsır (yüzük parmağı) ve Hınsır (serçe parmağı). Bunlar her telde ayrı ayrı şu aralıklara göre tasnif edilir: Sebbâbe, teller üzerinde bir tanini (9/8) aralığındaki perdeyi, diğerleri de yarım ses olacak şekilde sırasıyla aralıkları ifade eder.²⁹

İbn Bâcce, udun akort edilmesini oldukça kapalı bir şekilde izah eder. Bam telinin Mesnâ ile, Mesles'in ise zir ile akort edildiğini ifade edip Zir teline denk gelen Sebbâbe perdesinin ise Mesnâ'ya göre akort edilmesi gerektiğini belirtir.³⁰ Esasen bu akort, daha önceden Kindî veya Fârâbî gibi nazariyecilerin verdiği sistemle örtüşür fakat daha kolay bir izah olmasına rağmen bunların dörtlülerine göre akort edildiğini dile getirmez.

İbn Bâcce'nin ud ile ilgili bilgileri verirken Had teline değinmemesi ise ayrıca dikkat çekici bir husustur. Hâlbuki daha önce ifade ettiğimiz gibi bu tel çoktan pratiğe geçmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Kanaatimizce İbn Bâcce, udu felsefe-mûsikî ilişkisi içerisinde değerlendirmiş, bu manada da Kindî gibi bu tür konuların³¹ tasnifinde yalnızca dört teli aktarmakla iktifa etmiştir.

2.3. İnsan Sesinin İcraya Göre Farklı Çıkış Yerleri

İbn Bâcce'nin mûsikî hakkındaki düşünceleri arasında kanaatimizce dikkat çeken açıklamaların başında, hânendenin icrası sırasındaki okuyuş tekniklerini açıklamasıdır. İbn Bâcce, hânendelerin icrasında dört uzuvdan bahsederek bunları şöyle ifade eder: *"Nağmeleri hakkıyla icra etmek isteyen ve nefislere ulaşmayı hedefleyen kişinin dört mahrece (çıkış yerine) iltifat etmesi gerekir. Bunlar göğüs (ciğer), gırtlak, yüz (ağız) ve baştır. Sadr, Bam'da bulunan nispetleri (aralıkları) ve sesleri karşılar. Gırtlak, Mesles'i karşılar. Yüz (ağız), Mesnâ'ya karşılar. Baştaki kafatası ise Zir'i karşılar."*³² Bu ifadeye göre en pest sesleri karşılayan Bam teli için göğüs sesi, pest sesleri karşılayan Mesnâ teli için boğaz sesi, tiz sesleri karşılayan Mesnâ teli için ağız sesi, en tiz sesleri karşılayan Zir teli için ise kafa sesi kullanılır. Günümüzdeki modern ses tekniklerini tam

²⁸ Uda eklenen bu farazî beşinci telin teoriden pratiğe geçmesi Ziryab ile olmuştur. Daha önce temas edildiği için burada bir açıklama yapılmadı.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tıraşcı, *Türk Müsiki Nazariyatı Tarihi*, s. 52-54.

³⁰ İbn Bâcce, *Kitâbü'n-Nefs*, s. 112.

³¹ Dört başta olmak üzere sayılar birçok olguyu tavsif etmiş ve bu düşünceye "Ethos Doktrini" denmiştir. Bu doktrine göre mevsimler, mizaçlar, unsurlar gibi pek çok şey dört sayısı ile kategorize edilir. Greklerde bulunan bu felsefî görüşe en erken Kindî döneminde rastlanmakla birlikte, birçok klasik İslam düşüncesine ait eserde bu doktrinin etkisi görülmektedir.

³² Alevî, Cemâleddin, *Resailü felsefiyye li-Ebî Bekr b. Bace Nusus Felsefiyye Gayri Menşura*, Dârus's-Sekâfe, Beyrut, 1983, s. 83.

karşılama da böyle bir izahın bulunması, bu tekniklerin çok öncelerden bilinmediğini göstermesi açısından önemlidir.

2.4. Mûsikî Felsefesi

Felsefe konusunda Fârâbî'nin takipçisi sayılan İbn Bâcce'nin mûsikî felsefesi açısından oldukça farklı bir anlayışa sahip olduğunu ifade edebiliriz. Fârâbî, gezegenlerin sesleri ve semâvî âhengi hakkında Pythagorasçılarının görüşlerini gülünç bulur. Hâlbuki İbn Bâcce, *fi'l-Elhân*'ının ilk cümlesine nağmelerin ortaya çıkmasını göklerin ahengine bağlayarak bu konuda daha çok Kindî ve İhvân-ı Safâ gibi³³ düşünür.

İbn Bâcce, bu düşüncesinin de bir tesiri olarak udun tellerini aynen Kindî gibi insanın dört tabiatına hasreder. Ahlât-ı erba'a³⁴ denen dört sıvı şu şekilde tasnif edilir. Safra için Zir teli, kan için Mesnâ teli, Sevdâ için Mesles teli ve Balgam için de Bam teli uygundur. Bu sıvılar ve udun telleri ile insan tabiatında şu etkiler meydana gelir³⁵:

Ud Teli	Ahlât-ı Erba'a	İnsan Tabiatına Etkisi
Bam	Balgam	Hüzün, gam, feryat ve gözyaşı
Mesnâ	Kan	Mutluluk, sevinç, ferahlık
Mesles	Sevda	Korku, endişe ve panik.
Zir	Safra	Hafiflik, letâfet ve heyecan

Sonuç

Endülüslü Müslümanlar İber Yarımadası'nda kurduğu medeniyetle yalnızca kurumsal bir devlet oluşturmamış, pek çok ilim dalında gösterdiği yenilik ve icatlarla tarihin sayfalarına adını yazdırmıştır. Devletin yıkılışının ardından beş asırdan fazla zaman geçmesine rağmen halen el-Hamrâ Sarayı, o eski günlerin sanat ve estetik anlayışını günümüze yansıtmaktadır ve dünyanın hemen her yerinden ziyaret edilerek merak uyandırmaktadır. Türk mûsikînin yakın döneminde Münir Nurettin Selçuk tarafından bestelenen ve sözleri Yahya Kemâl'e

³³ Pythagoras ekolüne yakınlığı sebebiyle Kindî, gök cisimleri ve tabiatın mûsikî ile ilişkili olduğunu düşünür. Bu düşünceye göre insan ruhu maddeleşirken, yani dünyaya gelirken belli şartlarına göre kâinatta var olan sistemin hususiyetleri ile birleşiyor ve cisimleşiyordu. Böylece kâinattaki her şey kendi harmoni düzeni içerisinde bir bütünlük oluşturuyordu. Bu anlayışın bir tezahürü olarak Kindî, udun dört telini dört unsura ve yedi yıldızı, ana nağmeleri oluşturan yedi perdeye (diatonik dizi) hasreliyordu. Ayrıca on iki burç da dört gruba ayrılarak kendi aralarında bir bütün oluşturuyordu. Turabî, *el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri*, s. 95-96. İhvân-ı Safâ ise bunu risalelerinde sıkça dile getirmiş, dahası göklerde var olan mûsikî veya ahenk düşüncesi ile Kindî'nin anlayışını takip etmiştir. Mûsikînin doğuşuna felek ilmi (astronomi) tesir etmiş, buna müttalî olan filozofların onun ka-idelerini ortaya koymuşlardır. Pythagoras, zekâsı ve hissi ile yıldızların hareketinden doğan mûsikîyi işitmiş, böylece usullerle ve nağmelerle mûsikîyi ortaya çıkarmıştır. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, s. 144.

³⁴ Kökeni Hipokrat'a (ö. M.Ö. 370) dayanan, balgam, Sevdâ, Safra ve kan olmak üzere vücuttaki dört sıvıdan hareketle geliştirilen tıbbî bir düşüncedir. Eski dönemde, vücuttaki dengeyi oluşturan bu dört sıvıda bir bozukluğun meydana gelmesiyle hastalıkların ortaya çıktığı düşünülürdü. Felsefesinde Ethos Doktrinini izleri de görülen bu anlayıştan hareketle, mûsikî nazariyatında bazı dönemlerde bilhassa makamlar bu dört sıvıya göre tasnif edilmiştir.

³⁵ Udun telleri ve ahlât-ı erba'a arasındaki ilişki Kindî'nin tasnifinin aynıdır.

ait *Zil, şal ve gül*. Bu bahçede raksın bütün hızı / Şevk akşamında Endülüs üç defa kırmızı isimli şarkı, Endülüs'ten eser bu rüzgârın tesiri ile ortaya çıkmıştır.

Arap dünyasında İslam'dan sonra daha ilk yüzyıllarda ortaya çıkan mûsikî çalışmaları ve icraya yönelik gelişmeler Endülüs'e taşınmış bunun da öncülüğünü Ziryab yapmıştır. Daha sonraki yıllarda mûsikînin Endülüs'te oldukça yaygın olduğu ve mûsikîşinasların yetiştiğini tarih kaynaklarından öğrenmekteyiz. Fakat Endülüs müziği nazariyat çalışmaları yani edvar türünden eserlere ait zengin bir mirasın günümüze ulaştığını ifade edemiyoruz. Çalışmamıza konu olan İbn Bâcce'nin bile kaynaklarda Endülüs mûsikî anlayışı açısından oldukça önemli biri olduğuna dair bilgiler bulunsa da bu önemi ortaya koyacak verilere sahip değiliz. İşte bu makede birkaç sayfadan müteşekkil mûsikî yazılarını inceleyerek İbn Bâcce'nin mûsikî anlayışını günümüze taşımaya gayret ettik.

İbn Bâcce'nin günümüze mûsikî hakkında yalnızca iki eserinin ulaştığını daha önce ifade etmiştik. Bunlardan biri *Kitâbü'n-Nefs* isimli kitabının beşinci bölümünde yer alan ve daha çok ses fiziği ve udun akort edilmesi konusunun işlendiği kısımdır. Bir diğer eser ise mûsikî hakkında yazılmış müstakil bir risaledir. "*Fi'l-Elhân*" başlığı ile verilen bu bölümde ise mûsikî ve felsefe ilişkisi, udun tellerinin insan tabiatına göre tasnifi ve sesin insan vücudundaki çıkış yerleri gibi konular işlenir.

İbn Bâcce'nin ses fiziği veya başka bir ifadeyle sesin ortaya çıkması ile ilgili düşünceleri, Fârâbî ile paraleldir. Fakat özellikle sesin canlılardaki taksimi ile ilgili düşüncesinde İhvân-ı Safâ'dan yararlandığı kanaatindeyiz. İbn Bâcce, bu konunun ardından udun akorduna geçmiş ve diğer edvar kitaplarında da rastladığımız şekilde ardışık teller arasında dörtlü aralık olacak şekilde ortaya çıkan akort düzenini farklı bir üslup ile ama aynı şekilde anlatmıştır. Fakat udun yalnız dört telinden bahsetmesini doğrusu anlamlandıramadık. Hâlbuki en az üç asırdır udun tel sayısı beşe yükselmişti ve bunun mucidi de Endülüs mûsikîsinin en önemli temsilcilerinden Ziryab'dı. Bu meseleyi şu şekilde izah edebiliriz: İbn Bâcce, eserinde ud üzerinden mûsikî icrasını değil, mûsikî felsefesini anlatıyordu. Bu da Ethos doktrininin bir yansıması olarak dört teli, dört tabiata hamletmek gayesini güdüyordu. Nitekim aynı husus Kindî'de de görülecektir. Kindî, risâlelerinde nazariyatı anlatırken beş tele işaret etmesine rağmen işin felsefî tarafına gelince yalnız dört teli tahlil etmekle yetiniyordu. Yine de en azından ismen de olsa bu tele ait bir ifadeye rastlanmaması, İbn Bâcce'nin udun icrasına dair bilgisi olmadığı yönünde bir düşüncüyü de akla getirmektedir.

İbn Bâcce'nin eserinde dikkat çeken bir konu hânendelerin okuyuş tekniklerinden bahsetmesidir. Göğüs, gırtlak, ağız ve baş sesi şeklinde yaptığı bu tasnif önem arz etmektedir. Bunlardan göğüs sesini saymazsak diğerleri ses eğitimi tarihi açısından önemlidir. Göğüs sesine gelince doğrusu bu ifadeyi anlamamadık. Çünkü göğüs, nefes tekniği açısından değerlendirilmekle birlikte bir mahreç çıkış yeri değildir. Burada müellifin, kalın seslerin tınısı ve gücü için gö-

ğüs rezonasyonunun kullanılmasını kast ettiğini düşünüyoruz.

Makalede ele alınan hususlar göze alındığında her ne kadar tarih kitaplarında İbn Bâcce'nin Endülüs mûsikîsinin önemli şahıslarından olduğundan bahsedilse de, biz onun eserlerinden yola çıkarak yalnızca mûsikî felsefesi konusundan dönemin bir temsilcisi olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca diğer felsefi görüşleri sebebiyle Fârâbî ekolünün bir temsilcisi sayılmasına rağmen mûsikîde daha çok Kindî ve İhvân-ı Safâ'nın takipçisidir diyebiliriz.

Kaynaklar

- » Adivar, Abdülhak Adnan, "İbn Bâcce", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, X, 704-707.
- » Alevî, Cemâleddin, *Resailü felsefiyye li-Ebî Bekr b. Bacc Nusus Felsefiyye Gayri Menşura*, Dârus's-Sekâfe, Beyrut, 1983.
- » Arslan, Fazlı, *İslam Medeniyetinde Mûsikî*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- » Aydınli, Yaşar, "İbn Bâcce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, XIX, 348-396
- » _____, "Bir İbn Bâcce Bibliyografyası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 4, (1992): 383-396.
- » _____, "İbn Bâcce'nin Eserleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 3 (1991): 203-213.
- » Çubukçu, İbrahim Agâh, "İbn Bâcce ve Felsefesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 15 (1967): 151-154.
- » *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çay Yayınları, İstanbul, 1988.
- » Farabî, *Kitabü'l-Mûsika'l-Kebîr*, tah. Gattas Abdülmelik el-Haşâbe, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Kahire, 1967.
- » İbn Bâcce, *Kitâbü'n-Nefs*, tah. Muhammed Sagır Hasan Ma'sumî, Daru Sadır, Beyrut, 1992.
- » *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 129-160.
- » Karaelma, Barış, "Endülüste Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme", *İstem*, Konya, 15, (2010): 29-42.
- » Mülâyim, Selçuk, "Endülüs Sanatı", *Endülüs'ten İspanyaya*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, 97-107.
- » Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 211-225.
- » Tıraşçı, Mehmet, *Türk Müsikisi Nazariyatı Tarihi*, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2017.
- » Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XV: 309-312
- » Turabi, Ahmet Hakkı, "el-Kindî'nin Mûsikî Risâleleri", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- » _____, "Medineli Efemine Şarkıcı Tuveys", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, 10, (2010): 41-65.
- » Turabi, Ahmet Hakkı, *İbn Sînâ-Mûsikî*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.

DİCLE NEHRİ VADİSİNDE AT VE BEYGİR CİNSİNİN ISLAHINA YÖNELİK KURULAN BİR ÇİFTLİK: HARNİNİ/KHARNİNİ ÇİFTLİĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Sevim ERDEM

Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

ÖZ

Sultan II. Abdülhamid kendi döneminde, ülke genelinde at ve beygir cinsinin islahı ve sayısını artırmak, ordunun çeşitli sınıflarının ihtiyacını karşılamak, çiftlik sahiplerinin ve ziraat ile meşgul olanların kullanacağı hayvanı temin etmek ve bu konuda yabancı ülkelerden hayvan teminine ihtiyaç duymamak için “Hayvan Çiftlikleri” kurdu muştur. Bu çiftliklerden bazıları özel olarak askeriyenin ihtiyacını karşılamaya yönelik olmuştur. Sultansuyu, Botan, Hamra, Veziriye, Harnini çiftlikleri örnek olarak verilebilir. Bu çiftlikler Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Ordu’nun Remont bölüklerinin at ve beygir ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Çiftlikler, Dicle ve Fırat Nehri vadisinde yer almaktadır.

Sultan II. Abdülhamid Irak coğrafyasında devletin hâkimiyetini tesis etmek amacıyla bu coğrafyadaki arazileri bir yandan Hazine-i Hassa Nezareti çatısı altında toplarken diğer yanda da Dicle ve Fırat Nehri üzerindeki askeri kontrolü artırmaya çalışmıştır.

Bu makale de Dicle Nehri vadisinde kurulan, Tikrit-Musul karayolu güzergâhında ve aynı zamanda Şammar Aşireti’nin temel yerleşim alanı içerisinde bulunan ve Altıncı Ordu Müşirliği’ne tahsis edilmiş olan Harnini/Kharnini Çiftliği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sultan II. Abdülhamid, Harnini Hayvan Çiftliği, Altıncı Ordu, Remont Bölüğü, Şammar Aşireti.

ABSTRACT

A Farm Established for the Improvement of the Species of Horse and Hack in The Valley of Tigris: Harnini/Kharnini Farm

Sultan Abdulhamid II had “Animal Farms” established in his reign in order to improve the species of horse and hack and increase their numbers, meet needs of various classes of the army, supply animals for farm owners and people who dealt with agriculture, and not to have to export from foreign countries in this issue. Some of these farms were specifically aimed at meeting the needs of the military. Among them were, for instance, Sultansuyu, Botan, Hamra, Veziriye and Harnini farms. These farms were founded to provide Remont troop of the Army fourth, fifth and sixth with horse and hack. The farms was that they were located in the valley of Tigris and Euphates.

Sultan Abdulhamid II intended to gather all the fields there under the same roof of ministry of finance to have the control of the state in the Iraqi geography while he was trying to enhance the military control over Tigris and Euphates.

This study is informed about Harnini/Kharnini farm, which was established in the valley of Tigris, located on the way of Takrit-Mosul highway, allocated to the

commandership of Army sixth, and, at the same time, located in the settlement area of Semmer tribe. Moreover, the study is provided information about the operation of the farm. The study will also be supported with maps and drawings.

Keywords: II. Abdulhamid, Kharnini Farm, Sixth.Army, Remont troop, Şammar Tribe

Giriş

“Mahsul hayvanın bastığı yerden çıkar”¹

Osmanlı ordusu geçirdiği dönüşüm sayesinde az sayıda profesyonel askerden oluşan bir ordu iken, zamanla çok farklı kaynaklardan gelen geçici askerlerden kurulu büyük bir ordu haline gelmiştir. Osmanlı ordusundaki büyüme ve sürekli savaş hali; insan, yük hayvanı, araba, erzak, mühimmat, depo, cephanelik ve kışla kurulumu gereksinimini artırmıştır. Böylesine büyük bir ordunun lojistik ihtiyacını karşılamak üzere sadece mali teşkilatta ve vergilerde değil aynı zamanda muharebe destek unsurları ve sisteminde de büyük değişiklikler yapılmasını zorunlu kılmıştır. Osmanlı ordusunun lojistik sisteminin temeli üç esasa dayanır:

İntikal

Muharebe ve

Kış tertiplenmesi²dir.

Bu üç unsurun başarılı bir şekilde yürütülmesi için devletin at ve beygir (bargir) ihtiyacını karşılamaya yönelik önemli adımlar atması gerekmiştir. Orhan Bey zamanında kurulan Sipahi Ocağı ve Taycı teşkilatı ile bu çalışmalara başlanılmış ve Sipahi Ocağı 1828'e kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nde at yetiştirme ciddi bir himaye görmüştür. Her süvarinin yıllık yüksek bir tahsisatı vardı ve süvariler en iyi cins bir ata sahip olmak için her türlü fedakârlıktan çekinmemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin hükümdarları da at yetiştirmeye büyük bir ilgi ve alaka göstermiştir.³ Kanuni Sultan Süleyman döneminde süvari sayısı 200 bin civarındadır.⁴ Süvari sayısındaki bu durum göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nin büyüme sürecinde yaklaşık 5-6 milyon civarında atı mevcuttur.⁵ Pek çok kurumda olduğu gibi Osmanlı süvari teşkilatı da zamanla önemini yitirmiştir.⁶

A. Hara, Remont Bölükleri ve Depolarının Ortaya Çıkış Süreci

“Bir muharebe bittikten sonra cihad-ı asgardan kurtulduk, cihad-ı ekbere giriyoruz” Peygamber Efendimiz⁷

Osmanlı Devleti'nde hayvanın ekonomik gücü yanında ordudaki vurucu gü-

¹ İhsan Abidin; *Osmanlı Atları*, İstanbul-1917, s. 7.

² Uyar, Mesut -Edward J. Erickson; *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul-2014, s.153.

³ Mahmud Şemsi Seyyidi; *Atlarımızın Islah ve Teksiri*, İstanbul-Hamid Matbaası, 1927, s.7.

⁴ Graf fon Lehendorf (Gradiç). *Usul-u Teksiri Feres yahud Hayvan Yetiştirenlere Malumat*, Çeviren: Süvari Muallimi Kaymayakamı Erzurumlu Mehmed Ali, Dersaadet-1309, Matbaa-ı Osmaniye, s.1.

⁵ Uyar, Mesut -Edward J. Erickson; *Osmanlı Askeri Tarihi*, s.161. Üçel-Aybet, Gülgün; *Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul-2018, s. 443.

⁶ Halaçoğlu, Yusuf; “At”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul-1991, II, 30.

⁷ “Antalya Vekili Hamdullah Emin Paşa 8 Mart 1333/1917'deki Meclis konuşmasında; savaş halinin at ve beygir cinsinin ıslahı ve sayısının artırılması çalışmalarına engel teşkil etmediğini ve devletin muharebe sırasında ve muharebeden sonra gelecek olan cihad-ı ekbere hazırlıklı olması gerektiğini ifade etmiş ve Peygamber Efendimizin bu sözünü hatırlatmıştır. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, 8 Mart 1333/1917, Perşembe, III, 116.

cü de oldukça önemlidir. Ordunun süvari gücü bilhassa devletin büyüme sürecinde etkin rol oynamıştır. Devlet, ordunun süvarisinin etkin olması amacıyla Hayvanat Çiftlikleri kurmuştur. Kurulan hayvanat çiftlikleri Avrupa'daki modern haralara⁸ örnek teşkil etmiştir. Ordunun temel süvari gücünün besleyen hayvanat çiftlikleri 16. Yüzyıldan itibaren gerilemeye başlamıştır. Bilhassa 1769'dan itibaren devlet çözüm yolları arayışına girmiştir. Sultan II. Mahmud 1826'da gerçekleşen Vaka-yı Hayriye sonrası, hayvanat çiftliklerini yeniden canlandırmaya çalışmıştır. Bu çiftlikler "Hara" adı altında faaliyet göstermeye başlamıştır. İlk hara, Eskişehir'de Çifteler Çiftliğinde⁹ kurulmuştur.

Sultan II. Mahmud zamanında kurulan haralar; buldukları bölgelerin ve civarın hayvanını nitelik ve nicelik olarak geliştirmeye çalışmıştır. II. Mahmud zamanında kurulan haralar büyük malikâneler özelliğindedir. 1854-1855 Sivastopol Muharebesine kadar Osmanlı Devleti kendi ülkesi dâhilinde birçok güçlüğe rağmen hayvanını tedarik edebilmiştir. Zaman ilerledikçe bu mümkün olmamaya başlamıştır. Haralar işlemediği gibi halktan tedarik yolu da artık yeterli gelmediğinden Osmanlı Devleti 1854 sonrası hayvan ithal etmeye mecbur olmuştur. 1826'dan 1878'e¹⁰ kadar Hara İdaresi "gayri mazbut" bir tecrübe devri olmuştur. 1878-1908 tarihleri arasında gayret başarılı bir şekilde işleyen Hara İdaresi, II. Meşrutiyet'in ilanı ile lağvedilmiştir.

Hara İdaresi'nin kaldırılmış olmasından kısa bir zaman sonra bu kurumun kaldırılmasına yönelik eleştiriler gündeme gelmeye başlamıştır. Hara İdaresi'nin tamamen kaldırılması yerine keşke islah edilmesi yoluna gidilseydi görüşü etkin olmaya başlamıştır. İslah edilerek haraların işlerliğinin devam ettirilmesi düşüncesi oluşmuştur. Özellikle Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa¹¹, haraların devredildiği Maliye Nezaretinden geri alınmasını istemiştir. Ziraat Nezareti kendisiyle yakından alakalı olan bu haraların yeniden kurulumuna en çok karşı çıkan olmuştur. Ziraat Nezareti, hara idaresi yerine "Aygır Depoları" tesis etmeyi daha uygun görmüştür.

Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa alınan tedbirleri yetersiz bulmuş. Hayvan islah çalışmaları için kesin ve net sonuçların alınmasını istemiştir. 1912'lere gelindiğinde Hara İdaresi çatısı altında orduya hayvan yetiştirmek

⁸ Dinçer, Ferruh; "Türkiye'de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar-II. Bölüm", *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 27 (1-2), Ankara-1980, s.248.

⁹ Çifteler Çiftliği yanında bulunan Ada mevkiinde Kumarcı adıyla meşhur bir derebeyi vardır. Kumarcı, ithal ettiği bilhassa Rusya'dan getirdiği hayvanlarla islah ve çoğaltma çalışmaları yapmaktadır. Sultan II. Mahmud bu derebeyinin üzerine Kara Mustafa Paşa'yı göndermiş ve çiftliğin, orduya hayvan yetiştirmek üzere Çifteler Çiftliği'ne bağlandığı belirtilmiştir. İhsan Abidin; *Osmanlı Atları*, s.9.

¹⁰ İhsan Abidin; eserinde 1878 tarihi yerine 1908/1909 tarihini vermektedir. Yapılan çalışma bu bilgiyi doğrulamamıştır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid, Hara İdaresini yeniden canlandırma çalışmalarına tahta çıktıktan kısa bir süre sonra başlamıştır. İhsan Abidin; *Osmanlı Atları*, s.8.

¹¹ 31 Mart Vakası üzerine İkinci ve Üçüncü ordulardan oluşan Hareket Ordusu Kumandanı sıfatıyla İstanbul üzerine yürümüş ve isyanın bastırılmasından sonra Hakkı Paşa Kabinesinde (30 Mayıs 1329) Harbiye Nazırlığı'na tayin edilmiştir. Bir süre sonra Mahmud Şevket Paşa muhalifler tarafından öldürülmüştür. Mahmud Şevket Paşa Sultan II. Abdülhamid devrinde pek bilinen bir şahsiyet değildir. "Bağdatlı Şevket, " Arap Şevket" diyenler vardır. Araplıkla hiçbir münasebeti olmayıp aslen Gürcü olup Bağdat Kölemenlerindedir. 1273/1857'de Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Ziya Şakir; *Mahmut Şevket Paşa*, Hazırlayan: Serkan Erdal, İstanbul-2011, s.6, 33-37.

amacıyla Remont Bölükleri kurulmuştur. Remont Bölükleri orduya gerekli olan hayvanı tedarikle meşgul olmuştur. Ordunun yıllık 20-30 bin remont hayvanına ihtiyacı vardır. Hayvan tedarikine olan ihtiyaç ziyadesiyle fazladır. Balkan Harbini takiben bazı askeri kıtalar lağvedilmiş olmasına rağmen hayvana olan ihtiyaç azalmamıştır. Dünya harbi sırasında da ihtiyaç daha da artmıştır.¹²

B. Irak Coğrafyası Toprak ve Çiftlik

İslam'ın ilk yüzyılı içinde Fırat ve Dicle nehrinden sulanabilen eski Sasani çiftlikleri ve münhal kalan araziler imara açılmış veya yeni idarecilerin tekeline geçerek bir toprak aristokrasisinin ortaya çıkışına sahne olmuştur.¹³ Sevad¹⁴ olarak geçen ve içinde büyük bir bataklığın bulunduğu aşağı Irak'ta¹⁵ büyük ölçekli tarımsal işletmelerin esas ortaya çıktığı alan Küfe ve Basra çevresi olmuştur.

Hz. Ömer, Irak'taki orduların eski Sasanî şehirlerine yerleşmelerini sakınca- lı bulmuş ve Müslümanların yerleşmesi için bölgede Küfe¹⁶ ve Basra¹⁷ şehirlerini kurdurmuş ve buralara yerleşmesini istemiştir. Buralarda Sasanilerden kalma geniş çiftlikler bulunur. Bu çiftlikler Hz. Ömer zamanında "Savâfî" adıyla savaştan gaziler adına devletleştirilmiştir. Hz.Ömer Irak'taki toprak zenginliğinin ilerde ciddi sorunlara yol açacağını bildiğinden "toprağın rekabesi bizimdir" diyerek, bu arazileri ümmetin ortak malı olarak görmüş ve herhangi bir özel şahsa iktâ' etmemiştir. Fakat Hz. Osman halife olduktan sonra artan talepler doğrultusunda Hicaz'da bulunan toprakları karşılığında Irak'ta toprak takas etmek isteyenlere izin vermiştir. Hz. Osman'ın bu siyaseti bütün taşların yerinden oynamasına yol açmıştır. Çünkü toprağın kıymetini fark edemeyen ve ticari tecrübesi olmayan bedevilere karşı, Hz. Ömer'in Medine'den çıkmasını yasakladığı Kureys bu fırsatı iyi değerlendirerek yaydan fırlamış ok gibi fethedilen bölgelerdeki verimli arazilere yatırım yapmaya başlamıştır. Hz. Ali' halife olduğunda ilk işi Hz. Osman'ın verdiği iktaları geri almak olmuştur. Hz. Ali başarılı olamamış-

¹² Tan, Seda; "Bulgaristan Emaretinin Krallığa İki Büyük Mirası: "Veteriner Teşkilatı ve At Yetiştiriciliği ve İslahı", *OTAM*, 33/Bahar 2013,s.251.

¹³ Demirci, Mustafa; "Emeviler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevad) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İSTEM*, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s.64.

¹⁴ Sevad; Müslümanlar Arap Yarımadası'ndan Irak'a çıktıklarında, ağaçlarla ve yeşilliklerle dolu zürüt yeşili bir arazi ile karşılaştılar. Çok sayıda köyü, ağaçları ve yeşilliği karşılarında görünce, "bundan daha fazla siyahlık görmedik" dediler. Araplar yeşille siyahı bazen aynı anlamda kullandıkları için, burada karşılaştıkları yeşille, siyahı bir araya getirerek, bu araziye "Sevâd" adını verdiler. Demirci, Mustafa; "Sevad", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVI, 576.

¹⁵ Irak coğrafyasının bir kısmı; sevad kapsamında yer alır. Kuzeyde Tikrit'ten, güneyde Fars Denizine/Basra Körfezine, doğuda, Hulvân sınırına doğru uzanır. Batı tarafı ise, Basra'nın arkasındaki çölden, Sevâd-ı Basra'yı ve onun bataklığı(Batâih)'ni da içine alarak, Vâsıt'a, oradan Sevâd-ı Küfe'ye ve onun bataklığı (Batâih)'nin üzerinden Küfe şehrine, sonra Fırat'ın arkasından el-Enbâr'a ve nihayet Dicle ve Fırat nehirleri arasından Tikrit sınırına kadar uzanır. Demirci, Mustafa; "Sevad", ss.576-578; Marufoğlu, Sinan; *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul-1998, ss.26.

¹⁶ Küfe arazileri, Basra arazilerinin aksine haracidir. Çünkü Küfe çiftlikleri eskiden beri mevcuttu, hâlbuki Basra çiftlikleri ise ihyâ edilerek oluşturulmuştur. Marufoğlu, Sinan; *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, s.25.

¹⁷ Basra bölgesi ise münhal bir mahalde ve bataklığın kıyısında kurulduğundan, oradaki çiftlikler bataklığın kurutulması ve toprağın ihyası yoluyla oluşturulmuştu. Bundan dolayı da özel mülk ve 1/10 nispetinde zekat veren öşür arazisiydi. Demirci, Mustafa; "Emeviler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevad) Büyük Çift.", s.63.

tır.¹⁸ Bu vaziyet daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir.

Osmanlı Devleti Bağdat'ın fethini Kanuni Sultan Süleyman zamanında tamamlamıştır. Sultan Süleyman ilk iş olarak tahrir çalışmalarını başlattırıştır. Vergilendirme ve toprak işletilmesi ile ilgili ayarlar yapılmış, daha sonra taşınmaz malların durumlarını tespit ettirmiştir. Bütün mülk ve iktaların ayrıntılı tasvir edildiği defterler oluşturulmuştur.¹⁹

Osmanlı Devlet'i Bağdat'ı başlangıçta bağımsız beylikler şeklinde idare etmiştir. Kölemen valiler aracılığıyla yönetmiştir. Tanzimat ve özellikle 1864'ten sonra merkezi idarenin gücü Bağdat'ta daha fazla hissedilmeye başlamıştır. Bilhassa Mehmed Namık Paşa ile Mithat Paşa'nın Bağdat valilikleri önemli olmuştur.²⁰

Mithat Paşa'nın (1869-1871) uygulamaya koyduğu zirai islahat bilhassa Fırat Vadisi'nin tarımsal bölgelerinde süregelen bir rahatsızlık ortaya çıkarmıştır. Aşiretlerin toprak sahibi olmaları hususundaki büyük anlaşmazlık nedeniyle tarımsal bir kargaşa ortaya çıkmıştır. Toprak meselesi İngilizlerin hâkimiyeti sürecinde de devam etmiştir. İngilizler, aşiretler arasındaki huzursuzluğun temelinde Osmanlı Devleti'nin uygulamaya çalışmış olduğu toprak düzeninin yattığını belirtmişlerdir. Arazi sahipleri güçlerini açıkça batıl ve gerçekliği kanıtlanamayan Osmanlı tapu senetlerine dayandırmıştır. Aşiretler ise eğer yazıya dökülmemiş ise hatırlanamayacak kadar eski aşiret mülkiyet haklarına dayandırmışlardır.²¹

Sultan II. Abdülhamid kendi döneminde Irak coğrafyasına özel önem vermiştir. Irak'ın herşeyi ile ilgilenmiştir. Maarif, nafia, nehir taşımacılığı, yönetim daha aktif olarak yoğunlaştırmıştır.²² Irak coğrafyasındaki miri araziler Hazine-i Hassa Nezareti çatısı altında toplatılarak, devlet kontrolünde işletmeye verilmiştir. Bu arazilerden biri de Harnini arazisidir. Bu arazi Altıncı Ordu'ya tahsis edilmiştir.

C. Sultan II. Abdülhamid Döneminde Hara ve Remont Bölüğü Kurma Çalışmaları

Sultan Abdülhamid ordunun remont bölüklerine at ve beygir yetiştirilmesi konusundaki çalışmalarına tahta geçmesinden kısa bir süre sonra başlamıştır. Sultan Abdülhamid ilk iş olarak Der-saadette numune bir hara kurma çalışmalarına başlatmıştır.²³ Vilayetlere gönderilen yazıda 1.50 cm irtifada bulunan aygır ve kısrakların Der-saadete gönderilmesi konusunda irade buyurmuştur. Vilayetlerin bazılarında yazıya kısa süre sonra geri dönüşler yapılmıştır. Örneğin; Kosova, Adana, Ankara, Cezire-i Bahr-i Sefid, İşkodra, Tırhala, Manastır, Selanik ve Konya vilayetlerinden gelen yazıda istenilen irtifada bargir bulunmadığı ifade

¹⁸ Demirci, Mustafa; "Emeviler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevad) Büyük Çift.", s.64.

¹⁹ İvanov, Nikolay; Osmanlı'nın *Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, TTK, Ankara-2013, s. 69.

²⁰ Kurşun, Zekeriya-Ali Akyıldız; *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, İstanbul-2018, s.15.

²¹ Kolektif; *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, Derleyen: Ali Satan, Tarihçi Kitabevi-2016, s.64.

²² Terzi, Arzu; *Bağdat ve Musul'da Paylaşılmayan Miras /Petrol-Arazi*, Truva Yayınları-2007, s.35; Demirci, Mustafa; "Sevad", s.578.

²³ BOA. Y.PRK. KOM. 00002/00060, 25 Nisan 1296/7 Mayıs 1880.

edilmiştir.

Devletin numune harası için uygun bargir bulunduğu bilgisi sadece Bağdat vilayetinden gelmiştir. Bağdat Vilayeti 29 Mart 1296/10 Nisan 1880 tarihli yazısında numune hara için talep olunan aygır ve kısrakların (bargirlerin) gönderileceğini bildirmiştir. Vilayetlerin genelinden alınan cevaplarda görülmüştür ki Osmanlı coğrafyası genelinde 1 metre 50 cm irtifaında aygır ve kısrakların pek yaygın olmadığı anlaşılmıştır.

Sultan Abdülhamid konunun üzerine ısrarla giderek yeniden bir irade buyurmuş ve bu defa irtifa olarak her bir vilayetin kendi sınırları dahilindeki en yüksek irtifalı bargirlerden 2'şer aygır ile 4'er kısrakın Der-saadet'e gönderilmesini emretmiştir.²⁴

Çiftlikat-ı Hümayun Nazırı Muzaffer Bey, kurulacak haranın başlangıç masrafına karşılık olarak tıpkı Avrupa devletlerinde olduğu gibi bu numune haradan da yetişecek bargirlerin Der-saadet'ten taşraya belli bir miktar karşılığında satılması yönünde görüş belirtmiştir. Bu görüşe göre bargirin değerinin %50'si oranındaki bir fiyatla nakil ve satışı gerçekleştirilir. Bu nakil ve satış işlemleri için at ve beygirden anlayan bir komisyonun kurulması gerekir. Bu uygulamada taşradan alıcı olanlara, satışı gerçekleşen bargirlere ait evrak ve ruhsat düzenlenir. Böylece Der-sadette kurulacak olan Numune Hara'nın masrafı devlet hazinesinden herhangi bir harcama yapılmadan karşılanmış olur.²⁵ Nazır Muzaffer'in bu teklifi Fransa örneklidir. Fransa Devleti, miri haraları için %50 kar payı ile aygır tedarik ederek ciddi bir kar temin etmiştir. Bu uygulamanın yapılıp yapılmayacağı hakkındaki son karar padişahındır.

Sultan Abdülhamid, numune hara için sadece Osmanlı coğrafyasından değil aynı zamanda yurtdışından da aygır alımı yaptırmıştır. Örneğin Haziran 1300/1884'lerde Almanya'da bulunan Huber Paşa tarafından devlet adına satın alınan 20 kadar aygırı Der-saadete göndermek üzere Odesa Limanı üzerinde nakli yapılmıştır. Bu aygırların problemsiz bir şekilde Der-saadete ulaşması amacıyla Huber Paşa'nın Muavini Erkan-ı Harbiye Binbaşlılarından ve Yaveri Tevfik Bey görevlendirilmiştir.²⁶

Osmanlı coğrafyasında hara kurulacağını öğrenmiş olan bazı Avrupalı uzmanlar da bu haralarda çalışmak üzere ilgili konsolosluklara müracaatlarda bulunmuştur. Bunlardan biri de Christian Weistionfield'dir. Paris'te bulunan Osmanlı Sefaretine müracaatta bulunmuş ve müracaatında hara konusunda uzun bir ihtisasa sahip olduğunu belirtmiştir.²⁷

a. Bağdat'ta Altıncı Orduya Tahsis Edilen Çiftlikler

Irak memleketinde yetişen Arap cinsi atlar²⁸, dünyanın her tarafında yeti-

²⁴ BOA. Y.PRK. KOM. 00002/00060, 25 Nisan 1296/7 Mayıs 1880.

²⁵ BOA. Y.PRK. KOM. 00002/00060, 25 Nisan 1296/7 Mayıs 1880.

²⁶ BOA. Y.PRK. OMZ.00001/00017, Haziran 1300/Haziran 1884.

²⁷ BOA. Y.PRK. TKM.00027/00036, 8 Şevval 1310/25 Nisan 1892.

²⁸ Arap atı: Arap atları genellikle nazik yapılı olmakla beraber uzun yolculukların sıkıntılarına katlanırlar. Vücut organları bakımından da uyumludurlar. Çevik ve koşarken hayret edilecek derecede hafifirler. Graf fon Lehendorf (Gradiç), *Usul-u Teksiri Feres*, s.218-219; Aral, Nurettin -Selahattin Batu; *Arabistan'da Atçılığın Bugünkü Durumu*, Ankara-1936. s.13-15.

şen bargir yani cins-i feresiyyenin en üstün özelliklerine sahiptir. Bu cinsin diğer cinslere olan üstünlüğünden dolayı Irak coğrafyasında yetişen Arap cinsi atının sayısının artırılması ve kalitede standart sağlanması gerektiği görüşü gerek İstabl-ı Amire ve gerekse Ser-Askeriye'de tarafından sıkça vurgulanmıştır. Altıncı Ordu Serbaytarı Miralay Ali Seyfeddin Bey, Irak coğrafyasının güzel vasıflı cüsesi bargirleri için bir layiha hazırlamıştır. Layihasında hara kurulumu için Bağdat ve civarının uygun olduğunu ve Bağdat vilayeti dâhilinde bulunan ve devlete ait olan miri çiftliklerden birinde mükemmel bir hara teşkilinin devletin menfaatine olacağını belirtmiştir. Hazırlanan layiha Sultan Abdülhamid'in iradesine sunulmuştur.

Sultan Abdülhamid Altıncı Ordu Müşirliği'ne ilk olarak emlak-ı mahsusa arazisi olan Tarmiya mukataasını²⁹ (Bakınız Harita I) tahsis etmiştir. 1884'lerde burada bir haranın kurulması çalışmalarına izin vermiştir. Ancak verilen yetki geçici olmuştur.³⁰ Aradan geçen zaman içerisinde Altıncı Ordu Müşirliği'nin Tarmiya mukataasında hara kurulumu ile ilgili herhangi bir çalışma yapmadığı anlaşılmış, hatta ellerinde bulunan bargirlerin mevsimine göre şuraya buraya gittiği tespit edilmiştir. Altıncı Ordu Serbaytarı Miralay Ali Seyfeddin Bey, Hazine-i Hassa Nezareti ve Bağdat Arazi-i Seniyye Komisyonu ile birlikte bir ön çalışmada bulunmuştur. Buna göre Altıncı Orduya tahsis edilmiş olan Tarmiya Mukataası, Hazine-i Hassa Nezaretine ait olmak üzere burada bir hara kurulumu teklifinde bulunmuştur. Sultan Abdülhamid Senedat Kanununa uygun olarak çalışmalara başlanılmasına izin vermiştir. Ancak ilerleyen zaman içinde bundan bir sonuç alınmamış olmalı ki Altıncı Ordu Müşirliğine Veziriye mukataası tahsis edilmiştir. Burada Altıncı Orduya ait çiftlik kurulumu başarılı bir şekilde gerçekleşmiş olup, aynı zamanda bu çiftliğe ek olarak Bağdat-Musul karayolu güzergâhında yer alan Harnini arazisi eklenmiştir. Harnini Çiftliği 1899'larda Altıncı Ordu'nun remont bölüklerine at ve beygir yetiştirmek amacıyla Veziriye Çiftliğine ek olarak tesis edilmiştir.

b. Harnini Çiftliği/Remont Bölüğü

Sultan Abdülhamid 1888'de; Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Ordu Müşirliklerinin süvari alaylarının beşinci bölükleri tarafından idare olunmak üzere ilgili ordu müşirliklerinin münasip mahallerinde remont bölüklerinin kurulması yönündeki çalışmaları için irade buyurmuştur. Bu çiftliklerin kurulmasındaki amaç hem bağlı olduğu ordunun bargir ihtiyacını karşılaması hem de hayvanın işesini temin etmesi beklenmiştir. Dördüncü Ordu için Sultansuyu çiftliği³¹ tahsis edilirken Beşinci Ordu Komutanlığı için ise Hamra Çiftliği tahsis edilmiştir.

Altıncı ordu için de gerekli çalışmalara hızla başlanmıştır. Ser-Asker Rıza Paşa, Altıncı ordunun mevcut süvari alaylarına bağlı olan altı bölük için ne kadarlık bir alana ihtiyaç olduğu, ne büyüklükte bir tesis olacağı, yapılacak ahırla-

²⁹ Terzi, Arzu; *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK, Ankara-2010, s.96.

³⁰ BOA. HH. THR.00480/00022. 3 Ağustos 304/5 Ağustos 1888.

³¹ Erdem, Sevim; "Osmanlı Devletinden Cumhuriyete Kalan Miras: Sultansuyu Harası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017, s.148.

rın kaç kuruluş masraf gerektireceği ve mevkii konusunda bir ön çalışma yapılmasını emretmiştir. Altıncı Ordu Müşirliği ilk olarak kendi görev kapsamı dâhilinde yer alan miri arazileri tespit etmiştir. Daha sonra bunlardan remont bölüğü kurulmasına uygun olanları ayırt etmiştir. Altıncı Ordu Müşirliği konuyla ilgili Ser-Asker Süvari Dairesine gönderdiği yazıda Bağdat ile Musul yolunun tam ortasında bulunan Harnini arazisinin³² remont bölüğü kurulmasına uygun olduğunu bildirmiştir. Burada remont bölüğü tesisinin kurulması halinde hem civardaki aşiretlerin sağa sola musallat olması engellenir hem de Bağdat-Musul karayolu güzergâhından gelip geçenlerin emniyeti ve güvenliği sağlanmış olur.³³

Harnini arazisi, Dicle nehri vadisinde yer alır ve hara arazisinin ihtiyacı olan arazi özelliklerini bünyesinde barındırır. Tikrit-Musul güzergâhında yer alan Harnini arazisi ve çevresinde alabildiğine boş arazi mevcuttur. Bu arazi ve civarında Şammar aşireti hayvanlarını otlattığı gibi bazı arazilerde iltizam yolu ile işletilmektedir. Aktif ticaret yolu üzerindedir. Çiftlik alanı hem Bağdat yolu ile dış pazarlara hem de Dicle nehri vasıtasıyla iç ve dış pazarlara hizmet edecek durumdadır. Burada yetişen at ve beygir cinsi Basra yoluyla Hindistan'a ihraç edilirken, Bağdat-Musul karayoluyla veya Dicle ile de kuzeye gitmektedir.³⁴ Harnini arazisinin Altıncı ordu remont bölüğüne tahsis edilecek kısmının belirlenmesi amacıyla bir heyet oluşturulmuştur. Heyet gerekli çalışmaları yapıp rapor ve haritasını düzenleyerek vilayete ve daha sonra Dâhiliye Nezaretine sunmuştur.³⁵

Sultan II. Abdülhamid'in iradesi ile bu arazi Altıncı Ordu'ya tahsis edilmiştir. Konu ile ilgili yazı Altıncı Ordu Müşirliği'ne ulaşmış olmakla birlikte bu sırada Bağdat Vilayeti sınırları dahilinde yer alan Şammar Aşireti reisi Harnini arazisinin kendilerine tahsis edilmesi hususunda talepte bulunmuştur. Bağdat ile Musul arasında bulunan Şammar Aşireti³⁶; kendisine ziraat ve ekincilik faaliyetlerinde bulunmak üzere Harnini arazisinin belli bir kıymet çerçevesinde kendi-

³² Bakınız Harita I. Fethi, İhsan; *Urban Conservation In Iraq*, October 1977, s.71.

³³ BOA. BEO.1401/105065, 3 Teşrin-i Sani 1315/15 Kasım 1899.

³⁴ Harnini'nin arazisinin aktif bir ticaret güzergâhında olduğunu kalıntıları bugün halen mevcut olan Han'dan da anlamak mümkündür. Harnini Han'ı bugün Irak'ın arkeolojik sit alanlarından biri olarak varlığını sürdürmektedir. (Bakınız Harnini Han). İhsan Fethi; *Urban Conservation In*, s.71.

³⁵ BOA. BEO.1401/105065, 3 Teşrin-i Sani 1315/15 Kasım 1899.

³⁶ Büyük bir göçmen gruptur. Bağdat'ın biraz kuzeyinden Nusaybin'e kadar olan hatta iki nehrin arası boyunca gezinirler. Birçoğu kış aylarında Bağdat'ın güneyindeki sıcak otlaklara gitmektedir.(Bakınız Harita II). Nehirler arasında dolaşarak yaşayan göçebe bir aşirettir. Toplam nüfusu 30.000 olarak tahmin edilir. El-Cerye, El-Zeydan, El-İmir(El-Ömer) " adlarıyla üç guruba ayrılmıştır. Bu gurupların reisleri birbirine akrabadır. Bu nedenle aralarında düşmanlık yoktur. Sürekli düşmanları olan Fırat'ın öte tarafında Halep ve Şam bölgesinde bulunan Aneze aşiretidir. Irak coğrafyasındaki Şammarlılar, Anezililer ile birlikte tarih sahnesinde yer almışlardır. Bunda en önemli faktör iyi ve kaliteli nitelikte at ve beygir yetiştirmeleri ve Arap atı cinsinin temel besleyicileri olmalarıdır. Bu iki muazzam ve yağmacı Arap aşireti çölün silahlı hâkimleridir. 19. ve 20. yüzyılda Irak çölü Şammarlılar'ın Şam çölü ise Anezililer'in elindedir. Ali Bey; *Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk*, Çev: Cahit Kayra, İstanbul-2003, s.34; Duman, Selçuk; "II.Meşrutiyetten Krallığa Irak ve Aşiretlerin Tutumu", *Yeni Türkiye Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, İstanbul-2016, s.63; Saydam, Abdullah; "Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", *On-dokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8/1, s.243-255. Sonat, Ramazan; "El-Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kitiği", *History Studies*, 10/4, June 2018, ss.167.

lerine terk edilmesini istemiştir.³⁷ Aşiret reisi Mücevvel Bey³⁸ bu arazide; ziraat, çiftçilik, ekincilik faaliyetlerinde bulunma ve buna bağlı olarak burayı iskân edip medenileşme yolunda adım atma taahhüdünde bulunmuştur.³⁹ Mücevvel Bey, bizzat vilayete giderek Harnini arazisi konusundaki taahhüdünü sözlü olarak da ifade etmiştir. Mücevvel Bey taahhüdü sırasında Harnini arazisinin ekilmeyen yani ziraat olunmayan kısmını 7 yıllığına istemekte ve buraya 2000-3000 civarında Şammar aşireti⁴⁰ hanesi gelerek zirai faaliyette bulunacağını yazılı ve sözlü olarak belirtmiştir.

Bağdat Vilayeti İdare Meclis'i konuyu ele almıştır. Meclis'in, Bağdat Defteri Hakani İdaresinden aldığı bilgiye göre; Harnini arazisi 186 feddanlık⁴¹ bir arazidir. Bu arazi daha önce müzayedeye çıkarılmış ve 22.050 kuruş ile kiralayıcı bulunmuştur. Daire, ayrıca hal-i hazırda arazi üzerinde Cubur Aşireti'nin bazı fırkalarının konumlandırıldığını ve bunların toplamda 27 bekrelik⁴² arazi ile bir miktar matari alanda zirai faaliyet yürütmekte olduklarını belirtmiştir. Önümüzdeki yıl yani 1900 yılı içinde de buraya Cubur Aşireti'nin Musul tarafında ikamet eden 200 hanenin geleceğini ve 70 dönümlük arazide ve buna bağlı olarak matari arazide zirai faaliyet yürüteceklerini belirtmiştir. Daire bunun dışında kalan arazide zirai faaliyet yürütülmediğini ifade etmiştir (Bakınız Şekil a: Harnini arazisi kullanım payı)

Bağdat Vilayeti, Harnini arazisinin gelirinin hal-i hazırda 1/20'lik payının (hisse-i askeriye payı) birçok Müslüman yetim çocuğunun eğitim vesaire işlemlerini karşılamak amacıyla Bağdat Sanayi Mektebine⁴³ tahsis etmiştir. Mektebin ihtiyaçlarının temini Harnini arazisinde yapılan tarımsal faaliyetlere bağlanmış. Yani bu arazide tarımsal faaliyet yapılmaması halinde mektebin ihtiyaçları karşılanamaz.

Bağdat Vilayeti İdare Meclisi, Defteri Hakani dairesinden aldığı bilgiler çerçevesinde Mücevvel Bey'in teklifini oldukça cazip bulur. Zira bu tekliften hem Bağdat Sanayi Mektebi fayda sağlar hem de Şammar Aşireti'nin bir kısmı yapacağı zirai faaliyet sayesinde iskân edilmiş olur.⁴⁴ Irak bölgesi açısından düşünüldüğünde Şammar gibi bir aşiretin mensuplarının iskân ve mülk edinmeleri devletin yıllardır aşiretleri ıslah etme çalışmaları açısından oldukça önemlidir.

³⁷ BOA. DH. MKT.02315/00047, 23 Şubat 1315/7 Mart 1900; Çetinsaya, Gökhan; "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'ta Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan*, 1999/2, ss.153-168. General Allenby'nin Hatıratı, *Arap Ayaklanması ve Filistin'in Osmanlıdan Kopuşu*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık-2013, s.49.

³⁸ BOA. DH. MKT.02288/00014, 20 Şaban 1317/11 kanun-u evvel 1315 (M.24 Aralık 1899/23 Aralık 1899) tarihli yazışma; BOA. BEO.001427/106987, 21 Kanun-u evvel 1315/2 Ocak 1900.

³⁹ Çekilen telgraf Arapça olarak çekilmiş daha sonra tercüme edilerek 25 Mart 1315'te 255 numaralı tezkere ile konu Bağdat Vilayetine bildirilmiştir.

⁴⁰ Şammarlılar'ın yerleşim alanını gösterir harita (Bakınız II). Khoury, Dina Rızık; *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul 1540-1834*, İstanbul-2014, s.40.

⁴¹ Feddan; bir çift öküzle bir günde sürülen arazi miktarıdır. Şemseddin Sami; *Kamus-ı Türkî*, İstanbul-1998, s.984.

⁴² Bekre;kuyu vesairede kullanılır çrk, çıkırık, makara. Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara-1998, s.101.

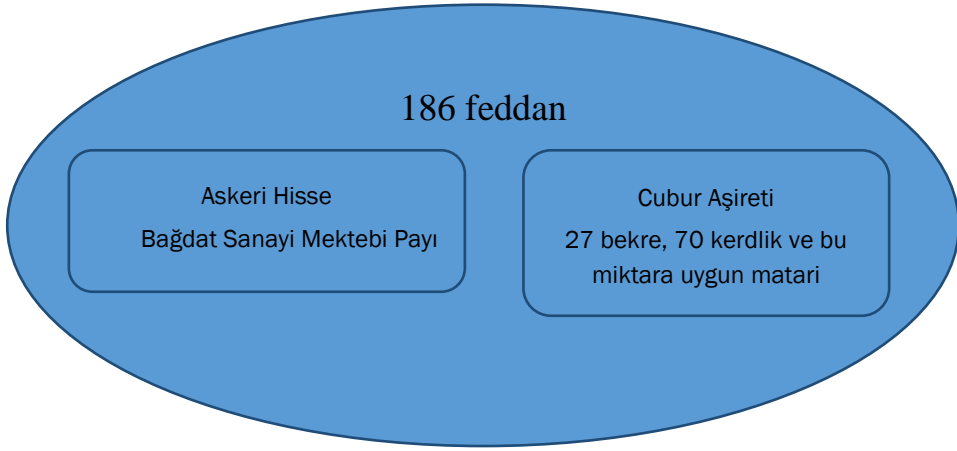
⁴³ Kurt, Burcu; "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", *History Studies*, 5/3, Mayıs 2013, s.151-173.

⁴⁴ BOA. DH. MK.02288/00014, 30 Teşrin-i Sani 1315/12 Aralık 1899 tarihli telgraf.

Böylece devlet bir noktada sık sık Şammar Aşireti'nin eşkıyalık faaliyetlerinden de kurtulmuş olur.

Harnini arazisinin orduya tahsis edilip edilmeyeceği hususunda Bağdat vilayeti idaresi Dâhiliye Nezareti'nden görüş istemiştir. Devlet Şammar Aşireti ile ordu arasında tercih yapma durumuna getirilmiştir.

Geriyeye kalan arazide ekincilik ve çiftçilik talebi (7 yıllığına)

Şekil a: *Harnini arazisi kullanım payı*

Mücevvel Bey'in bu talebi Bağdat Vilayeti tarafından 20 Şaban 1317/24 Aralık 1899'da 4277 numaralı tezkere ile Dahiliye Nezaretine gönderilmiştir. Mücevvel Bey'in talebi bazı durumlardan dolayı makul görülmemiştir. Harnini arazisinin bir kısmı Sultan II. Abdülhamid'in 30 Teşrin-i Sani 1315/12 Aralık 1899 tarihli iradesi ile Altıncı Ordu'nun Süvari Bölükleri için Remont tesisleri kurulması amacıyla tahsis edilmiştir. Altıncı Ordu Müşirliği Sultan II. Abdülhamid'in iradesini Bağdat Vilayetine bildirmiştir. Fakat Dâhiliye Nezareti bu araziye benzer başka arazilerin Bağdat Vilayeti dâhilinde yer almasından dolayı durumun değerlendirilmesi yönünde görüş belirtmiştir.⁴⁵ Mücevvel Bey, Bağdat Vilayeti'nde Altıncı Ordu'ya tahsis edilip süvari alayları için remont tesisleri kurulabilecek aynı nitelikte pek çok arazinin bulunduğunu belirterek talebinde ısrarcı olmuştur. Ser-Askeri'ye de tezkeresinde Şammar Aşireti'nin talebinin sağlayacağı faydanın remont tesisi kurmaktan daha fazla yarar sağlayacağı yönünde 5 Şubat 1315/17 Şubat 1900'de görüş belirtmesi üzerine konu yeniden Sultan II. Abdülhamid'in görüşüne sunulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid, dâhiliye, ser-askeriye ve vilayetin görüşlerini değerlendirmeye alarak Harnini arazisi yerine Dicle ve Fırat Nehri vadisinde bulunan başka arazilerin alternatif olarak araştırılmasını istemiştir. Tablo 1'de verilen araziler alternatif olarak sunulmuştur. Bu araziler için gerekli ön inceleme ve mütalaa yapılarak görüşlerin bir an evvel bildirilmesi konusunda Sultan Abdül-

⁴⁵ BOA. BEO.001427/106987, 21 Kanun-u ewel 1315/2 Ocak 1900.

hamid irade buyurmuştur.

<i>Dicle Nehri yönünde</i>		<i>Fırat Nehri Yönünde</i>		<i>Musul Vilayeti</i>	
Cezire Kazası	Bediatül-Hamid arazisi	Deylim Kazası	Nazife arazisi	Raniye Kazası	Biteviye arazisi

Tablo1: *Harnini Arazisine Alternatif Remont Tesisi Kurulumuna Uygun Araziler*⁴⁶

Harnini arazisinin Altıncı Ordu yerine Şammar aşiretine tahsis edilmesi hususunda Dahiliye Nezareti, Bağdat vilayet idaresi ve Defter-i Hakani dairesi benzer görüşte olmakla birlikte Sultan II. Abdülhamid Harnini arazisinin Altıncı orduya tahsisini daha uygun görerek çalışmalara başlanılmasını emretmiştir. Sultan'ın bu kararı isabetli olmuştur. Harnini arazisi Altıncı Ordu Müşirliği 'ne remont tesisi kurulumu amacıyla tahsis edilmiştir. Harnini remont bölüğü tesisi Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilip kurumlarının tasfiyesi sürecine kadar hizmet vermiştir. Bu tesisin faaliyetleri her ne kadar II. Meşrutiyetin ilk yıllarında sekteye uğramışsa da Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa'nın Remont Depolarının Harbiye Nezareti için olmazsa olmaz yönündeki çalışmaları sonucunda yeniden 1912'de canlandırılmıştır. Balkan Harbi ve Cihan Harbi bu çalışmalara yavaşlatmakla birlikte remont bölükleri kavramı yerini remont depolarına bırakarak bu tesis Cumhuriyet Tarihimize intikal etmiştir.

D. Sultan II. Abdülhamid'in Kurumlarının Tasfiye Çalışmaları (1908 ve sonrası)

Sultan II. Abdülhamid devrinde Ser-Askeri idaresine bağlı olarak idare edilen Çifteler, Sultansuyu, Veziriye, Harnini, Hamra ve Botan Çiftlikleri Mayıs 1908'den itibaren⁴⁷ Ser-Askeriye'nin idaresinden alınıp Maliye Hazinesi'ne devredilmiştir. Maliye Hazine'si bu çiftliklerin bazılarında ziraat mektebi tesis etmek ve numune tarlaları oluşturmak istemiştir. İklim ve arazi yapısı vesaire itibarıyla Botan ve Hamra Çiftlikleri ziraat mektebi tesisine ve numune tarlası kurmaya uygun olmayıp diğerlerinde bu projenin gerçekleştirilmesi için çalışmalara başlanılmıştır.

Çifteler	Sultansuyu	Veziriye	Harnini
----------	------------	----------	---------

Tablo 2: *Ziraat Mektebi ve Numune Tarlası Kurulacak Çiftlikler*

Sadaret tarafından Maliye Nezareti'ne gönderilen yazıda bu dört çiftliğin ziraat mektebi ve numune tarlası kurulumuna uygun olmasından dolayı arazilerinin halka satışının yapılmaması konusunda uyarılmışlardır. Bu dört çiftliğin arazisi elden çıkarılmamalıdır.⁴⁸

a. Harnini Çiftliği'nin Maliye'ye Devri Çalışmaları

1325/1909'dan itibaren Harnini Çiftliği'nin Maliye Nezareti'ne devredilme çalışmaları başlamıştır.⁴⁹ Nezaret, ilk iş olarak devir işlemlerini tamamlamakla

⁴⁶ BOA. DH. MKT.02315/00047, 23 Şubat 1315/7 Mart 1900.

⁴⁷ BOA. BEO.003559/266921,12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909.

⁴⁸ BOA. BEO.003559/266921,12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909

⁴⁹ BOA. ML. EEM. 00744/00071, 16 Mart 1325/29 Mart 1909; BOA. ML. EEM. 00882/00041, 27

Kanun-u ewvel
1327/9 Ocak 1912.

meşgul olmuştur. Bunun için de Harnini çiftliğinin Maliye Nezareti'ne devredildiği ile ilgili bilgi Harbiye Nezareti tarafından Altıncı Ordu Kumandanlığına çekilen tebligatta bildirilmiştir.⁵⁰

15 Mart 1909'da demirbaş eşyasıyla birlikte hazineye devredilmesi kararlaştırılmış olan Harnini çiftliğinin devir işlemlerinin yapılması amacıyla Maliye Nezareti Bağdat vilayeti defterdarlığını görevlendirmiştir. Bağdat Valisi Necmeddin, defterdarlık dairesinde personel sıkıntısı olduğunu ve Harnini çiftliğinin Bağdat merkezinden de dört günlük bir mesafe de olmasından dolayı devir işlemlerinin hemen yapılamayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Maliye Nezareti, Bağdat'ta devir işlemlerine başlanılmış olan bir diğer çiftliğin (Veziriye Çiftliğinin) devir işlemlerini bitmesinin sonrası buraya görevlendirilmiş olan personelin⁵¹ daha sonra Harnini'ye gönderileceğini telgrafla bildirmiştir. Görevlendirilen personeller 14 Mart 1909 sabahı çalışmalarına başlamışlardır. Harnini Çiftliğinin o kadar ehemmiyetli demirbaş eşya ve zahiresi bulunmadığından Veziriye Çiftliğinin devir işlemlerine öncelik verilmiştir.⁵²

Harnini Çiftliği'nde esasen demirbaş eşya olmadığı gibi zahire de bulunmamakla birlikte yine de bizzat gidip gözle görüp ona göre işlemlerin yapılması gerekir. Bunun için görevlendirilen personeller 30 Mart 1325/12 Nisan 1909 akşamı Bağdat'tan hareket etmiştir.

Bağdat Vali vekili birinci ferik Fazıl, 8 Ağustos 1909'da Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda çiftlikte ikamet etmekte olan askeri personelin Harbiye Nezareti'nden aldıkları emirler doğrultusunda başka yerlere intikal ettirildiklerini bildirmiştir. Vali vekili, çiftlikteki askeri personelin intikalinden sonra buranın zarara uğrayabileceği hakkında Maliye Nezareti'ne bilgi vermiştir. Maliye Nezareti Ağustos 1325/1910 tarihli yazıda askeri personelin devir işlemleri tamamlanana kadar memuriyetlerine devam edeceklerini bildirmiştir. Konu Harbiye Nezaretine de bildirilmiştir⁵³. Devir işlemlerinin tamamlanması sonrası her iki çiftliğe ait cetvel, pusula ve defterlerin birer örneği Maliye Nezaretine gönderilmiştir. Devir işlemleri sonrası Harnini arazisi Maliye Nezareti'nin Emlak-Emiriye Dairesi'ne bağlı bir "*mukataalık arazi*" olarak kayıt edilmiştir.

1912'de Harbiye Nazırı olan Mahmud Şevket Paşa ordunun acilen at ve beygire ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Bunun için ülkenin uygun mevkilerinde remont depoları kurulması fikrini gündeme getirmiştir. Remont depoları; orduya hayvan tedarik eder ve bu hayvanların talim ve terbiyesi ile ilgilenir. Harnini arazisi 1912'den sonra Altıncı Ordu'nun süvari bölüklerine at ve beygir yetiştiren bir remont deposu olarak hizmet vermiştir. Balkan Harbi ve daha sonra Cihan Harbi'nin başlaması bu alanda yapılan çalışmaları sekteye uğratmakla bir-

⁵⁰ BOA. ML. EEM. 00759/00035, 1 Mart 1325/14 Mart 1909 tarihli yazışma.

⁵¹ Emlak-ı Müdevvere Dairesi Müdürü Rakım Efendi, Jandarma Zabitanından bir kişi ve Baytar Müfettişi. BOA. ML. EEM. 00759/00035, 2 Mart 1325/15 Mart 1909 tarihli yazışma.

⁵² BOA. ML. EEM. 00759/00035, 2 Mart 1325/15 Mart 1909 tarihli yazışma; BOA. ML. EEM. 01373/00078, 26 Teşrin-i sani 1325/9 Aralık 1909.

⁵³ BOA.ML.EEM. 00759/00035, 26 Temmuz 1325/8 Ağustos 1909 tarihli yazışma; BOA. ML. EEM. 00824/00014, 4 Ağustos 1326/17 Ağustos 1910.

likte 1917'deki Meclis-i Mebusan konuşmalarında remont depolarının varlığının ne kadar önemli olduğu tekrar tekrar vurgulanmıştır.

Sonuç

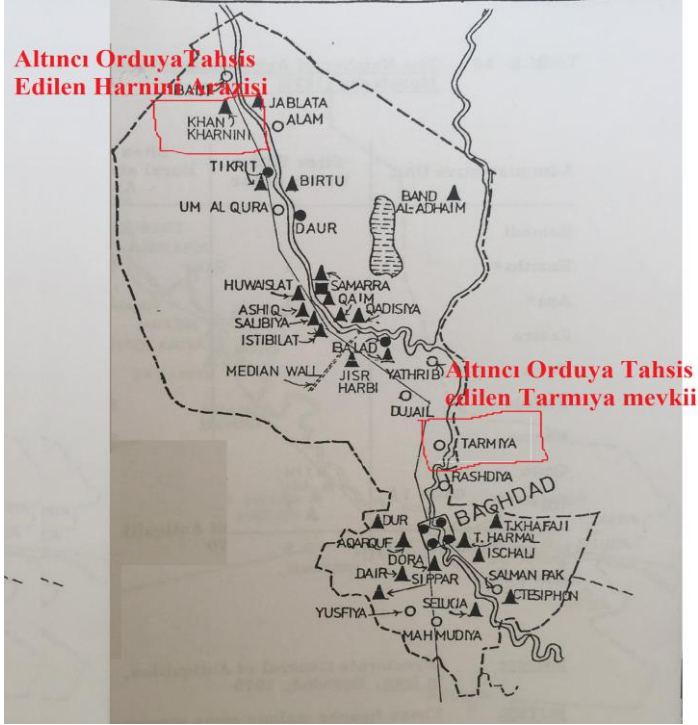
Avrupa'da 19. yüzyılın başlarından itibaren at ıslahı ve yetiştiriciliği konusunda iki müessese ön plana çıkmıştır. Bunlardan biri devlet eliyle doğrudan faaliyet gösteren haralar diğeri ise devletin teşviki ve ahali eli ile yürütülen ıslah ve yetiştiricilik faaliyetleridir. Osmanlı Devleti, at ıslahı ve yetiştiriciliği çalışmalarını her iki şekilde de yürütmüştür. Ancak ordu açısından en uygun olanı haralardır. Zira süvariye ve topçuya uygun at ve beygir ancak devlet kontrolündeki haralar da en iyi şekilde yetiştirilebilir. Nitekim Sultan II. Mahmut zamanında ordu hayvanlarının sağlanabileceği haraları daha teşkilatlı hale getirmek için çalışmalar başlatmıştır. 1815'te kurulan ancak kâhyalar ile idare edilen "Çifteler Çiftliği Hara-yı Hümayunu"nu 1832'den itibaren memur ve müdür düzeyinde idare ettirmiş. Daha sonra müdür olarak subaylar tayin edilmiştir. Artık haralarda eğitilmiş veterinerler görev yapmaya başlamıştır. Sultan II. Mahmud ile başlayan orduya devlet eliyle modern at ve beygir yetiştirme çalışmaları Sultan II. Abdülhamid zamanında istenilen düzeye ve başarıya ulaşmıştır.

Sultan II. Abdülhamid Ser-Askeri'ye bağlı Çiftlikat-ı Hümayun Nezareti kurmuş ve bu nezaret ülkenin uygun mevkilerinde askeriye at ve beygir yetiştiren çiftlikleri kurmuştur. Bunlardan biri de Bağdat vilayeti dâhilinde yer alan Harnini Çiftliğidir. Harnini Çiftliği 1889-1909 tarihleri arasında Altıncı ordunun süvari birliklerinin ihtiyaç duyduğu at ve beygiri temin etme, onları eğitime ve ordunun hizmetine sunma görevinin başarılı bir şekilde yürütmüştür.

Sultan Abdülhamid'in kurumlarını tasfiye çalışmaları ile çiftlik Maliye Nezaretine 1909'dan itibaren devredilmiştir. Devir işlemlerinin gerçekleşmesi birkaç yıl içinde ancak tamamlanabilmiş ve bu süre zarfında Harnini çiftliği diğer çiftlikler gibi (Veziriye, Hamra, Sultansuyu ve diğerleri) atıl durumda kalmıştır. Askeri çiftliğin devir çalışmalarının gecikmesinde bazen personel eksikliği, bazen hesap cetvellerinde yapılan hatalar ve bazen de nezaretler arasındaki belirsizlik etkili olmuştur. Çiftliğin hangi amaçla ne şekilde kullanılacağı, varlığını nasıl devam ettireceği konusundaki görüş ayrılıkları çalışmaları sekteye uğratmıştır.

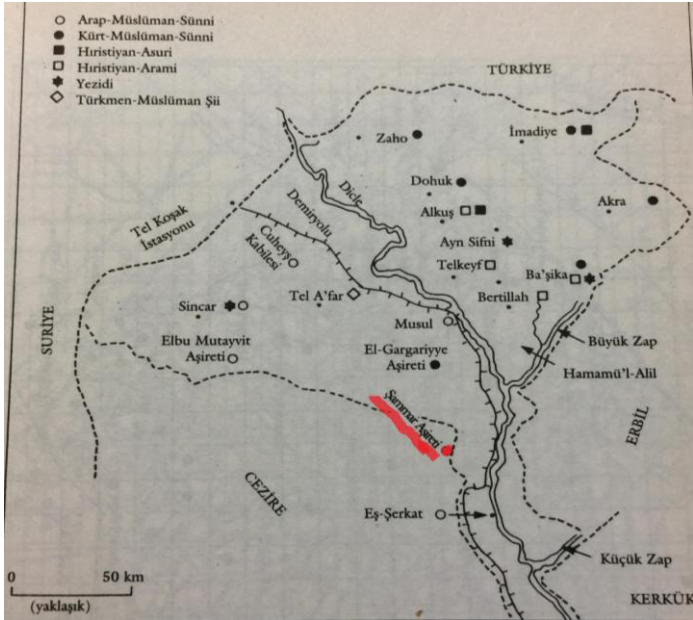
1909 sonrası yapılan tasfiye çalışmaları ile ordunun bargir ihtiyacı büyük oranda sekteye uğramıştır. Aradan geçen birkaç yıl içinde bu askeri amaçlı çiftliklerin yaptığı hizmetler belli oranda anlaşılmiş ve yeniden isim değişikliği ile Remont bölüğü yerini Remont depolarına bırakarak ordunun ihtiyacı olan at ve beygir yetiştirme çalışmalarına başlanılmıştır.

Harnini arazisi bugün Irak Devleti sınırları içerisinde yer almaktadır.

Harita I: Bağdat'ta İlk Hara Çiftliği Kurulması Planlanan Yer (Tarmiya) ve Harnini Mevkii

İ
S
T
E
M
32/2018

Harita II: Şammar Aşireti'nin Yerleşim Alanını Gösterir

Kaynaklar**Arşiv Belgeleri (BOA)**

- » BOA. BEO.001427/106987, 21 Kanun-u evvel 1315/2 Ocak 1900.
- » BOA.BEO.003559/266921,12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909
- » BOA.BEO.1401/105065, 3 Teşrin-i Sani 1315/15 Kasım 1899.
- » BOA. BEO. 1674/125504, 30 Mayıs 1317/12 Haziran 1901.
- » BOA. DH.MK.02288/00014, 30 Teşrin-i Sani 1315/12 Aralık 1899 tarihli telgraf.
- » BOA. DH.MKT.02315/00047, 23 Şubat 1315/7 Mart 1900.
- » BOA. HH.THR.00480/00022, 3 Ağustos 304/5 Ağustos 1888.
- » BOA. ML. EEM. 00771/00063, 27 Eylül 1325/10 Ekim 1909.
- » BOA. ML. EEM. 00776/00028, 3 kanun-u evvel 1325/16 Aralık 1909 tarihli yazışma.
- » BOA.ML.EEM. 00759/00035, 1 Mart 1325/14 Mart 1909 tarihli yazışma.
- » BOA. ML. EEM. 00824/00014, 4 Ağustos 1326/17 Ağustos 1910.
- » BOA. ML. EEM. 00882/00041, 27 Kanun-u evvel 1327/9 Ocak 1912.
- » BOA. ML.EEM. 00744/00071, 16 Mart 1325/29 Mart 1909.
- » BOA. ML.EEM. 01373/00078, 26 Teşrin-i sani 1325/9 Aralık 1909.
- » BOA. Y.PRK.TKM.00027/00036, 8 Şevval 1310/25 Nisan 1892.
- » BOA.Y.PRK.KOM. 00002/00060, 25 Nisan 1296/7 Mayıs 1880.
- » BOA.Y.PRK.OMZ.00001/00017, Haziran 1300/Haziran 1884.

Tetkik Eserler

- » Ali Bey; *Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk*, Çev: Cahit Kayra, İstanbul-2003.
- » Aral, Nurettin-Selahattin Batu; *Arabistan'da Atçılığın Bugünkü Durumu*, Ankara-Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ankara-1936.
- » Aybet, Gülgün Üçel; *Osmanlı Ordusu (1530-1699)*, İstanbul-2018.
- » Çetinsaya, Gökhan; "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan*, 1999/2, s.153-168.
- » Demirci, Mustafa; "Emeviler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevad) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İSTEM*, Yıl:5, Sayı:9, 2007, s.61-82.
- » _____; "Sevad", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, İstanbul-2009, ss.576-578.
- » Devellioğlu, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara-1998.
- » Dinçer, Ferruh; "Türkiye'de Askeri Veteriner Hekimlik Tarihi Üzerinde Araştırmalar-II. Bölüm", *Ankara Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 27 (1-2), Ankara-1980, ss.246-272.
- » Duman, Selçuk; "II. Meşrutiyetten Krallığa Irak ve Aşiretlerin Tutumu", *Yeni Türkiye Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, İstanbul-2016, ss.61-76.
- » Erdem, Sevim; "Osmanlı Devletinden Cumhuriyete Kalan Miras: Sultansuyu Harası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 61, Güz 2017, ss.145-173.
- » Fethi, İhsan; *Urban Conservation In Iraq*, October 1977.
- » General Allenby'nin Hatıratı, *Arap Ayaklanması ve Filistin'in Osmanlıdan Kopuşu*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul-2013.
- » Graf fon Lehendorf (Gradiç), *Usul-u Teksiri Feres yahud Hayvan Yetiştirenlere Malumat*, Çeviren: Süvari Muallimi Kaymayakamı Erzurumlu Mehmed Ali, Dersaadet-1309.
- » Hakaçoğlu,Yusuf; "At", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991 IV, 30.
- » İhsan Abidin; *Osmanlı Atları*, Der-saadet-1927.
- » İvanov, Nikolay ; *Osmanlı'nın Arap Ülkelerini Fethi (1516-1574)*, TTK, Ankara-2013.
- » Khoury, Dina Rızık; *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul 1540-1834*, İstanbul-2014.
- » Kolektif; *Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi*, Derleyen: Ali Satan, Tarihçi Kitabevi-2016.
- » Kurşun, Zekeriya -Ali Akyıldız; *Osmanlı Arap Coğrafyası ve Avrupa Emperyalizmi*, İstanbul-2018.
- » Kurt, Burcu; "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", *History Studies*, 5/3, Mayıs 2013, ss.151-173.
- » Mahmud Şemsi Seyyidi; *Atlarımızın Islah ve Teksiri*, Der-saadet-1927.
- » Marufoğlu, Sinan Marufoğlu; *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, İstanbul-1998.
- » Saydam, Abdullah; "Tanzimat Devrinde Halep ve Musul Dolaylarında Aşiretlerin Yol Açtıkları Asayiş Problemleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8/1, ss.243-255.
- » Sonat, Ramazan; "El-Aneze Aşireti Ekseninde Birinci Dünya Savaşı'nın Gölgesinde Devlet-Aşiret İlişkisi ve Yansımaları Üzerine Bir Tarih Kitiği", *History Studies*, 10/4, June 2018, s.165-178.

- » Şemseddin Sami; *Kamus-ı Türki*, İstanbul-1998.
- » Tan, Seda; "Bulgaristan Emaretinin Krallığa İki Büyük Mirası: "Veteriner Teşkilatı ve At Yetiştiriciliği ve Islahı", *OTAM*, 33/Bahar 2013, ss.245-262.
- » Terzi, Arzu; *Bağdat ve Musul'da Paylaşılmayan Miras /Petrol-Arazi*, Truva Yayınları-2007.
- » _____, *Hazine-i Hassa Nezareti*, TTK, Ankara-2010.
- » Uyar, Mesut-Edward J. Erickson; *Osmanlı Askeri Tarihi*, İstanbul-2014.
- » Ziya Şakir; *Mahmut Şevket Paşa*, Hazırlayan: Serkan Erdal, İstanbul-2011.

TRT THM REPERTUVARINDAKİ CURCUNA USÛLÛ İLE ÖLÇÛLMÛŞ KERKÛK TÛRKÛLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Mehmet GÛRBÛZ

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Anstîtüsü Türk Müziği Anabilim Dalı-
Yüksek Lisans Öğrencisi

ÖZ

Türkülerin, Batı müziği nota sistemi ile yoğun bir şekilde notaya alınmaya başlanması Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar uzanır. Yapılan ilk derleme ve notalama çalışmalarında, Batı müziği yazım kuralları çerçevesinde yörelerimize ait özgün eserlerin notaya aktarılmasının Türk müziğinin kendi gerek ve gerçekleriyle layıkıyla temin edilemediği muhakkaktır. Bu sorunlardan bugün dahi yeni yeni incelenmeye konulan, türkülerini sahip oldukları usûllere göre notaya alınması konusu, Türk müziğinin ve yöre âsârının anlaşılabilmesi için oldukça önemlidir. Dolayısıyla bu konunun çözüme kavuşturulmasının, yöre müziği adına birçok tartışmayı müspet bir biçimde sonuçlandıracağını düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu çalışmada, bahsedilen düşüncelerin izdüşümünde, Türk yurdu Kerkük'ün müzik anlayışının en karakteristik özelliklerinden olan Curcuna usûlü ile bestelenmiş türkülerinin Türk müzikî usul nazariyatı ışığında notaya alınması konusu irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk Halk Müziği, Yöre Müziği, Kerkük, Usûl, Curcuna, Notasyon.

ABSTRACT

An Investigation On The Write Papers Of Kerkuk Turku's With Curcuna Usul in Trt Thm Repertoire

The beginning of folk songs being noted intensely with the system of Western Musical Notation dates back to the first years of Republic. It is obvious that studies which had been conducted in this period, when the rules of Western Musical Notation and Turkish Music were just tried to be understood, brought some problems about being noted of Turkish Music with the system of Western Musical Notation. Even today, recently studied subject of noting folk songs according to their usul, is a very important subject to be understood of Turkish Music and works of it. Consequently, it Will not be wrong to think that resolving this problem will conclude arguments about local music positively. In this study, the subject of composed folk songs with the most characteristic feature, Curcuna usul, of traditional Turkish music of Turkish country, Kerkük, is examined on the projection of suggested opinions.

Keywords: Turkish Folk Music, Local Music, Kirkuk, Usul, Curcuna, Notation

Giriş

Yöre müziği¹mizin notaya alınması ile ilgili çalışmalara Cumhuriyetin ilk yılları ile birlikte başlanmıştır. Bu çalışmalarla beraber türkülerimizin müzikal çeşitliliği, yöre adlarıyla birlikte kullanılır olmuştur.

“19. Yüzyılda başlayıp Cumhuriyet Döneminde hız kazanan kültür faaliyetleri içerisinde, müzikoloji çalışmaları, dolayısıyla halk müziği alanındaki araştırma ve derleme çalışmaları elbette günümüze ışık tutmuştur. Ancak bu çalışmalar gerçekleştirilirken, ülkemizde derleme ve derlemecilik kavramlarının yeni birer olgu olarak müzik gündemine girmesi, bu alandaki teknik ve metodların yeterince uygulanamamasından doğan eksik ve aksaklıklar, zaman içerisinde, halk müziği alanında içinden çıkılmaz sorunları da beraberinde getirmiştir”.²

Ezginin makam gereğince işaretlerle ifade edilmemesi konusuna en somut örneklerden olarak; hicaz bir türkü için donanımda si bemolü gösterip, do dizeleri her ölçüde ayrı ayrı yazmak gösterilebilir. Başka makamlar için de aynı konu ile ilgili örnekler hâlâ mevcut repertuvarlarımızda tespit edilebilir. Bu küçük ama somut örnekle de anlaşılıyor ki Batının Re minöre veya Fa majöre atf yaparak kullandığı donanımdaki si bemolü bizim notistlerimiz, hicaz ve ailesi için çekinmeden kullanabilmişlerdir. Notistlerimiz, Batı müziği nota yazısını Türk müziğini notaya almada kullanırken Türk müzik teorisini de dikkate almış olsalardı, makamlarda kullanılan temel ses değiştirici işaretlerin hepsinin donanımda gösterilmesi gerekliliğini de tespit etmiş olurlardı.

Cumhuriyetin ilk yıllarıyla birlikte başlanan derleme çalışmalarının, Türk müziğinin notaya alınması bağlamında tutarlı veriler sunabilmesi için; Türk müzik teorisinin iyi bilinmesi ve Batı müziği nota yazısının Türk müziğini yazmak için kullanılmasında azami derecede arge çalışmalarının sürdürülmüş olması gerekirdi. Derleme çalışmalarının öncesinde başlanmış ve belli bir olgunluğa erişmiş olması beklenen bu süreç, ilmî çalışmalar adına uygulanması gereken ilk adımlar olarak değerlendirilmeliydi. Çünkü “Derleme problemlerinin esası metodolojiktir. Öncelikle derlemenin hangi amaçla yapılacağı ortaya konarak metod ve teknikler belirlendikten sonra sahaya çıkmak gerekir. Bunun için de muhakkak folklorun metodları kavranmalı, yani bilimsel alt yapıya sahip olunmalıdır”.³ Derleme gezilerinde uygulanan, türkülerin notaya alınması çalışmalarında da izlenmesi gereken yol ve yöntem aynı olmalıdır.

Hiç şüphesiz Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün, uygulamaya koyulduğu müzik politikalarının sonucu olarak kurulan Mûsikî Muallim Mektebi ve Batı müziği nota sistemini öğrenmeleri için yurtdışına gönderdiği öğretmenlerle gerçekleştirmek istediği, bu akademinin zincirlerini tamamlayabilmektir. Atatürk’ün gerçekleştirmeye koyulduğu Türk Müzik İnkılâbında esas olan dışarıdan ürün al-

¹ Günümüzde tartışma konusu olan “Türk Halk Müziği” tanımlamasının yerine, türkülerin kimliklendirilmesinde çok önemli bir yer tutan “yöre” kavramının, alanı ihtiva eden türün genel üst isimlendirilmesinde “yöre müzikisi” ya da “yöre müziği” adları ile kullanılması önerilmektedir. Bkz. Gönül Mehmet, “Türk Müzikisinin Tasnif ve Tesmiyelerine Bir Bakış”, *İSTEM*, Konya, 31 (2018): 31-46.

² Emnalar Atıncı, *Tüm Yönleriyle Türk Halk Müziği ve Nazariyatı*, Ege Üniversitesi Basımevi, Birinci Basım, İzmir, 1998, s.687.

³ Eroğlu Türker, *Halk Kültürü Yazıları*, Yurtrenkleri Yayınevi, Ankara, 2010, s.154.

mak değil, süreç almaktır, süreç öğrenmektir. Diğer bir deyişle dışarıdan yol, yöntem, teknik ve araç-gereç almaktır. Çünkü ürün içeride kendi yurdumuzda oluşacaktır.⁴

Bu öğretmenlerin bazılarının derleme çalışmalarına katıldığını biliyoruz ancak özellikle Darül Elhan'da müzik öğrenimi görmüş⁵ olan merhum Muzaffer SARISÖZEN'i ayrıca yâd etmek gerekmektedir. Muzaffer Sarısözen ile birlikte bir elin parmağını geçmeyecek sayıda derlemecinin devlet destekli veya bireysel çabalarla yaptığı uğraşlar neticesinde bugünkü Türkü külliyyatına sahip olmuş bulunuyoruz.

Ancak Türk müziği hakkında yeterli donanımları olmadığı anlaşılan bu öğretmenler, müzikbiliminde başarıyı Batıyı tıpkı ile almak ve uygulamak olarak görmüş olacaklar ki; kendi kültürünü ve bu kültürün kendi kurallarını görmezden gelerek Batıdaki müzik anlayışı ile şekillenen nota yazısını Batıda uygulanan kurallar ile tamamen farklı kuralları olan Türk Müziğinde kullanmaya çalışmışlardır.

Burada bahsedilen örneklerde olduğu gibi, eldeki imkânsızlıklardan kaynaklı olarak ve/veya henüz tam anlamıyla bilimsel bir alt yapı oluşmadan yapılan bu derleme çalışmalarından elde edilen notlar ve nota nüshaları birçok tartışma konusunu, eksiklik ve aksaklığı da beraberinde getirmiştir. Buraya kadar olan sürecin, imkânsızlıkları da dikkate alacak olursak doğal sonuçlar olduğunu kabul edebiliriz. Ancak derleme gezilerine katılan araştırmacıların yapmış olduğu çalışmaların, daha sonra gelen sanatçı, müzisyen, araştırmacı ve akademisyenlerce yeterince irdelenmemesi, derlenip yazılan notalara, "sorgulanamaz" muamelesi yapılması, bugüne kadar cevaplanabilecek soruların hâlâ çözüme kavuşturulamaması olmasına neden olmuştur.

Yöre müziğinin notaya alınması ile ilgili tartışılan birçok konunun yanında henüz tartışma konusu olabilecek, gereğince farkındalığı dahi olgunlaşmamış bir konu da asarın nota yazımında Türk müziği usûl geleneğinin görmezden gelinmesidir.

Bu çalışmada, birçok notistin dikkatini çekmemiş olan "usûle göre nota yazma" konusuna değinilecektir. Değinilecek konu ile ilgili; bir Türkmen yurdu olan Kerkük, Kerkük'ün müzikal karakterinin yansımaları olan Curcuna usûlü ve bu usûlle ölçülen TRT⁶ Türk Halk Müziği repertuarındaki 10 birim zamanla ölçülen türküler ele alınmış bu türkülerin notaları incelenmiş, curcuna usulüne uygun eserler tespit edilmiştir. Eksiklik ve aksaklıklara açıklamalar getirilmeye çalışılmış ve nihayetinde üç adet örnek türkü bu çalışmada Curcuna usûlüne göre yeniden notaya alınmıştır.

Bu araştırmada ve mezkûr yörenin Curcuna usûlü ile ölçülmüş türkülerinin notaya alınmasında şu özelliklere dikkat edilmiştir;

- Çalışma; TRT Türk halk müziği repertuarında yer alan ve Curcuna

⁴ Uçan, Ali. *Türk Müzik Kültürü*, Evrensel Müzikeyi, 2. Basım, Ankara, 2005, s.60-61.

⁵ Ayrıl, Alparslan, *Muzaffer Sarısözen*, Dilek Matbaacılık, Birinci Baskı, Sivas, 1995, s.4.

⁶ Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

usûlü ile ölçülmüş/icra edilmiş Kerkük türkûleri ile sınırlandırılmıştır.

- TRT Türk halk müziği repertuarında bulunan yetmiş iki adet Kerkük türküsünün ölçüleri/ölçü sayıları, aynı türkülerin ulaşılabilen ses kayıtları ile karşılaştırılmıştır.
- Çalışmanın konusu olan türkülerle ilgili olarak Curcuna usûlü ve bu usûlün nota ile gösterimi, türkülerin ilk portesinin üzerine eklenmiştir.
- Hece bağlarının, hangi hecenin ne kadar uzadığını göstermeye yeterli olduğu düşünülerek uzayan hecelerin yanına ayrıca çizgi çekilmesi gerekli görülmemiştir.
- Gerekli olduğu düşünülen bazı Türkülerde, sözlerin anlaşılması için notaların altına lügatçe eklenmiştir.
- Çalışmanın konusunu oluşturan Türkülerin nota nüshalarına ve ses kayıtlarına ulaşmakta, Kültür ve Turizm Bakanlığı saz sanatçısı Sayın Savaş Akbıyık'ın emekleri ile hizmete sunulan www.repertukul.com adresinden ziyadesi ile faydalanılmıştır.

Her ne kadar bahsedilecek konular birbirine girift halde bulunuyorsa da Kerkük ve Kerkük türkûleri ile ilgili ayrıntıya girmeden evvel, usûl ve usûle göre nota yazma konusuna değinilecektir.

“Usûl, sanatkâr tavrın oluşmasında ve gelişmesinde çok büyük öneme sahiptir. Usûlle bestelenen eserler, usûlün gerekleri göz ardı edilerek icra edildiğinde âsârın etkileyiciliği ve kalıcılığı konusunda ulaşılması gereken seviye yalanamayacak, özgün tavırlar oluşamayacaktır.”⁷

Usûl kavramı bu denli önemliyken, türkûleri, kendi dinamiklerinde var olan usûl nazariyesini dikkate alarak notaya alma konusu da önem kazanır. Bir türkû on zamanlı yazılmış olabilir ancak bu on zamanlı türkû Curcuna (veya herhangi bir usûl) usûlüne uygun olarak yazılmıştır diyebilmek için bir takım ayırt edici özelliklerin notaya aktarılmış olması gerekmektedir. Bu konuyu açıklayıcı olarak ölçü, ölçü sayısı ve usûl terimlerinin birbirlerine girift ancak farklı bilgileri ifade ettiğini de belirtmek gerekir. Eserin riyazî olarak eşit süreli bölümlerini (ölçü) tespit etmek, o eserin usûlünün de belirlenmiş olması anlamına gelmez. Eser on zamanlı sayılıp tespit edilmiş olabilir ancak usûldeki kuvvetli - zayıf zamanların sıralanışını ve eserin bu eşit süreli bölümlerinin hangi periyotlarında (düzüm) uygulanacağını tespit etmeden usûlü anlamak mümkün değildir. Bahsedilen konulardaki ayrıntılar notaya alma konusunda da önemle dikkate alınması gereken ayrıntılardır. 10/8 ölçü rakamları ile yazılan, Aksak Semâî ve Curcuna usûlü ile icra edilen iki Türkünün, nota yazımlarının birbirlerine göre farklarının notada gösterilmesi düşüncesi, bu problemin açığa kavuşturulmasının gerekliliğini ve önemini de izah etmek için yeterlidir. Aksi halde Türk müziğinin notaya alınmasında arzu edilen standartlara ulaşamayacağı, ölçü ve ölçü gösteren rakamların kullanımında, riyazî birer ifadeden öte geçilemeyeceği,

⁷ Gönül Mehmet, “Türk MüsİKİSİ Usûllerinin Gösterimi, İfadesi ve Tasnifine Bir Bakış”, *İSTEM*, Konya, 25 (2015), s. 37.

Türk müziği usûllerinin farklı karakterlerinin olduğu, bu karakterlerin nota yazımında da farklı olmasının gerekliliği ve önemi konusunda ilerleme kaydedilemeyecektir.

“Etrafımızda ilahi kudretle yaratılan ve akıp giden ritmin, mûsikî dâhilinde ifade edilebilmesi, okunabilmesi, yazılabilmesi, öğrenilebilmesi, öğretilebilmesi, birlikte icra edilebilmesi için belirli en az 2 ve/veya 3 zamanlı küçük parçaların yalnız, çeşitlemeler ile ya da birleşerek oluşturdukları kalıplara ihtiyacı vardır. Kuvvetli ve zayıf zamanları vurgulayarak oluşturulan bu küçük parçalara **Düzüm**, parçaların çeşitlemeler ile birleşmesiyle oluşan daha büyük kalıplara **Usûl**, farklı büyüklüklerde meydana getirilen kalıpların notaya alınabilmesi için, başlangıcı ve bitişi belirlenmiş, tespit edilmiş usûle göre birbiri ardına gelen ve toplam değerleri müsavi olan her bir alana da **Ölçü** denir. Eserin icra hızını ifade etmek için de **Gider** ve **Metronom** tabirleri kullanılmaktadır.”⁸

Bugün sahip olduğumuz türkü külliyyatının notalarını incelediğimizde, bu notaların, ölçü kavramının usûl kavramı ile farkı gözetilmeksizin yazıldığını görmekteyiz. Aynı ölçü rakamına sahip farklı usûldeki türkülerin notalarında herhangi bir ayırt edici özelliğin bulunmaması, bu konunun ispatı için en somut örnektir. Hatta TRT Türk halk müziği repertuarında Düyek usûlü ile icra edilen birçok türkü olmasına karşın 8/8 ölçü rakamı ile ve usûlün gerektirdiği düzum sırası ile yazılan Düyek usûllü bir türkü notası mevcut değildir. Repertuvarda bu türküler 2/4 ve 4/4 ölçülerle yazılmaya çalışılmıştır.

Bu verilerle ve açıklamalarla anlıyoruz ki külliyyatımızı oluşturan türkülerin notaları incelendiğinde Türk müziği kuralları ve bu kurallara bağlı olarak nota yazımı konusunda maalesef istenilen/beklenen standarda ulaşılamamış ve bu konu ile ilgili derleme çalışmalarından günümüze kadar gerekli mesai harcanmamıştır. Ayrıca “Genelde usûller olarak isimlendirilen Türk müziğinin zaman-sal ögesi Ezgi-Arel’in ortaya koymuş oldukları kuram sonucu Batı müziğinin ölçü kavramı ile eş tutulur duruma gelmiştir. Usûlleri daha önce olmadığı biçimde küçük-büyük usûller olarak sınıflandırmışlardır. Bununla birlikte sayısal olarak büyük ölçekli olan usûller yine sayısal anlamda küçük ölçekli usûllerin birleşimi sonucu oluştuğu tezini geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımların sonucu olarak usûl unsuru asıl önemini yitirmiş Batı müziği ölçü kavramı ile kuram, kavram, yöntem, uygulama ve anlam olarak eş tutulmuştur.”⁹

Yöre müziği repertuarımızın notalarında Türk müziği gelenek ve kurallarının görmezden gelindiği konusuna, derlemelerdeki emekleri yadsınamaz olan merhum Muzaffer Sarısözen şu sözlerle açıklık getirmiştir;

“Kırık havaları notaya alırken görüyoruz ki, bunlardan bir kısmı Klâsik Türk Mûsikîsi’nin (Şark Mûsikîsi’nin) bir kısmı da Garp Mûsikîsi’nin usullerine benzemektedir. Bunlardan ayrı olarak, her iki mûsikîdeki klâsik usullerle yazılmayan orijinaler de vardır.

⁸ Gönül Mehmet, *Türk Müziği Solfej-Makam-Usûl-Dikte Alıştırılmaları*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s. 92

⁹ Hatipoğlu, Vasfi, “Türk Mûsikîsinde Usûl Geleneğinin Değerlendirilmesi”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi, *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 2 (2013): 113-134.

Bu duruma göre, halk müziği usullerini tespit ederken, Garp müzikîsi usullerine uyanları, Şark müzikîsi usulleriyle yazılabilenleri ve her iki müzikîde yeri olmayanları ayrı ayrı gruplandırmak, ilk akla gelen tasnif şekli gibi gözükürse de, elde bulunan çeşitli usulleri, bir tablo halinde göz önüne serdiğimizde, bunların gelişi-güzel bir halde teşekkül etmeyip başlıca esaslara dayandığı anlaşılacaktır. Buna göre Türk Halk Müzikîsi usullerini tespit ederken, Doğu'yu, Batı'yı hesaba katmadan doğrudan doğruya kendi bünyesini incelemek suretiyle bir tasnif yoluna gidişle en sağlam sonucu elde edeceğimiz, açıkça anlaşılmiş oluyor".¹⁰

Sarısözen'in burada belirtmiş olduğu görüşler doğrultusunda, türkü derleme çalışmalarında Türk müziği usûl geleneğinin dikkate alınmadığı anlaşılıyor. Irak'ın kuzeyinde Bağdat-Erbil karayolu üzerinde yer alan Kerkük, Irak'ın Bağdat, Basra ve Musul'dan sonra dördüncü önemli kenti durumundadır.¹¹ Bölgede özellikle 1055'te Tuğrul Beyin Irak'a girmesinden itibaren yoğun bir Türkmen nüfusun olduğunu, bunu bilen Bağdat yönetiminin 1960'lı yıllardan sonra buraya siyasî göçler düzenleyip Kürtler ve Arapları kullanarak çeşitli baskılarla bu etnik yapıyı bozmaya çalıştığını ancak buna rağmen Kerkük'teki yapının tamamen Türkmen özellikleri gösterdiğini de yine aynı kaynaktan öğreniyoruz.

Türkiye'deki ilk derleme çalışmalarından sonra Kerkük türküleri ile ilgili derleme/notaya alma, notalardaki eksiklik ve aksaklıkları giderme anlamında ilk ciddi çalışmaların "*Kerkük Türküleri*" (1991) ve "*Notalarıyla Irak Türkmen Havaları*" (2012) adlı eserleri ile Kültür Bakanlığı sanatçısı Salih Turhan tarafından yapıldığı tespit edilmiştir. Yine aynı yıllarda Şemsettin Küzeci tarafından hazırlanan "*Kerkük'ün Efsane Sesi Abdülvahit Küzeci*" (2012) adlı eserde de bu konu ile ilgili Salih Turhan'ın düzeltmelerde bulunduğu tespit edilmiştir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı ses sanatçısı ve araştırmacı Salih Turhan, "Notalarıyla Irak Türkmen Havaları" adlı eserinde tespit ettiği ve notaya aldığı yaklaşık dört yüz Türkünün usûl tasnifini yaparken bu türkülerin yüz seksen dokuz adedinin Curcuna, yüz kırk üç tanesinin de Düyek olduğuna vurgu yapmıştır.¹² Bu tasnif, özellikle Türkmen müziğinde Curcuna usûlünün -külliyyatın yarısını temsil etmesiyle- önemini vurgulamak için oldukça önemli bir veridir.

Bu çalışmanın sınırlılığının belirlendiği TRT Türk halk müziği repertuarı incelendiğinde ise Kerkük'e ait yetmiş iki türkünün elli sekiz tanesinin Curcuna usûlü ile ölçüldüğü/icra edildiği tespit edilmiştir. Repertuvarda bu elli sekiz türkünün on üç tanesi Curcuna usûlü için kullandığımız (10/8) ölçü sayısı ile ölçülüp yazılmamıştır. Bir tanesi 5/8, bir tanesi 7/8+13/8 diğerleri ise 6/8 ve 12/8 ölçü sayıları ile yazılmıştır. Ancak bu eserleri yöre sanatçılarından ve/veya kaynak sanatçıdan dinlediğimizde, bu türkülerin de Curcuna usûlü ile icra edildiği anlaşılacaktır.

Bu konu ile ilgili olarak Salih Turhan'ın tespitleri çok dikkat çekicidir:

¹⁰ Sarısözen, Muzaffer, *Türk Musikîsi Usulleri*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1962, s. 6.

¹¹ Saatçi, Suphi, *Irak Türkmen Boyları*, Ötügen Neşriyat, İkinci Basım, İstanbul 2015, s. 137

¹² Turhan, Salih, *Notalarıyla Irak Türkmen Havaları*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Yayını, Ankara, 2012, s. 43.

“1950’li yıllardan beri Kerküklü mahalfî sanatçılar tarafından okunan ve sayıları on civarındaki türkünün usûlü 6/8, 12/8 yazılmıştır. Pek tabii yanlıştır. Çünkü Kerkük türkülerinde kesinlikle bu usûller yoktur”.¹³ Turhan ayrıca, yörenin bu müzikal özelliklerini, yine aynı yörenin önde gelen icracıları ile yaptıkları konuşmalarla teyit ettiklerini belirtmiştir.

Ayrıca, tarafımızca folklor araştırmacısı Abdullah Gündüz’den edindiğimiz bilgiler de bu durumu destekler niteliktedir. Gündüz, Kerkük müziğinin usta isimlerinden Abdurrahman Kızılay ile yaptığı bir sohbette Abdurrahman Kızılay’ın: “Ben ne zaman radyoya yayına gitssem saz sanatçıları ile bir türlü anlaşamıyorum, bana eşlik ederlerken sıkıntılar yaşıyorum” şeklindeki serzenişini naklediyor. Bu serzeniş Gündüz: “Burada anlaşılıyor ki Abdurrahman Kızılay’ın Curcuna okumaya çalıştığı türküler orkestra, 6/8 veya 12/8 ölçü rakamlarıyla yazılmış notlarını takip ederek çalmaya çalışıyor”.¹⁴ Şeklinde yorumlamaktadır.

Bunlardan olarak çalışmamızın konusu Kerkük türkeleri ve Curcuna usûlü olduğu için, burada sadece Curcuna usûlünün izahı ve bu usûlün notaya aktarımı konusuna yer verilecektir.

DÜÜÜM TEEK DÜÜM TEEK

Şekil 1 Curcuna Usûlü:

Curcuna usûlü, her ne kadar bazı kaynaklarda¹⁵ Aksak Semâî usûlünün yürük olarak icra edilen şekli gibi tanımlansa da bu iki ayrı usûlün icralarında ortaya çıkan vurgular ve hissiyat bu görüşleri desteklemekten çok uzaktır.

“Curcuna usûlü sadece 16’lık birim zamanda yazılan bir usûl değildir. Curcuna, Aksak Semâî’den çok farklı karakterde bir usuldür. Curcuna usûlünün darplarını Aksak Semâî gibi yazmak Curcuna usûlünü görmezden gelmek demektir. Şayet bir eserde usûl, Aksak Semâî gibi yazılabiliyor ve eserde herhangi bir garabet hâsıl olmuyor ise o eserde usûl zaten Aksak Semâîdir. Curcuna olduğunu iddia etmek yerine eser Aksak Semâî usûlüne göre notaya alınmalı ve okunmalıdır.”¹⁶

Şekil 1’de görüldüğü gibi Curcuna usûlü 3+2+2+3 düzum sırası ile ve dört darptan meydana gelmiştir. Dolayısıyla eser/türkü Curcuna ise, türkünün notası yazılırken bu düzum ve vuruş sırası dikkate alınarak ve başka herhangi bir “on zamanlı usûl” ile karıştırılmayacak şekilde notaya alınması gerekir. Yani

¹³ Turhan, Salih ve Kızılay Abdurrahman, *Kerkük Türküleri*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara 1991, s.VI.

¹⁴ Gürbüz, Mehmet, *Abdullah Gündüz ile Kerkük Türküleri Üzerine Söyleşi*, Halk Müziği ve Oyunları Araştırma Eğitim Gençlik Derneği, 2018.

¹⁵ Öztuna, Yılmaz, *Türk Müsikişi Ansiklopedik Sözlüğü*, Orient Yayınları, Ankara, 2006, s.195.; Ungay, M. Hurşit, *Türk Müsikişinde Usuller ve Kudüm*, İstanbul, 1981, s.66.; Say, Ahmet, *Müzik Ansiklopedisi*, Uzay Ofset, Ankara 1985, I, 319.

¹⁶ Gönül Mehmet, *Türk Müziği Solfej-Makam-Usûl-Dikte Alıştırmaları*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s.179.

eserde Curcuna usûlünün gerektirdiği gibi “Ölçüler 1 noktalı dörtlük+2 dörtlük+1 noktalı dörtlük şeklinde düzümlemelidir.”¹⁷ Böylelikle Türk müziği usûlleri ile alakalı olarak bazı özelliklerin notada gösterimi sağlanmış olunur.

Curcuna usûlü ile ilgili en sık yanlışlığa düşüldüğünü tespit ettiğimiz konu; büyük bir çoğunluğu dörtlük es (sus) ile başlayan bu türkülerin 2+3+2+3 düzüm sırası ile algılanmış olmasıdır. Bu yanlışlığa bazı notistler türkünün girişindeki dörtlük, bazen de noktalı dörtlük olarak gelen esi (sus) yazmamak suretiyle düşmüşlerdir. Bu notalara bakıldığında da türkü Curcuna icra ediliyor olmasına rağmen Curcuna usûlü ile bağdaştırılmayacak şekilde değişmeli olarak yazılan 7/8+13/8 gibi değişik ölçüler, bazı türkülerin ölçülerinde de 2+2+3+3 düzüm sırasının uygulanmaya çalışıldığı tespit edilmiştir.

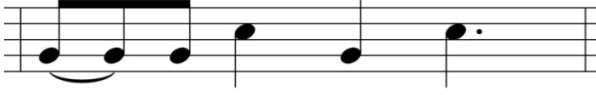
Şekil 2 Curcuna Usûlü ile icra edilen türküler için yanlış nota yazım örneği

Büyük bir çoğunluğu dörtlük es (sus) ile başlayan Curcuna usulündeki türkülerin istisnasız bütün repertuvarlarda nota yazımı, Şekil 2’de görüldüğü gibidir. Bu nota yazımı, türkünün usûlüne aykırı olarak düzümlerin yanlış sıralanması neden olmaktadır. Bu yanlış sıralama ile güçlü ve zayıf zamanların usûle uygun olarak tespit edilmesi de mümkün olamamaktadır. Dolayısıyla bu durum, türkünün notaya alınmasından icrasına ve bu icranın yönetilmesine kadar olan bütün aşamalarda eksikliklere, anlaşmazlıklara ve tutarsızlıklara neden olmaktadır. Şekil 2’de, ilk ölçüde “1” birim zamanla ve “B” harfi ile işaret edilen 8’lik notanın, eserin ilk darbına dahil olduğunu, bu nota yazımı ile anlayabilmek mümkün olamamaktadır. Aynı eser içinde dahi nota yazımı ile ilgili her hangi bir tutarlılık olmaması, eserin usûlünün sadece notasına bakarak tespit edilmesini oldukça güç duruma getirmektedir. Hâlbuki aynı ölçü aşağıda Şekil 3’de görüldüğü gibi yazılmış olsa düzümler, güçlü ve zayıf zamanlar dolayısıyla “usûl” de ortaya çıkarılmış olacaktır.

DÜÜM TEEK DÜÜM TEEK

¹⁷ Gönül Mehmet, *Türk Müziği Solfej-Makam-Usûl-Dikte Alıştırmaları*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017, s.179.

Şekil 3

Curcuna usûlü ile icra edilen bir türkü için doğru nota örneği usûlün düzümleri ile birlikte Şekil 3'te gösterilmiştir.

Curcuna usûlüne sahip bu türkülerde icrayı yönetenin (şef), sözün başındaki esi (sus) iki zamanlı bir vuruş olarak eli ile aşağı yukarı ölçtükten sonra söz başlangıcını da üç zamanlı bir düzümün başlangıcı olacak şekilde işaret ettiğine sayısız defa şahit olmuşuzdur. Bu yönetim, usûlün gereğinin tersine 2+3 düzümüne işaretler ve güçlü ve zayıf zamanların yerlerinin değiştirilmesi yada kaybolması anlamına gelir. Böyle bir yönetimle icracıların, düzümleri türkünün usûlüne aykırı olarak şefe göre tayin etmeleri, güçlü ve zayıf zamanları icraya yansıtma ve gereken senkronu tutturma gibi müzikal sıhhat için çok önemli konularda anlaşmazlıklar yaşamaları da kaçınılmaz olmaktadır.

Burada ifade edilmeye çalışılan eksiklik ve aksaklıkların, meşk usûlünün terk etmenin bir neticesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Meşk usûlü ile öğrenilen bilginin, eserin notasını yazmakta kullanılması ile ilgili çalışmalar için dikkate değer bir manada mesai sarf edilmemesi de yine bu konuda tutarlılık sağlanamamasının nedenlerindedir.

3 2 2 3 3 2 2 3 3 2 2 3

A B C D E F G H K L M N

I II III IV I II III IV I II III IV

AL TUN HIZ MAV MÜ LÂ YİM

SE Nİ HAK TAN Dİ LE YİM

İ
S
T
E
M
32/2018

Şekil 4 Curcuna Usûlü ile icra edilen türküler için doğru nota yazım örneği:

Şekil 4'teki notada, eserin usûlünün gerektirdiği gibi her ölçüde 3+2+2+3 düzümünün dikkate alınarak yazıldığı görülmektedir. Bu notada sadece ikinci ölçüde ve dörtlük es ile başlayan diğer ölçülerde -E harfi ile gösterilen ölçüde olduğu gibi- usûlün ilk vuruşunu oluşturan dörtlük es ve devamındaki sekizlik notanın birbirinden ayrı yazılmış olması göze çarpmaktadır. Burada dörtlük es (ki icra esnasında genellikle bu suslar sazların bütünüyle susturulması şekliyle

yapılmaz, bir önceki ölçünün son perdesine bağlı olarak değerliğince uzatılan uzatılan seslerdir) ve devamındaki sekizlik notanın birbirine daha yanaşık yazılması bu sürelerin aynı vuruşun süreleri olduğu algısını oluşturacağı düşünülmektedir. Ayrıca notanın genelindeki düzümlerin sıralanmasındaki tutarlılık da göz önünde bulundurulursa bu ayrı yazım şeklinin, dörtlük sessiz sürenin başka her hangi bir zamanla birleşik yazılmamasından kaynaklandığı anlaşılacaktır.

Bu nota yazımı ile icracı veya icrayı yöneten kişi eserin ilk hecesinin, usûlün ilk (DÜÜÜM) vuruşunun son sekizlik değerine denk geldiğini bilecek, devamındaki hecenin de ikinci (TEEK) vuruşa geldiğini tespit etmiş olacak ve icraya yansıtılabilecektir. Şekil 4’de gösterilen bu nota 3+2+2+3 düzümlerinin sırasına dikkat edilmiş olması bakımından, Curcuna usûlü için doğru bir yazımdır kanaatindeyiz. Curcuna usûlü ile icra edilen eserlerin yukarıda açıklanan bu özellikler dikkate alınarak notaya alınması ile Curcuna usûlünün diğer on zamanlı usûllerden farklı olduğu/farklı yazılması gerektiği ve “ölçü”/”ölçü rakamları” terimlerinin “usûl” terimini karşılamadığı konusuna da dikkat çekilmiş olunur. Böylece Türk Müziği usûlleri ile ilgili ve bu usûllerin notaya aktarılması ile ilgili günümüze kadar kavuşulması arzu edilen standarda ulaşılmış, tutarlı dayanaklarla bilimsel zemine oturtulması sağlanmış olacaktır.

Büyük bir çoğunlukla Curcuna usûlü ile icra edilen Kerkük türkülerinde de notaya alma konusu ile ilgili olarak standart sağlanamamıştır. Kerkük türkülerinde yöre sanatçıları tarafından Curcuna icra edildiği halde farklı ölçü/ölçü rakamları ile yazılmış hatta bazı sanatçılar tarafından bu hatalı notalarla icra edilmiş örnekler de mevcuttur. O Yana Dönder Meni, Esmerim Gözel Esmer, Helhele Verin Geline gibi...

SONUÇ

Curcuna usûlü ile icra edilen Kerkük türkülerinin gerek notaya alınmasında ve gerekse icrasında yanlış uygulamalar yapıldığı tespit edilmiştir. Özellikle belli bir giderin üzerinde icra edilen Curcuna usûllü türkülerin 6/8, 12/8 ölçü rakamları ile yazılıp icra edildikleri tespit görülmüştür. Bu çalışma ile incelenen TRT Türk halk müziği repertuarındaki yetmiş iki adet Kerkük türküsünden kırk beş adedinin Curcuna usûlünün gereği olarak -birkaç tanesi 10/16 olmak üzere- 10/8 ölçü rakamı ile yazılması gerektiği sonucuna varılmıştır. On zamanlı yazılıp TRT Türk halk müziği repertuarında bulunan bu türkülerin notalarında, hiçbir ölçüde Curcuna usûlünün gerektirdiği vuruş ve düzum sırasının gözetenmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca yine bu türkülerin notalarında iki ve üç zamanlı düzümlerin farklı ölçülerde sürekli yer değiştirdiği ve böylece bu notalar yazılırken belirli herhangi bir usûlün dikkate alınmadığı da tespit edilmiştir.

Curcuna usûlünün gereği olarak 10/8 ölçü rakamı ile yazılmış bu türkülerin dışında TRT Türk halk müziği repertuarında 5/8, 7/8+13/8, 6/8 ve 12/8 ölçü rakamları ile yazılmış fakat icraları Curcuna olan on üç adet Kerkük türküsü daha tespit edilmiştir. Yöre sanatçıları tarafından Curcuna usûlü ile icra edilmiş fakat ölçüsü yanlış sayılmış bu türküler de eklenince TRT Türk halk müziği repertuarında bulunan yetmiş iki adet Kerkük türküsünün elli sekiz adedinin

Curcuna usûlüne sahip olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Ölçü rakamları yanlış (5/8, 7/8+13/8, 6/8, 12/8) yazılmış bu türküler Salih Turhan tarafından daha önce tespit edilmiş ancak bu tespit de ölçü rakamlarının düzeltilmesinin ötesine geçilememiştir. Bu çalışmada, ölçüleri ve dolayısıyla ölçü rakamları yanlış belirlenen türkülerin ölçü rakamlarının düzeltilmesi gerekliliği vurgusunun yanında, bu türkülerin Curcuna usûlünün gerektirdiği düzüm sırası ile yazılması konusuna da değinilmiştir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan Curcuna usûlü ile icra edilen Kerkük yöresine örnek teşkil edecek 3 adet türkû notası, bu usûle uygun olarak tarafımızca yazılıp "EKLER" bölümünde paylaşılmıştır.

Türkü derleme çalışmalarını, duyulan bir türkünün sadece notaya alınması olarak kabul etmemek de gerekir zira bu çalışmaların kapsamında Türk müziğinin kurallarını bilen bir notist, halkbilimci, edebiyatçı, tarihçi, sosyolog, o yörenin müziğini iyi bilen bir müzisyen (mümkünse yöre sanatçısı) ve müzikolog birlikte çalışmalıdır. Bu bilim insanlarınca yapılacak değerlendirmeler ve bilgi alış verişleri ile elde edilen her türlü veri, geleneğin ve kültürün gelecek kuşaklara bilimsel bir zemin ile aktarılmasını sağlayacaktır. Bu alt yapı çalışmalarının denenebilmesi ve sürdürülebilmesi için de tabii ki akademi oluşturacak beyin gücünün ve bunu destekleyecek istihdamın sağlanması şarttır. Beyin gücünü temsil edecek nüfus ile derleme çalışmalarında bu yol ve yöntemler uygulanarak, yöre müziğimizin derlenmesinde, notaya alınmasında, kurallarının belirlenmesinde ve tasnifinde bilimsel verilere daha kısa sürede ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışma ile müzik geleneğimizde var olan usûl dinamiğinin yöre müziğimiz eserlerinin notaya alınması esnasında kullanımı konusuna dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Çalışmamızın Türk müziğinin temel parçalarından olan yörelerimize ait eserlerin notaya alınması sürecinde, özellikle de usûllerin özelliklerinin notaya aktarılması konusunda farkındalık oluşturulacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- » Ayrıl, Alparslan, *Muzaffer Sarısözen*, Dilek Matbaacılık, Birinci Baskı, Sivas, 1995.
- » Emnalar, Atınç, *Tüm Yönleriyle Türk Halk Müziği ve Nazariyatı*, Ege Üniversitesi Basımevi, Birinci Basım, İzmir, 1998.
- » Eroğlu, Türker, *Halk Kültürü Yazıları*, Yurtrenkleri Yayınevi, Ankara, 2010.
- » Gönül, Mehmet, *Türk Müziği Solfej-Makam-Usûl-Dikte Alistirmaları*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2017.
- » Gönül, Mehmet, "Türk MüsİKİSİ Usûllerinin Gösterimi, İfadesi ve Tasnifine Bir Bakış" *İSTEM*, Konya, 25 (2015): 31-46.
- » Gönül, Mehmet, "Türk MüsİKİSİ Usûllerinin Tasnif ve Tesmiyelerine Bir Bakış" *İSTEM*, Konya, 31 (2018): 35-46.
- » Gürbüz, Mehmet, *Abdullah Gündüz ile Kerkük Türküleri Üzerine Söyleşi*, Halk Müziği ve Oyunları Eğitim Gençlik Derneği Merkezi, Ankara, 2016.
- » Hatipoğlu, Vasfi, "Türk MüsİKİSİNDE Usûl Geleneğinin Değerlendirilmesi", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi, *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 2013.
- » Küzeci, Şemsettin, *Kerkük'ün Efsane Sesi Abdülvahit Küzeci*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, Yayın No:8, Ankara, 2012.
- » Özbek, Mehmet, A., *Türkülerin Dili*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.
- » Öztuna, Yılmaz, *Türk MüsİKİSİ Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara, 2006.
- » Saatçi, Suphi, *Irak Türkmen Boyları*, Ötüken Neşriyat, 2. Basım, İstanbul, 2015.
- » Sarısözen, M., *Türk MüsİKİSİ Usulleri*, Resimli Posta Matbaası, Ankara, 1962.
- » Say, Ahmet, *Müzik Ansiklopedisi*, Uzay Ofset, Ankara, 1985.
- » Terzibaşı, Atâ, *Kerkük Havaları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.

- » Turhan, Salih, *Notalarıyla Irak Türkmen Havaları*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı, Ankara, 2012.
- » Turhan, Salih ve Kızılay, Abdurrahman, *Kerkük Türküleri*, Yükseköğretim Kurulu Matbaası, Ankara, 1991.
- » TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Türk Halk Müziği Repertuar Arşivi
- » Uçan, Ali, *Türk Müzik Kültürü*, Evrensel Müzikevi, 2. Basım, Ankara, 2005.
- » Ungay, M, Hurşit, *Türk Musikisinde Usuller ve Kudüm*, İstanbul, 1981.
- » <http://www.repertukul.com/> (et. 07.10.2018)
- » <http://www.tdk.gov.tr/> (et. 01.10.2018).

MÜHENDİS MEHMED ALİ BEY'İN AVANOS'TAKİ PROJELERİ

Dr. Öğr. Üyesi Remzi AYDIN
Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

ÖZ

18. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan sanayileşme süreci tüm dünyada farklı etkiler yaratmıştır. Genel olarak bakıldığında, makineleşme ile birlikte üretim artmış, nüfus yükselmiş, ulaşım gelişmiş ve kentlere göç başlamıştır. Kentlerdeki nüfus artışı ise yeni sorunlarla ihtiyaçları beraberinde getirmiştir. Dünya ile aynı anda olmasa da Osmanlı Devleti'nde de benzer gelişmeler, Tanzimat'ın ilanından sonraki süreçte hızla yaşanmıştır. Özellikle idari ve adli sistemdeki değişiklikler, daha önce mevcut olmayan kurumların ortaya çıkışına sebep olmuştur.

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde Kayseri Liva Mühendisliği görevini yürüten Mehmed Ali Bey'in Avanos'ta yapılmak üzere tasarladığı iki proje ele alınmıştır. Ele alınan projelerden biri köprü diğeri ise hapisanedir. Avrupa hukuk sistemini benimseme yolunda ilerleyen Osmanlı dünyası için hapisane yeni bir yapı tipi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çağdaşları gibi taş ayaklar üzerine ahşap tabliye olarak tasarlanan köprü, bu yönüyle önceki dönem örneklerinden ayrılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan projelerin mimari anlatım tekniği incelendiğinde, günümüz projelerinin öncülü niteliğinde olduğu görülmektedir. İncelenen belgeler, ait oldukları yapıların yeniden inşasına imkân verecek nitelikte malzeme, teknik ve plan özelliklerini içermekle restorasyon için de değerli bilgiler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Kayseri Liva Mühendisi, Mehmed Ali Bey, Avanos, Köprü, Hapishane.

ABSTRACT

Projects of Engineer Mehmed Ali Bey in Avanos

The industrialization period, starting from the mid-18th century, created different effects all over the world. In general, production increased with mechanization, population grew, transportation improved and migration to cities started. The population increase in the cities brought new problems and needs. Although not at the same time as the World, similar developments were experienced rapidly in the Ottoman Empire after the declaration of *Tanzimat*, the reforms. The changes in administrative and judicial system in particular resulted in the emergence of institutions that did not exist before.

In this study, two projects designed by Mehmet Ali Bey, who was the Engineer of Kayseri Sanjak during the Ottoman period, are discussed. One of these projects is a bridge and the other is a prison. For the Ottoman World, which was adopting the European legal system, prisons were a new type of structure. The bridge, which was designed with a wooden deck slab on stone piers like its contemporaries, was distinguished from the previous examples because of this fea-

ture. When the architectural expression technique of the projects found in the Ottoman Archives of the Prime Ministry is examined, it occurs to be the precursor of today's projects. The information on material, technical and plan features provided in the documents examined is not only enough to allow the reconstruction of the structures but also provide valuable information for restoration.

Keywords: Engineer of Kayseri Sanjak, Mehmet Ali Bey, Avanos, Bridge, Prison.

Giriş

Nevşehir'e bağlı Avanos ilçesi, ülke turizminin önemli merkezlerinden tarihi Kapadokya bölgesinde, Kızılırmak Nehri'nin kenarında yer almaktadır. Geçmişten günümüze birçok uygarlığa ev sahipliği yapan bölge, 1071 Malazgirt Muharebesi'nin ardından Türk yurdu haline gelmeye başlamıştır. Osmanlı dönemine gelinceye kadar köy konumunda olan Avanos¹, Osmanlı döneminde önce nahiyeye ardından kaza statüsünü kazanmıştır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Avanos idari bakımdan Ankara vilayetinin Kırşehir sancağına tabi bir kaza durumundadır².

Bu çalışmada, Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey'in Avanos'ta yapılacak üzere tasarladığı projeler ele alınmıştır. Çalışmanın ana kaynağını oluşturan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler, Mehmed Ali Bey'in biri köprü, diğeri hapishane olmak üzere iki proje hazırladığını göstermektedir. Bunlardan köprü projesinin hayata geçirildiği, asli vaziyeti değişmiş olsa da mevcut yapı üzerindeki izlerden anlaşılmaktadır. Hapishane projesinin gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği ise ne kayıtlardan ne de yayınlardan öğrenilebilmektedir. Avanos ve çevresini konu alan yayınlarda, köprü ile ilgili II. Abdülhamid Han döneminde inşa ettirilişi ve ayak sayısı dışında herhangi bir bilgi bulunmazken, hapishanenin adı bile anılmamaktadır. Tespit edilen projeler, her iki yapının da inşa süreci ve mimarisi hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.

Çalışma sonucunda mevcut olan yapılardan köprünün inşa tarihi, malzeme ve teknik özellikleri, orijinal vaziyetinin tespiti ve buna bağlı olarak restorasyonuna yönelik özgün veri sağlanması amaçlanmıştır. Yapılıp yapılmadığı bilinmeyen hapishanenin ise mevcut arşiv projesi üzerinden mimari özelliklerinin belirlenerek kendi kategorisi içerisindeki yerinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra Mehmed Ali Bey'in proje tasarımında kendine has bir üslup ortaya koyup koymadığı da çalıştığı diğer projeler üzerinden sorgulanan bir başka husustur.

1. Mühendis Mehmed Ali Bey'in Projeleri

Konu ile ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılan taramalar sonucunda, Mühendis Mehmed Ali Bey'in Avanos'ta yapılması düşünülen iki projenin tasarımına imza attığı tespit edilmiştir³. Bunlardan biri köprü diğeri ise hapishanedir.

¹ Yıldırım, Yakup, *Avanos Kenti*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s. 40-42.

² *Ankara Vilayeti Salnamesi (1289-1291, 1293, 1295, 1299, 1308, 1311, 1318, 1320, 1325) yy.*, Sami, Şemseddin, *Kâmûsu'l'A'lâm*, İstanbul, 1306, I, 451-452.

³ *BOA. PLK. p. 4214; 6733; Y. PRK. TFN. 5/42-2.*

1.1. Köprü Projesi

Mevcut tarihi köprü yapılarına kadar Avanos ile Ürgüp-Nevşehir arasındaki ulaşımın nehir üzerinde işletilen iki büyük kayak ile sağlandığı vilayet salnamesindeki bilgilerden öğrenilmektedir⁴. 1907 (H.1325) tarihli Ankara vilayet salnamesinde Avanos'ta Kızılırmak üzerine padişahın katkılarıyla 3700 lira harcanarak on bir kargir ayak üzerine ahşap bir köprü inşa edildiği bilgisi yer almakta ancak detay bulunmamaktadır⁵.

Köprü'nün inşa süreci ve tarihi ile ilgili en detaylı bilgiler, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde yer almaktadır. 1894-1897 yıllarını kapsayan yazışmalar arasında, arazinin topoğrafik yapısını gösterir kroki ile köprü'nün cephe çizimi, keşif defteri (masraf defteri), münakasa kaimesi (ihale şartnamesi) ve diğer belgeler bulunmaktadır.

İnşaya dair 3 Nisan 1897 tarihli ilk belgede, Avanos'ta Kızılırmak üzerinde bir köprü inşasının zorunluluğundan bahsedilerek masraflarının yardımsever ahali ve devletin katkılarıyla karşılanacağı zikredilmiştir⁶. 11 Nisan 1894'te Konya vilayetine çekilen telgrafta, Ürgüp, Nevşehir ve Avanos kazalarındaki hayırseverlerin bağışlarıyla Kızılırmak üzerine inşası kararlaştırılan köprü'nün yapılacağı, yerin sağlamlığını incelemek üzere Niğde Mühendisi Viktor Efendi'nin görevlendirildiği belirtilmektedir. Viktor Efendi ve beraberindeki heyet (Ürgüp Kaymakamı Osman, Belediye Reisi Derviş, Muteberandan Alacihos?, İdare Azası Naim, Nevşehir Belediye Kalfası İbrahim, Belediye Reisi Süleyman, Avanos İdare Azası Eyüb) yapılan inceleme sonucunda, inşa için belirlenen yerin sağlam olduğunu tespit etmiştir. Aynı telgrafta köprü'nün keşfi evvel raporu ve resminin (çiziminin) Viktor Efendi tarafından hazırlanacağı ve takip eden mayıs ayında inşaata başlanmak istediği belirtilmiştir⁷. Konya Valisi Hüseyin Hilmi Bey, 12 Nisan 1894 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Ürgüp'ten gönderilen telgrafı özetle anlatmış ve köprü'nün inşası için gereken taş ve kirecin şimdiden tedariki için izin verilmesini talep etmiştir⁸. 30 Nisan 1894'te Dahiliye Nezareti'nden gönderilen cevabi yazıda, vilayet kazalarının devir ve teftiş işlemlerinin devam etmesinden dolayı ve köprü inşaatına başlanmasına şu an için izin verilemeyeceği belirtilmiştir⁹.

Telgrafta bahsi geçen resimlerin (çizim), Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey'in Avanos'a gelip köprü'nün inşa edileceği alanda incelemelerde bulunduğu ve topoğrafik çizimini yaptığı, 5 Ağustos 1895 tarihine kadar hazırlanmadığı belgelerden anlaşılmaktadır¹⁰. Alt kısmında Mühendis-i Liva-i Kayseri

⁴ Ankara Vilayeti Salnamesi (1308-1309) yy. ty., s. 297, Ankara Vilayeti Salnamesi (1311) yy. ty., s. 298, Ankara Vilayeti Salnamesi (1318) yy. ty., s. 247, Ankara Vilayeti Salnamesi (1320) yy. ty., s. 241.

⁵ Ankara Vilayeti Salnamesi (1325), yy. ty., s. 278. "Saye-i terakkî-vâye-i hazreti pâdişahide 3700 lira sarfiyla vücuda gelen köprü iki başlıkla beraber on bir cesim kârgir ayak üzerinde mebni ve ahşabdır."

⁶ BOA. DH. MKT. 221/13-1.

⁷ BOA. DH. MKT. 221/13-4.

⁸ BOA. DH. MKT. 221/13-5.

⁹ BOA. DH. MKT. 221/13-6.

¹⁰ Topoğrafik çizim 50x31 cm. ölçülerindeki kağıt üzerine yapılmıştır. BOA. PLK. p. 04214.

Mehmed Ali mührü yer alan ve üzerinde izohips eğrileri bulunan 1/10000 ölçekli çizimde, kasabanın kenarından geçen Kızılırmak ve üzerindeki adacıklarla (*kumluk*) beraber, ırmağın kuzeyinde kurulu kasabanın evleri, köprü'nün konumu, bağlanacağı Ürgüp ve Nevşehir yolu ve köprü'nün kasaba tarafındaki baş ayağının ölçüleri işlenmiştir. Mavi, siyah, kahverengi ve kırmızı renkli boyalar kullanılarak hazırlanan çizimde, yön işareti bulunduğu gibi nehrin akış yönü de belirtilmiştir (Foto. 1-2)¹¹.

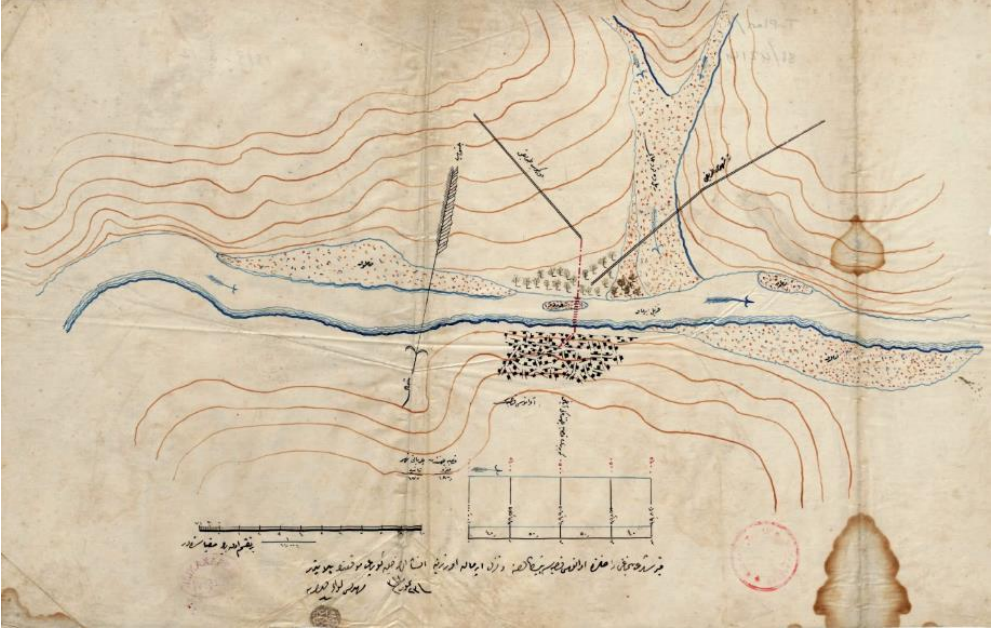

Foto. 1: Avanos'ta Kızılırmak Üzerine İnşa Olunacak Köprü'nün Yerini Belirten Topoğrafik Çizim.

İ
S
T
E
M
32/2018

Foto. 2: Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey'in Topoğrafik Çizim Üzerindeki Mührü.

¹¹ BOA. PLK. p. 04214.

11 Ocak 1896 tarihinde hazırlanan ihale şartnamesi köprünün malzeme, fiziki özellikler ve inşa tekniğine ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler şu şekilde sıralanmaktadır:

- Ayaklarda taş, tabliyede ahşap malzeme kullanılacak
- On gözlü köprünün her bir göz aralığı 12.5 m., uzunluğu 147 m., genişliği 7.5 m., yüksekliği ise yan ayaklardan döşeme hizasına kadar 5.8 m. olacak
- Ayakların yerleştirileceği temeller 1.5-2 m. derinliğinde kazılacak
- Temellere ahşap kazıklar çakılarak üzerine ızgara yerleştirilecek
- Izgaraların arası ve temelerde kiremit tozu veya dövülmüş tuğla katkılı yağlı kireç harcı kullanılacak
- Temelden zemine kadar her biri eşit ölçüde muntazam kesme taşlar kullanılacak ve bunlar birbirine kenet-kurşun ile bağlanacak
- Temelin üzerinde yükselecek ayaklarda kesme taş kullanılacak ve bu taşların tamamı yuvarlak (müdevver) olanlar dâhil birbirine kenetle bağlanacak
- İnce tarak ile yontulacak kesme taşlar, 60 cm. uzunlukta, 40 cm. genişlikte, 25 cm. yükseklikte olacak
- Süzülmüş kireç ile yabancı maddelerden arındırılmış, sert, orta kalınlıkta dere kumundan karılacak harçta, karışım 1.5 kum, 1 kireç ölçüsünde olacak
- Orta ayakların başındaki yuvarlak taşlar, resmindeki (çizim) gibi şekillendirilecek
- Ayaklar üzerine konulacak ahşap malzemedен; başlık, kiriş ve altındaki gergi ile payendeler 30 cm. genişlik ve yükseklikte, bağlamalar 20-25 cm., döşeme 15-20 cm., korkuluk ise 20 cm. ölçülere sahip kuru çırallı çam ağacından imal olacak
- Payende ve gergilikler demir plaka ve civata ile bağlanacak
- Ahşap aksamda dövme demirden yerli mih (çivi) kullanılacak, karfiçeye (orta boy demir çivi) yer verilmeyecek
- Döşeme altındaki ahşap aksam katranla kaplanacak
- Köprünün baş kısımları doldurularak yola bağlanacak

Şartnamede yer alan diğer hususlar, ihale takviminin detaylarını ortaya koymaktadır. Buna göre şartnamenin askıya çıkmasından 61 gün sonra sürecin sona ereceği bildirilmekle birlikte tatil günlerine denk gelme durumunda ek olarak 11 günlük bir askı süresinin de işleyeceği anlaşılmaktadır. İhaleyi alan müteahhidin, ihale tarihinden itibaren inşaatı dokuz ayda tamamlaması gerekmektedir. Belirlenen sürede inşaatı tamamlayamayan, keşif defteri ve çizim haricinde uygulamalarda bulunan, zarar ve ziyana sebep olan müteahhidin yarılacağı, belirtilenler dışında fazladan yapılan iş ile inşaat sırasında olabilecek su baskınlarından doğabilecek hasarlar için de ek ödeme yapılmayacağı

şartnamede belirtilerek 395.000 kuruş üzerinden ihaleye çıkmıştır. Ankara Vilayeti Nafia Komisyonu'nun şartnamenin altındaki 4 Nisan 1896 tarihli notundan, aradan geçen yaklaşık dört aylık sürede, köprünün yapım işi için bir talip çıkmadığı, bu sebeple askı süresinin nisan ayının sonuna kadar uzatıldığı anlaşılmaktadır. Komisyon, ihaleye talip çıkması durumunda, Ticaret ve Nafia Nezaretine bilgi verilerek gazetede ilan edilmesini Kırşehir Mutasarrıflığı'na bildirmiştir. Aynı komisyonun 21 Mayıs 1896 tarihli notundan bahsi geçen sürede de köprünün yapım işi için talep olmadığından mayıs ayı sonuna kadar bir uzatma daha yapıldığı zikredilmiştir¹².

13 Haziran 1897'de Ankara Vilayet Mühendisi'nin, 23 Haziran 1897'de ise Ankara Vilayeti Nafia Komisyonu'nun onayına sunulan 21 Ekim 1895 tarihli tablo şeklinde düzenlenmiş keşif defteri, köprünün inşasında kullanılan malzemelerin cinsi, miktarı, ölçüsü, fiyatı ve işçilik ücretleri hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Buna göre ahşap malzeme; temel kazıkları, ızgara kirişi, taban tahtası, bağlantı, başlık, yastık, kiriş, destek, baskı, baba, döşeme, parmaklık ve askı ağacı olarak kullanılmıştır. Madeni malzeme; çivi, kara çivi, somunlu civata ve kovanlı (Rus) demir olarak, taş malzeme ise kullanıldığı yere göre somunu, kaplama yonu ve düzlük taşı olarak karşımıza çıkmaktadır (Ek 1; Tablo 1-2)¹³.

Avanos Kaymakamı tarafından 21 Haziran 1897 tarihinde Kırşehir Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, kazanın ortasından geçen ırmağın geçişe engel olarak her sene birçok insanın zayıtına sebep olduğu belirtilmiştir. Belgede, köprünün yapımı için 4000 lira bedelle ihaleye çıktığının gazetelerde ilan edildiği ve bu bedelin Avanos Kazası'nın gelirlerinden karşılanmasına karar verildiği ancak kaza ahalisinin buna gücünün olmadığı ifade edilmiştir. Bu sebeple köprünün inşa masraflarının ülkenin dört bir yanını hayratla donatan sultan tarafından karşılanması talep edilmiştir¹⁴. 13 Temmuz 1897 tarihli belge, Avanos'ta Kızılırmak üzerine inşa edilecek olan köprünün çiziminden ibarettir. Çizim, 33x243 cm. ebatlarındaki kâğıt üzerine 1/100 ölçekte yapılmıştır. Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali tarafından hazırlanan çizim, cephe görünüşü ile baş ve orta ayakların kesitlerinden meydana gelmektedir (Foto. 3-4). İhale şartnamesi ile keşif defterindeki malzeme ve tekniğe dair hususlar, çizimde somutlaştırılmıştır. Cephe görünüşü; köprünün ayakları, tabliye kiriş ve destekleri, bağlayıcı plaka-vidaları, ahşap korkulukları ile bekçi odasından ibarettir. Bahsi geçen unsurlar, en ince ayrıntısına (ahşap üzerindeki damar ve yivler, vida-somun bağlantıları ve izdüşümleri, ışık ve gölgelendirme) varıncaya kadar detaylandırılmıştır (Foto. 5-6). Cephe görünüşünün üstündeki çizimler; köprünün kısmi planı, ayakların ön ve yan görünüşü ile nehir yatağındaki kazıklardan tabliye kirişlerine kadar olan katmanları somutlaştırmaktadır (Foto. 7-10)¹⁵. 43x31 cm. ebatlarındaki bir diğer çizimde ise her iki baş ayağın cephe görünüş-

¹² BOA. Y. PRK. TFN. 5/42-1.

¹³ BOA. Y. PRK. TFN. 5/42-2.

¹⁴ BOA. Y. PRK. TFN. 5/42-3.

¹⁵ BOA. PLK. p. 6733-1.

leri ile tabiiye kısmında kullanılacak ahşap aksamın fiziksel ölçülerine dair hesaplamalar yer almaktadır (Foto. 11)¹⁶.

Tablo 1: Avanos Köprüsü'nün Keşif Defteri.

Nev'i ameliyyat	Kıyye	Kıtaat	Ebadi			Hacim veyahud mükdarı	Fiyatı	Yekün	İcmali			
			Tulen	Arzen ve tenkisen	Koddan ma Sahnin							
Baş ayakların temellerine enbar için kazık	"	70	3,00	" 20	" 20	8,40	120	1008				
Baş ayakların temellerine enbar için taban tahtası	"	110	3,00	" 30	" 05	5,77	150	756	50			
Baş ayakların temelleri hafriyesi	"	2	14,00	" 00	3,00	42,00	7	5	3100			
Baş ayakların temelleri kazıkları	"	78	3,50	" 25	" 25	17,06	125	0	2132	50		
Baş ayakların temellerine kazık umak için amele yevmiyesi		234	0	0	0	,	5		1170			
Baş ayakların temelleri altına Rus temüründen kovanlı beherine üç kıyye	234	0	0	0	0	,	5		1170			
Baş ayakların temel kazıkların üzerine ıskara kirişi	"	6	6,00	" 25	" 20	1,80	125		225			
Baş ayakların temellerine cenah temellerinin ıskara	"	12	3,00	" 25	" 20	1,80	125		225			
Baş ayakların temellerine cenah temellerinin bağlandısı	"	36	3,50	" 25	" 20	6,30	125		787	50		
Baş ayakların temellerine cenah temellerinin kara çivi	27	,	,	,	,	,	03	50	94	50		
Baş ayakların temellerine cenah temellerinin horasanlı beton	0	2	6,50	2,50	1,0	32,50	45	50	1478	75		
Baş ayakların temellerine cenah temellerine horasanlı beton	0	4	3,50	2,00	" 50	14,00	45	50	637	"		
Baş ayakların temellerine cenah temel duvarları	"	2	6,00	2,50	1,50	45,00	45	50	2047	20		
Baş ayakların temellerine cenah temel duvarları	"	4	6,00	2,00	1,50	42,00	45	50	1911			
Baş ayakların temellerine cenahlarındaki rabi' mahrutların temel kazıkları	"	72	2,00	" 25	0,25	9,00	125		1125			
Baş ayakların temellerine kazıkları umak için amele yevmiyesi	"	216	"	0	0	0	5		1080			
Baş ayakların temellerine rabi' mahrutların temel hafriyesi ve su ihraciyesi	"	4	10,00	4,	2,50	400,00	7	50	3000			
Baş ayakların temellerine rabi' mahrutların ıskara kirişi	"	8	9,00	" 20	" 20	3,60	125		450			
Baş ayakların temellerine rabi' mahrutların ıskara bağlandısı	0	36	2,00	" 25	" 20	3,18	125		397	50		
Baş ayakların temellerine rabi' mahrutların ıskaralar çivisi	18	0	0	0	0	0	3	50	63			
Baş ayakların temellerine rabi' mahrutun temel divanı	"	4	9,00	1,50	1,50	81,00	45	50	<u>3685</u>	<u>50</u>	<u>26653</u>	<u>25</u>
Orta Ayakların Temel hafriyesi	0	9	12,00	5,50	3,50	2097,00	7	50	15592	50		
Orta ayakların temellerine enbar için kazık	0	234	3,50	" 20	" 20	32,67	125		4095			
Orta ayakların temellerine enbar için taban tahtası	00	378	3,50	" 30	" 05	19,48	150		2976			
Orta ayakların kazıkları umak için amele yevmiyesi	00	234	0	0	0	0	5		1170			
Orta ayakların kazıkları	00	234	3,00	0,25	,25	45,66	125		5695			
Orta ayakların kazıkları altına beheri üç kıyyelik Rus Temüründen kovanlı?	729	0	0	0	0	0	5		3645			
Orta Ayakların temellerine kazıkları umak için su ihraciyesi	0	729	0	0	0	0	5		3645			
Orta ayakların üzerine ıskara kirişi	"	27	8,00	0,25	0,20	10,80	125		1360			
Orta ayakların ıskara bağlandısı	0	90	3,50	0,25	0,20	15,75	125		1968	75		
Orta ayakların temellerine ıskaralar için kara çivi	60,30	0	0	0	0	0	3,50		221	5		
Orta Ayakların temellerine ıskara altına horasanlı beton	0	9	8,00	2,60	1,00	187,20	25,50		8516	60		
Orta Ayakların temellerine temel duvarları	"	9	8,00	2,60	1,50	270,80	4,50		<u>12776</u>	<u>40</u>	<u>61661</u>	<u>30</u>
Baş ayakların temelleri üzerine düzlük taşları		2	6,00	0,70	" 30	2,52	120,0		302	40		

İ
S
T
E
M
12/2018

¹⁶ BOA. PLK. p. 6733-2.

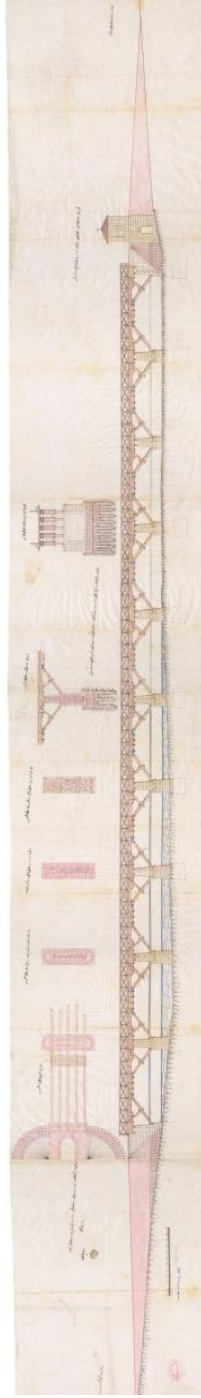

Foto. 3: Avanos Köprüsü'nün Projesi.

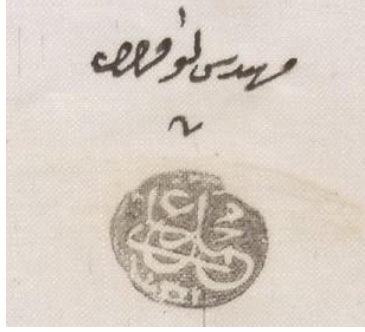

Foto. 4: Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey'in Köprü Projesindeki Mührü.

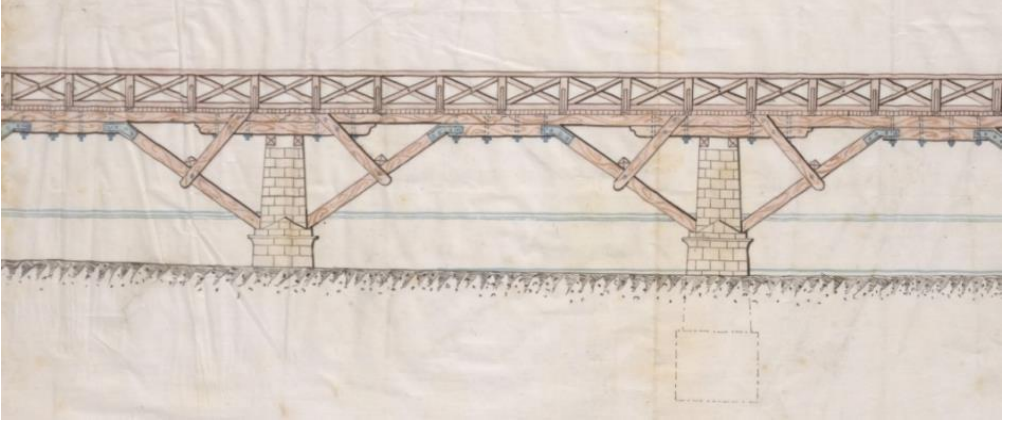

Foto. 5: Orta Ayak, Ahşap Tabliye, Destek ve Kirişler.

Foto. 6: Bekçi Odası.

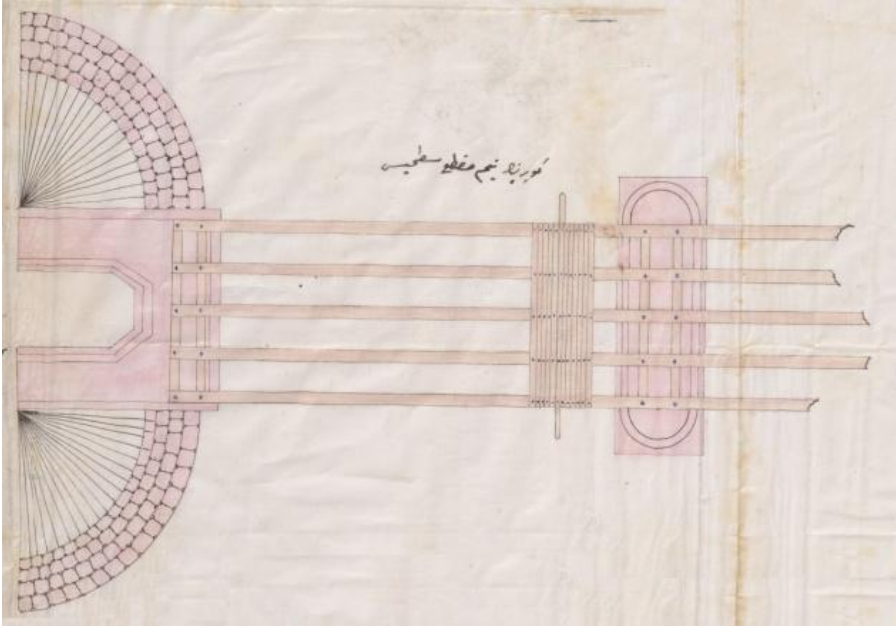
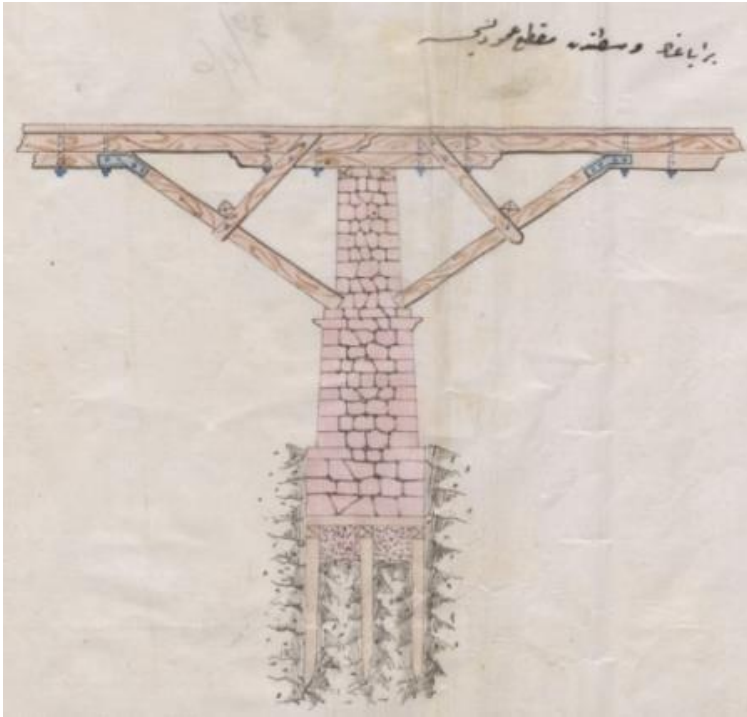

Foto 7: Köprü'nün Kısmi Planı.

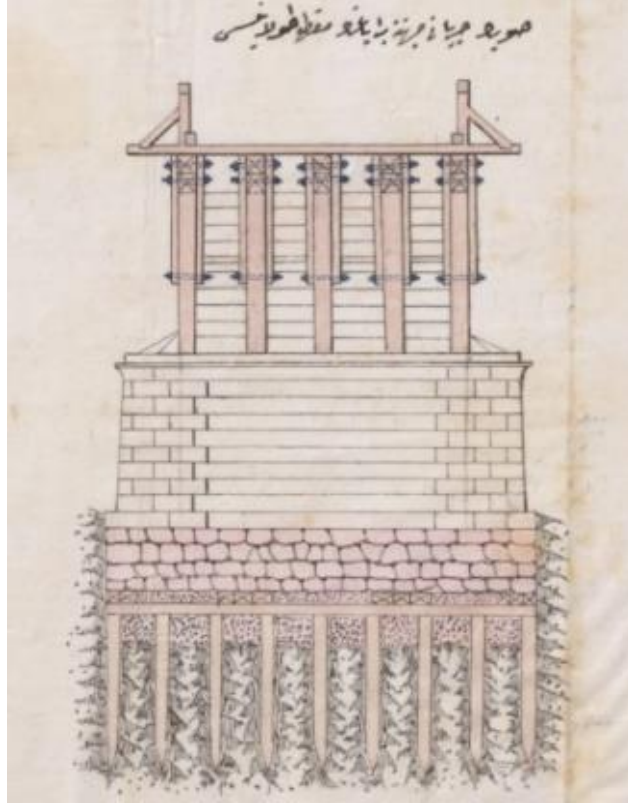

Foto. 8-9: Bir Ayağın Ön ve Yan Görünüşü.

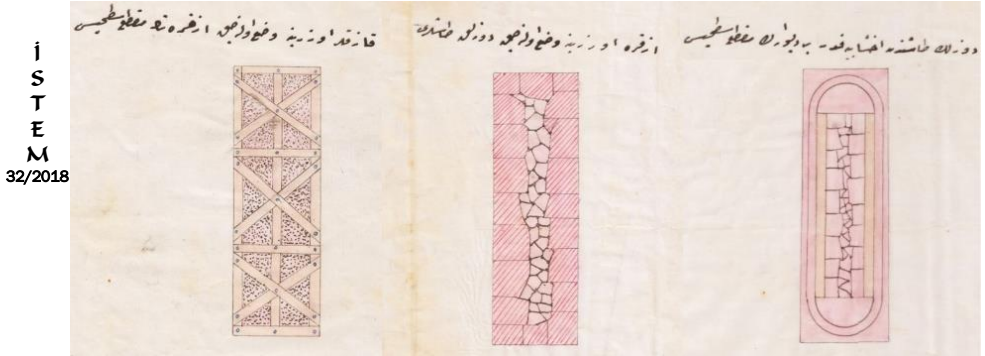

Foto. 10: Ayakların Katmanları.

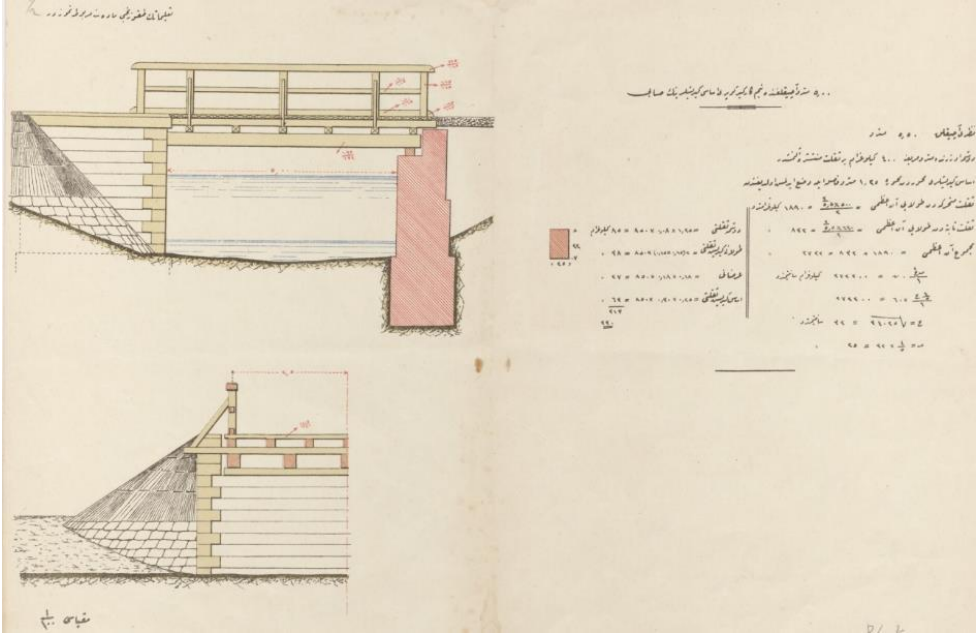

Foto. 11: Baş Ayakların Cephe Görünüşleri ile Ahşap Aksamının Ölçüleri.

Arşivde yer alan çizim ile günümüzdeki köprü kıyaslandığında on bir kargir ayak dışında köprünün orijinal diğer unsurlarının tamamen yok olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde trafiğe açık olan köprü 149.50 m. uzunlukta, 6.70 m. genişliktedir. Köprünün tabliye kısmı betonarme, korkuluk kısmı ise demirdendir. Orijinalinde yer alan ahşap tabliye, korkuluk ve diğer aksamdan günümüze herhangi bir unsur kalmamıştır (Foto. 12-16). Ayrıca çizimde Ürgüp ve Nevşehir tarafındaki baş ayağın bitişiğinde yer alan köprünün muhafazası için altı ahır, üstü bekçi odasından oluşan iki katlı bina da yok olmuştur. Sadece cephe görünüşünden ibaret olan binanın ahır olarak tasarlanan alt katı yuvarlak kemerli bir kapı açıklığına sahiptir. Bekçi odası olarak planlanan üst katın cephe görünüşünde ise lokma parmaklıklı iki pencere açıklığı, profilli saçak silmesi, üzeri Marsilya tipi kiremitle kaplı kırma çatı ve tam merkezinde alem bulunmaktadır. Çatının formundan hareketle binanın kare bir plana sahip olduğu ileri sürülebilir.

Foto. 12: Avanos Köprüsü'nün Genel Görünüşü Muhtemelen 1950'li Yıllar (M.

Tokmak Arşivi'nden).

Foto. 13: Avanos Köprüsü'nün Havadan Genel Görünüşü (Avanos Belediyesi Arşivi'nden).

Foto. 14: Avanos Köprüsü Mansap Tarafından Hava Fotoğrafı (Avanos Belediyesi Arşivi'nden).

Foto. 15: Avanos Köprüsü'nün Menba Tarafından Görünüşü.

Foto. 16: Avanos Köprüsü'nün Mansap Tarafından Görünüşü.

1.2. Hapishane Projesi

Çiziminde yer alan bilgiden hareketle hapishane binasının Avanos Hükümet Konağı bitişiğindeki arsa üzerine inşa edileceği anlaşılmaktadır. Yapılıp yapılmadığı bilinmeyen hapishaneye dair ilk kayıt 20 Nisan 1897 tarihlidir. Avanos Belediye Meclisi tarafından düzenlenmiş olan evrak, hapishanenin yapımında kullanılacak malzemelerin özellikleri, birim fiyatları ve işçilik ücretlerini gösteren rayiç mazbatasıdır. Buna göre yapının inşasında kullanılacak malzemeler arasında sert yonu taş, beyaz yonu taş, kireç, alçı, kereste, tahta (taban-tavan), çivi (kara, til (tel)), kiremit, parmaklık gibi malzemeler sıralanırken çalışanlar taşçı ve amele olmak üzere iki esnaf grubundan oluşmaktadır. Mazbatada taşçı yevmiesi 13, amele yevmiesi ise 5 kuruş olarak belirtilmiştir (Ek 2; Tablo 3)¹⁷. 15 Haziran 1897 tarihli belgede, merkez ve merkeze bağlı idari birimlerde yer alan hapishane ve tevkifhanelerin iyileştirilmesine yönelik olarak daha önce çekilen telgraf doğrultusunda tamir veya yenileme çalışmalarından hangisi gerekli ise ona göre keşif defteri ve raporların hazırlanarak gönderilmesinin istendiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda tek başına Avanos hapishanesi için muamele yapılamayacağı belirtilerek diğerleri ile birlikte gönderilmesi istenmiştir¹⁸.

Tablo 3: Avanos Hapishanesi'nin Rayiç Mazbatası.

Sert Yonu Taşı İhraciyeye ve Konulması				Beyaz Yonu Taşı İhraciyeye ve Konulması				Kireç							
Fiyat	Tulen	Arzen	Kadden	Fiyat	Tulen	Arzen	Kadden	Beher Batman							
2	0.90	0.40	0.45	1	0.90	40	45	1.20							
Yalnız iki guruşdur.				Yalnız bir guruşdur.				Yalnız bir guruş yirmi paradır.							
Alçı Kireci		Taşçı Yevmiesi		Amele Yevmiesi		Sert Taşın Beherinin Yonulması									
Beher Batman		Guruş		Guruş		Guruş									
1		13		5		1									
Yalnız bir guruşdur		Yalnız on üç guruşdur.		Yalnız beş guruşdur		Yalnız bir guruşdur.									
Beyaz Taşın Yonulması				Kirişler İçin Kereste Akdağdan											
Guruş		Para		Guruş		Kıt'a		Tulen		Arzen		Kadden			
0		20		1		1		5		0.30		0.12			
Yalnız Yirmi paradır.				Yalnız bir guruşdur											
Döşemelik Tahta						Tavan Tahtası									
Fiyatı guruş		Tulen		Arzen		Kadden		Fiyatı guruş		Tulen		Arzen		Kadden	
11		5		0.40		0.02		7		5		0.40		0.010	
Yalnız on bir guruşdur.						Yalnız Yedi guruşdur.									
Kara Çivi		Til Çivisi		Kiremid		Pencere Parmaklıkları									
Beher Kıyyesi		Guruş		Beher Kıyyesi		Guruş		Beher Bini		Guruş		Beher Kıyyesi		Guruş	
4		2.20		100		3									
Yalnız dört guruşdur.		Yalnız iki guruş Yirmi paradır.		Yalnız yüz guruşdur.		Yalnız üç guruşdur.									

Üzerindeki mühür ve yazıdan 22 Temmuz 1897 tarihinde Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey tarafından hazırlandığı anlaşılan proje, plan ve cephe görünüşünden oluşmaktadır (Foto. 17-18). Planlar 1/200, cephe görünüşü ise 1/100 ölçekte hazırlanmıştır. Çizimde mavi, kırmızı, siyah, pembe ve kahverengi boyalar kullanılmıştır. Yapı, etrafı muhafaza duvarları ile çevrilmiş olan 24.5x29.5 m. ölçülerinde bir alana oturmaktadır. Asıl hapishane kısmı ise

¹⁷ BOA. DH. TMIKS. 20/34-1.

¹⁸ BOA. DH. TMIKS. 20/34-2.

18.5x21 m. ölçülerine sahiptir. Hapishanenin giriş cephesi iki, geri kalan kısmı ise tek katlı olarak tasarlanmıştır. Çizim üzerindeki yazılardan anlaşıldığına göre alt katta, iki tevkifhane (tutukevi), iki mahpushane (cezaevi), bir gardiyan odası, bir ahır, bir kömürlük-odunluk, bir gusülhane, sekiz hela ve etrafı sekiz ahşap direklerle çevrelenmiş avlu (havalandırma) yer almaktadır. Bahsi geçen mekanlar, havalandırma avlusunun etrafında sıralanmıştır. Gardiyan odası ve ahırın dışındaki mekanların tamamı avluya açılan pencereler ile aydınlatılmaktadır. 5.5x25.5 m. ölçülerindeki üst kata ulaşım, hapishaneye girişin sağlandığı cümle kapısının önünde yer alan ve kapı altı olarak adlandırılan bölüme yerleştirilmiş ahşap merdiven ile sağlanmaktadır. Üst kat, ortadaki bir salon ile salonun her iki yanına yerleştirilmiş olan biri zaptiye koğuşu diğeri ise mahpuslara mahsus hastane olarak tasarlanmış iki mekândan ibarettir. Hastane iki cephesindeki altı, zaptiye koğuşu üç cephesindeki beş, salon ise iki cephesindeki iki pencere ile aydınlatılmaktadır. Cephe çiziminden anlaşıldığına göre tüm pencereler, güvenlik amaçlı olarak lokma demir parmaklıklı olarak tasarlanmıştır (Foto. 19-20)¹⁹.

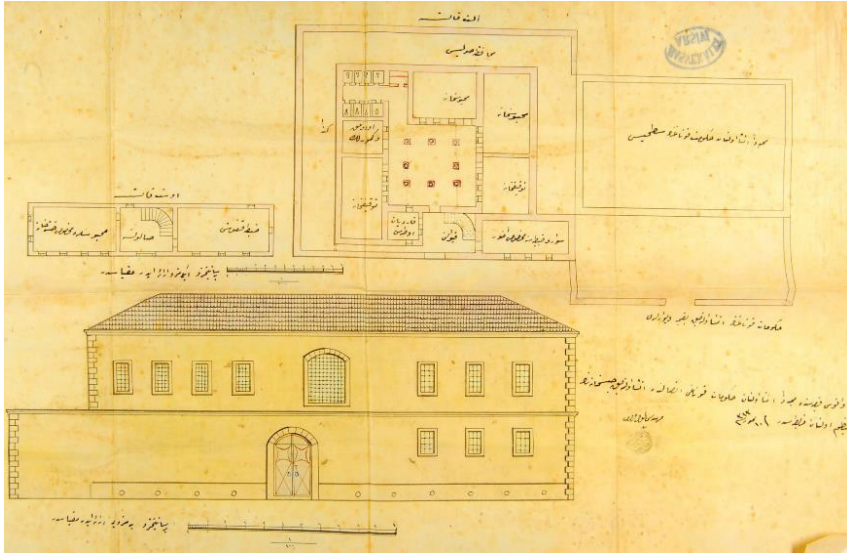

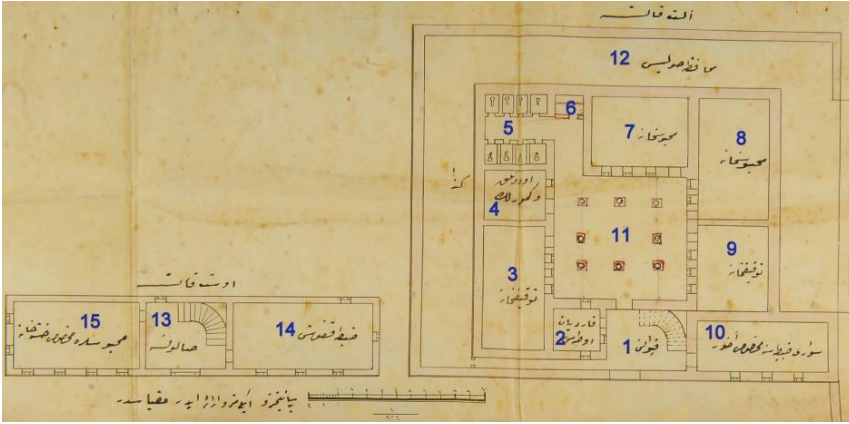
Foto. 17: Avanos Hapishanesi'nin Projesi²⁰.

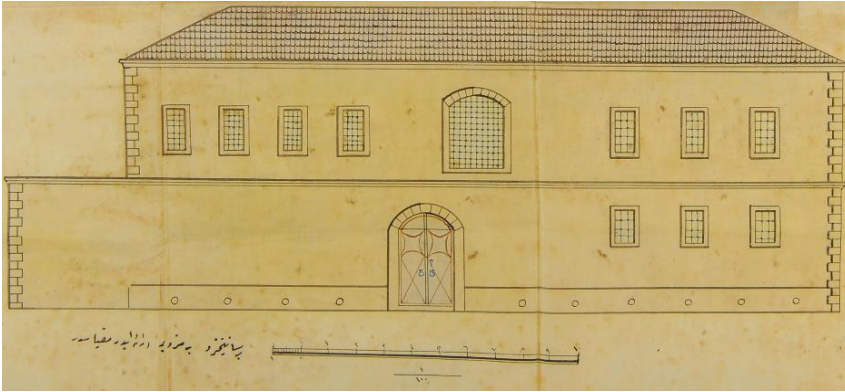
Foto. 18: Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey'in Hapishane Projesindeki

¹⁹ BOA. DH. TMIKS. 20/34-3.

²⁰ BOA. DH. TMIKS. 20/34-3.

Mührü²¹.Foto. 19: Avanos Hapishanesi Alt ve Üst Kat Planı²².

(1-Kapı Altı, 2-Gardiyan Odası, 3-Tevkifhane, 4-Odunluk ve Kömürlük, 5-Helalar, 6- Gusülhane, 7-Mahpushane, 8-Mahpushane, 9-Tevkifhane, 10-Süvari Zabtiyesine Mahsus Ahır, 11- Teneffüs (Havalandırma) Avlusu, 12-Muhafaza Avlusu, 13-İkinci Kat-Salon, 14-Zabtiye Koğuşu, 15-Mahpuslara Mahsus Hastahane).

Foto. 20: Avanos Hapishanesi Cephe Görünüşü²³.

27 Temmuz 1897 tarihinde Mühendis Mehmed Ali Bey tarafından hazırlanan keşif defterinde yapıda kullanılacak olan malzemelerin ismi, cinsi, miktarı ve fiyatları ile birlikte mekanların fiziki özelliklerini tanımlayacak detaylı bilgiler yer almaktadır. Defterde hapishane binasının temel kazısından başlamak üzere çatı seviyesine kadar olan tüm inşaa aşaması baştan aşağı ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu doğrultuda hapishane bünyesinde yer alacak her bir birimde kullanılacak malzeme ve teknik tanımlamalar da farklılıklar göstermektedir. Defterdeki bilgilerden yapının inşasındaki demir aksama 1475, ahşap aksama 13044,35,

²¹ BOA. DH. TMIKS. 20/34-3.

²² BOA. DH. TMIKS. 20/34-3.

²³ BOA. DH. TMIKS. 20/34-3.

kârgir aksama ise 35401,09 kuruş harcanacağı ortaya çıkmaktadır. Hapishane inşaatının toplam maliyeti deftere 51051,84 kuruş olarak kaydedilmiştir (Ek 3; Tablo 4 a, b, c)²⁴.

Tablo 4 a: Avanos Hapishanesi'nin Keşif Defteri²⁵.

Kırşehir Sancağı dâhilinde Avanos Kasabasının müceddeden inşa olunan hükümetinin itisalinde müceddeden inşa olunacak habshane ve hastane ile zabta dairesinin mecdiye on dokuz guruş hesabıyla tanzim olunan keşif-i evvel defteridir.							
Zikr olunan habshane ve hastahane ve zabta ebniyesinin ol emirde ber-muceb-i resm etraf-ı erba'sı derun bölme mahallerinin hafr ü küşadıyla hasıl olacak tarabin bir kısmı havlı mahaline zımnında oraya ve mütebakiesinin dahi haricde bir münasib mahale nakl ü emla ve tesviyesi ve küşad olunan temeller derunu sağlam zamin çıkmadığı halde ikisi çekme çırallı çam ağacından ma puştivan bir kat ıskaralı cedid sert taş kum kireçli halis harcla memzuc zeminden yetmiş beş santimetru irtifa'ına değin bi'l-cümle temel divarları inşası							
Hapishanenin haricen ve dahilen temel hafriyesi	Devair-i Tul	Arzen	Kadden				
	148,50	1,0	1,50				
	17	0,75	1,50				
	Guruş	Fi	Mika'b				
			222,75				
			19,12				
	604,67,5	2,50	241,87				
Ma Iskara Temelleri	Devair-i Tul	Arzen	Kadden				
	148,50	1,00	2,25				
	Mika'b	Guruş	Fiyatı				
	334,125	10023,75	35				
Inşa olunacak bi'l-cümle birün temel divarları üzerine som yonu taşından pabuçluk inşası	Devren metru	Guruş	Fiyat				
	165,50	827,50	5				
Mezkûr pabuçluk temelleri üzerine cedid sert taş kum kireç halis harcı ile memzuc ve tarafeyni ve kutıklı halis harcla sıvalı ve beyaz badanalı saf tahtına çıkıncaya kadar beden divarları inşası							
Hapishanenin haricen ve dahilen divarları	Tulen	Arzen	Kadden	Mikab	Guruş	Fiyat	
	148,5	0,75	3,50	417,65	17059,52	32	
	17	0,50	3,50	31,87			
				449,52			
				41,45 Kapu pencere boşlukları minha			
				408,11			
	Kapu Pencere Boşlukları						
	Kıta'	Tulen	Arzen	Kadden	Pencere	Mikab	
	18	1,00	0,75	1,50		20,25	
	6	1,00	0,75	2	Kapu	9	
2	1,40	0,75	2	Kapu	4,20		
					8		
					41,45		
Pencere tarafının sert taşdan söğelik ve avadanlıklı resmi mucibince kapu sövelerinin ve cümle kapusunun balası kavis kemerli ve üzerinin kablama ve icab-ı vehile kurşunlu temür kened zıvana ile merbut ve yağlı boyalı kapu söğeleri inşası							
Guruş	Fi	Devair-i metru	Aded				
585	10	58,50	9	Kapu			
792	10	79,20	18	Pencere			
Inşa olunan alt kat beden divarları üzerine hastahane ve zabta dairesinin ber-muceb-i resm üst kat köşe mahalleri sert cedid taşın eyü cinsinden ince tarak tesviyeli vecihleri kitabe açmağa ve iktızası vehile yek diğerine temür zıvana ve kened kurşun ile merbut olarak etraf-ı erba'sı bölme divarları otuz beş santimetru arzında alçı kireciyle som divarların haricen ince tarak tesviyeli dahilen kum kireç kutıklı sıvalı bi'l-cümle beden ve bölme divarları inşası							
Devren metru	Arzen	Kadden	Mika'b	Guruş	Fiyatı		
0,72	0,35	3,75	94,50	2899,40	35		
			11,66				
			82,84				
Pencere ve Kapu Boşlukları							
Kıta'	Tulen	Arzen	Kadden	Pencere	Mikab		
12	1	0,35	1,80		11,66		
2	1	0,35	2	Kapu	Kapu pencere boşluklarının minhası lazım gelen		
1	2,50	0,35	3	Pencere			
Üst kat pencere ve kapu etraflarının sert taşdan söğelik ve salonun büyük penceresinin balası kavis kemerli ve kurşun temür kened zıvana ile merbut kapu pencere söğeleri inşası							
Guruş	Fiyatı	Devrenmetru	Aded				
810	10	69	12	Pencere			
		12	2	Kapu			
		81					
Inşa olunan habshane ve hastahane ve zabta ebniyesinin etraf-ı alt ve üst kat pencere söğelerine ber-muceb-i resm beher adedi on kıyye olmak üzere parmaklık inşası							
Guruşu	Fi beheri	Aded					
1350	45	20					
135	135	1	Salon penceresi				
1485		21					

²⁴ BOA. DH. TMIKS. 20/34-4.

²⁵ BOA. DH. TMIKS. 20/34-4.

Tablo 4 b: Avanos Hapishanesi'nin Keşif Defteri²⁶.

İnşa olunacak beden duvarları balasına vaz' ve keşide olunacak tavan giriş başları ve sekiz adet sayvan direkleri üzerine yirmi beş santimetre çapında çirali çam ağacından yasdık ve yirmi beş santimetre çapında keza mahya ve makras ve baba ve göğüsleme on santimetre çapında sakf döküntüsü ve sakfa kiremid altına bir santimetre kalınlıkta tahta döşeme ve etrafı erba'sı harcla yerli kiremid ferşe sakf inşası						
Kıt'a	Tulen	Arzen	Guruş	Fi	Sathen	
1	17	16	5460	12	455	
1	26	6				
1	9	3				
Alt ve üst katın beden ve bölme duvarları balası yirmi beş santimetre arzında ve yirmi santimetre sahnında çirali çam ağacından ek mahalleri birer arşun tülünde üç adedi bir kantarlık lama temürü ile yekdiğerine merbut ve köşe başları ikisi bir kantarlık hañçer ile rabtlı olarak yirmi santimetre kalınlıkta ve on santimetre arzında kalınca çam biçmesinden dört adede bir adedinin beden divarına tesadüf iden başları üçü bir kantarlık lamie temüründen ma kuşak hañçerlik merbut kirişli ve tahtı iki santimetre sahnında silicikari pasa şişeli alt ve üst kat tavanların inşası						
Kıt'a	Tulen	Arzen	Guruş	Fi	Sathen	
1	6	5	3375	10	337,50	
	9	4,50				
	8,50	5				
	6,50	5				
	4,50	3,50				
	7	5				
	3,50	3				
	5,50	4,50				
	9,50	4,50				
	5,50	4,50				
8,50	4,50					
Yirmi santimetre arzında yirmi santimetre sahnında çirali çam ağacından en yerleri ve başları kezalik lama temürüyle yekdiğerine ve beden duvarları köşeleriyle merbut tabanlı ve yirmi beş santimetre arzında ve on iki santimetre sahnında kalınca? Kiriş vaz' kezalik dört adede bir başları beden duvarlarına ma kuşak hañçere ile merbut olmak üzere ve teneffüs havlısına yirmi santimetre kütünde üçer buçuk metre tülünde alt ve üst kat sekiz aded çirali çam dikme direklerinin başlıklı ve kirişli üç santimetre kalınlıkta lameli döşeme bir santimetre kalınlıkta tahtadan eteklik ve süpürgeçlik? Alt ve üst kat taban döşemeleri inşası.						
Alt Kat	Kıt'a	Tulen	Arzen	3461,25	13	266,25
	1	6	5			
	1	9	4,50			
		8,50	5			
		6,50	5			
		3,5	3			
		9,50	4,50			
		5,50	4,50			
		8,50	4,50			
	Üst Kat					
Resminde irae olunan alt katda sekiz aded hela ve bir gasilhane hela kapusu beş metre tülünde dört buçuk metre arzında üç metre amikinde hafriyatıyla hasıl olan toprak harice nakl ve tesviye idilerek on beş metre devren ve tulanisine ma temel üç buçuk metre kaddinde ve orta divar yetmiş beş santimetre arzında üç buçuk metre kaddinde sert taş ile kuru divar inşası ve mezkur kuru duvarlar üzerine otuz santim arzında yirmi santim sahnında beher elli santim fasilasında sal taşları altına çam kiriş üzerine yekdiğerine imtizacı sal döşemeler ve üzerine yirmi santim sahnında alçı kireciyle altı kıta bölme duvarları ve basamak ve eteklikle hela bölme duvarlarının inşası						
Kıt'a			Guruş			
8			1141			
Yirmi beş santimetre arzında on beş santimetre kalınlıkta çam biçmesinden seren? ve takozlu üç santimetre kalınlıkta tahtadan kademe ve iki santimetre sahnında tahtadan _____ ve tahtı kaplu pasa şişeli tavanlı ve çıkırıkçikari seren!? parmaklıklı nerdiban inşası						
Guruş	Fi	Sathen	Tulen	Arzen		
180	30	6	5	1,20		
Çirali çam biçmesinden mamul ve müstemilatı tekmiil ve ayna camı açulur kapanur iki kanatlı olmak üzere altı santimetre kalınlıkta alt ve üst pencere çerçubelerinin inşası.						
Kıt'a	Kadden	Arzen	Guruş	Fi	Sathen	
15	1,10	0,75	911,10	30	30,37	
12	1,50	0,75				
1	2,50	1,80				
Alt ve üst katlarda vaki' kapular mahallerinin dört adedinin beş santimetre kalınlıkta biçmeden ve üzeri sac kablama kilid ve mütebkiyesinin dört santimetre kalınlıkta ve etrafı kitabe tabanlı denizli? Gömme kilid tek? Kapular inşası						
Guruş	Fi	Sathen	Kıt'a	Kadden	Arzen	
288	25	11,52	8	1,80	1,80	Alt ve Üst Kat
Alt kat hela ve abdesthane kapu mahallerine on beş santimetre kalınlıkta söge ve pervazlı iki santimetre kalınlıkta tahtadan ve üç yerden yedişer santimetre kalınlıkta çam biçmesinden kuşaklı alt ve üst kat ciheti milli vidalı mandallı hela kapular inşası.						
Guruşu	Fi	Sathen	Kıt'a	Kadden	Arzen	
189	15	12,60	9	2	0,70	
Zahiri altı santimetre kalınlıkta biçmeden kuşaklı ve yüz ciheti dört santimetre kalınlıkta civatadan doğramacı kari tarafeyni kitabe tabanlı müstemilatı mükemmel olarak cümle kapusu inşası.						
Guruş	Fi	Sathen	Kıt'a	Kadden	Arzen	
180	40	7	1	1,50	2	

²⁶ BOA. DH. TMIKS. 20/34-4.

Tablo 4 c: Avanos Hapishanesi'nin Keşif Defteri²⁷.

Habshane-i mezkurun etraf-ı erba'sı üç metre faslısında muhafaza duvarının hafri-i esas olarak temel hafriyesiyle cedid taş kum kireç harcla memzuc harcı ve dahili yüz cihetleri Arnavud dersli üzeri kaya taşlı bir metre irtifa'ında üçer sıra tuğla kuşaklı muhafaza duvarı inşası.						
Guruş	Fi	Mika'b	Tulen	Arzen	Kadden	
85,40	2	42,70	61	0,75	1	Temel hafriyesi
4575	25	181	61	0,60	5	ma temel muhafaza duvarları inşası
4660,40						
İnşa olunan hükümet konağı önündeki bağçe havlısının bir metre irtifa'ında cedid taş halis harcla memzuc duvarların üzerleri sal kapak taş döşemeli üzeri bir metre irtifa'ında çırallı çam ağacından ve yağlı boyalı parmaklık on santimetre çapında çırallı çam ağacından yekdiğerine lamyeli ve etraf-ı erba'sı yirmi santimetre çapında çam ağacından söğeli ve yağlı boyalı cıvatalı ve her bir müstemilatı mükemmel bağçe divarıyla cümle kapusu inşası.						
Guruş	Fi	Sathen	Kıt'a	Kadden	Arzen	
12,90	37	0,70	0,50			Temel hafriyesi
12,90	37	0,70	0,50			Divar inşası
18,50	37	0,50	1,00			Temelden yukarı divar inşası
		40				Parmaklık ve kapu
Guruş	Fi	Mik'ab				
25,90	2	12,90				Temel hafriyesi
258	20	12,90				Temel duvarları
462,50	25	18,50				Temel Yukarı duvarları
400	10					Parmaklık ve kapular inşası 40 metre tulünde
1146,40						
Guruş						
604,67						Temel hafriyesi
10023						Ma Iskara temel duvarları
827,50						Pabuçluk taşları
13059,52						Beden duvarları
1377						Alt kat pencere ve kapu söğeleri
2899						Bölme duvarları
810						Üst kat pencere ve kapu söğeleri
1485						Pencerelere temür parmaklık
5460						Sakf inşası
3375						Alt ve üst kat tavanları
2461,25						Alt ve üst kat taban döşemeleri
1141						Hela bölme duvarları
180						Nerdiban inşası
911,10						Alt ve üst kat pencere çerçubeleri
288						Tek kapular inşası
189						Hela kapular inşası
180						Mükemmel olarak cümle kapusu
4660,40						Muha faza duvarları
51051,84						
1147,40						Hükümet bağçe havlı duvarları
52198,84						
Kırşehirli Sancağı dahilinde Avanos Kasabasında müceddeden inşa olunan hükümet konağı ittisalinde inşası karargir olan habshane ve hastahane ve zabita dairesinin mahali belediyesi fiyat mazbatası mucebince ber-muceb-i resm keşif-i evvel ellir bir bin elli bir (51051) gurus kırk dört santim olduğu ve hükümet bağçe havlı duvarları bin yüz kırk yedi gurus kırk santim keşif olunarak cem'an elli iki bin yüz doksan sekiz gurus seksen dört santime baliğ olduğu inde'l-hesab anlaşmış olmağla ol babda emr ü irade efendim hazretlerindir. 15 Temmuz 1313						
İşbu keşif defteri bi't-tedkik muvafik-i usul olmağla tasdik kılındı 30 Temmuz 1313						
Mühendis-i Liva-i Kayseri MehmedAli (303)						

İ
S
T
E
M
32/2018

Keşif defteri 11 Ağustos 1897 tarihinde Ankara Vilayeti tarafından onaylanarak 16 Ağustos 1897'de Dahiliye Nezareti'ne gönderilmiştir²⁸. Tesri' Muamele Komyonu'nca gönderilen 16 Ağustos ve 14 Aralık 1897 tarihli cevabi yazılarda, daha önce belirtildiği üzere tek başına Avanos Hapishanesi için bir muamele yapılamayacağı sancak dahilindeki diğer hapishanelerin evrakı ile birlikte işlem yapılacağı Ankara Vilayeti'ne bildirilmiştir²⁹.

Adliye Nazırı imzasıyla 28 Haziran 1898 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, Nevşehir, Avanos, Ürgüb ve Arabsun kazalarındaki hapishanelerin birer, ikişer odadan müteşekkil, havasız, rutubetli ve mevcut mahpusla-

²⁷ BOA. DH. TMIKS. 20/34-4.

²⁸ BOA. DH. TMIKS. 20/34-5,6.

²⁹ BOA. DH. TMIKS. 20/34-7,8.

rı barındıracak kapasitede olmadığıнын müfettiş raporlarıyla tespit edildiği ifade edilmiş ve islah gerektiği bildirilmiştir³⁰. 21 Temmuz 1898 tarihinde Ankara Valiliği tarafından Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta keşif varakası gönderilen Avanos Kazası Hapishanesi'nin inşasına bir an evvel başlanması için gereken izin verilmesi talep edilmiştir³¹. 17 Ağustos 1898 tarihinde Islahat Komisyonu tarafından Ankara Valiliği'ne gönderilen cevabi yazıda, sancak dahilindeki diğer hapishanelerin evrakının henüz gönderilmediği ifade olunarak şu an için herhangi bir işlem yapılamayacağı belirtilmiştir³².

19 Eylül 1909 tarihinde Hacı Mehmed, Hacı Seyyid ve Hacı Mustafa hem Dahiliye Nezareti hem de Sadaret Makamı'na çektikleri telgrafta, Avanos'taki camilerinin tevkifhane yapılarak ahaliden kadın-erkek 60 kişinin sebepsiz yere burada tutulduğunu belirtmiş ve mağduriyetin giderilmesini talep etmişlerdir³³. Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye Dairesi, Ankara Valiliği'ne gönderdiği 25 Eylül 1909 tarihli yazı ile konunun araştırılmasını istemiştir³⁴. Konu ile doğrudan ilgili olmamakla birlikte belgeden bahsi geçen hapishane projesinin belirlenen tarih itibarıyla gerçekleştirilemediği ileri sürülebilir.

1914 ve 1916 yıllarına ait yazışmalar, mevcut hapishanenin onarımına dair bütçe tahsisine yönelik talepleri içermektedir. Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti'nden Ankara Valiliği ile Mülkiye Müfettişliği'ne gönderilen 27 Eylül 1914 tarihli yazıda, Avanos Kazası'nda bulunan hapishanenin döşemelerinin bozulduğu, ileride daha yüksek bir masraf çıkmadan düşük bir bütçeyle onarılabilirliğinin müfettiş raporuyla tespit edildiği belirtilerek gereğinin yapılması bildirilmiştir. Durumla ilgili Sadaret'e de 21 Ekim 1914 tarihinde bilgi verilmiştir³⁵. Ankara Valiliği 30 Nisan 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Avanos Kazası Hapishanesi'nin tamiratı için ihtiyaç duyulan 640 kuruşun kazanın bağlı bulunduğu Kırşehir Mutasarrıflığı'nın bütçesinde bulunmadığını belirterek tahsisat talep etmiştir. 16 Temmuz 1916'da ilgili nezaret konuyu Hapishaneler İdaresi'ne havale etmiştir³⁶. Hapishaneler İdaresi Heyet-i Fenniye Dairesi'nin 7 Haziran 1916 tarihli yazısında, kendilerine gönderilen keşif varakasının yeterli bilgi içermemekle birlikte tamiratın elzemiyetine binaen ikinci keşfinde ölçüleri belirtilmek kaydıyla tahsisatın yapılabileceği ifade edilmiştir³⁷. Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından Ankara Valisi Reşid Bey'e gönderilen 13 Ağustos 1916 tarihli yazıda, Avanos Hapishanesi için istenen tahsisatın gönderildiği ifade edilmiştir³⁸.

Ağustos 1898 yılına kadar yapılan yazışmalarda, yeni bir hapishanenin yapılmasına dair ifadeler geçmektedir. 1909 yılındaki yazışmalarda ise camilerin tevkifhane olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Camilerin tevkifhane olarak

³⁰ BOA. DH. TMIKS. 19/84-1.

³¹ BOA. DH. TMIKS. 20/8.

³² BOA. DH. TMIKS. 19/84-2.

³³ BOA. DH. MUİ. 14-1/46-1,2.

³⁴ BOA. DH. MUİ. 14-1/46-3.

³⁵ BOA. DH. MB.HPS. 7/48-1,2.

³⁶ BOA. DH. MB.HPS. 11/35-1.

³⁷ BOA. DH. MB.HPS. 11/35-2.

³⁸ BOA. DH. MB.HPS. 11/35-3.

kullanılması aradaki 11 yıllık süreçte, bünyesinde iki tevkifhane barındıran Mühendis Mehmed Ali Bey'in hapishane projesinin gerçekleştirilmediğini ortaya koymaktadır. 1914-1916 yılları arasındaki hapishanenin tamiratına yönelik taleplerde, bahsi geçen projenin hayata geçirilmediğini söylememize dolaylı olarak imkân vermektedir. Birincisi hapishane 1909 sonrasında yapılmış olsa bile aradan geçen beş yıllık sürede döşemelerin yangın veya sel gibi bir durum söz konusu değilse değiştirilecek kadar tahrip olamayacağı ikincisi ise talep edilen 640 kuruşluk miktarın aradan geçen yaklaşık 20 yıllık süredeki enflasyon farkı da düşünüldüğünde Mehmed Ali Bey'in tasarladığı hapishanenin ahşap döşeme (3461,25 kuruş) maliyetinden oldukça altında kalmasıdır. Elde edilen veriler, hapishane projesinin gerçekleştirmediğini ifade etmeyi mümkün kılmaktadır.

2. Değerlendirme

Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey'in Avanos için tasarlamış olduğu yapılardan birinin hayata geçirilerek kullanıma sunulduğu diğerinin ise kâğıt üzerinde kaldığı yukarıda bahsedilen veriler doğrultusunda anlaşılmaktadır. Arşiv evrakında zikredilen bilgilerin doğruluğunu saptamak büyük oranda değişikliğe uğrayan köprü için kısmen söz konusu olabilirken hapishane için mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte evraklardaki bilgiler, dönemin yapı tekniğini anlamaya yarayacak çok değerli bilgiler ihtiva ettiğinden bu bölümde, her iki yapı için de belgelere atıfta bulunulacaktır.

2.1. Malzeme ve Teknik

Elle alınan her iki yapıda da başlıca inşa malzemesinin taş ve ahşap olduğu görülmektedir. Belgelerdeki bilgiler her iki malzemenin de farklı cins, ölçü ve formlarda kullanıldığını göstermektedir. Taş malzeme, köprü inşasında som (tek parça, içi dolu, saf, katışıksız), kaplama ve düzlük taşı olmak üzere dikdörtgen prizma ve müdevver (yuvarlak) formda kullanılmıştır. Hapishane inşasında ise som, sert ve beyaz özelliklerdeki (cedid) taşın, pabuç, söğge, korniş, saltaşı olmak üzere dikdörtgen prizma, avadanlıklı (profilili), kitabelikli (çerçeve-li) formda kullanılması öngörülmüştür. Taşların boyutları kullanıldığı yere göre değişiklik göstermekte olup, temelde kullanılan daha büyük olmak üzere yukarı doğru küçülmektedir. Hem köprü hem de hapishane inşaatında, taş malzemenin birbirine bağlanmasında kireç-kum karışımı halis (saf) harcın yanı sıra kurşunlu demir kened-zivana kullanılacaktır. Bununla birlikte harçsız kuru duvar tekniğinin hapishanede kullanılacağı da belirtilmiştir.

Ahşap malzeme; köprü inşasında çıralı çam ağacı olarak tek bir cinsten olup kazık, ızgara kirişi, payende, taban tahtası, bağlantı, başlık, yastık, kiriş, destek, baskı, baba, döşeme, parmaklık ve askı ağacı olarak sınıflandırılarak kullanılmıştır. Hapishanede ise yine çıralı çam ağacı tek cins ahşap olarak tercih edilmiş olup, tavan (silicikari pasa şişeli) ve tavan bağlantı elemanları, ızgara, puştivan (kısa ahşap kiriş), direk, yastık, kiriş, makas, mahya, göğüsleme (elibe-linde), sakf döküntüsü (etek), biçme (kiriş), kapı-pencere çerçeve ve kanatları, taban döşemesi, merdiven ve merdiven elemanları (trabzan, parmaklık, vd.) gibi unsurlarda kullanılacaktır. Ahşap malzemenin birbirine bağlanmasında, kara çivi kullanılırken ahşabın duvarlara bağlanmasında lama demiri ve hançer ikili-

sinin kullanılacağı anlaşılmaktadır. Ahşabın işlenmesinde ise çıkırcıkari, doğramacıkari ve silicikari gibi tekniklerin kullanılacağı ifade edilmiştir.

Madeni malzeme olarak köprünün inşasında çivi, somunlu civata, madeni plaka ve kovanlı Rus demirinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan çivi, somunlu civata ve madeni plaka bağlantı elemanı, kovanlı Rus demiri ise ahşap zemin kazıklarının berkitilmesinde değerlendirilmiştir. Hapishane inşasında madeni malzeme, çivi, lama demiri, hançer, kenet, kuşak, sac ve kilit takımı olarak görülmektedir. Bu malzemelerden sac ve kilit takımının dışındakiler, ahşabı hem birbirine hem de duvarlara bağlamak amacıyla kullanılmıştır.

Köprüde kullanılan, hapishanede ise kullanılması öngörülen temellerin inşa sistemi Osmanlıların 16. yüzyıldan beri kullanageldiği bir tekniktir. Binaları sağlam bir zemine oturmaya amaçlayan bu sistem özellikle su içerisinde, su kenarında ve bataklık alanlarda tercih edilmiştir³⁹. Buna göre sağlam zemin bulunana kadar kazı yapılacak, bulunduktan sonra ise köprüde demir+ahşap kazık+ızgara, hapishanede ise ahşap kazık+ızgara gibi bileşenlerle sağlam zemimli bir temel meydana getirilecektir. Izgaraların üzerine katkılı (dövülmüş kiremit veya tuğla tozu) veya katkısız kireç harcı (Horasan harcı) dökülerek zemin düz ve sağlam bir şekle dönüştürülecektir. Köprüye ait keşif defteri, ihale şartnamesi (münakasa pusulası) ve çizimler tekniği ve uygulamasını detaylı olarak ortaya koymaktadır.

2.2. Plan Özellikleri

2.2.1. Köprü

Avanos Köprüsü, ırmak yatağı ve arazi yapısı göz önüne alınarak düz tabliyeli olarak planlanmıştır. Köprü arşiv evrakında tanımlandığı ve çiziminde gösterildiği gibi baş ayaklar dahil olmak üzere toplamda on bir kargir ayak üzerinde ahşap tabliyeli olarak on gözlü inşa edilmiştir. Anadolu'da bu tip köprüler ile özellikle Osmanlı geç döneminde karşılaşmaktadır. Kargir ayaklı, ahşap tabliyeli bu tip köprü örneklerini, Ermenek'te Nadire Köprüsü (Geç Osmanlı)⁴⁰, Beyşehir'de Bayat Köyü Eski Köprü (19. yy. sonu, 20. yy. başı)⁴¹, Karahisar Köyü Eski Osmanlı Köprüsü (20. yy. başı)⁴², Sevindik Kasabası Sevindik Köprüsü (20.yy. ortası)⁴³, Seydişehir Kesecik Köprüsü (1846-1847)⁴⁴, Amasya Alçak Köprü (Onarım 1865, 1882-1883), Geyve Sultan II. Bayezid Köprüsü (19. yy. sonu, 20. yy. başı), Tire Hüseyin Ağa Köprüsü (Onarım 1815, 1917), İstanbul

³⁹ Tanyeli, Gülsün, "Hiçbir Üstâd Böyle Kâr Etmemiştir" Osmanlı İnşaat Teknolojisi Tarihi, İstanbul, 2017, s. 85-94.

⁴⁰ Baş, Ali- Duran, Remzi, "Karaman Çevresi Yüzey Araştırmaları (Köprüler)", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002)*, ed. M. Denктаş vd. Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2002, s. 145-146.

⁴¹ Baş, Ali vd., "Beyşehir Çevresindeki Köprüler", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Anadolu Üniversitesi Eskişehir 19-21 Ekim 2011*, ed. Zeliha Demiralp Gökalp vd. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012, I, s. 311-312; Duran, Remzi-Baş, Ali-Özcan, Ruhi, *Tarihi Konya Köprüleri*, Konya Büyükşehir Belediyesi KUDEB Yayınları, Konya, 2016, s. 50-51.

⁴² Baş vd., "Beyşehir Çevresindeki Köprüler", s. 311; Duran vd., *Tarihi Konya Köprüleri*, s. 56-57.

⁴³ Duran vd., *Tarihi Konya Köprüleri*, s. 59.

⁴⁴ Duran vd., *Tarihi Konya Köprüleri*, s. 180-182.

Kadıköy Kurbağalidere Köprüsü (1917), Yunanistan Sofulu Gazi Süleyman Paşa Köprüsü (1887), Midilli Hamidiye Köprüsü (19. yy. sonu, 20. yy. başı)⁴⁵ ve Gediz Köprüsü'nde (Onarım 19. yy. sonu, 20. yy. başı)⁴⁶ görmek mümkündür.

2.2.2. Hapishane

19. yüzyılın ortalarından itibaren her alanda yaşanan değişim rüzgarları, Osmanlı dünyasını da etkileyerek kalebind, tomruk, kürek, zindana atma gibi geleneksel cezalandırma usullerinin terkinin beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda, suç ve suç karşısında uygulanacak cezalarda, Avrupa'da görülen hukuk normları benimsenerek hapishane binalarının yapımına başlanmıştır. Bu süreçte, hapishanelerin planlaması, inşası ve mevcutların ıslahına yönelik yabancı uzmanlar bile getirilmiştir⁴⁷.

Osmanlı Dönemi hapishaneleriyle ilgili çalışmaların neredeyse tamamını tarih araştırmaları oluşturmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde doğrudan olmasa da mimari özelliklere ilişkin veriler de yer alabilmektedir. Hapishane mimarisini doğrudan ele alan çalışma sayısı ise oldukça kısıtlıdır⁴⁸. Çalışma sayısının yetersizliği, hapishane mimarisinin tipolojik bir bakış açısıyla değerlendirilmesini mümkün kılmamaktadır. Bununla beraber proje örneklerinden, açık ve kapalı avlulu tip ile işinsal dizilimli tipin hapishanelerde uygulandığı anlaşılmaktadır. Avanos Hapishanesi'nin plan kurgusuna bakıldığında, asıl hapishanenin çevresinin bir duvarla kuşatıldığı ve arada kalan bölümün "muhafaza havlusu" olarak adlandırıldığı görülmektedir. Muhafaza duvarının içerisinde yer alan ve ön cephesi iki kat olarak tasarlanan asıl hapishane bölümünün alt katı etrafı ahşap direklerle çevrili bir "teneffüs avlusu" ile bunun etrafına sıralanmış bir mekân kurgusuna sahiptir. Alt kattaki asimetrik düzenleme, üst katta geleneksel Anadolu konutlarında sıkça karşılaşılan iki oda, bir sofa plan tipiyle simetrik bir düzende karşımıza çıkmaktadır. Avanos Hapishanesi'nde görülen açık avlulu plan tipinin çeşitli örneklerini, Kozana⁴⁹, Niş (1861), Ankara (1862), Konya (1870), Sivas (1868), Bolu (1869), hapishanelerinin projelerinde görmek mümkündür⁵⁰. Mevcut proje örnekleri, başkentin dışındaki hapishanelerin diğerlerine göre daha küçük kapasiteli olarak açık avlulu plan tipinde yapıldığını göster-

⁴⁵ Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 75, 118, 174-175, 196-197, 203-204.

⁴⁶ Ceylan, Mehmet Akif, "Manisa'da Tarihi Köprüler ve Fonksiyonel Özellikleri", *CBÜSBD*, Manisa, XI, III, 2013, s. 47-49, 50-52.

⁴⁷ Konu ile ilgili geniş bilgi için; Şen, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupallaşma Sürecinde Hapishaneler*, İstanbul, 2007; Tekin, Saadet, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", *OTAM*, Ankara, 24, 2008, s. 205-221; Sofuoğlu, Ebubekir, "Osmanlı Hapishanesinde Islah ve Firar Teşebbüsleri", *Hapishane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali vd. Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 163-172; Gönen, Yasemin Saner, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", *Hapishane Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali vd. Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 173-183; Yıldız, Gültekin *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, İstanbul, 2012.

⁴⁸ Çakmakçoğlu Kuru, Alev, *Sinop Hapishanesi*, Ankara, 2004; Şenyurt, Oya, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul'da Bazı Hapishane İnşaatları", *ARM*, İstanbul, 9, 2003, s. 76-80; Şenyurt, Oya, "Proje ve Belgeleriyle 20. Yüzyıl Başında İzmit Hapishanesi'nin Tasarımı", *MD*, Ankara, 352, 2010, s. 60-65.

⁴⁹ Şenyurt, Oya, *Osmanlı Mimarisinin Temel İlkeleri Resim ve İnşâ Üzerinden Geliştirilen Farklı Bir Yaklaşım*, İstanbul, 2015, s. 77-78.

⁵⁰ Yıldız, *Mapusâne*, s. 166-167, 205-207, 332-333, 336-337, 351-352.

mektedir. Henüz kesinleştirememiş olmakla birlikte, Avanos Hapishanesi'ni tasarlayan Kayseri Liva Mühendisi Mehmed Ali Bey'in Çankırı'da inşası planlanan hapishanenin (1894) tasarımını da yaptığı, planlar arası büyük benzerlikler ile belgeler üzerindeki mühür ve imzadan anlaşılmaktadır⁵¹. Çankırı'da tamamen iki katlı tasarlanan hapishane, ihtiyaç ve bütçeden olsa gerek, Avanos'ta bir cephesi dışında tek katlı olarak planlanmıştır. Tasarımı etkileyen muhtemel hususlardan biri de Avanos'taki hapishanenin, Hükümet Konağı'nın bitişiğine inşa edilecek olmasıdır.

2.3. Süsleme

Çalışma kapsamında ele alınan her iki yapı üzerinde de süsleme unsuruna neredeyse hiç rastlanmamaktadır. Köprü'nün günümüze ulaşamayan bekçi odasının saçak silmesi ile çatısındaki alem süsleme unsuru olarak değerlendirilebilir. İnşası gerçekleşmeyen hapishanede de benzer bir durum söz konusudur. İki katlı ön cephenin monoton görünümü, yatay kat silmesi, saçak silmesi, köşe duvarlardaki yonu taşları ve pencere lento-sövelerinin dışarı taşırılması ile hareketlendirilmiştir.

3. Sonuç

Mühendis Mehmed Ali Bey'in hayatı ve eğitimi hakkında maalesef detaylı bilgiler tespit edilememiştir. Mehmed Ali Bey, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tespit ettiğimiz belgelere göre Çankırı ve Kayseri'de Liva Mühendisi olarak görev yapmıştır. Mühendisin tasarladığını tespit edebildiğimiz projeleri; Çankırı Hapishanesi (1894)⁵², Çankırı Hükümet Konağı (1894)⁵³, Kayseri İdadisi (1899)⁵⁴, Avanos Köprüsü (1895, 1897) ve Avanos Hapishanesi (1897) şeklinde sıralanmaktadır. Projeler üzerinde yer alan tarih ve unvan bilgisinden Mehmed Ali Bey'in 1894 yılının ortası veya 1895 yılının başlarında Kayseri'ye atandığı anlaşılmaktadır. Kayseri İdadisi projesinde isminin yer aldığı mühürün üzerinde tam görev tanımı Kayseri Nafia Mühendisi olarak belirtilmiştir⁵⁵. 1907-1908 tarihli Kayseri Salnamesi'nde Nafia Komisyonu üyesi olarak kaydedilmiş isimlerden biri de Mühendis Mehmed Ali Bey'dir⁵⁶. Ancak bahsi geçen kişinin arşiv belgelerinde adı geçen şahıs olup olmadığı tam olarak tespit edilememektedir. Mühendis Mehmed Ali Bey'in çalıştığı projelere bakıldığında dönemin proje anlayışını aynıyla sürdürdüğü görülmektedir. Belgelerden yapıların inşa sürecinin de aynı hiyerarşik düzende devam ettiği anlaşılmaktadır.

Hızlı kentleşmenin beraberinde getirdiği önemli sorunlardan biri de eski

⁵¹ BOA. DH. MKT. 347/39.

⁵² BOA. DH. MKT. 347/39-8.

⁵³ BOA. DH. MKT. 347/39-9.

⁵⁴ BOA. İ. MF. 7/1319C24; ŞD. 215/23-14.

⁵⁵ İdadi hakkında detaylı bilgi için; Özbek, Yıldırım, "Seyfullah Efendi Konağından İdadiye: Kayseri Lisesi", Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı, haz. M. Argunşah vd. Kayseri, 2010, s. 297-306, Özbek, Yıldırım, Kayseri'de Tarihi Okul Yapıları, Kayseri, 2011, s. 56-63, Özbek, Yıldırım, "Osmanlı Modernleşmesinin Kayseri Anıtları: Mektep Yapıları", Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlilioğlu'na Armağan, ed. A. P. Şahin Tekinalp vd. Ankara, 2017, s. 145-158.

⁵⁶ Kocabaşoğlu, Uygur- Uluğtekin, Murat, Salnamelerde Kayseri Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminin Eski Harfli Yıllıklarında Kayseri, Kayseri, 1998, s. 185.

eserlerin kısmen veya tamamen yok olması/edilmesidir. Dönemin koşulları dikkate alınarak tasarlanan yapıların günümüzdeki ihtiyaca cevap vermesi beklenemez. Bu sebeple birçok yapı ya yıkılarak yerine yenisi yapılmış ya da Avanos Köprüsü'nde olduğu gibi genişletme-değiştirme gibi müdahalelere maruz kalmıştır. Avanos Belediyesi mevcut tarihi köprü'nün ihtiyacı karşılamaması nedeniyle 2013 yılında bir yarışma düzenlemiştir. "Avanos'un Yeni Köprüsü ve Çevresi Mimari Proje Yarışması" adıyla açılan yarışmanın şartnamesinde yeni köprü'nün beklenen özellikleri; yaya ve araç geçişine imkân verir boyutta, **tarihi köprü ile uyumlu**, tasarım bakımından orijinal, turistik ve ticari niteliklere haiz şeklinde sıralanmıştır. Şartnamenin ihtiyaç programı bölümünün "Eski Köprü" başlığı altında yer alan açıklamalarda, sadece ayakların tescilli kültürel miras örneği olduğuna dikkat çekilerek üst ölçek tasarımının (tabliye kısmı) sadece yaya geçidi olarak tasarlanabileceği gibi farklı önerilere de açık olduğu belirtilmiştir. Ayrıca yarışmacıların tasarımlarında, yeni köprü ile tarihi köprü arasında ilişki kurgulamaları da istenmiştir⁵⁷. Yarışma katılımcılarının tarihi köprüye dair proje önerileri incelendiğinde, hiçbirisinde köprü'nün orijinal vaziyetine dair araştırma yapılarak tasarımlarını şekillendirmedikleri görülmektedir. Eski köprü'nün çalışmaya konu ettiğimiz projesine ulaşılmış olsaydı hem eski köprü'nün restorasyon-yeniden kullanımı için teklifler geliştirilir hem de (yarışma şartnamesinde belirtilen) yeni yapılacak köprü ile eskisi arasındaki ilişki kurgusu sağlam bir zemine oturtulabilirdi.

Sonuç olarak Osmanlı arşiv belgeleri ve içerisindeki projeler özellikle restorasyon çalışmaları için oldukça önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Öyle ki bu bilgilerle bahsi geçen yapıların yeniden aynı teknikler kullanılarak inşası mümkündür. Bu belgeler, aynı zamanda Osmanlı inşaat terminolojisi ve teknolojisinin gelişim ve değişimini ortaya koyan önemli bilgileri günümüze kadar taşımaktadır. Dileğimiz tarihi eser restorasyonlarında, ele aldığımız nitelikteki belgelerin tespit edilip, orijinaline uygun onarımların yapılmasıdır.

İ
S
T
E
M
32/2018

Kaynaklar

- » Başbakanlık Osmanlık Arşivi, (DH. MB.HPS. 7/48-1,2; 11/35-1,2,3), (DH. MKT. 221/13-1,4,5,6; 347/39-8), (DH. MÜ. 14-1/46-1,2,3), (DH. TMIKS. 19/84-1,2; 20/8; 20/34-1,2,3,4,5,6,7,8), (İ. MF. 7/1319C24), (PLK. p. 4214; 6733-1,2), (ŞD. 215/23-14), (Y. PRK. TFN. 5/42-1,2,3)
- » Ankara Vilayeti Salnamesi (1289-1291,1293,1295,1299,1308,1311,1318,1320,1325) yy., ty.
- » Baş, Ali- Duran, Remzi, "Karaman Çevresi Yüzey Araştırmaları (Köprüler)", VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002), ed. M. Denктаş, Y. Özbek, A. Sağıroğlu Arslan, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2002, s. 138-160.
- » Baş, Ali-Duran, Remzi-Özcan, Ruhi, "Beyşehir Çevresindeki Köprüler", Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Anadolu Üniversitesi Eskişehir 19-21 Ekim 2011, ed. Z. D. Gökalp, N. Çöl, Z. Ertuğrul, S. Alp, H. Yılmazyaşar, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2012, I, s. 309-318.
- » Ceylan, Mehmet Akif, "Manisa'da Tarihi Köprüler ve Fonksiyonel Özellikleri", Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (CBÜSBD), XI, III, Manisa, 2013, s.22-61.
- » Çakmakçoğlu Kuru, Alev, Sinop Hapishanesi, Ankara, 2004.
- » Çulpan, Cevdet, Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar, Türk Tarih

⁵⁷ https://yarismo.org/img/avanoskoprusu_sartname.pdf s. 4-6, 11. (et. 18.09.2017).

- Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.
- » Duran, Remzi-Baş, Ali-Özcan, Ruhi, Tarihi Konya Köprüleri, Konya Büyükşehir Belediyesi KUDEB Yayınları, Konya, 2016.
  - » Gönen, Yasemin Saner, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", Hapishane Kitabı, ed. E. Gürsoy Naskali, H. Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 173-183.
  - » Kocabaşoğlu, Uygur- Uluğtekin, Murat, Salnamelerde Kayseri Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminin Eski Harfli Yıllıklarında Kayseri, Kayseri, 1998, s. 185.
  - » Özbek, Yıldırım, "Seyfullah Efendi Konağından İdadiye: Kayseri Lisesi", Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı, haz. M. Argunşah, M. Ünal, Kayseri, 2010, s. 297-306.
  - » _____, "Osmanlı Modernleşmesinin Kayseri Anıtları: Mektep Yapıları", Osmanlı Dünyasında Kültürel Karşılaşmalar ve Sanatsal Yansımaları, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu'na Armağan, ed. A. P. Şahin Tekinalp, F. Müderrisoğlu, Ü. Araç, Ankara, 2017, s. 145-158.
  - » _____, Kayseri'de Tarihi Okul Yapıları, Kayseri, 2011.
  - » Sami, Şemseddin, "Avanos", Kâmûsu'l A'lâm, İstanbul, I, 1306, s. 451-452.
  - » Sofuoğlu, Ebubekir, "Osmanlı Hapishanesinde İslah ve Fırar Teşebbüsleri", Hapishane Kitabı, ed. E. Gürsoy Naskali, H. Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 163-172.
  - » Şen, Ömer, Osmanlı'da Mahkûm Olmak Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler, İstanbul, 2007.
  - » Şenyurt, Oya, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul'da Bazı Hapishane İnşaatları", Arredamento Mimarlık (ARM), İstanbul, 9, 2003, s. 76-80.
  - » _____, "Proje ve Belgeleriyle 20. Yüzyıl Başında İzmit Hapishanesi'nin Tasarımı", Mimarlık Dergisi (MD), Ankara, 352, 2010, s. 60-65.
  - » _____, Osmanlı Mimarisinin Temel İlkeleri Resim ve İnşâ Üzerinden Geliştirilen Farklı Bir Yaklaşım, İstanbul, 2015.
  - » Tanyeli, Gülsün, "Hiçbir Üstâd Böyle Kâr Etmemiştir" Osmanlı İnşaat Teknolojisi Tarihi, İstanbul, 2017.
  - » Tekin, Saadet, "Dr. Polliç Bey'in 1918 Tarihli Raporuna Göre Berlin ve Aydın Vilayeti Hapishanelerine Genel Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi (OTAM), Ankara, 24, 2008, s. 205-221.
  - » Yıldırım, Yakup, Avanos Kenti, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006.
  - » Yıldız, Gültekin Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908), İstanbul, 2012.
  - » https://yarismo.org/img/avanoskoprusu_sartname.pdf s. 4-6, 11. Erişim Tarihi: 18.09.2017..
  - »

DURAK FORMUNUN MÂHİYETİ VE EĞİTİMDE KULLANILABİLİRLİĞİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLER

Dr.Öğr.Üyesi Burcu Avcı AKBEL

Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Türk MüsİKisi Devlet Konservatuarı

Arş.Gör. Mustafa Said AKDOĞAN

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Bu araştırma, yaşayan durak icracılarının ve bu formda eser besteleyen kişilerin, konservatuvar, ilâhiyat ve İslâmî ilimler fakültelerinde alanlarında uzman öğretim üyelerinin durak formu hakkında paylaştıkları bilgilerden yola çıkılarak, durak formunun mâhiyetini ve eğitimde kullanılabilirliğini derinlemesine değerlendiren, günümüzde kullanımı yok denecek kadar az olan bu formun, bu alanda uzman kişilerin bilgi ve görüşlerinin alınması vasıtasıyla gelecek kuşaklara en doğru şekilde aktarımını amaçlayan bir çalışmadır.

Veri toplamada yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi tercih edilmiştir. Verilerin nitel olarak analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Buna göre analiz için tematik bir çerçeve oluşturulmuş, tematik çerçeveye göre veriler analiz edilmiş ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır. İçerik analizinde MAXQDA 12 nitel analiz programı kullanılmıştır.

Bu araştırmada durak formunun anlamı, kullanım amacı, geçmişte ve günümüzdeki icrası-okunuş tavrı, icracıları, bestecileri, güfte ve usul yapıları, geçmişte ve günümüzde kullanımı, kullanımının azalma sebepleri, eğitimde kullanılabilirliği ve literatürdeki kaynak eksikliğinin nedenleri tartışılmış, görüşme yapılan kişilerin önerilerine yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Türk MüsİKisi, Türk Din MüsİKisi, Tekke MüsİKisi, Durak, MüsİKî Eğitimi.

ABSTRACT

Expert Views On The Duraks And Using Of Duraks In Music Education

This research is a study that aiming in-depth evaluation of the composition of Durak form and its use in education, based on information shared by the Durak performers, composers and specialist academic staff of the conservatories, theology and Islamic sciences in the fields. It is necessary to ensure that this form, which is minute amount to be used today, is best conveyed to next generations by taking the knowledge and opinions of experts in this field.

Semi-structured interview method is preferred for data collecting. Content analysis technique was used for qualitative analysis of the data. According to this technique, a thematic framework analysis was established, data were analyzed due to the thematic framework and the findings were interpreted. For the content analysis, the MAXQDA 12 qualitative analysis program was used.

In this research, the meaning of the Durak form, the purpose of use, past and present attitudes and performances, performers, composers, lyric and procedural structures, past and present use, causes of decrease in usage, educational usability and the reasons of lack of resources in the literature were discussed and recommendations of interviewees were mentioned.

Keywords: Turkish Music, Turkish Religious Music, Sufi Music, Durak, Music Education.

Giriş

Duraklar, Tekke ve Cami mûsikîsi olarak ikiye ayrılan Türk Din Mûsikîsinin Tekke Mûsikîsi başlığı altında değerlendirilen formlardan biridir. Farsça bir kelime olan “tekke”, “dayanılacak ve sığınılacak yer” ve “makam” gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufî istilâh olarak ise; “Dervişlerin ve tarikat ehlinin toplanıp şeyh veya halifesinin gözetimi altında zikir, âyin veya ibadet ettikleri, seyr ü sülûk ile meşgul oldukları, nefis terbiyesi gördükleri, rûhen ve ahlâken eğitilip olgun ve yetkin kişiler haline geldikleri yer” anlamına gelir.¹

Tekke mûsikîsi, “cehrî zikir yapan tarikatların zikirleri esnasında daha çok ritme dayalı, bazen bir veya birkaç enstrümanın iştirakiyle ortaya çıkan mûsikî” şeklinde tarif edilebilir.² Veyahut tekke mûsikîsi: “İslâm Dini çerçevesi içinde kurulmuş olan birçok tarikatta, oturarak ya da ayakta olmak üzere değişik biçimlerde, ağır ve yürük usullerle yapılan âyinlerde, gerek semâ için, gerekse kesin bilgiye ulaşmak ve kendinden geçip dünyayı unutmak gayesiyle bestelenmiş eserlerin bütününden oluşan mûsikî”³ şeklinde de ifade edilebilir.

Kurucusu Hoca Ahmed Yesevî (ö. 590/1166) olan ilk Türk İslam tarikatı Yesevîlik ile başlamıştır. Ahmet Yesevî “Hikmet” adını verdiği şiirlerinden kolay ilahiler tanzim etmiş ve bunları tekkesinde müritlerine icra ettirmiştir. Yesevî'nin ölümünden sonra, onun dervişleri Türk ülkelerine ve Anadolu'ya yayılarak, gittikleri yerlerde kendi tekkelerini kurmuşlar ve öğrendiklerini buralarda yaymışlardır. Yesevîlik haricinde Tekke Mûsikîsinin gelişime katkıda bulunan tarikatlardan bazıları ise şunlardır; Mevlevîlik, Bektâşîlik, Kâdirîlik, Celvetîlik, Gülşenîlik.⁴

Tekkelerde kullanılan mûsikî formları arasında Mevlevî âyini, durak, şuğul, ism-i celâl, savt, nefes/deyiş, mersiye, salât-ı kemâliye, nevbe/nevbet, gülbank/gülbang, ilâhî, tevşih, na't ve kasideyi sayabiliriz.

Bu araştırmanın konusu, ifade edilen Tekke Mûsikîsi formlarından duraklardır. Tekke ve zaviyelerin 1926 yılında kapatılmasıyla durak okuma ve besteleme geleneği de zayıflamıştır. Unutulmaya yüz tutmuş bu değerın kaybedilmemesi için birtakım çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan ilki Dr. Suphi Ezgi'nin 1945 yılında kaleme aldığı “Türk Mûsikîsi Klasiklerinden Temcid, Na't,

¹ Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 707; Uludağ, Süleyman, “Tekke”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 521, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 521.

² Özcan, “Tekke Mûsikîsi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV, s. 385.

³ Özalp, Mehmet Nazmi, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, s. 566.

⁴ Akdoğan, Bayram, “Türk Din Mûsikîsinin Anadolu'da Doğuşu ve Tarihi Seyri Hakkında Mûlahazalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2003, s. 369.

Salât, Durak” isimli eseridir. Ezgi, 39 adet durak notasını Durak Evferi usulü ile notaya alarak bizlere aktarmıştır.⁵ 1996 yılında Aydın Varol, “Türk Tasavvuf Müsîkisinde Durak Formunun Yeri ve Önemi” başlığıyla yazdığı sanatta yeterlik teziyle durak hakkında akademik alandaki ilk çalışmayı ortaya koymuştur. Bu çalışmada Varol, 134 durak eserini bilgisayar ortamında notaya almış ve durakları mânâ, yapı, makam ve usul açısından incelemiştir.⁶ Cem Behar’ın 1997 yılında “Türkiye ve Orta-Doğu’da Tasavvuf, Müzik ve Toplum” adıyla düzenlenen uluslararası sempozyumda “The Technical Modernization of Turkish Sufi Music: The Case of the Durak” adıyla sunduğu bildirisi duraklar hakkında yapılan çalışmalar arasındadır. Cem Behar, Suphi Ezgi’nin durakları Durak Evferi usulüne oturtturarak notaya almasının yanlış olduğunu, böyle bir şeyin durakları dar kalıplara sokacağını ifade etmiştir.⁷ 2013 yılında Ömer Faruk Güney tarafından “Süleymânîye Yazma Eser Kütüphanesi Ekrem Karadeniz Bölümü’nde Bulunan Durak Notalarının Yeniden Yazımı ve Tashihi” ismiyle Yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bu çalışmada otuz yedi adet durak bilgisayar ortamında notaya alınmış, günümüzdeki durak notalarıyla karşılaştırılarak aradaki farklılıklar belirtilmiştir.⁸ 2014 yılında da Bekir Şahin Baloğlu tarafından “Dinî Türk Müsîkîsi Beste Türlerinden Durak” ismiyle bir yüksek lisans tezi hazırlanmış, aynı kişi tarafından 2015 yılında XI. Milli Türkoloji Kongresi’nde “Dinî Türk Müsîkîsi Beste Türlerinden Durak” isimli bir bildiri sunulmuştur. Adı geçen yüksek lisans tezi ve bildiride durakları ehil hocalardan meşk etmiş kişilerin kayıtlarının dinlenilmesi yoluyla veri elde edilmiş ve durakların Suphi Ezgi’nin iddia ettiği gibi Durak Evferi usulüyle mi yoksa serbest bir ölçüyle mi bestelenmesi gerektiği konusu üzerinde durulmuştur.⁹

Durak formu hakkında günümüze kadar çok az sayıda çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar, durak formunun usul yapısına, durak eserlerinin notaya alınmasına, kayıtların seslendirilmesindeki farklılıklara yöneliktir. Bu araştırma ile günümüzde bestelenmesi ve seslendirilmesi bir hayli azalan ve yok olmaya yüz tutmuş durak formunun, yaşayan ve bu konuda ilim sahibi kişiler tarafından irdelenmesi, bilinmeyen yönlerinin ortaya konulması ve neden yok olmaya yüz tuttuğunun sebeplerinin ortaya konulması hedeflenmektedir. Hem içerik hem de yöntem olarak alan yazındaki araştırmalardan farklı olması yönüyle, araştırmamızın literatürde bu alandaki önemli bir boşluğu dolduracağı kanaa-

⁵ Ezgi, Suphi, *Türk Müsîkîsi Klasiklerinden Temcit-Na’t-Salât-Durak*, İstanbul Konservatuar Neşriyatı, İstanbul, 1945.

⁶ Varol, Aydın, *Türk Tasavvuf Müsîkîsinde Durak Formunun Yeri ve Önemi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi (Basılmamış), İstanbul 1996.

⁷ Behar, Cem, *Müsîkîden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

⁸ Güney, Ömer Faruk, *Süleymânîye Yazma Eser Kütüphanesi Ekrem Karadeniz Bölümünde Bulunan Durak Notalarının Yeniden Yazımı ve Tashihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), İstanbul 2013.

⁹ Baloğlu, Bekir Şahin, *Dinî Türk Müsîkîsi Beste Türlerinden Durak*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), İstanbul 2014.

tindeyiz.

Bu araştırmada veriler, yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla elde edilmiştir. Veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Verilerin nitel olarak analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Buna göre analiz için tematik bir çerçeve oluşturulmuş, tematik çerçeveye göre veriler analiz edilmiş ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır. İçerik analizinde MAXQDA 12 nitel analiz programı kullanılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Alan yazında duraklarla ilgili çok az çalışmanın olduğu bu meseleye, yaşayan, tekke geleneğinin içinde bulunma imkânı bulmuş, sahada uzman kişilerin bilgi ve değerlendirmelerinden yararlanılarak ışık tutulması ihtiyacı hissedilmiştir. Buradan hareketle kaybolmakta olan durak formunun müzik eğitiminde kullanılabilirliğinin araştırılması ve gelecek kuşaklara mûsikimize ait olan bu mirasın doğru şekilde aktarılması amaçlanmaktadır.

Yöntem

Bu araştırma günümüzdeki ilâhiyat, konservatuvar ve İslâmî İlimler fakültelerinde Türk Din mûsikîsi sahasında çalışan öğretim üyelerinin ve doğrudan tekke ortamında yetişmiş durak okuyan ya da besteleyen kişilerin durak formu hakkında görüş ve değerlendirmelerini görüşme yöntemiyle belirlemeyi amaçlayan betimsel bir nitel çalışmadır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın katılımcılarını Türk Din Mûsikîsi'nin farklı alanlarına akademik açıdan ve/veya bestekarlık-icracılık açısından hizmetlerde bulunan Ahmet Şahin, Bayram Akdoğan, Cenk Güray, Murat Taştekin, Hakan Alvan, Hasan Esen, Mehmet Kemiksiz, Mehmet Tıraşçı, Ömer Faruk Güney ve Timuçin Çevikoğlu oluşturmaktadır. Görüşülen tüm kişilerden isimlerinin makalede kullanılabilmesi konusunda izin alınmıştır.

Görüşme Sorularının Hazırlanması

Verilerin toplanması sırasında yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmede, görüşmeden önce her kişiye sorulacak sorular belirlenir; fakat yapılandırılmış görüşmeden farklı olarak görüşme sırasında ihtiyaç duyulan, merak edilen sorular sorulabilir.¹⁰ Bu araştırmada da sorulara verilen cevaplar dışında daha fazla bilgi edinilebilmesi adına bu formun kullanılması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda görüşme formu için araştırmanın amacına uygun on bir açık uçlu soru hazırlanmış, görüşmenin seyri doğrultusunda soruların sıralamasında küçük değişiklikler yapılmıştır.

Verilerin Toplanması

Veriler, hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla isimleri belirtilen uzmanlar ile görüşülerek toplanmıştır. Görüşmeler Mp3 formatında

¹⁰ Nugent, William Robert, *Assesment and data collection*. K. M. Sowers, & C. N. Dulmus (Eds.), *Comprehensive Handbook Of Social Work And Social Welfare*, (3rd ed.) USA: John Wiley-Sons, 2008, s. 62.

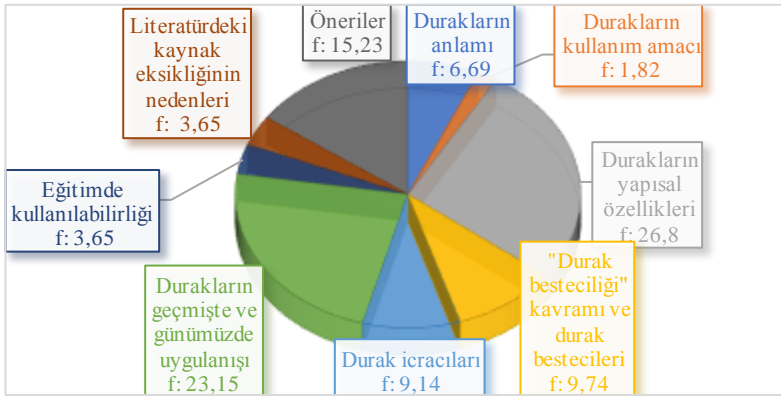
kayıt altına alınmıştır.

Verilerin Analizi

Verilerin nitel olarak analizinde tematik analiz tekniği kullanılmıştır. Buna göre analiz için tematik bir çerçeve oluşturulmuş, tematik çerçeveye göre veriler analiz edilmiş ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır. İçerik analizinde MAXQDA 12 nitel analiz programı kullanılmıştır. Yazılı belgeler bu programa yüklenerek gruplanmış ve ilgili alanyazın ile karşılaştırarak yorumlanmıştır.

Bulgular

Bu araştırmada, durak formunun mahiyeti ve eğitimde kullanılabilirliği ile ilgili olarak yapılan görüşmelerden elde edilen verilere içerik analizi yapılmış, bu analiz sonucunda dokuz tema belirlenmiştir. Bu temalar ve kodlanma sıklıkları şöyledir:

Şekil-1: (İng. Figure-1): Görüşmelerden elde edilen temalar ve frekans değerleri

Tabloda görüldüğü gibi 'durakların geçmişte ve günümüzde kullanılışı', en çok kodlanan ve üzerinde durulan tema olmuştur. Günümüzde kullanımı çok az olan durakların daha çok geçmişteki kullanımı ve günümüzde kullanımının azalma nedenleri üzerinde durulmuştur. En az kodlanan ve dolayısıyla en az üstünde durulan tema ise 'durakların kullanım amacı' temasıdır. Bu bölümde belirtilen temalar ve alt kategorileri incelenecektir.

1. Durakların Anlamı

Durakların anlamı, durakların kelime anlamı ve anlamsal boyut olmak üzere iki kategoride incelenmiştir. Anlamsal boyut ifadesi ile durakların içerdiği manevî anlam kastedilmektedir.

1.1. Kelime Anlamı

Durakların kelime anlamı hakkında altı kişi görüş beyan etmiştir. Bayram Akdoğan Durakların kelime anlamı hakkında "Durak aslında tasavvuf müsikisinde kullanılan bir çeşit ilâhîdir. Allah'ı yücelten kaside tarzında yazılmış, böyle mutasavvif şairlerden seçilmiş şiirlerin Durak Evferi usulüyle bestelenmesinden meydana gelmiş bir çeşit dînî müsikî formudur" ifadelerini kul-

lanmıştır. Ahmet Şahin bu konuda “Durak, duraklamak, zikrin coşkusuna varmışken hem ses hem de derûnî olarak bir sükûna kavuşturup ruhları rahatlatmak anlamındadır” ifadelerini kullanırken Mehmet Kemiksiz “Dinî Mûsikîmizde Durak Evferi usûlü ile notası ve seyri tespit edilip, serbest ve bir kişi tarafından icrâ edilen eserlerdir” şeklinde bir tanım yapmıştır. Hâfız Murat Taştekin durak için “Durak zaten isminden de anlaşıldığı üzere zikrullah arasında bir dinlenme arasıdır. O arada durak okunur” ifadelerini kullanmıştır. Mehmet Tıraşçı ise “Tekkelerde zikir esnasında yorgunluk başladığında durak okunur. Herkes sessizce hem dinlenir hem de zihnen bir tefekküre dalar. Yani Mevlevî Âyinlerinde terennüm neyse, durak da diğer tekkelerde o manada okunmuştur” ifadeleriyle bu formun nerede ve ne şekilde kullanıldığına değinmiştir. Hakan Alvan da durakların, tarikat kültüründe, tarikat ayinlerinde okunduğunu ifade etmiştir. Ömer Faruk Güney ise “Durak, tekke mûsikîsine ait olan bir formdur. Duraklar, ilâhîlerden daha ağır olarak okunur. Bir veya iki zâkir tarafından icra edilir. İki veya daha fazla kişi tarafından icra edilen duraklara cumhur durak denir” ifadeleriyle “cumhur durak” kavramına da açıklık getirmiştir.

1.2. Anlamsal Boyutu

Mehmet Kemiksiz durakların anlamsal boyutuyla ilgili olarak; “Tasavvufî mânâda durak, tekkelerde zikrin ritimli ve coşkulu olan, dünya hayatının meşgalesini yansıtan kısmının sonunda okunarak, ölüm ile sona eren dünya hayatının sessiz bir şekilde tefekkürünü ve kabullenilmişliğini yansıtır. Tek başına icra ise vahdâniyyetin yegâne kuvvet olmasını hatırlatır” ifadelerini kullanmıştır.

Durakların anlamsal boyutu ile alakalı olarak Timuçin Çevikoğlu şu ifadeleri kullanmıştır:

İlâhîlerin okunduğu meclislerde heyecan yükselir, yani duyguların aşk ile yoğunlaştığı bir coşkunluk, bir cezbe, bir vecd ve istiğrak hali oluşur. İlâhî coşkuyla dolan kişi, her şeyi, herkesi, kendini de hiçe sayar, hatta fark edemez hale gelir. Bu, aşğın sevdiğine kendini en yakın hissettiği andır ve manevî olarak yükselişe sebep olur. Bu anlarda var olan algı yok olur ve yerini yeni bir varlık algısı doldurur. O anda meclisi yöneten manevî önderin o hali durdurması gerekir. Çünkü bu halin uzun sürmesi iyi olmayabilir. İşte burada durulur ve durak okunur.

Hâfız Murat Taştekin ise durakların insanlara tesiri hakkında, “Bir şarkıya ruh katarak okunduğunda insanlara nasıl tesir ediyorsa, durakların tesiri bunun kat kat üstündedir. Zikrullah arasında okunan durak -hiç kimse güfteyi anlamsa bile- insanlara çok büyük tesir eder, insan manevi bir atmosfere girer” ifadelerini kullanmıştır.

2. Durakların Kullanım Amacı

Görüşme yapılan kişilerden durakların kullanım amacına değinen üç kişi olmuştur.

Ahmet Şahin bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır:

Mûsikîyi zaten ikiye ayırıyoruz; dînî ve lâ-dînî diye. Dînî mûsikîmizin tekke

içerisinde icra edilen bir formu olan duraklarda gaye; ibadeti süslemektir. Ecdadımız müsikîyi hep böyle gayeye ulaşmak için bir vesîle olarak kullanmıştır. Müsikînin hoş nağmeleriyle gönül sükûna kavuşturmak suretiyle yapılan ibadetten daha çok zevk alabilmeyi amaç edinmişlerdir.

Hakan Alvan ise bu formun eskiden bir ihtiyaca binaen bestelenirken günümüzde kullanım amacının değiştiğini şu sözlerle örneklemiştir:

Mesela 20. yüzyılda Hüseyin Sadettin Arel'in çok durak bestelediğini biliyoruz. Arel'in duraklarına baktığımız zaman dediğimiz şey gündeme geliyor. Yani onun, müsikî konusundaki marifetini ortaya koyma adına bestelediği izlenimini veriyor. Hüseyin Sadettin Arel'in durakları bir ihtiyaçtan dolayı değil, daha çok makam anlayışını, küçük bir şiirde serbestçe nasıl ortaya koyabilirim endişesiyle bestelenmiştir.

Günümüzde durak formunda beste yapan ender isimlerden biri olan Hasan Esen bu konuda, "Bunun çalınıp çalınmaması ne kadar icra edildiği çok önemli değil. Bu bir bize kalmış bir değer, hazine, bizim için çok değerli bir miras. Bunları öğrenince bir mertebe daha yükseliyor insan" ifadelerini kullanmıştır. Bu ifadeleriyle Esen, durak formunu bize bırakılmış bir miras olarak gördüğünü, bu formun, bu mirası bizden sonrakilere aktarabilmek ve manevi anlamda yükselmek amacıyla kullanıldığını ifade etmiştir.

Durakların geçmişte ibadeti süslemek amacıyla kullanıldığı, günümüzde ise manevi anlamda yükselmek ve bu mirası bizden sonrakilere aktarabilmek gibi amaçlarla kullanıldığı belirtilmiştir.

3. Durakların Yapısal Özellikleri

Bu bölümde durakların yapısal özellikleri ve bu özelliklerin görüşmeler doğrultusunda belirlenen alt kategorileri ayrıntılı olarak incelenecektir.

3.1. İcrâsı ve Okunuş Tavrı

Durakların icrası ve okunuş tavrına ilişkin altı kişi görüş beyan etmiştir. Hâfız Murat Taştekin her formun ayrı bir tavrının olduğu gibi, durakların da kendine has bir okunuş tavrının olduğundan söz etmiştir. Hasan Esen ise durak formu icracılarının hem dini müsikî bilen, hem hâfız tavrını bilen, hem de Türk müziği okuma tavrına sahip kişiler olması gerektiğinden söz etmiştir.

Ahmet Şahin, durak formunun icrası ve okunuş tavrı hakkında, "Kendine has bir icrası vardır, böyle durak tavrı yani tekke tavrı ile okunur ve uzun seslerle, bol gırtlak nağmeli, gırtlak çarpmaları ile icrası vardır. Serbest bir formdadır, uzun seslerle okunur" ifadelerini kullanmıştır.

Mehmet Kemiksiz ise durak okuyuculuğunun husûsî oluşuna dikkat çekerek şu ifadeleri kullanmıştır: "Bu çok husûsî bir formdur. Nasıl ki tüm Mevlid okuyanlara mevlidhan, tüm gazel okuyanlara gazelhan sıfatı verilemeyeceği gibi, tüm durak okuyanlara da durakhan diyemeyiz. Durak okuyuculuğu biraz da ses uyumu, gönül uyumuyla alakalı bir şey".

Timuçin Çevikoğlu ise durak icrası ve tavrı hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

Durakhân diye bir şey yok geleneğe, orada bulunan zâkirlerden biri bir durak okur, ne okur? O âna en uygun düşecek manzûmelerden birkaç beyit okur. Ne kadar okur? O, o âna bağlı; bir iki beyit, üç-dört beyit okuyabilir, belki biraz daha fazla olabilir, o âna göre... Serbest okunur yani usûle bağlı değil... Fakat okuyuşta bir gelenek var, okuyuş geleneği sanki bir beste formu gibi algılanıyor. Seçilen beyitlerin ve o ânın getirdiği hissiyâta göre oluşan müzikal iklimin yönlendirdiği bir makamda okunur, usûle bağlı olmaksızın.

Timuçin Çevikoğlu'nun "durakhan" diye bir kavramın olmadığı ve durakların bir form teşkil etmediği, yönündeki düşünceleri dikkat çekicidir. Çevikoğlu, bu ifadelerine gerekçe olarak, durakların o anın hissiyâtına göre irticâî olarak okunduğunu ve güftelerin beyit sayılarının da yine irticâî olarak seçildiğini belirtmiştir.

3.1.1. İcrâsının Zor Oluşu

Durakların icrâsının zor oluşu genel kabul olmakla birlikte bu konuda üç görüş belirtilmiştir.

Hasan Esen durakların icrâsı ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Durak icrâ açısından kolay bir form değil, okuması zor bir form. Daha çok böyle bir hâfızla şarkı bilen, yani hem Türk müziği bilen hem dînî mûsikî bilen bir kişinin okuması gereken bir şey. Tabî usûlü de zor. Ben Mevlâî âyini de zor bestelenen sanat eseri olarak görüyorum. Böyle bir sıralama yaparsak durak da 2. veya 3. olur.

Bayram Akdoğan ise durak icrasıyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Durak, beste yapısı açısından hakikaten zor bir formdur. Her ne kadar Suphi Ezgi'den sonra usûle oturtulmuşsa da yine de okuması zor. Serbest bir tavır gerektiriyor. Sözlerdeki kimi heceler anlaşılacak derecede uzatılarak okunabiliyor. Tabî makamsal çeşni ve geçkiler açısından da gayet zengin bir form. Bu sebeple icrâ edilmesi kolay bir form değil.

Mehmet Tıraşçı da durakların icrâsıyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Durak serbest okunan bir form olduğu için, okuması da, bestelenmesi de kabiliyet isteyen bir formdur, tabî ki besteyi notaya almak da zordur. Bir ilâhiyi okumak, öğrenmek, tekrar etmek kolay fakat durak böyle bir form değil. Serbest bir eserin notasına bakarak icrâ edilebilmesi için okuyan kişinin ciddî bir müzikal altyapısının olması gerekir.

Hem içerdiği geçki ve çeşnilerin bolluğu, hem de serbest bir form oluşu nedenleriyle, durak formunun icrâsının zor olduğu görüş bildiren tüm kişilerce vurgulanmıştır.

3.2. Usul Yapısı

Görüşme yapılan kişilerden sekizi, durakların usul yapılarına ilişkin görüş beyan etmişlerdir. Duraklarda usul yapısı, geçmişte serbest olarak icra edilen durak eserlerinin Durak Evferi usulüne oturtulmasından bu yana tartışmalara sebep olan bir konudur. Bu durum, görüşmelerde fikirlerini paylaşan büyük çoğunluk tarafından yanlış bulunmaktadır. Öte yandan, bu durumun eğitimde, ic-

rada ve bestecilikte kolaylaştırıcı bir durum olduğunu düşünen azınlık bir kesim de mevcuttur. Öncelikle durakların Durak Evferi usûlüne oturtulmasına karşı olan kesimin düşüncelerine yer verelim:

Timuçin Çevikoğlu bu konuda, “Duraklar serbest okunur, daha sonra Durak Evferi diye bir usûle göre notaya alınmıştır. Ama bu, durakların bu usule bağlı olarak bestelendiği veya okunduğu anlamına gelmez” ifadelerini kullanmıştır.

Ömer Faruk Güney ise, durakların eskiden de günümüzde de serbest şekilde icrâ edildiğinin altını çizerek şu ifadeleri kullanmıştır:

Eskiden tekkelerde icrâ edilen duraklar herhangi bir usule bağlı kalmaksızın, serbest bir şekilde icrâ edilirdi. Hâlâ da icrâ edildiği tekkelerde duraklar, usûle bağlı kalmaksızın, serbest formda okunmaya devam ediyor. Ama son yüzyılda bestelenen duraklar, mesela Dr. Suphi Ezgi ve Hüseyin Sadettin Arel tarafından bestelenen duraklar, 21 zamanlı Durak Evferi usûlü ile bestelenmiştir. Bu kişiler, durakların Durak Evferi usûlüyle okunmasını zikretmişlerdir.

Hakan Alvan, geleneğin içinden gelen biri olarak durakların usule oturtulmasını şöyle örneklendirmiştir:

Durakların usule oturtulması, durağın tabiatına aykırı bir durum. Sen şimdi dağda gezen ceylana eğer vurabilir misin? Ceylanın güzelliği nedir? Onun dağda özgürce gezmesidir, ceylanın güzelliği oradan gelir. O formu usul içerisine sokmak bence cinayettir, o zaman hiçbir ilahiden farkı kalmaz. Arel, kendi bestelediği duraklara, “Ben usul içerisinde okutacağım” diyebilir ama eski eserleri usule sokmaya çalışmak büyük bir şeydir.

Mehmet Tıraşçı ise, durakların notaya alınmasının kayıt amaçlı olabileceğine değinmiş, ama yine de bunu yanlış bulduğunu şu sözlerle dile getirmiştir:

XX. yüzyıl öncesinde elimizde çok fazla durak eserlerinin kaydı olduğuna dair bilgiler var, hatta 500’den fazla durak örneği olduğu söylenmektedir. Ama bunların pek azı Suphi Ezgi tarafından Nazari ve Ameli Türk Müzikîsi kitabında neşredilmiş, fakat Suphi Ezgi bunları Durak Evferi usulüne göre bazı yerleri de değişikliğe uğratarak yazmıştır. Bu sıkıntılı bir durumdur. Çünkü Durak Evferi diye bir usul bizim geçmişimizde yok, o Suphi Ezgi’nin icadı olan bir usul. Belki bunları kayıt altına almak için böyle yaptı ama o bu yapılan, eski durakların da tahrif edilmesi manasına gelebileceği için böyle bir okumayı çok doğru bulmuyoruz.

Durak eserlerinin Durak Evferi usulüyle yazılmasını doğru bulan Hasan Esen ise, bu durumun kolaylık yarattığı düşüncesini şu sözlerle ifade etmiştir:

Geçmişte usulsüz olarak bestelenmiştir. Türk müziğinde yeniden bir nota sistemini, nazariyat sistemini toparlayan Arel-Ezgi-Uzdilek, durakları daha kolay okunsun, kolay yazılsın, anlaşılsın diye Durak Evferi diye bir usule oturtmuşlardır. Onlardan önce durakları notaya alma durumu yoktu, usulsüz olarak kulaktan kulağa gelmiş, serbest olarak icra edilmiştir. Durakların usule oturtulması iyi olmuş. Bir şeyi yazabilmek için bir kolaylık bu. Öteki türlü serbest bir eseri yazmak zor oluyor, taksim gibi oluyor, mesela taksimi notadan çalmak çok zor-

dur. Onun için duraklar, Arel-Ezgi-Uzdilek'ten sonra Durak Evferi usulü ile yazılıyor. Durakları usulle yazıyoruz biz, kolay okunuyor. Kolay derken duraklar yine zor ama Durak Evferi ile yazınca notaya almak mümkün oluyor, notaya alınca daha kolay icra edilebiliyor.

Genel olarak durakların usule oturtulması doğru bulunmamaktadır. Durakların serbest okunuş tavrının, onun karakteristik bir özelliği olduğu düşünülmektedir. Bir kişi farklı görüş belirtmiş, durakların usule oturtulmasının kolaylık sağladığını ifade etmiştir.

3.3. Güfteleri

Durak güftelerine ilişkin olarak sekiz kişi görüş bildirmiştir. Bu kişilerden bazıları, güftelerin anlamlarına, bazıları kimlerin eserlerinden seçildiğine, bazıları güftelerin bestecilerin hissiyatlarına göre şekillendiğine, bazıları ise güftelerin irticalen okunduğuna değinmişlerdir. Öncelikle güftelerin anlamlarına değinen kişilerin görüşlerine yer verelim.

Ömer Faruk Güney, na't ile durak güftelerinin benzerlik ve farklılıklarına değinerek şu ifadeleri kullanmıştır:

Konu itibarıyla duraklar; Allah teâlânın büyüklüğünden ve Peygamber Efendimiz'den, din âlimlerinden ve onların meziyetlerinden bahseder. Durakların güfteleri Türkçe manzum eserlerden seçilir. Na't, Peygamber Efendimiz'den bahseder, Peygamberimiz'i över, O'na duyulan saygı ve sevgiden, hürmetten bahseder. Ama durak, Peygamber Efendimiz'den bahsetmekle birlikte na'ttan farklı olarak Allah Teâlâ'nın büyüklüğünden, esmâ zikrinden, din âlimlerinden ve onların meziyetlerinden bahseder.

Hakan Alvan ise, "Durakların güfte yapısına baktığımız zaman yüksek tasavvufi anlamlar taşıyan metinler seçilmiştir. Yani tasavvufi literatürde derinleşmiş, tasavvuf edebiyatında çok yüksek seviyede mânâ ihtiva eden şiirlerden seçilmiştir" ifadelerini kullanmıştır.

Bayram Akdoğan ise, güftelerin mânâlarından çok kimlerin eserlerinden seçildiği üzerinde durmuş, şu ifadeleri kullanmıştır: "Durak formunun güfteleri, Hoca Ahmet Yesevî, Mevlânâ, Yunus Emre gibi Türk mutasavvıflarının eserlerinden seçiliyor. Tabî bu kişiler, bizim bir nevî özümüzü temsil eden kişilerdir".

Mehmet Kemiksiz, güfte seçiminin, bestecilerin hissiyatına göre belirlendiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Güfte tercihi meselesi böyle çok tercih gibi durabilecek bir durum değildir. Bir güftenin bestekâra ifade ettiği anlam üzerinden veya muhteva üzerinden o eserin şarkı mı, ilahi mi, durak mı, ya da yürük semâi mi olacağı belirlenir... Bu durum güftenin anlamı ve bestekârın bundan anladığıyla yani güftenin besteciye hissettirdiği ile alakalı bir şeydir.

Şimdi de, durak güftelerinin irticalen okunduğuna dair görüşlere yer verelim:

Hâfız Murat Taştekin, eskiden zâkirhanlar ve zâkirbaşlıkların yüzlerce hatta binlerce eseri akıllarında tutamayacakları için durak eserlerinin güftelerinin o

anda bestelendiğini ifade etmiş, şu sözleri eklemiştir: “Durakların konusu ya Allah’a münacaat ya da Efendimiz’e Na’t-ı Rasûl olarak belirtilmiş ama genelde aşk-ı Rasûlullah’ı dile getiren güfteleri seçmişlerdir”.

Timuçin Çevikoğlu ise, “durak güftesi” diye bir şey olmadığından söz etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “Durak güftesi diye bir şey olmaz. Duraklar mutasavvıf velilerin manzum sözlerinin irticâlen okunmasıdır. Bu manzumelerden beyitler alınır Durak olarak okunur”.

Diğer görüş bildiren kişiler de, yukarıda belirtilen ifadelerle benzer ifadeler kullanmışlardır. Genel görüş, durak eserlerinin Peygamber (s.a.v.) ve Allah (c.c.) sevgisini konu alan sözlerden oluştuğu, güfte seçiminin ise bestecinin hisleriyle belirlendiği şeklindedir.

4. ‘Durak Besteciliği’ Kavramı ve Durak Bestecileri

Bu bölümde, durak besteciliği kavramı ve durak bestecileri hakkındaki görüşlere yer verilecektir.

4.1. ‘Durak Besteciliği’ Kavramı

‘Durak besteciliği’ diye bir kavramın olmadığına dair sadece Timuçin Çevikoğlu görüş belirtmiştir. Çevikoğlu, bu konuda şu ifadeleri kullanmıştır: “Durak besteciliği diye bir şeyin olduğunu düşünmüyorum işin doğrusu. Yani gelenekte Durakların irticâlen söylendiğini ve sonra onların hafıza ile aktarılıp notaya alındığını düşünüyorum. Durak besteciliği mevzusu yeni ortaya çıkmış bir şey, merhum Arel ile başlamış olsa gerek”.

4.2. Durak Bestecileri

Görüşme yapılan kişilerin tümü, geçmişte ve günümüzde durak besteleyen kişilerden beğendikleri ve beğenmedikleri isimleri belirtmişlerdir. Belirtilen besteciler vefat tarihlerine göre kronolojik olarak sıralanmıştır.

Geçmişteki durak bestecileri için Hatip Zâkirî Hasan Efendi (ö. 1032/1623), Ali Şirugani Dede (ö. 1125/1714), Çalazkâde Mustafa Efendi (ö. 1170/1757), İbrahim Efendi (ö. 1179/1766), Kuşçuzade (ö. 1193/1780), Şikârîzâde (ö. 1246/1831), Hammâmîzade İsmail Dede Efendi (ö. 1262/1846), Kazasker Mustafa İzzet Efendi (ö. 1292/1876), Hacı Arif Bey (ö. 1302/1885), Behlül Efendi (ö. 1312/1895), Zekâi Dede (ö. 1314/1897) isimleri verilmiştir. 20. yüzyıl ve sonraki durak bestecilerine örnek olarak ise Kâzım Uz (ö. 1361/1943), Abdülkadir Töre (ö. 1365/1946), Hüseyin Sadettin Arel (ö. 1374/1955), Fehmi Tokay (ö. 1378/1959), Suphi Ezgi (ö. 1381/1962), Bekir Sıtkı Sezgin (ö. 1416/1996), Cınuçen Tanrıkorur (ö. 1424/2004), Cüneyt Kosal (d. 1931-), Hasan Esen (d. 1958-), Ahmet Şahin (d. 1964-), Veysel Dalsaldı (d. 1968-), Mehmet Kemiksiz (d. 1969-), Hakan Alvan (d. 1970-), Levent Çelik (d. 1973-) isimleri verilmiştir.

Genel görüş, en çok beste yapan Hüseyin Sadettin Arel’in durak bestelerinin beğenilmediği, belirtilen diğer isimlerin durak bestelerinin beğenildiği yönündedir. Özellikle 20. yüzyıl öncesi bestekârların bestelerinin yeni bestekârlar tarafından örnek alınması gerektiği hususunun altı çizilmiştir.

5. Durak İcrâcıları

Görüşme yapılan kişilerin tümü, geçmişte ve günümüzde durak icrâ eden kişilerden beğendiklerinin isimlerini belirtmişlerdir. Belirtilen icrâcıların isimlerini vefat tarihlerine göre kronolojik olarak verilmiştir.

Münir Nurettin Selçuk (ö. 1401/1981), Kemal Evren (ö. 1406/1986), Şâkir Çetiner (ö. 1408/1988), Bekir Sıtkı Sezgin (ö. 1416/1996), Kâni Karaca (ö. 1424/2004), Ahmet Özhan (d. 1950-), Ahmet Şahin (d. 1964-), Mehmet Kemiksiz (d. 1969-), Ahmet Erdoğdular, Hâfız Murat Taştekin, Bora Uymaz (d. 1976-), İbrahim Suat Erbay (d. 1988-).

6. Durakların Geçmişte ve Günümüzde Kullanımı

6.1. Tarikat Zikirlerinde Uygulanışı

Durakların tarikat zikirlerinde kullanımı konusunda altı kişi görüş belirtmiştir.

Ömer Faruk Güney, durakların tarikat zikirlerinde kullanılışı hakkında şu bilgileri vermiştir:

Tekkelerde çekilen zikir esnasında birinci bölümden sonra ikinci bölüm olan ism-i Celâl zikrine geçilmeden önce bir ara verilir ve o arada durak denilen bu form icra edilirdi. Zikri kontrol eden zâkirbaşı, zikri durdurduktan sonra zikreden dervişler dinlenmeye başladılar. Bu dinlenme esnasında zâkirbaşı ayağa kalkıp ilâhîye benzeyen ama daha ağır olarak icra edilen ve herhangi bir usûle bağlı kalmaksızın bir ilâhî okurdu. Bu okuduğu ilâhîye de durak denirdi.

Mehmet Kemiksiz, bu konuya açıklık getirmek için şu ifadeleri kullanmıştır:

Durakların icrası, cehrî zikrin, okunan ilâhiler ile birlikte ritminin en yüksek ve harâretli yere ulaşması ile zâkirbaşının zikri durdurup veya zikrin tansiyonunu düşürüp uzunca bir “DOST” çekerek bu eseri icraya başlamasıyla, zikreden dervişleri sükûnete daveti anlamına gelir... Durak süresince eşlik sazları hariç ritimli sazlar icrayı keserler. Durak sükûnetle dinlenir, zaman zaman “HÛ” çekilerek zikrullâhın neşvesi teneffüs edilmeye gayret edilir... Elli yıl önceki dönemlerde de yapılan zikir meclislerinde durak okuyuculuğu ve durak icracılığı başka bir icra alanıdır. Durakların okunduğu ortamdaki zikrin en coşkun hale gelişinden sonra zâkirlerin o sayhaları ve kendinden geçişlerinin sükûnete erdirilmesi bakımından oradaki duyulacak olan “dost” sesi çok önemli hale gelmektedir çünkü zikrin seyrini değiştirmektedir bu “dost”.

Ahmet Şahin ise bu konuya açıklık getirmek için şu ifadeleri kullanmıştır:

Zikir esnasında zikrin bir yerinde zikri durdurup durak formuyla zikre bir ara verilir ve dervişân da bir dinlenmeye geçer ya da hem oturarak yani kuûden hem kıyâmen ayakta zikir yapılan tariklerde iki zikri, oturma ile ayakta yapılan zikri, yani kuûd ve kıyâmî zikri ayırmak için zikrin arasında okunmaya başlanır. Zikir devam ederken oturarak kuûden durak başlanır, durak başlayınca zikir durur. “Dost” ifadesiyle başlar, “dost” kelimesiyle zikir başlar ondan sonra durak bitince kıyâmen devam eder.

Hakan Alvan ise durakların tarikat zikirlerinde kullanımının yanı sıra, derviş-

lerin üzerinde yarattığı etkiye de değinerek şu ifadeleri kullanmıştır:

Eski dergahlarda, sesli zikir yapılan dergahlarda zikre oturarak başlanır. Dervişler halka olurlar, şeyh efendi başlarında oturur, tarikatlarda genellikle zikir Peygamber Efendimiz'e salavat ile başlar. Sonra arkasından kelime-i tevhid zikri okunur, oturarak dervişler oturarak okur. Dervişler kelime-i tevhid zikrinde sonra... İsm-i Celâl, Allah lafzını zikrederler. Yani Lâilâhe İllallah, Allah daha sonra Hû zikrederler. Bu "Lâilâhe İllallah, Allah, Hu" zikri bittikten sonra zikre bir ara verilir, dervişler yerde oturuyorlar bu sırada. Burada dervişler ayağa kalkıp zikretmeye başlamadan önce -oturarak zikirde sonra ayakta zikir devam eder-, dervişler oturarak "Lâilâhe İllallah, Allah, Hu" zikri yaptıktan sonra bir arada dinlenince, duraklamaya yer verirler, işte durak orada okunur. Tasavvuf yani tarikat kültüründe okunduğu kısım orasıdır. Burada dervişler Cenâb-ı Hakk'ın Lâilâhe İllallah, Allah, Hû isimlerini zikrettikten sonra bir tefekkür ve dinlenme süreci yaşarlar... İşte bu sırada durak formunda bir eser okunur... Şöyle denir; dervişler durak dinlerken demlenirler, çayın demlenmesi gibi, sakince... Nasıl çay demlenirken aşağıya doğru çöker, dervişler de tefekkür ederek demlenme süreci yaşarlar. Demlenme süreci ile, durak dinlerken dervişlerin de ruhen belli bir kıvama gelmelerini kastediyorum. İşte bu kıvamdan sonra dervişler hep birlikte ayağa kalkarlar daha cezbeli zikirler yaparlar.

Bu konuda diğer görüş belirten kişiler de, yukarıda belirtilen bilgilerin hemen hemen aynılarını ifade etmişlerdir. Bu sebeple bu kişilerin ifadeleri ayrıca belirtilmemiştir.

6.2. Günümüzde Kullanımı

Durakların günümüzde kullanımı ile ilgili olarak sekiz kişi görüş belirtmiştir.

Timuçin Çevikoğlu durakların günümüzde kullanımıyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Durak özel bir amaçladır. O amaç ne ise başarısı da, etkisi de tamamen ona bağlıdır. Öyle bir zikir meclisi oluşmuş olacak, öyle zikir olacak, orada o vecd ve istiğrak hali oluşmuş olacak... Bu sahnede ne kadar uygulanabilir ki... O hâl oluşacak ve orada Durağa ihtiyaç olacak ve durak bu durumda gelenekteki faydasını ve etkisini ortaya koymuş olacak. O hâl yokken anlamı ne kadar? Ne kadar etkili olur? Ne kadar hoş gider? Bu gelenek maalesef günümüzde devam etmiyor. Çünkü meşk halkaları koptu. Durakların günümüzde kullanıldığını düşünmüyorum. Konserlerde icra edilebilir tabii ama konserlerde de canlandırma gibi yapılabilir. Onun için de yeni eserler bestelemek yerine, o gelenekteki eserleri elimizdeki notalardan ya da meşk ile günümüze ulaşan üslup ve tavır ile onları icra edip örneklemek lazım gelir. Fakat bunun için de yine bir birikime ihtiyaç var. O birikim de şu an günümüz müzisyenlerinde ne kadar var, tartışılabilir.

Ömer Faruk Güney konuyla ilgili olarak "Duraklar tekkelerde icrâ edilmektedir. Maalesef eskisi kadar tekkelerde icrâ edilmemesinden dolayı duraklar unutulmaya yüz tutmuş bir formdur" ifadelerini kullanmıştır.

Mehmet Kemiksiz durakların daha çok zikir meclislerinde husûsî olarak okunduğunu, dışarıda bir konserde sadece formu göstermek açısından icrâ edilebileceğini ifade etmiştir.

Hakan Alvan konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Duraklar günümüzde kullanılmamaktadır. Çünkü sahnelerde tasavvuf müziği yapılmaktadır. Sahnelerde tasavvuf müziği yapıldığında sahne performanslarında duraklara genellikle yer verilmez... Ancak tasavvuf kültürünü devam ettiren bazı ortamlarda hâlâ okunduğunu biliyorum, bu ise çok açık bir şey değil. Daha çok kapalı devre, özel grupların kendi aralarındaki bir tasavvufi seremonilerde okunuyor.

Bayram Akdoğan ise 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla durak okuma geleneğinin de zayıfladığını ifade ederek durakların şu an da faal olarak kullanıldığını bildiği bir tekkenin olmadığını ifade etmiştir.

Diğer görüş beyan eden kişiler de benzer ifadeleri kullanmışlardır. Belirtilen ifadeler doğrultusunda bu konuda elde edilen bilgiler şöyledir: Eskiden duraklar tekkelerde bir ihtiyaç sebebi ile, belirli bir amaç doğrultusunda kullanılmaktaydı. Ancak tekke ve zaviyelerin 1925 yılında resmî olarak kapatılması sonucu buradaki faaliyetlerden biri olan durak okunması geleneği de geri plana itilmiştir. Bunun sonucu olarak duraklar nadiren devam etmekte olan az sayıda tekke ya da oluşturulan özel ortamlarda okunabilmektedir. Bu ortamlardan ayrı olarak konserlerde de tekke ortamını canlandırma veya yansıtmaya çalışma amacıyla okunabilmektedir. Zaman zaman düzenlenen durak beste yarışmaları da bu türün devamına katkı sağlamaktadır.

6.3. Kullanımının Azalmasının Sebepleri

Durakların kullanımının eskiye oranla azalmasının sebepleri hakkında altı kişi görüş belirtmiştir.

Hakan Alvan konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Geçmişte bir ihtiyaçtan dolayı kullanılıyordu. Dergâh insanı dergâha gidiyor, dergâhlarda duraklar okunuyordu. Mûsikîye meraklı kişiler, tasavvufî literatüre hâkim kişiler pratikte kullanım alanı olduğu için o dönemde durak okuyorlardı. Şimdi ise durak besteleyen arkadaşların çoğu, yüzde 60-70'i, müzikteki bilgisini ve kültürünü ifade etmek için besteliyorlar. Eskiden bir ihtiyaçtan dolayı besteleniyordu. Şimdi ise, bu formda da eser yapılabilme kabiliyetinin ortaya konması için besteleniyor.

Ahmet Şahin durakların bilinmemesi sebebiyle konserlerde bile okuyanın kalmadığını ifade etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: “Durakların doğru dürüst icrâsı yok, kalmadı. Tekkelerin olmaması, resmen kapalı olması dolayısıyla zamanla birçok form unutulmuştur. Bir formun icracısı olursa o yaşar, olmazsa yaşamaz, ancak böyle nostalji olarak hatırlanır”. Bu ifadeleriyle Şahin, durak formunun icrâsının eskiye oranla azalma sebeplerini tekkelerin kapatılması ve durak icrâcılarının olmaması olarak özetlemektedir.

Hâfız Murat Taştekin durakları fazla kimsenin bilmediğinin altını çizerek

durakların hem icracılarının, hem dinleyicilerinin, hem de okunma ortamlarının olmamasından dolayı icrâlarının azaldığını belirtmiştir. Taştekin ayrıca şu ifadeleri kullanmıştır “Durakhan ve bestekârlar hakikaten büyük itibar sahibi insanlar olarak görülürlerdi, durak devamlı okunan bir formdu. Her cemiyette olmasa da okunurdu. Duraklar insanların çok hoşlarına giderdi ve kendi kendilerine meşk ederlerdi durakları. Ama şu an icrâsı olmadığından ne talep var ne talebe var. Sadece merak edenler okuyorlar”.

Taştekin’in bu ifadeleri, eskiden durak formunda eser seslendirmenin ve bestelemenin insanlara itibar kazandırdığını belirtmesi önemli bir sosyolojik bulgudur. Eskiden durakhanların ve durak besteleyen kişilerin toplum tarafından itibar görmesinin ve şimdi bu durumun değişmesinin, bu formdaki eserlerin kullanımının azalmasına sebep olan faktörlerden biri olduğu belirtilmiştir.

Mehmet Tıraşçı farklı bir bakış açısıyla yaklaşarak, konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

Eskiden iyi müzik adamları aynı zamanda din adamlarıydı, tekkelerden çıkardı fakat günümüzde böyle değil. Yani günümüz Müslümanları, tekkeler için de söylüyorum tabi ki, istisnalar olmakla birlikte daha çok pratik bir hayatı benimsediler, yani dini daha çok namaz kılmaktan, daha çok zikir yapmaktan, daha çok pratik bir dînî hayatı yaşamaktan hâiz kıldılar, fakat eskiden işin esası böyle değildi. Bizim tekkelerimiz bir kültür oluşturuyordu, medeniyet oluşturuyordu ve en önemli kültür adamları, fikir adamları neredeyse hep tekkelerden çıkıyordu diyebiliriz. Bu manada yeni dönemde eskiye oranla azalmalar oldu. Yani tekkelerde ayın besteleyen din adamlarından “müzik helal mi haram mı?” diye sorgulayan din adamları dönemine geldik. Bu da tabi ki bir azalmaya neden olmuştur diyebiliriz.

Timuçin Çevikoğlu durakların kullanımının neden azaldığı sorusuna şu şekilde karşılık vermiştir:

Çünkü öyle bir gelenek kalmadı. 1925 yılında tekke ve zaviyeler kapatıldı. Tekke ve zaviyeler kapatılınca tabi bu zikir meclisleri de illegal oldu. Dolayısıyla gelenek resmî olarak yasaklanmış oldu. Dolayısıyla zikir meclisi olmayınca durak da icra edilemez. Ama tabi insanlar özel meclislerde bunu yaşatmışlardır ama işte o da günümüze geldiği kadar yaşayabilmiştir.

Yapılan mülakatlar ışığında geçmişte durakların icralarına ihtiyaç olduğu, tekke ve zaviyelerin yasal olarak kapatılmasıyla bu formdaki eserlerin okunma ortamlarının azaldığı ve bu geleneğin yavaş yavaş kaybolduğu, durakların bilinmediği, icracılarının ve dinleyicilerinin olmadığı, artık durak okuyuculuğunun ve besteciliğinin eskisi gibi rağbet görmediği, günümüz Müslümanlarının ve din adamlarının büyük kısmının müziğe ve sanata bakış açılarının değiştiği ifade edilmiştir. Belirtilen bu faktörler, durakların kullanımının günümüzde azalma nedenleri olarak belirtilmiştir.

7. Eğitimde Kullanılabilirliği

Durakların eğitim amacıyla kullanılmasının faydalı olacağı düşüncesi genel

görüş olmakla birlikte bu konuda altı kişi görüş belirtmiştir.

Ömer Faruk Güney, durakların farklı makamlarda bestelenmesi dolayısıyla makamların anlatımı açısından durakların önemli bir kaynak olduğunu belirtmiştir. Birçok makamda durak bestelendiğini, bu durakların makamların öğretilmesi, makam geçki ve çeşnilerinin tanıtılması, nota okumanın geliştirilmesi açılarından önemli bir kaynak olduğunu belirtmiştir.

Bayram Akdoğan ise durakların eğitim amacıyla kullanılması durumunda ne gibi fayda sağlayabileceği sorusuna “Bu formun güfteleri dediğimiz gibi Türk mutasavvıfların eserlerinden seçiliyor. Hoca Ahmet Yesevî, Mevlânâ, Yunus Emre gibi kişiler bizim bir nevî özümüzü temsil eden kişilerdir. Özellikle gençlerimizin yetişmesinde bu isimlerin yazdıkları, insanın gönlüne işleyen sözlerin kullanılması, geçmişteki o mirasın yeni nesillere taşınması açısından önemli” ifadeleriyle karşılık vermiştir.

Ahmet Şahin ve Mehmet Tıraşçı da durakların eğitim amacıyla kullanılmasının faydalı olacağını belirtmişlerdir. Hâfız Murat Taştekin de durak eserlerinde yapılan makam geçkilerinin ve çeşnilerinin sık oluşuna işaret ederek Türk Müsikisi nazariyatı bakımından öğrencilere çok büyük katkı sağlayacağı düşüncesindedir.

Timuçin Çevikoğlu ise durakların öğretiminde önemli bir şart koşmuş ve konuyla ilgili olarak öğretimin yapılabilmesi için öğretebilecek kimsenin bulunması gerektiğine işaret etmiştir. Durağın teknik özelliklerini bilmekten ziyade, o manevi ortamı bilen, o geleneğin içerisinden gelmiş, kimselerin bu eğitimi vermesi gerektiğini belirtmiştir.

Durakların eğitimde kullanılabilirliği konusunda, makamların öğretilmesinin, makam geçki ve çeşnilerinin tanıtılmasının, nota okumanın geliştirilmesinin sağlayacağı müzikal katkılar ve güftelerin öğretiminde sağlayacağı kültürel katkılar vurgulanmıştır.

8. Literatürdeki Kaynak Eksikliğinin Nedenleri

Literatürde duraklar üzerine az sayıda çalışma yapılmış olmasının nedenlerinin neler olduğu konusunda beş kişi görüş belirtmiştir.

Ömer Faruk Güney konuyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır “Duraklarla ilgili akademik olarak çok fazla çalışma yapılmamasının nedenleri olarak durak formunun artık çok kullanılmayan ve unutulmaya yüz tutmuş bir form olmasını, yeni dönemde çok fazla durak bestesi olmamasını, eskiden yapılan durakların da günümüz nota yazım sistemiyle yazılmış hallerinin mevcut olmasını göstermiştir”.

Bayram Akdoğan ise literatürdeki kaynak eksikliğinin nedeni hususunda şu ifadeleri kullanmıştır:

İlahiyatların sayısı yüzü geçti ancak bu fakültelerde henüz yeterli sayıda yetişmiş hoca yok maalesef. Hele ki Türk Din Müsikisi alanındaki açık çok fazla. Öğrencilerin önündeki en büyük problem dil problemi. Maalesef hem müzisyen hem akademisyen olabilen kişi sayısı çok az. Şu an Türkiye’de Türk Din

Mûsikîsi alanında yüksek lisans eğitiminin verildiği yerler çok çok az. Yani öğrenci yetişmiyor, dolayısıyla da genel olarak Türk Din Mûsikîsi alanında araştırılmayı, üzerinde çalışılmayı bekleyen birçok konu var. Durak formu da bunlardan biri.

Mehmet Kemiksiz ise konuyla ilgili olarak “Husûsî bir alan, çok sayıda durak icracısı yok, her yerde kullanılacak bir form değil, bu bakımdan fazla durak konusunda çalışan akademisyenlerin olmadığını düşünüyorum” ifadelerini kullanmıştır.

Mehmet Tıraşçı ise durakların araştırılmayı bekleyen kapalı kalmış bir konu olduğunu düşünmekle birlikte literatürdeki kaynak eksikliğinin nedenleriyle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Henüz ilâhiyat fakültesindeki Türk Din Mûsikîsi kürsülerinde alanla ilgili yeterince araştırmaya geçemedik. Yani daha çok nazariyat üzerine çalışmalar yaptık. Konservatuvarlarda belki Osmanlıca metinleri okuyanlar olur ama Arapça, Farsça eserleri okuyamadıkları için ilahiyat fakültelerindeki hocalar bu konuda bir yükü devraldılar. Yani Türk müziği nazariyat tarihinin ortaya çıkması Arapça eserleri, Farsça eserleri, Osmanlıca eserleri neşrederek, inceleyerek günümüze taşıdılar, fakat bu iyi bir şeyken tabi kötü tarafı ne oldu? Dînî mûsikî ile alakalı alan araştırmalarını yeterince yapamadık.

Yapılan görüşmelerde literatürdeki kaynak eksikliği konusunda, durak formunun artık çok kullanılmayan bir form oluşu, hususi bir alan oluşu, bu alanda yeterince akademisyen olmayışı gibi sebepler gösterilmiştir.

9. Öneriler

9.1. Geleneğe Uygun Bestelenmesi ve Seslendirilmesine Yönelik Öneriler

Durakların geleneğe uygun bestelenmesi-seslendirilmesi düşüncesinin ısrarla vurgulandığı bu başlık altında beş kişi görüş belirtmiştir.

Ahmet Şahin geleneğe uygunluk bahsinde şu ifadeleri kullanmıştır:

Durak bir formdur, tekke formudur, tekkeye aittir. Yani onu değiştirip başka bir şekilde yaptığınız zaman o başka bir forma dönüşür, ona başka bir isim bulmak zorunda kalırsınız. Durak nasılsa öyle olmalı. Dolayısıyla çok iyi nota bilen birisi bile şarkı okur gibi durak okuduğu zaman olmaz. Durak nasıl okunur? Durakhan dediğimiz birisinden bunun meşk edilmesi lazım. Tavrı bilmek lazım, yani hem icranın tavrını düşünceksiniz hem de makam seyriyi zaten bilmek zorundasınız. Durağın, durak okuma tavrıyla icra edilebilecek şekilde bestelenmesi lazım.

Mehmet Kemiksiz konuyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

...Durak zaten kendi yapısı itibarıyla bir klasik geleneğin mahsûlü formdur. O formu muhafaza etmek için bugün de durak besteleyenler aynı hassasiyeti göstermelidirler. Duraklar, Durak Evferi usûlünde bestelendiği için biraz melodileri güncel melodiler olabilir ama o klasizmi asla bırakmak mümkün olmaz çünkü o zaman bestenin formu bozulmuş olur.

Hakan Alvan ise durakların geleneğe uygun bir şekilde bestelenmesi-

seslendirilmesi ile ilgili olarak “Mesela çok iyi müzisyen arkadaşlarımız var notaya bakarak durak okuyorlar. Ama notaya bakarak okumak başka, durak formunun geleneksel ağzını bilmek, gelenekten gelen tavrını bilmek başka” ifadelerini kullanmıştır. Timuçin Çevikoğlu ise konuyla ilgili olarak “Durakları çok severim. İcrâ edilmesi de iyi olur ancak durakların icra edilmesinden ziyade yerinde ve durak edası içerisinde icrâ edilmesinin gerektiğini düşünüyorum” ifadelerini kullanmıştır.

Hasan Esen ise genel görüşten farklı olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Ben de geleneksel olarak yazıyorum, modern motifler yazmıyorum. İşte Dede'nin anlayışı nasılsa biz de ona göre yazmaya çalışıyoruz. Ancak yenilikler de yapılabilir. Mesela duraktaki form bilgisi kuralı olarak “a-a-b-a” yapmayız da sonuna bir “c” ilave edebiliriz. Ya da modern ezgilerle yapılabilir, hatta orkestrasyon bile yapılabilir, bir opera şeklinde yapılabilir. Bunları, insanların eleştirisinden korkmayan biri yapmalı.

Genel olarak durak formunun beste ve icrâsında geleneksel usulden çıkılmaması gerektiği vurgulanmıştır. Görüşmeler sırasında bu konunun üzerinde hassasiyetle durulmuş, birçok kişi tarafından çok kez geleneksel besteleme ve geleneksel icranın öneminin altı çizilmiştir. Farklı olarak sadece Hasan Esen'in durak formu üzerinde yenilikler yapılabileceği şeklindeki yorumu dikkat çekicidir. Kendisi de geleneksel şekilde durak besteleyen Esen'in, “bunları insanların eleştirilerinden korkmayan biri yapmalı” şeklindeki ifadesi düşündürücüdür.

9.2. Durak Eğitime Yönelik Öneriler

Durakların eğitime yönelik olarak altı kişi önerilerde bulunmuştur.

Hâfız Murat Taştekin durak eğitimiyle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Durağın tesirinden bahsedilmesi lazım. Mesela bir şarkı notasıyla değil de ona ruh katarak okunduğunda insanlara nasıl tesir ediyorsa, duraklar da bunun kat kat üstünde tesir eder. Hiç kimse güfteyi anlamasa bile, onun durak olarak okunması insanlara çok büyük tesir verir, insan manevi bir atmosfere girer... Öğrencilere nazari olarak bilgi verebilir ama bir de icrasını göstermek lazım. Durakların icrası şarkı gibi değil, tam ilahi gibi de değil, goygoylu, köşeli okunan eserlerdir. Onun da icrasını en güzel yapan Kemal Baba rahmetli, Cerrahi tekkesinde zâkirbaşılık yapmış birisi. Biz de onun kayıtlarından istifade ettik. Yani tabî ki öğrencilere bunlardan da bahsetmek lazım.

Bayram Akdoğan konuyla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

Duraklar makamsal çeşni ve geçkiler açısından da gayet zengin bir form. Mesela bir Mevlvî âyininin öğrencilerle birlikte geçilmesi uzun bir süre alabilir. Mevlvî âyini tabî ki daha geniş bir form onda da çok fazla öğretici nitelikte diyebileceğimiz geçkiler ve usul değişimleri var. Ancak durak formu aslında Mevlvî âyininin bir özeti gibi diyebiliriz. Mevlvî âyininin kısa ama makamsal zenginlik açısından daha yoğun bir şekli. Yani Mevlvî âyininin üçüncü selamı gibi. Dolayısıyla duraklar makamlar hakkında belli bir bilgi seviyesine ulaşmış öğrencilerle birlikte geçilirse onların çok yararlanacağını tahmin ediyorum.

Hasan Esen öğrencilere Durak Evferi usulünde eser yazdırarak bu usulün öğretilebileceğini ve bunun diğer usullerin öğretiminde de kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hasan Esen “Yazarak öğrenme ve durak uzun ölçüler barındırdığı için o makamı da çok geliştirir. Yani güçlüsünden kalışına, o makam hakkındaki nazariyat bilgisini gösterir. Böyle bir branş yok belki ama böyle bir kompozitörlük değil de böyle bir bestekarlığa hazırlık gibi bir ders olsa, bu duraklar müthiş destek sağlar” demiştir.

Ahmet Şahin ise öğrencilere durak hakkında bilgi verildikten sonra ehil durak okuyucuları tarafından icra edilmiş durakların dinletilebileceğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda öğrencilerin Durakçı Kemal Baba’yı, Münir Nurettin Selçuk’u, Dede Efendi’yi dinlemeye ve onları taklit etmeye yönlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Durak okumak isteyen öğrencilerin aynı bu kişilerin okuyuşlarının sesleriyle, mimikleriyle, telaffuzuyla, gırtlak nağmeleriyle, çarpmalarıyla taklit edilmesi gerektiğini belirtmiştir. “...Önce taklit edersiniz ondan sonra kendi ses yapınızla alakalı, tınınız, gırtlığınız ve tavrınız oluşur ama asıl tavırdan uzaklaşmazsınız” ifadeleriyle Şahin, bu eserleri öğrenmede doğru kişileri taklit etmenin önemini vurgulamıştır.

Mehmet Tıraşçı da konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

...Mûsikî eğitimi açısından durağın biraz daha başlarda değil de sonlarda yer alması gereken bir form olduğunu düşünüyorum. Sadece durak değil, tesbihatlarımız var, mahfel sürmelerimiz var, Mirâciye’miz var. Bunlar da hakeza bestesi olan ama sazlarla değil de insan sesiyle okunan formlar olduğu için bu manada bu tür icraların uygulanabilmesi, bu konuda tecrübe kazanılmasının eğitim açısından tabî ki faydasının olacağını düşünüyorum.

Durak eğitimi ile ilgili önerilerin başında, bu konuda önemli isimlerin durak eserlerinin çokça dinletilmesi gelmektedir. Nazari bilginin yanı sıra, dinleme eğitiminin bu alanda faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca durakların, mûsikî eğitiminin başlarında verilmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Taklit ederek öğrenme ile başlanmasının faydalı olacağını belirten görüşler olduğu gibi, yazarak öğretmenin faydalı olacağını belirten görüşler de vardır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan görüşmeler doğrultusunda durak formu hakkındaki veriler dokuz tema hâlinde incelenmiştir. Bunlar, durakların anlamı, durakların kullanım amacı, durakların yapısal özellikleri, durak besteciliği kavramı ve durak bestecileri, durak icracıları, durakların geçmişte ve günümüzde kullanımı, eğitimde kullanılabilirliği, literatürdeki kaynak eksikliğinin nedenleri ve öneriler başlıkları hâlinde sıralanmaktadır. Bunların içinde en çok kodlanan ve vurgu yapılan tema durakların yapısal özellikleri olmuştur. Bunu sırasıyla durakların geçmişte ve günümüzde uygulanışı, öneriler, durakların anlamı, eğitimde kullanılabilirliği, literatürdeki kaynak eksikliğinin nedenleri ve durakların kullanım amacı izlemiştir.

Durakların anlamı, durakların kelime anlamı ve anlamsal boyut olmak üze-

re iki kategoride incelenmiştir. Anlamsal boyut ifadesi ile durakların içerdiği manevi anlam kastedilmektedir.

Durakların kullanım amacı teması altında, geçmişteki ve günümüzdeki kullanım amaçlarının farklılıklarına değinilmiştir. Durakların geçmişte ibadeti süslemek amacıyla kullanıldığı, günümüzde ise manevî anlamda yükselebilmek ve bu mirası bizden sonrakilere aktarabilmek gibi amaçlarla kullanıldığı belirtilmiştir.

Durakların yapısal özellikleri, icrâsı ve okunuş tavrı, usul yapısı ve güfteleri olmak üzere üç kategoride incelenmiştir. İcrası ve okunuş tavrı incelenirken, hem içerdiği geçki ve çeşnilerin bolluğu, hem de serbest bir form oluşu nedeniyle, durak formunun icrasının zor olduğu görüş bildiren tüm kişilerce vurgulanmıştır. Durakların usul yapısı konusunun üzerinde çok durulmuş, genel olarak durakların usule oturtulması doğru bulunmamıştır. Durağın serbest okunuş tavrının, onun karakteristik bir özelliği olduğu düşünülmektedir. Bir kişi farklı görüş belirtmiş, durakların usule oturtulmasının kolaylık sağladığını ifade etmiştir. Durak eserlerinin güfteleri konusunda ise genel görüş, durak eserlerinin Peygamber ve Allah sevgisini konu alan sözlerden oluştuğu, güfte seçiminin ise bestecinin hisleriyle belirlendiği şeklindedir. Sonraki iki bölümde 'durak besteciliği' kavramından, bilinen, beğenilen ve/veya beğenilmeyen durak bestecilerinin ve icracılarının isimlerinden söz edilmiştir.

Durakların geçmişte ve günümüzde kullanımı, tarikat zikirlerinde uygulandığı, günümüzde kullanımı ve kullanımının azalma sebepleri olmak üzere üç kategoride incelenmiştir. Tarikat zikirlerinde zikir aralarında dinlenme amacıyla durak okunduğundan bahsedilmiştir. Eskiden durakların tekkelerde, bir ihtiyaç sebebi ile ve belirli bir amaç doğrultusunda kullanılmakta olduğu belirtilmiştir. Ancak tekke ve zaviyelerin 1925 yılında resmî olarak kapatılması sonucu buradaki faaliyetlerden biri olan durak okunması geleneğinin de geri plana itildiği belirtilmiştir. Bunun sonucu olarak durakların nadiren devam etmekte olan az sayıda tekkede ya da oluşturulan özel ortamlarda okunabildiği bilgisi verilmiştir. Bu ortamlardan ayrı olarak konserlerde de tekke ortamını canlandırma veya yansıtmaya çalışma amacıyla okunabildiği, zaman zaman düzenlenen durak beste yarışmalarının da bu türün devamına katkı sağladığı ifade edilmiştir. Yapılan mülakatlar ışığında geçmişte durakların icralarına ihtiyaç olduğu, tekke ve zaviyelerin yasal olarak kapatılmasıyla bu formdaki eserlerin okunma ortamlarının azaldığı ve bu geleneğin yavaş yavaş kaybolduğu, durakların bilinmediği, icracılarının ve dinleyicilerinin olmadığı, günümüz Müslümanlarının ve din adamlarının büyük kısmının müziğe ve sanata bakış açılarının değiştiği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra, eskiden durakhanların ve durak besteleyen kişilerin toplum tarafından itibar gördüğü şimdi ise bu durumun değiştiği belirtilmiştir. Belirtilen faktörler, durakların kullanımının günümüzde azalma nedenleri olarak belirtilmiştir.

Durakların eğitimde kullanılabilirliği konusunda ise, makamların öğretilme-

sinin, makam geçki ve çeşnilerinin tanıtılmasının, nota okumanın geliştirilmesinin sağlayacağı müzikal katkılar ve güftelerin öğretiminin sağlayacağı kültürel katkılar vurgulanmıştır. Yapılan görüşmelerde literatürdeki kaynak eksikliği konusunda, durak formunun artık çok kullanılmayan bir form oluşu, hususi bir alan oluşu, bu alanda yeterince akademisyen olmayışı gibi sebepler gösterilmiştir.

Son olarak öneriler teması altında, geleneğe uygun bestelenmesi ve seslendirilmesine yönelik öneriler ile durak eğitimine yönelik öneriler yer almıştır. Genel olarak durak formunun beste ve icrâsında geleneksel usulden çıkılması gerektiği vurgulanmıştır. Görüşmeler sırasında bu konunun üzerinde hassasiyetle durulmuş, birçok kişi tarafından çok kez geleneksel besteleme ve geleneksel icranın öneminin altı çizilmiştir. Farklı olarak sadece Hasan Esen'in durak formu üzerinde yenilikler yapılabileceği şeklindeki yorumu dikkat çekicidir. Durak eğitimi ile ilgili önerilerin başında, bu konuda önemli isimlerin durak eserlerinin çokça dinletilmesi gelmektedir. Nazarî bilginin yanı sıra, dinleme eğitiminin bu alanda faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca durakların, mûsikî eğitiminin başlarında verilmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Taklit ederek öğrenme ile başlanmasının faydalı olacağını belirten görüşler olduğu gibi, yazarlık öğretmenin faydalı olacağını belirten görüşler de vardır.

Tekkelerin kapatılmasından sonra duraklar birtakım özel meşkhânelerde icrâ edildiyse de, kullanımının azalması durdurulamamıştır. Çünkü artık duraklar yaşadığımız zamanın değil, gelenekten bize aktarılan mirasın bir parçası olmuştur. Durakların mûsikî eğitimine dâhil edilmesinin hem kültürel, hem de müzikal açıdan faydalı olacağına inanılmaktadır. Müzikal açıdan bakıldığında, bir uzman eşliğinde nazarî açıdan incelenerek ve icra edilerek öğrenilecek olan durak eserlerinin, -gerek geçki ve çeşniler açısından, gerekse serbest olarak icra edilmesi yönleriyle- öğrenciye Türk Mûsikîsi makam nazariyatı, tavır-usul konularında zenginlik katacağı düşünülmektedir. Durak eserlerin öğretimde kullanılmasının, -bu formdaki eserlerin serbest yapıda ve makamı tanıtır nitelikte oluşu gibi nedenlerle- öğrencilerin doğaçlama ve taksim yapma becerilerini de geliştirebileceği düşünülmektedir.

Öğretim şekli olarak, öncelikle öğrencilere duraklar hakkında genel bir literatür bilgisi verilmelidir. Öğretimde özellikle geleneğe uygun durak eserlerinin öğretimi tercih edilmelidir. Öğretimde, ele alınan durak eserlerinin bestelendiği makamın anlatımı, eserdeki makamların işlenişi, geçki ve çeşnilerin tespit edilmesi, form analizi yapılması şeklinde bir sıralama izlenebilir. Sonraki süreçte bu alanda ehil kişilerin ses kayıtlarının dinletilmesi yoluyla bu eserlerdeki serbest usul yapılarının, okunuş tavırlarının ve güfte anlamlarının öğrenci tarafından anlaşılmasına yönelik çalışmalar yapılmalıdır. Öğreticinin tercihinine göre, önce dinleme, sonra makam, form ve güfte analizi süreci de işletilebilir. Taklit ederek öğrenme yönteminin, durak öğretiminde -özellikle ilk aşamada- yararlı olduğu düşünülmektedir. Fakat doğru kişilerin dinlenmesi önem taşımakta, bu

sebeple öğreticinin öğrenciyi doğru kaynaklara yönlendirmesi gerekmektedir. Durak formu, serbest icra edilmesi gibi birtakım zorlukları barındırması nedeniyle müsikî eğitiminin başında değil, ilerleyen süreçlerinde öğrenciyi öğretilmelidir.

Kaynaklar

- » Akdoğan, Bayram, "Türk Din Müsikîsinin Anadolu'da Doğuşu ve Tarihi Seyri Hakkında Mülahazalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2003, s. (345-371).
- » Baloğlu, Bekir Şahin, *Dinî Türk Müsikîsi Beste Türlerinden Durak*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), İstanbul 2014.
- » Behar, Cem, *Müsikîden Müziğe Osmanlı/Türk Müziği: Gelenek ve Modernlik*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- » Cebecioglu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1997.
- » Çevikoğlu, Timuçin, *Döndükçe Gönülde Aşk Tazelenir*, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yay., Konya, 2008.
- » Ezgi, Suphi, *Türk Müsikîsi Klasiklerinden Temcit-Na't-Salât-Durak*, İstanbul Konservatuvar Neşriyatı, İstanbul, 1945.
- » Güney, Ömer Faruk, *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ekrem Karadeniz Bölümünde Bulunan Durak Notalarının Yeniden Yazımı ve Tashihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi (Basılmamış), İstanbul 2013.
- » Nugent, William Robert, *Assesment and data collection. K. M. Sowers, & C. N. Dulmus (Eds.), Comprehensive Handbook Of Social Work And Social Welfare (3rd ed.)* USA: John Wiley-Sons, 2008.
- » Özalp, Mehmet Nazmi, *Türk Müsikîsi Tarihi*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000.
- » Özcan, Nuri, "XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlılar'da Dinî Müsikî", *Yeni Türkiye Dergisi Osmanlı Özel Sayısı (Osmanlı'nın 701. Kuruluş Yıldönümüne Özel)*, 2000, Sayı 10, s. (722-734).
- » _____, "Tekke Müsikîsi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, XXIV, s. (384-385).
- » Uludağ, Süleyman, "Tekke", *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1999.
- » Varol, Aydın, *Türk Tasavvuf Müsikîsinde Durak Formunun Yeri ve Önemi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi (Basılmamış), İstanbul 1996.

ADAKLI KİLİSESİ ÜZERİNDE BULUNAN RÖLYEF VE KÖKENİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Öğr. Üyesi Nebi BUTASIM
Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZ

Bingöl ili tarihi eserler açısından zengin bir envantere sahiptir. İlin tarihi eserleri, sanat tarihçi ve arkeologlar tarafından yeterli düzeyde incelenmediği için, bilim dünyası ve kamuoyu tarafından çok az bilinmektedir. Bingöl ilinin Neolitik dönemden beri yerleşim yeri olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmiştir. Neolitik dönemden sonra da birçok medeniyete ev sahipliği yaptığı bilinmektedir. Son dönemde yapılan araştırmalar ile Bingöl ilinde Neolitik, Urartu, Hitit, Roma, Bizans, Eyyubi, Akkoyunlu, Osmanlı dönemlerine ait yerleşim yerleri ve bu dönemlere ait tarihi eserler olduğu saptanmıştır.

Bingöl ilinde bulunan eserlerin en yoğun olduğu bölgelerden biri de Kiğı ve Adaklı ilçeleridir. Kiğı ve çevresinde, Neolitik dönem yerleşkelerinden, son dönem Osmanlı eserlerine kadar geniş tarihi bir aralıkta eserler mevcuttur. Bölgede özellikle Hıristiyan dönemine ait önemli ölçüde manastır ve kilise bulunmaktadır. Bölge içinde yer alan ve günümüzde Bingöl ilinin ilçeleri arasında bulunan Adaklı ilçe merkezinde de günümüzde büyük kısmı yıkılmış bir kilise bulunmaktadır. Bu kilisenin ayakta kalan tonozlu kısmının giriş kapısında bir rölyef yer almaktadır. Bu rölyef, Hıristiyan mitolojisi ve ikonografisinde yer alan, Aziz George'nin bir ejderha/yılanı ezdiği tasvirdir. Hıristiyan dünyada geniş yer edinmiş bu rölyef, Hıristiyanlık öncesi döneme ait olan bir inanış veya efsanenin, Hıristiyan dininde farklı bir şekilde hayat bulmuş halidir.

Bu çalışmada, Bingöl ilinde bulunan ve Hıristiyan kiliselerinde tasvir, rölyef ve heykelleri yapılmış olan Aziz George'nin rölyefinin tarihi kökenleri üzerinde durulacaktır. Hıristiyan sanatına mal edilen ve doğu kökenli olan bu efsane ve bu efsanenin yansımaları değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Hıristiyan, sanat, Bingöl, rölyef, Aziz George

ABSTRACT

An Assessment On The Relief And Origin Of The Adaklı Church

Bingöl province has a rich inventory in terms of historical artifacts. Little knowledge is known by the scientific community and the public since the city's historical monuments, art history and archaeologists have not been adequately examined. It is known that Bingöl province has been a settlement since the Neolithic period and has hosted many civilizations in later historical periods. According to the recent researches, Neolithic, Urartu, Hittite, Roman, Byzantine, Ayyubi, Akkoyunlu, Ottoman settlements and historical monuments were found in Bingöl province.

One of the regions where the works in Bingöl province are the most concent-

rated are the Kiğı (Keghi) and Adaklı (Azakpert) districts. There are a wide range of works from the Neolithic period settlements to the recent Ottoman works around Kiğı. There is a significant monastery and church in the region, especially belonging to the Christian era. There is a ruined church in Adaklı district center which is located between the districts of today's Bingöl province. There is a relief at the entrance of the vaulted section of this church. Located in Christian mythology and iconography, this relief is a picture of St. George crushing a dragon / snake. This relief, which has a very large place in the Christian world, is a belief and a myth that belonged to the pre-Christian period and has come to life differently in the Christian religion.

This study will focus on the historical origins of the St. George Relief in Bingöl province, which was made in relief, relief and sculpture in the Christian churches. These myths and artifacts in Christian art that originated in the East will be evaluated.

Keywords: Christian, art, Bingöl, relief, Saint George

Giriş

Kültür ve sanat, durağan olgular olmayıp tarihi süreç içinde ve medeniyetler arasında sürekli aktarılarak ve değişimlere uğrayarak farklı şekil ve yapılarla bürünmektedir. Bu konuda Ortadoğu ve Anadolu coğrafyası, köklü bir tarihi geçmişe sahip olmasından kaynaklı, oldukça fazla efsane, tarihi veri barındıran bölgeler arasındadır. Mezopotamya ve Anadolu'nun kültürel birikimi, bu bölgelerde yaşanan ekonomik, insan göçü ve savaş gibi etkenler vasıtasıyla dünyanın diğer bölgelerine bazen tamamen aynı şekilde bazen de farklı kimliklere bürünerek ulaşmıştır.

Bu kültürel alış-verişin kanıtlarından biri Kalkolitik çağda ekonomik ve politik merkezlerden biri olan Malatya-Arslantepe'dir. Anadolu ile Mezopotamya arasında hem kültürel hem de ekonomik alışverişi sağlayan önemli merkezlerden biri olan Arslantepe,¹ Mezopotamya ve Doğu toplumlarına ait kültürel birikimin batıya taşınmasında önemli rol oynamakta ve bu kültürel birikimin farklı bölgelere aktarımına katkıda bulunmaktadır.

Sadece Kalkolitik dönemle sınırlı olmayan bu kültür ve sanat alış-verişi daha sonraki dönemlerde farklı devletler ve medeniyetler tarafından tarihi süreç içinde birbirleri arasında taşınmıştır. Bunun en bariz örneklerini Haçlı seferlerinde görmekteyiz. Anadolu'nun bir geçiş güzergâhı olması ve Ortaçağ boyunca devam eden Haçlı seferleri Mezopotamya ve Anadolu'da bulunan mirası Batı'ya taşımıştır. Anadolu üzerinden Ortadoğu'ya ulaşan Haçlılar sadece o günün maddi zenginliklerini değil aynı zamanda kültürel mirasını da Batı'ya taşımıştır.² Özellikle Hıristiyan dünyada cesaret ve fedakârlık örneği kimi şövalye ve komutanlar öldükten sonra aziz ilan edilmiş ve böylelikle haklarında hikâyeler, efsaneler uydurulmuştur.³ Anadolu ve Mezopotamya'ya ait olan birçok efsane ve söylence Hıristiyan dünyada bu tür şövalye ve komutanlara uyarlanmıştır. Özellikle Tanrı ve bu tür kahramanlar Aziz George olarak yeniden kurgulanmıştır.⁴

¹ Tiryaki, Sırrı, Kalkolitik Çağda Anadolu Bölgesi Madencilikinin Başlangıç Evreleri, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (BUSBED)*, Yıl 7, Cilt 7, Sayı 13, Bahar 2017, s. 182.

² Basuğuy, Bedrettin, *Eyyubiler, el-Melikü's-Sâlih Dönemi*, İstanbul, Siyer Yay, 2017, s. 155.

³ Basuğuy, *Eyyubiler*, s. 182.

⁴ Koçak, Aynur Koçak-Serdar, Gürçay, "Alevi-Bektaşî Velâyetnâmelerinde "Ejderha" Motifi", *Journal* → →

Adaklı Kilisesi'nin Tarihi

Adaklı ilçesi, Bingöl il merkezine 45 km uzaklıktadır. Adaklı'da bulunan kilisenin tarihi hakkında kesin bilgilere sahip değiliz. Bingöl ile ilgili yaptığımız "Bingöl'deki Mimari Eserler" isimli yüksek lisans çalışmasında 2003-2004-2009 yılları arasında söz konusu bölgeyi ve kiliseyi çalışma imkânımız oldu. O tarihlerde kilisenin kalan tonozlu bölümünde üzeri aşınmış bir kitabe bulunmaktaydı. Tonozlu bölümün içinde muhafaza edilen kitabenin üzerinde bir iki harf zar zor seçilmekte ama genel olarak silik olduğundan bir şey anlaşılmamaktaydı. İki parça halinde olan kitabenin görünen harflerinden Roma-Bizans kitabelerinde kullanılan harfler olduğu anlaşılabilmekteydi. Ancak daha sonraki yıllarda yaptığımız araştırma gezilerinde bu kitabeyi bulamadık (**Resim 1**). Adaklı ve Kiğı bölgelerinde yaptığımız araştırmalar neticesinde, Ermenilere ait olan kiliselerin, yapısal ve plan olarak farklılıkların olduğunu ve genellikle kitabelerin Ermenice yazıldığını varsayarsak⁵ bu kilisenin Ermenilere değil de Kiğı çevresinde hâkim olan Bizans Devleti'ne ait olduğunu düşünebiliriz. Bu bölge Hristiyanlık dini otoritesi açısından 650'li yıllarda Khaldia, XI. yüzyılda ise Trabzon diocesisine (dini bölge) bağlı olduğu geçmektedir.⁶ Adaklı Bizans döneminde Artaleson olarak isimlendirilmekteydi.⁷ Hatta bu bölgenin yani Artaleson'un bir dux'u (lider) olduğunu ve liderinin isminin kroniklerde geçtiğini görmekteyiz.⁸ İslam akınlarından sonra bölgede sıklıkla farklı devletler egemen olmuş ancak Akkoyunluların bölgeyi tamamen kontrolünden önce yukarıda da anlatıldığı üzere dini olarak Trabzon diocesisine bağlı kalmıştır. Akkoyunluların bölgeyi tamamen egemenlikleri altına aldığı süreçte bölge, Ermenice Astghaber veya Azakpert ismiyle anılmıştır. ⁹ Akkoyunlu Kutlu Bey döneminde (1362-1388)¹⁰ Kiğı ve çevresi Pir Âli tarafından egemenlik altında alınmıştı.¹¹ Akkoyunlu hâkimiyeti sürecinde ve sonrasında Osmanlı döneminde yapılan kiliselere bakıldığında Ermenilere ait kiliselerin daha küçük ve moloztaş malzemenin kullanıldığı, figüratif öğelerin yer almadığı yapılar görmekteyiz. Oysaki bu yapının kalan kısmında bile barındırdığı rölyefler ve kullanılan düzgün kesme taş burada hâkim olan daha güçlü bir devletin varlığını ortaya koymaktadır. Oysaki Kiğı, Adaklı ve çevresinde Ermeniler Bizans'a ve sonrasında Akkoyunlu ve Osmanlıya bağlı olarak yaşamış bir halk olarak görünmektedir. Bu bilgiler ışığında yapının

→ →

of *Analytic Divinity*, Ankara, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 2017, s. 43.

⁵ Butasım, Nebi, *Bingöl'deki Mimari Eserler*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2010, s. 164.

⁶ Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çeviren: Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1528, İstanbul 1970, s. 194-195.

⁷ Sincilar, Thomas Alan, *Architectural & Archaeological Survey*, The Pindar Press, Londra 1990, Volume IV, 4. Cilt, Sayfa 372.

⁸ Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 15.

⁹ Sincilar, *Architectural & Archaeological Survey*, s. 372.

¹⁰ Özger, Yunus, "Akkoyunlu Dönemi Eseri Olarak Bilinen Bir Osmanlı Camii", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* (OTAM), Ankara 2007, sayı 21, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 71

¹¹ Toksoy, Ahmet, Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar), *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, TÜBAR, Niğde 2014 Bahar, sayı 35, s. 246.

Bizans döneminde yapıldığını varsaymak gerekmektedir. Her ihtimalde kaybolan ve okunamayan kitabesini bir kenara bırakırsak, kilisenin 14. yüzyıldan önce yapıldığını kabul etmemiz gerekmektedir.

Kilisenin Genel Özellikleri ve Saint George Rölyefi

Adaklı eski mahallede bulunan kilisenin büyük kısmı yıkılmıştır. Bu yıkılan kısma bir cami yaptırılmış olup kilisenin güney tarafında bir tonozlu bölüm ve ona bağlı olarak yol hizasında üç kemerli bir çeşmesi günümüze ulaşmıştır. Kalan tonozlu bölüme batı tarafından açılmış bir kapı ile girilmektedir. Kapı düz lentolu olup üzerinde yuvarlak kemerli bir açıklık bulunmaktadır. Tonozlu bölüm beden duvarları ve üst örtüsü ile birlikte düzgün kesme taştan yapılmıştır. Tonozlu bölümün giriş kısmının tam karşısında bir adet mazgal pencere yer almaktadır. Güney duvarına daha sonradan yapıldığı belli olan basit bir mihrap yapılmıştır. Yapının kuzey tarafında zemin alçak olup burada bir adet çeşme yer almaktadır. Çeşmede üç adet oluk olup olukların bulunduğu yer yuvarlak kemerli niş içinde yer almaktadır. Kemerlerin birleştiği alanlarda hayvan rölyefleri bulunmaktadır (**Resim 2-3**).

Makalemize konu olan rölyef tonozlu bölümün giriş kısmının üzerinde bulunan konsolun yan yüzeyinde yer almaktadır. Konsolun güney tarafında rölyef net olarak görülebilmektedir. Konsolun kuzey tarafında başka bir rölyef olduğu ancak daha sonra tahrip edildiği anlaşılmaktadır. Konsolun yuvarlak yüzeyi ise balıksırtı şeklinde süslemelere sahiptir. Rölyefte, aziz bir binek üzerine elinde uzun bir mızrak tutar şekildedir. Mızrağın uç kısmı bir yılan/ejderhanın başına doğru tutulmuş şekilde tasvir edilmiştir. Yılan/ejderha o denli büyük tasvir edilmiştir ki dairesel konsolun çevresini döner şekildedir. Söz konusu rölyefte yılanın büyüklüğü dışında, hem aziz hem de bindiği binek anatomik gerçeklikle uygun şekilde yapılmıştır. Oyma tekniği ile yapılmış olan rölyefteki binek, yan cepheden verilmiş olup aziz ise tam cephe duruşu ile tasvir edilmiştir. Yüz hatları, vücut oranları ve başındaki azizliği simgeleyen hale oldukça net ve gerçek kontürlerle yapılmıştır (**Resim 4-5**).

Aziz George'un Hayatı

Aziz George'un hayatı hakkında oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Kimi kaynaklara göre aziz kimi kaynaklara göre ise bir savaşçı olan Saint George gerçekte kimliği tam olarak belli olmayan bir kahramandır.¹² Aziz George'nin doğup yaşadığı bölge ve öldürüldüğü yerler üzerinde de farklı anlatımlar bulunmaktadır.¹³

Avrupa'da Aziz George ile ilgili efsanenin en eski versiyonunun, edebi anlatım olarak, 5. yüzyıldan kaldığı kabul edilmektedir. Hippolyte Delehay, Grek

¹² Tekinalp, Vahit Macit, *Anadolu Selçuklu Sanatında Bizans Sanatının İzleri ve Hıristiyan Topluluğunun Bu Oluşuma Katkısı*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD), Ankara Temmuz 2017, Cilt 4, s. 113.

¹³ Ocak, Ahmet Yaşar, "XIII. -XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges)Kültü", *Bellefen*, Aralık 1991, Cilt: LV, sayı 214, s. 664.

(Yunan) mitolojisi üzerine yaptığı araştırmada Viyana el yazmalarına dayandırıldığı bilgiye göre bu efsane 5. yüzyıla ait olup Yunan menşelidir. Delehay'e göre Roma egemenlik alanında bulunan Kapadokya bölgesinde askeri bir komutan olan Aziz George İsa'ya inanmış bir Hıristiyan olup İmparator Datianus'un putlara kurban vermesi emrini reddederek işkence görmüştür. İmparator Daitanus'un, Aziz George'nin imanını kırmak için uğraştığı süreçte, Aziz George birçok ilahi ilham almıştır. Uzun süren işkence süresince üç kez öldüğü ancak Mesih İsa ve Aziz Michael tarafından tekrar diriltilmiştir. Bazı mucizeler de gösterdiği belirtilen Aziz George, Haçlı seferleri sırasında Müslüman savaşçılardan korkan Hıristiyan şövalyelere öncülük edip Kudüs'ü kurtarmaya gitmiş ve 1222 ülkelerine dönen şövalyeler tarafından İngiltere'de ülkenin koruyucusu olarak kabul edilmiştir.¹⁴ Partcia Brown'a göre yazılan efsane kitaplarındaki Aziz George, Kapadokya bölgesinde doğmuş ve en erken 11-12. yüzyıllarda resmedilmiştir.¹⁵ Ancak burada görüldüğü gibi her iki anlatımda da eksiklikler ve yanlışlıklar mevcuttur. Hem ilk resmedilme tarihi hem de hayatı hakkında batılı araştırmacılar yanlışlıklar yapmışlardır. Çünkü bu kültün tasvirlerine konu olması çok daha eskilere dayanmaktadır.

Kabul gören en temel anlatı St. George'nin miladi III. yüzyılın ikinci yarısında Filistin'in Remle¹⁶ Kasabası'nda doğduğu şeklindedir. 23 Nisan 303'te Diocletion devrinde (284-305)¹⁷ imparatorun İzmit'te Hıristiyanlar aleyhine astığı bir fermanı yırtması yüzünden çeşitli işkenceler sonucunda öldürülmüştür.¹⁸ Kimi zaman Aziz Yorgi, kimi zaman da Cercis Nebi¹⁹ olarak tanımlanan bu kült şahsiyetin Kapadokya'da doğduğu ve imparator Diocletion zamanında generalliğe kadar yükseldiği varsayılmaktadır. Ancak Hıristiyanlığı kabul edip yaymaya başlamasıyla başı kesilerek öldürülmüştür.²⁰ Bazı araştırmacılar ise Kapadokya'da doğduğunu ve daha sonra 14 yaşında annesi ile birlikte Filistin'e göç ettiğini burada 17 yaşında Roma ordusuna asker olarak girdiğini belirtmektedir. Diocletianus döneminde Hıristiyanlara işkence yapıldığı ve putlara tapmayanların öldürülmesini emrettiği, ancak Aziz George'nin Hıristiyanların yanında yer aldığı belirten araştırmacılar, bundan dolayı öldürüldüğünü belirtmektedirler. Aziz George'nin Hıristiyanlık adına mücadelesi Hıristiyanlar nezdinde oldukça değer bulmuş ve neredeyse Anadolu'nun her tarafında Aziz George adına manastır ve

¹⁴ Brown, Patricia, *The Role And Symbolism Of The Dragon In Vernacular Saint's Legends, 1200-1500*, Birmingham Üniversitesi Sanat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Birmingham 1998, s. 114-115.

¹⁵ Brown, *The Role And Symbolism Of The Dragon*, s. 124-125.

¹⁶ Ocak, "XIII. -XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler", s. 670.

¹⁷ Aykıt, Dursun Ali, "Müslümanların ve Hıristiyanların Ortak Ziyaretgâhlarından Biri Olarak Aya Yorgi (Saint George) Manastırı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas 2013, Cilt XVII, Sayı 1, s. 122.

¹⁸ Günay Tümer, "Circis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, Cilt 8, s.26.

¹⁹ Ocak, "XIII. -XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler", s. 662-666; Aykıt, "Müslümanların ve Hıristiyanların Ortak Ziyaretgâhlarından Biri Olarak Aya Yorgi (Saint George) Manastırı", s. 122.; Tümer, "Circis", s.26.

²⁰ Aykıt, "Müslümanların ve Hıristiyanların Ortak Ziyaretgâhlarından Biri Olarak Aya Yorgi (Saint George) Manastırı", s. 122.

kiliseler inşa edilmiştir.²¹

Ejder-İnsan Mücadelesi Bağlamında Saint George Rölyefinin Kökeni

Ejder kültü ve buna bağlı olarak ejderin tasvirinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Özellikle Çin, Hind ve Orta Asya, İran, Mezopotamya ve Anadolu bölgelerinde ejder tasvirini görmek mümkündür. Ejderha kültürünün menşei kadim doğu ve Orta Asya olduğu,²² ikonografik olarak en çok görülen anlatımlardan birinin ejder-insan mücadelesine ait olduğu belirtilmektedir.²³ Ancak Orta Asya ve Çin gibi bölgelerde eski dönemlerde ejder-insan mücadelesinden ziyade Ejderi koruyucu ve hayat ağacı ile bağlantılı olarak görmektedir.²⁴

Gönül Öney, insan-ejder mücadelesinin iyi ile kötü mücadelesinin bir sembolü olduğunu belirtmektedir.²⁵ Yaşar Çoruhlu özellikle ejder ile mücadele efsanelerinin kökeninin Doğu olduğunu örnekleri ile açıklamakta, ejder-İnsan mücadelelerine ait efsanelerin Anadolu'da Hitit ve Sümer, Asya'da Hint ve Çin, eski İran'da anlatılageldiğini ve bu mücadele sahnelerinin Anadolu, Asya ve Avrupa'da oldukça yaygınlaştığını belirtmektedir.²⁶ Sara Kuehn, Doğu Hristiyan sanatında ejder-insan mücadelesinin en erken 7. yüzyıla değin indiğini ve bunun trans-kafkas kültürünün bir devamı olduğunu savunmaktadır.²⁷

Hristiyan sanatına bağlanan St. George ile ejderha mücadelesi, Hristiyan sanatında görülmeden çok önceye dayanan mitolojik bir efsanedir. Bu mitolojik anlatımın en eski varyasyonları Sümer ve Hitit mitolojilerinde²⁸ görülebilmektedir.

Sümer tabletlerinde rölyefi de bulunan bu efsanede (XIX. Tablet), Silindirik mühür üzerinde ejderle savaşan tanrı resmedilmiştir. Efsanede yer ve gök ayrıldıktan sonra ejder (Kur) tarafından yeryüzüne kaçırılan tanrıça Ereškigal'i kurtarmaya giden su tanrısı Enki'nin ejderi yenmesi veya diğer bir anlatımla Tanrı Ninurta ile Ejder Kur arasındaki mücadele anlatılmaktadır. Sümer mitolojisine ait olan bu efsane M.Ö. 3 ile 1. bin yıl içinde değerlendirilmektedir²⁹ (**Resim 6**).

²¹ Gür, Durmuş-Yılmaz, Salih, "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler "Karadeniz Ereğlisi, Filyos, Safranbolu, Amasra, Bartın, Sinop", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 02-05 Kasım Sakarya 2016, Sakarya Üniversitesi Yayınları 2017, Cilt I, s. 236-37.

²² Koçak-Günay, "Alevi-Bektaşî Velâyetnâmelerinde "Ejderha" Motifi", s. 34.

²³ Kuehn, Sara, "The Dragon In Medieval East Christian And Islamic Art", Brill, Leiden 2011, s.92; Tekinalp, "Anadolu Selçuklu Sanatında Bizans Sanatının İzleri ve Hristiyan Topluluğun Bu Oluşuma Katkısı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, Ankara Temmuz 2017 (4), s. 113.

²⁴ Öner, Gönül, "Gazneli Saray Süslemelerinin Anadolu Selçuk Saray Süslemelerine Akisleri", *Sanat Tarihi Dergisi*, Ocak 2016, 3, s. 131.

²⁵ Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", *Bellekten*, Nisan 1969, Cilt XXXIII, Sayı 130, s. 191.

²⁶ Çoruhlu, Yaşar, "İslâmiyetten Önceki Türk Sanatında Mücadele Sahneleri", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnalca Armağan*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi 4, Ankara 1993, s. 130.

²⁷ Kuehn, "The Dragon In Medieval East Christian And Islamic Art" s. 102.

²⁸ Ocak, Ahmet Yaşar, "XIII. -XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hristiyan Dini Etkileşimler" s. 663.

²⁹ Kramer, Samuel Noah, "Sumerian Mythology A Study Spiritual and Literary Achievement In The Third Millennium B.C.", *Pensilvanya Üniv. Yay.*, Fledelfia 1961, s. 78-79.

Hitlere ait olduğu iddia edilen, günümüzde Malatya-Arslantepe kent duvarlarından çıkarılan ve Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesi'nde sergilenen bir kabartmada söz konusu sahneye benzer bir sahne yer almaktadır. Ekrem Akurgal'a göre, Hattilere kadar dayanan bu mitolojik kabartmada anlatılan olay en belirgin şekilde Hititlerde ortaya çıkmaktadır. Burada Gök tanrısı Telipinu'nun İlluyanka Ejderi ile savaşı anlatılmaktadır. İki ayrı versiyonu olan mitolojik hikâyenin birincisinde, İlluyanka Ejderi'ne yenilen Gök Tanrısı, Hattili tanrıça Inar'ın yardımı ile ejderi yenmesi anlatılmaktadır. Inar, yardımcıları karşılığında Hupasiya adında bir ölümlüye aşkı vadedmektedir. Tanrıça, ejder ile yer içer ve onu sarhoş eder. Ejder baygın yatarken Hupasiya gelip ejderi sıkıca bağlar. Daha sonra Gök Tanrısı başka tanrılarla beraber gelip ejderi öldürür. Bir diğer varyasyonda ise "Ejder İlluyanka yaptığı savaşta Gök tanrısını yener ve onun yüreği ve gözlerini alır. Gök Tanrısı ejderden öç almak için Arm adlı bir ölümlünün kızı ile evlenir ve ondan bir oğlu olur. Oğul büyüyünce ejderin kızı ile evlenir ve babasının yüreği ve gözlerini geri alır. Gök Tanrısı eski gücüne kavuşunca ejderi öldürmeye gider; ancak orada oğlu bulunmaktadır. Oğlu babasına "beni de öldür" diye bağırır. Bunun üzerine Gök Tanrısı ejder İlluyanka ile birlikte oğlunu öldürür"³⁰ (Resim 7).

Aynı kurgusal şema İnan'da Zerdüşt öncesi dönemde İnan'da karşımıza çıkmaktadır. İnan'ın ilahlarından İntra'nın bir ejderhayı öldürdüğü ve Buda'nın bir kulübede yaşayan ejderha ile savaştığı anlatılmaktadır.³¹ İnan coğrafyasında görülebilen insan-ejder mücadelesi M.Ö. 224-241 tarihlerinde hüküm sürmüş Sasani Kralı I. Ardeşir dönemine aittir. Bu rölyef Nakşi Rüstem'de bulunmakta ve Ahrimen ile ejder mücadelesini konu edinmektedir.³²

Daha sonra bu mitolojik kurgu Yunanlılarda, Helen kültüründe farklı bir şekilde hayat bulmuştur. Akurgal'a göre bu efsane Hellen mitolojisinde Zeus ve Typon arasında geçen savaşta görülmektedir. Burada Typon, Tanrı Zeus'un yüreğini ve gözlerini değil, kollarını ve bacaklarının kas liflerini almıştır. Ejderin gözcülüğünü de kızı Aigipyan yapmaktadır. Kas liflerini de geri alan Tanrı Hermes'tir. Akurgal, buradaki efsanenin benzerliğinin yanında yer isimlerinin de Anadolu'ya ait olduğunu belirtmektedir. Typon'un oturduğu yer Mersin civarındaki Korykos Mağarası ve Casius Dağı ise Antakya yakınlarındadır.³³

Her ne kadar elimizde tasvir ve rölyef olarak ispatı bulunmasa bile bazı araştırmacılar Aziz George'nin 4. yüzyıldan itibaren tasvir edildiğini iddia etmektedir.³⁴ Yılan ile mücadele eden aziz tasvirinin Bizans İmparatorluğu döneminde 6. yüzyılda Suriye, Filistin'de ortaya çıktığı ve aynı süreçte Anadolu'ya yayıldığı da en güçlü iddialardan birini oluşturmaktadır.³⁵ Örneğin, Aziz George'nin,

³⁰ Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK, Ankara 1997, s. 124.

³¹ Koçak-Günay, "Alevi-Bektaşî Velâyetnâmelerinde "Ejderha" Motifi", s. 44.

³² Kuehn, "The Dragon In Medieval East Christian And Islamic Art", s. 93.

³³ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 125.

³⁴ Gür-Yılmaz, "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler", s. 236-37.

³⁵ Pancaroğlu, Oya, "The Itinerant Dragon-Slayer: Forging Paths Of Image and Identity In Medieval

Mısır'da Bavit Manastırı'nda 6. yüzyıl duvar resminde haleli, pelerinde ve asker kıyafetiyle resmedildiği aktarılmaktadır.³⁶

Anadolu ve Kafkaslarda Hıristiyan sanatında görülmesi X. yüzyıla değin inebilmektedir. Van Akdamar Adası'nda bulunan kilisenin (915-921) kuzeybatı duvarında bulunan rölyefte Aziz Theodore bir ejderhayı mızrak ile öldürmektedir.³⁷ Kapadokya'da Yılanlı Kilise duvarlarında fresk olarak XI. ve XII. yüzyıl olarak karşımıza çıkmaktadır (**Resim 8**). Gürcistan'ın dağlık bölgesinde bulunan Racha bölgesindeki Kral III. Bagrat'ın son dönemlerine tarihlendirilen (1010-1014) bir kilisede typanum üzerinde bulunan rölyefte Aziz George ve Theodore ejder ile savaş sahnesi görülmektedir.³⁸

İslam sanatı ve edebiyatında da benzer kültü ve tasvirleri görmek mümkündür.³⁹ Örneğin Gazne'de Kubadabad sarayında görülen ejder motifi tıpkı daha sonra Anadolu Selçuklu sanatında da görüleceği üzere koruyucu bir motif olarak sembolize edilmiştir.⁴⁰

Anadolu'da Harput Artuklu Meliki İmameddin Ebu Bekr (1186-87) tarihinde bastırıldığı öne sürülen ve günümüzde İstanbul Arkeoloji müzesinde bulunan sikkenin bir yüzünde sol profilden ejder ile mücadele eden erkek figürü bulunmaktadır.⁴¹

Anadolu'da Konya'da aynı şemayı görmekteyiz. Söz konusu iki atlının resmedildiği şemada soldaki figür kılıçla ejderi öldürmektedir.⁴² Konya Alaeddin Köşkü'ne (1220-1237) ait olduğu kabul edilen bu alçı kabartmanın Alaeddin Keykubat dönemine ait olduğu savunulmaktadır⁴³ (**Resim 9**).

İslami dönem el sanatlarında da ejder motifi ile karşılaşmaktayız.⁴⁴ Buna benzer insan-ejder mücadelesini konu edilen figürleri barındıran seramikler Ege Bölgesi yerleşimlerinde de bulunmuştur.⁴⁵ Edebi metinlerde Ortaçağ Anadolu ve Balkan coğrafyalarında dervişler ve tarikat şeyhlerinin ejder ile mücadeleleri⁴⁶ sıkça karşımıza çıkmaktadır. Hacım Sultan, Sarı Saltuk, Şuacaeddin Veli, Koyun Baba, Demir Baba, Otman Baba ve Hacı Bektâş-ı Veli velâyetnâmele-

→ →

Anatolia", University Of Chicago Press 2004, Vol: 43, No: 2, s. 152.

³⁶ Gür-Yılmaz, "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler", s. 236-37.

³⁷ Kuehn, "The Dragon In Medieval East Christian And Islamic Art", s. 108.

³⁸ Kuehn, "The Dragon In Medieval East Christian And Islamic Art", s. 109.

³⁹ Türктаş, Mevlüt Metin, *Denizli Yöresinde Anlatılan Ejderha (Evrân) Efsaneleri Yılan Kitabı*, (Editör: Emine Gürsoy Naskali), Babil Kitabevi 2014, s. 484.

⁴⁰ Öney, "Gazneli Saray Süslemelerinin Anadolu Selçuk Saray Süslemelerine Akisleri s. 131.

⁴¹ Uykur, Ramazan, "Artuklu Meliki İmâmeddin Ebu Bekr'in Sikkesinde Ejder/Evren İle Mücadele İkonografisi", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, 14-16 Ekim 2009 Pamukkale, Pamukkale Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları 2009, s. 648.

⁴² Kuehn "The Dragon In Medieval East Christian And Islamic Art", s. 98.; Tekinalp, "Anadolu Selçuklu Sanatında Bizans Sanatının İzleri ve Hıristiyan Topluluğun Bu Oluşuma Katkısı", s. 113.

⁴³ Öney, "Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri", s. 188.

⁴⁴ Çevrimli, Nilgün, "Değişik İşlevli Bir Grup Madeni Eser Örnekleri Üzerinde Görülen Ejder Figürleri Hakkında Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2012, Sayı 37, s. 197,212.

⁴⁵ Tekinalp, "Anadolu Selçuklu Sanatında Bizans Sanatının İzleri ve Hıristiyan Topluluğun Bu Oluşuma Katkısı", s. 113.

⁴⁶ Ocak, "XIII. -XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler" s. 670.

rinde bu velilerin ejder ile mücadeleleri görülmektedir.⁴⁷ Yine Anadolu halk kültüründe Hidrellez kutlamalarının Aziz George'nin öldürülmesi tarihi olan 6 Mayıs ile aynı tarihlere denk gelmesi bu kültürün ortak bir inançtan doğduğunu ve geliştiğini göstermektedir.⁴⁸

SONUÇ

Bingöl ili Adaklı ilçesi merkezinde bulunan kilisede rölyefi yapılan ve Hıristiyan sanatı ve efsaneleri içinde yer alan bu rölyef ve konusunun alındığı mitolojik olay aslında Hıristiyan öncesi Doğu medeniyetlerine ait bir efsaneden türemiştir.

Doğu toplumlarında Çin, Hint, Türk, İran, Mezopotamya gibi tüm bölgelerde çok eski tarihlerden beri var olan bu kültür kişilik daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlarda dini bir kişilik olarak değişime uğrayıp dünyanın her tarafına hem anlatı hem de tasvir olarak yayılmıştır. Anadolu, Mezopotamya, Orta Asya, Uzak Doğu gibi neredeyse kadim kültürlerin tümünde bulunan bu efsane ve tasvirin kesin kökeni bulmak oldukça zordur. Gerçekten dini bir şahsiyetten mi doğdu yoksa çok tanrılı dinlerin efsanelerinden mi çıktı bunu kesin bir şekilde ifade etmek bilimsel gerçeklikten yoksun olacaktır.

Ancak bu tür bir kültürün ve efsanenin varlığı hem anlatılarda hem de her çağda yapılmış rölyef ve heykellerde açıkça görülmektedir. Günümüzde Adaklı kilisesi üzerinde yer alan rölyefin köken itibarıyla tamamen Hıristiyan dünyasına mal edilmesi yanlıştır. Metinde de bahsedildiği gibi çok farklı kültürlerin efsanelerinde yer alan bu tarihi kimlik Bingöl ili Adaklı ilçesinde bulunan ve tarihini henüz saptayamadığımız kilise üzerinde Hıristiyan sanatı olarak ortaya çıkmıştır. Anadolu'nun birçok yöresinde Hıristiyan sanatında yer alan bu anlatı aynı zamanda İslam edebiyatında ve sanatında da görülebilmektedir. Selçuklu, Artuklu, Beylikler dönemi sanatında, hem mimaride hem de el sanatlarında bu tasvire rastlanması doğu kültürünün Anadolu'ya yansımaları şeklinde okumak gerekmektedir. Özellikle Alevi-Bektaşî menkıbelerinde yılan ve ejderle mücadelelerin görülmesi Cercis peygamber, Hızır kültürü ve Aziz George kültürlerinin birbiriyle bağlantılı olduğunu ve bu kültürün Alevi-Bektaşî menkıbelerine aktarıldığının bir göstergesidir.

Bingöl İli Adaklı ilçesinde bulunan kilise bu tasviri barındırması bakımından önemli bir yere sahiptir. Ancak kilisenin kalan tonozlu bölümünün girişinde yer alan bu rölyef kaderine terk edilmiş ve zamanla aşınmaya ve kaybolmaya yüz tutmuştur. Bölgede yaptığımız araştırmalarda, bu yapının kalıntısından anladığımız kadarıyla, bu denli sanata haiz kilise Kiğı merkezde, Kiğı Çanakçı Köyü'nde ve Kiğı Bağlıpınarı Köyü'nde bulunmaktadır. Bu üç kilise de bölgede yoğun olarak bulunan kiliselere göre daha eski tarihlidir. Kullanılan malzeme ve sanatsal açıdan karşılaştırıldığında Adaklı'da bulunan ve Aziz George'ye ada-

⁴⁷ Koçak-Günay, "Alevi-Bektaşî Velâyetnâmelerinde "Ejderha" Motifi", s. 46.

⁴⁸ Ocak, "XIII. -XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler" s. 669-670.

nan bu kilisenin bu üç kiliseye göre çok daha nitelikli olduğu görülmektedir. Bu da yapının daha eski olduğu ve bölgede Bizans'ın hâkim olduğu dönemlerde yapıldığını gösteren kanıtlardan birini oluşturmaktadır.

Kilisenin ayakta kalan tonozlu bölümü ve üç kemer açıklıklı çeşmesi üzerinde barındırdığı rölyefler ile Bingöl'e ve Adaklı ilçesine tarihsel bir kimlik kazandırmaktadır. Bu nedenle burada bulunan rölyefin en azından farkındalık oluşturularak korunmaya alınması gerekmektedir. Hıristiyan sanatı içinde yer edinmiş ve Hıristiyanlar mal olmuş Adaklı'daki bu anlatım ve rölyefin tarihi süreç içindeki yerinin ve öneminin belirlenmesi için daha nitelikle çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Böylelikle Bingöl ilinin tarihi ve sanatının kökeni hakkında nitelikli bilgilere ulaşılması daha kolay olacaktır.

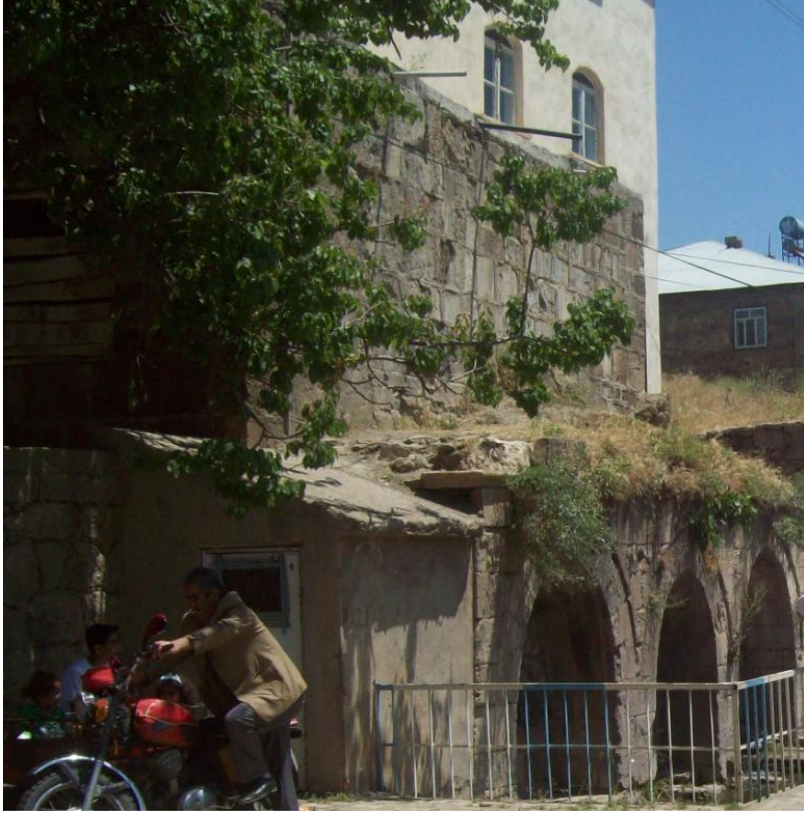
Kaynaklar

- » Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK, Ankara 1997.
- » Atiya, Aziz S., *Doğu Hıristiyanlığı Tarihi*, (Çev: Nurettin Hiçyılmaz), Doz Yayınları, İstanbul 2005.
- » Aykıt, Dursun Ali, Müslümanların ve Hıristiyanların Ortak Ziyaretgâhlarından Biri Olarak Aya Yorgi (Saint George) Manastırı, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2013, Cilt XVII, Sayı 1, s, 119-134.
- » Basuğuy, Bedrettin *Eyyubiler, el-Melikü's-Sâlih Dönemi*, Siyer Yay, İstanbul. 2017.
- » Bratton, Fred Gladstone, *Yakın Doğu Efsaneleri*, (Çev: Nejat Muallimoğlu), Avcıol Yayınları, İstanbul 2000.
- » Brown, Patricia, *The Role And Symbolism Of The Dragon In Vernacular Saint's Legends, 1200-1500*, Birmingham Üniversitesi Sanat Fakültesi, (Basılmamış Doktora Tezi), Birmingham 1998.
- » Crowford, Harriet, *Sümer ve Sümerler*, (Çev: Nihal Uzan), Londra Arkeoloji Enstitüsü Yayınları, Ankara 2015.
- » Çevrimli, Nilgün, "Değişik İşlevli Bir Grup Madeni Eser Örnekleri Üzerinde Görülen Ejder Figürleri Hakkında Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, Haziran 2012. Sayı 37, ss. 192,221.
- » Çoruhlu, Yaşar, "İslamiyet'ten Önceki Türk Sanatında Mücadele Sahneleri", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnalca Armağan*, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi. 4, Ankara 1993, ss. 117-141.
- » Günay, Günay, Circis, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, Cilt 8, ss. 26.
- » Gür, Durmuş, Salih Yılmaz, "Batı Karadeniz'de Saygı Gören Bazı Azizler "Karadeniz Ereğlisi, Filyos, Safranbolu, Amasra, Bartın, Sinop", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 02-05 Kasım 2016, Sakarya Üniversitesi Yayınları Cilt 1, Sakarya 2017, ss. 228-245.
- » Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çeviren: Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1528, İstanbul 1970.
- » Joan, Oates, *Babil*, (Çev: Fatma Çizmeli), Arkadaş Yayınları, Ankara 2015.
- » Kuehn, Sara, *The Dragon In Medieval East Christian And Islamic Art*, Brill, Leiden Boston 2011.
- » Koch, Guntram, *Erken Hıristiyan Sanatı*, (Çev: Ayşe Aydın), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- » Koçak, Aynur, Serdar Gürçay, "Alevi-Bektaşî Velâyetnâmelerinde "Ejderha" Motifi", *Journal of Analytic Divinity*, Volume 1/1, Ankara Ocak 2017, ss. 34-64.
- » Kramer, Samuel Noah, *Sumerian Mythology A Study Spiritual and Literary Achievement In The Third Millennium B.C.*, Pensilvanya Üniv. Yayınları, Fledelfia 1961.
- » Ocak, Ahmet Yaşar, "XIII. -XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hıristiyan Dini Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", *Belleter*, Cilt: LV, sayı 214, Aralık 1991, ss.661-673.
- » Öney, Gönül, "Anadolu Selçuk Sanatında Ejder Figürleri", *Belleter*, Cilt XXXIII, sayı 130, Nisan 1969, ss. 171-216.
- » ———, "Gazneli Saray Süslemelerinin Anadolu Selçuk Saray Süslemelerine Akisleri", *Sanat Tarihi Dergisi 3/3* (Ocak 2016), ss. 123-132.

- » Özger, Yunus, "Akkoyunlu Dönemi Eseri Olarak Bilinen Bir Osmanlı Camii", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, , sayı 21, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2007, ss. 69-80.
- » Pancaroğlu, Oya, "The Itinerant Dragon-Slayer: Forging Paths of Image and Identity in Medieval Anatolia", *Published by: The University of Chicago Press on behalf of the International Center of Medieval Art*, Gesta, Vol. 43, No. 2 (2004), pp. 151-164
- » Sincilar, Thomas Alan, "An Architectural & Archaeological Survey", Volume IV, *The Pindar Press*, London 1990.
- » Tekinalp, Vahit Macit, "Anadolu Selçuklu Sanatı'nda Bizans Sanatı'nın İzleri Ve Hıristiyan Topluluğun Bu Oluşma Katkısı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, sayı 4, Ankara Temmuz 2017, ss. 95-125.
- » Tiryaki, Sırrı, "Kalkolitik Çağda Anadolu Bölgesi Madenciliklerinin Başlangıç Evreleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 7, Cilt 7, Sayı 13, ss. 177-200, Bingöl 2017.
- » Toksoy, Ahmet, "Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi TÜBAR*, 35, Niğde 2014 Bahar, sayı, ss. 241-262.
- » Türктаş, Mevlüt Metin, "Denizli Yöresinde Anlatılan Ejderha (Evrar) Efsaneleri, Yılan Kitabı", (Edit: Emine Gürsoy Naskali), Babil Kitabevi 2014, ss. 481-488.
- » Uykur, Ramazan, "Artuklu Meliki İmâmeddîn Ebu Bekr'in Sikkesinde Ejder/Evren İle Mücadele İkonografisi", *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 14-16 Ekim 2009, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları No: 1. İstanbul, ss. 647-652.
- » Ünal, Ahmet, *Hititler Devrinde Anadolu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.

Resim 1: Adaklı Kilisesi'nde Bulunan Silik Kitabe (Nebi Butasım-2004)

Resim 2: Adaklı Kilisesi Güneybatı Görüntüsü

İ
S
T
E
M
32/2018

Resim 3: Adaklı Kilisesi Tonozlu Bölüm Girişi

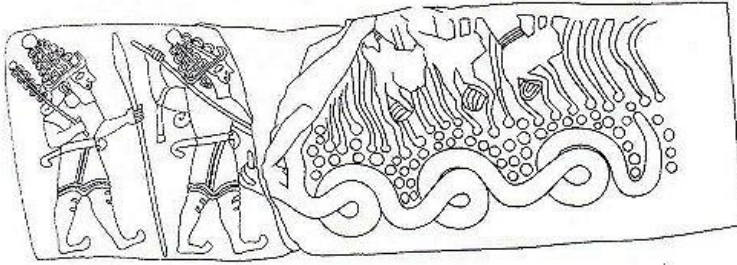
Resim 4: Adaklı Saint George Kilisesi Giriş Kapısı Üzerinde Rölyef

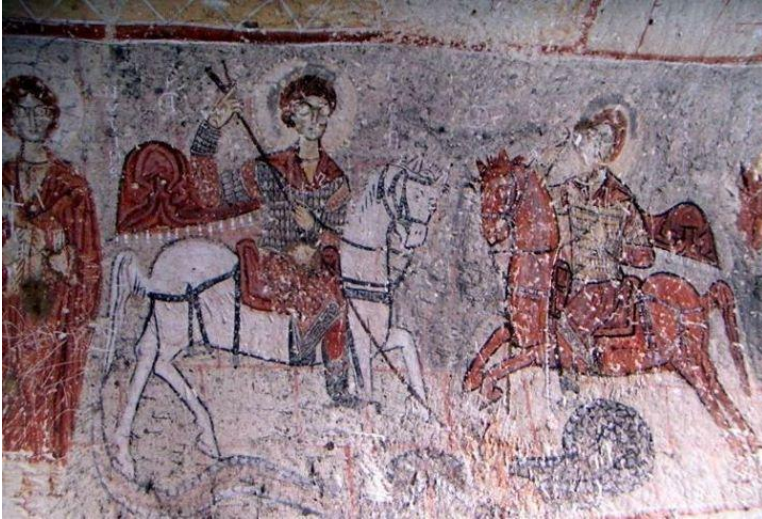
Resim 5: Rölyefin bulunduğu Konsolun Ön Yüzeyi

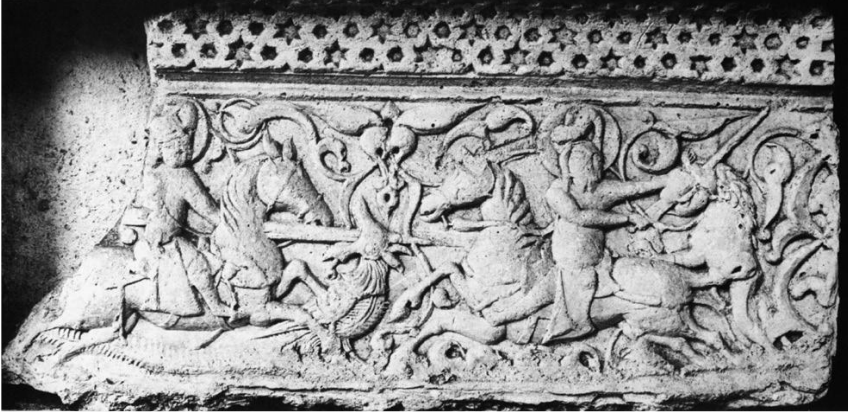
Resim 6: Sümer Mitolojisinde Ninurta-Kur (Tanrı-Ejder) Mücadelesi (Leonard William King Arşivi, erişim: <https://zsitchinindex.wordpress.com/ancient-texts/enuma-elish-the-epic-of-creation/>)

Resim 7: Gök Tanrısı'nın ejderi öldürmesi sahnesi (Malatya Aslantepe kent duvarı kabartması – ankaralı Anadolu Medeniyetleri Müzesi, M.Ö. 1050-850), (Resim: Ekrem Akurgal-Anadolu Kültür Tarihi, s. 221)

Resim 8: Kapadokya Yılanlı Kilise Duvarında Aziz George Figürü

Resim 9: Konya Alaeddin Köşkü Üzerindeki Alçı Rölyef (Sara Kuehn'den)

IBN KHALDUN, LIFE AND TIMES,
Edinburgh, 2010, Edinburgh University Publishing
Allen James FROMHERZ

Arş Gör. Yusuf ÖTENKAYA
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Georgia State Üniversitesi'nde Ortadoğu Çalışmalar direktörü olan Allen Fromherz, Ortaçağ dönemi Akdeniz ve körfez bölgesi üzerine çalışmalar yapmaktadır. *The Almohads: the Rise of an Islamic Empire*¹ ve *Ibn Khaldun, Life and Times*² isimli çalışmalarında soya dayalı toplumlardaki hızlı değişiklikleri incelemiştir. İbn Haldûn'la ilgili olan çalışması sayesinde değişim, modernleşme, kimlik ve kültür kavram ve problemlerini inceleyerek Katar hakkında modern bir çalışma yapmıştır. Bu çalışmasında ise temelde petrol ve gaz zengini bir ülke olmasının altında yatan sadakat, asabiyet, soya dayalı ilişkiler ve kimliksel hafızanın ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle İbn Haldûn ve Muvahhidler üzerine yaptığı çalışma ve analizler, Fromherz'in diğer çalışmalarına önyak olmuştur.

Bu çalışma yedi bölüme ayrılmıştır: Tarihçi tarihi karşılıyor, İbn Haldûn'un İlk Hayatı, Devlet Adamı Olarak İbn Haldûn, Mısır, İbn Haldûn'un Metodu, Modernlik ve Varlık Üzerine İbn Haldun şeklindedir. Kitap birinci bölümde, İbn Haldûn'un yaşamış olduğu evreye odaklanmaktadır. 2., 3. ve 4. bölümde ise sırasıyla İbn Haldûn'un Kuzey Afrika, İber ve Mısır'da geçirmiş olduğu yaşamını, eğitimlerini, ve her türlü faaliyetlerini ele almaktadır. 5. bölümde Fromherz; İbn Haldûn'un tarih metodunu kapsamlı bir şekilde ele almıştır. 6. bölümde ise bilhassa son dönemlerde İbn Haldûn'un nasıl yorumlandığı, algılandığı ve uyarlandığı konusunda bir dizi değerlendirmelerde bulunmuştur.

Müellif ilk bölümde, İbn Haldûn'un 1401 yılında Timur'la karşılaştığını,

¹ Fromherz, Allen J., *The Almohads: The Rise of an Islamic Empire*, I.B. Tauris, London, 2010.

² Fromherz, Allen J., *Ibn Khaldun, Life and Times*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2010.

onun çadırına gittiğini anlatmaktadır. Kendisi otobiyografisinde bu tanışmayı çok istediğini belirtmiştir. İlk olarak Timur'u, yeryüzünün Adem'den bu zamana gelinceye kadar hiç görmediği bir sultanı olarak resmetmiştir. Timur'un yanında çok sayıda Uygur ve İranlı tarihçiler vardı. Onun sözlerini, yaptığı işleri kronolojik olarak kayda geçerlerdi. Ancak buna rağmen İbn Haldûn'dan çok etkilenmesinin sebebi; onun gücünü ilahi otorite desteği şeklinde ele almaktan ziyade, makul, mantıksal açıdan değerlendirmiş olmasıydı. İşte Timur, en çok da İbn Haldûn'un bu yönünden etkilenmişti. Müellifin kısmen hatalı çevirisi ile birlikte İbn Haldûn'un ifadelerini burada görmek mümkündür: "İktidar, kabile dayanışması (asabiyyet) olmadan gerçekleşmez. Bilim adamları yeryüzünde en çok kabileye (asabiyyet) sahip olan milletin Türkler ve Araplar olduğunu kabul etmişlerdir. Hz. Peygamber'in diniyle (İslâm) bütünleştikten sonra Arapların nasıl bir iktidara (mülk) sahip olduklarını bilirsiniz. Hakeza Türkler de Pers krallarına karşı mücadele ederken ortak payda etrafında bulunmaları, kurmuş oldukları iktidarlarına yeterli bir kanıt niteliğindedir".³ İbn Haldûn'un teorisinden anlaşıldığı üzere Timur'un iktidarı her şeyden evvel Moğol takipçileri arasında oluşturduğu asabiyyete dayanıyordu. Devletlerin yükseliş ve çöküşü en temelde asabiyyet ile ilişkiliydi. Yakınoğulu'nun nasıl bir durumda olduğu, asabiyyet anlaşılmasından idrak edilemez. Asabiyyet, bugün bile varlığını devam ettirmektedir. Söz gelimi Irak'da, Afganistan'da Abu Dabi ve diğer körfez devletlerinde elit kabilelerin ortak kararları etrafında meseleler ele alınmaktadır. Bugün bile olayların akışında kabile etkisi ve asabiyyet bozulmadan varlığını devam ettirmiştir. İbn Haldûn'u önemli kılan husus esasında tarihçiliği değildi. Nitekim kendisi olayları kronolojik olarak satır satır yazmaktan ziyade, tüm yaşanan olayların arkasındaki sebepler üzerinde durup, olguların neden bu şekilde olduğu hususunda belli başlı teoriler geliştiriyordu ki, belki de bunların en önemlisi asabiyyet teorisi idi (s. 2-6).

Müellif, birinci bölümün alt başlıklarından olan *Klasik İslâm'dan Ortaçağ İslâm Dönemine* adlı bölümde, hiçbir kaynağa ya da referansa müracaat etmeksizin, Batı'nın İslâm tarihi için tabir caizse uygun gördüğü dönemlendirme usûlünü, İslâmî olgu ve olaylar nispetinde değil Latin-Grek medeniyeti perspektifinde ele almıştır. Batılılar Ortaçağ'ın başlangıcı olarak, Latin Roma'nın dağılması ve bir daha tekrar toparlanamaması olayını görürken, İslâm'da ise Ortaçağ'ın başlangıcı olarak 1258 yılı ile birlikte hilafetin yıkılması ve eski kudretine sahip olamaması şeklinde bir kuram geliştirmişlerdir. Müellifin de bu anlatıma karşı analiz ve incelemelerde bulunmayı aynen sadık kaldığı tespit edilmiştir.

³ Müellifin hatalı çevirisi metnin anlamını tahrif edebilecek durumdadır. Müellifin istifa ettiği *et-Ta'rif* isimli eserde "entüm ta'lemune mülke'l-'arabi keyfe kâne lemmâ ictemaû fi dinihim 'alâ nebiyyihim" ifadesi, (Sizler, onların dinlerinde, peygamberleri üzere birleştiklerinde nasıl olduklarını bilirsiniz) "after they were united by the religion of their prophets [Muhammad] (Peygamberlerinin diniyle birleştikten sonra...) şeklinde sehven hatalı tercüme edilmiştir. Bkz. Abdurrahman b. Haldun, *et-Ta'rif bi-İbn Haldûn Rihleti Garben ve Şarken*, nşr. Muhammed b. Tavit Tanci, Kahire, 1951, s.372.

Ancak buradaki ifade iki sebeple problemlidir. İlk olarak hilafet makamı dediğimiz Abbâsîler, 950'lerden itibaren bozulmuş evresine geçmiştir. Zaten bu evreden itibaren Şii Fâtımîler, Sünnî Selçuklular, kısmen Gazneliler gibi devletlerin tahakkümü altında hayatini devam ettirmiştir. Bu nedenle şayet böyle bir dönemlendirme yapılacaksa bunun 950'lerden itibaren başlatılması daha makûl olur. İkincisi, her toplumun kendi içerisinde geçirdiği deneyim ve tecrübeler ile çağları birbirinden ayırt edecek olayların önem dereceleri farklıdır. Söz gelimi John M. Hobson'un *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* isimli çalışmasına dikkat edildiğinde, Avrupa'nın 19.yy.'da geçtiği gemi endüstrisinde çeliğin kullanılması olayını, Çinliler 10.yy.'da kullanmaktaydı.⁴ Bir başka ifadeyle, Batı açısından Latin-Roma'nın dağılması ve bir daha eski kudretine sahip olamaması noktasında umutların kaybedilmesi olgusu, Ortaçağ'ın başlangıcı olabilir fakat bu olgu kesinlikle İslâm'a tatbik edilip uyarlanamaz. Bu nedenle medeniyetlere tek bir perspektiften bakılması doğru değildir. Söz gelimi Batı'nın ve İslâm'ın kendi içerisinde yaşadığı olgu ve olayların farklı olduğu, bu nedenle de farklı kulvarlar ve ölçütlerde değerlendirilmesi gerektiği ortadadır.

Müellif, 1258 yılı ile birlikte Hülagü'nün Abbâsîleri tamamen ortadan kaldırıp, Memlûklere sığınmaya zorlaması olayını ele alırken, yaygın kanaat olan ve üzerinde düşünülmemeyen "slave rulers" (köle hükümdarlar) dedikleri Memlûkların köleliği mevzusuna yaklaşımı son derece problemlidir. Yazarın burada oryantalist bakış açısına sahip olduğu ortadadır. Nitekim son dönemlerde yapılan çalışmalara bakıldığında, söz gelimi N. M. Budayev'in *Kim Bu Çerkezler* isimli eserinde Memlûkların modern anlamda algıladığımız şekliyle köle olmadığı çeşitli açılardan ispat edilmiştir.⁵

Müellif bir başka yerde özellikle de Moğolların Mezopotamya bölgesine girmesinden sonraki zaman diliminde yani hemen hemen 1250 sonralarında toplumdaki devamlılığın büyük oranda Sûfiler tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir (s. 9). Yani bu anlayışın 1250'den sonra hâkim olduğunun söylenmesi, o dönemde yapılan kelâm, felsefe ve astronomi çalışmalarına göz yummak, kayıtsız kalmak anlamına gelecektir. Diğer taraftan yazar, Osmanlılarla birlikte halifeliliğin tekrar diriltildiği, Abbâsîlerin bir zamanlar kurduğu "altın çağın" tekrardan canlandırıldığını ele almaktadır (s. 10). Bu da son derece sorunlu bir anlayıştır. Bir kere müellifin İslâm tarihinde "altın çağ" olarak bahsettiği dönem, Me'mun dönemine tesadüf etmektedir ki, bu dönemin böyle adlandırılmasının en büyük sebebi, yazarın düşüncesinde; klasik Yunan/Grek eserleriyle karşılaşmaları ve onları çevirmeleridir (s. 10). Buna itirazımız George Saliba'nın *Islamic Science and The Making of European Renaissance* adlı eserinde ayrıntılarıyla mevcuttur.⁶ İslâm'ın Batı'yla karşılaşması, onların eserlerini tercü-

⁴ Hobson, John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, çev. Esra Ermert, Yapıkredi Yay., İstanbul, 2016, s. 143.

⁵ Budayev, N.M., *Kim Bu Çerkezler*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul, 2009, s. 83-85.

⁶ Saliba, George, *Islamic Science and The Making of European Renaissance*, Massachusetts Institute of Technology Press, Cambridge, MA, 2007, s. 10.

me etmesi neticesinde “altın çağ”ı yakaladığını iddia edenler, İslâm'ın ne denli entelektüel birikime sahip olduğunu görmezden gelmektedirler.

Asabiyyet kavramının İslâm tarihinde farklı dönemlerde farklı şekillerde algılandığı bilinen bir husustur. Müellifin de bu anlayışta olduğu bahsedilmesi gereken bir durumdur. Eser boyunca asabiyyet kavramını ele alırken bunu çoğunlukla “halk desteği” anlamında kullanması son derece isabetli olmuştur. Yazarın burada kavramların da tıpkı tarihsel koşullar gibi zaman içerisinde değişip dönüşebileceğini vurgulaması yerindedir. Orduların kurulması, devletlerin oluşturulması için insanların ortak mefkûreler etrafında bir araya getirilmesi icap etmektedir. Din ya da cihad duygusu başlı başına yeterli değildir. Din ya da cihadın asabiyyete dayalı olması gerekir. Bir devlet her şeyden evvel, tebaası arasında asabiyyet bağına güçlü tutmalıdır. Endülüs'te, Fas'ta, Cezayir'de kurulan devletler asabiyyet bağından yoksun oldukları için güçlerini devam ettirememişlerdir. İbn Haldûn'un teorisine göre dini mücadeleler bile halk tarafından desteklenmeden gerçekleştirilemez. Gerçekleştirilse dahi uzun soluklu bir başarı yakalanamaz (s. 29-30).

Müellif ikinci bölümde İbn Haldûn'un ilk hayatı üzerinde yoğunlaşmaktadır. İbn Haldûn'un *Mukaddime* adlı eserinin çevirmeni Rosenthal'e göre onun hayatı hakkında tam, sağlıklı bilgilere ulaşabilmek mümkün gözükmemektedir. Burada pek çok çelişkinin bulunduğuna işaret eder. Yalnızlık psikolojisi ya da sendromu, İbn Haldûn'da öylesine büyük yaralar açmıştı ki, bu hissiyat nedeniyle geliştirdiği zannedilen asabiyyet duygusunun insan hayatında ne denli etkiliyse, devlet hayatında da etkili olduğunu belirtmiştir. İnsanı adeta toplumsal bir oluşumun ferdi olarak görmektedir. Her türlü olgu ve olaylar karşısında yek pare olmuş insan varlığının pek çok sorunu birlikte çözebileceğini vurgulamaktadır (s. 30-40).

Müellifin verdiği bilgiye göre İbn Haldûn'un hocaları arasında sayabileceğimiz en önemli isim el-Âbilî'dir. Din bilimleri, fıkıh ve kelâm alanında son derece başarılı bir âlimdir. İbn Haldûn'un, onun tedrisinde yaptığı “Lübebü'l-muhassal fi usûli'd-din” başlığında icâzetnâmesi bulunmaktadır. Rasyonel kişiliğinin yanında ansiklopedik, gerçekçi (idealara dayalı olmayıp somut örnekler gösterebilen) ve doktrinsel bilgilere sahip kalifiye bir âlimdir. Mantık, matematik ve metafizik alanında da son derece önemli sayılmaktaydı. Ancak İslâm entelektüel tarihi bağlamında meseleye yaklaşıldığında buna pek de fazla şaşırılmaması gerekmektedir. Çünkü kendisinin İbn Rüşd'ün yaptığı şerhleri iyi bildiği bilinmektedir (s. 45). Ancak burada şöyle bir problem bulunmaktadır. Müellif, sadece İbn Haldûn üzerine yoğunlaştığı için onun aldığı eğitimi eşsiz ve sadece ona has görmektedir. Fakat onun çağdaşları iyi bir şekilde incelenirse bunun sadece İbn Haldûn'a has olmadığı, Şihabeddin Ahmed en-Nüveyri, (ö. 733/1333) Bedreddin İbn Cemâa (733/1333) ve Makrîzî (845/1442) gibi âlimlerin de son

→ →

te of Technology, New York, 2007, s. 216, 217, 220, 225.

derece iyi olduğu anlaşılacaktır. Dolayısıyla dönemin İslâm eğitim anlayışı dikkatle incelenirse böylesi âlimlerin yetişmesinin kaçınılmaz olacağı da anlaşılabilir olur.

Müellifin *medrese* alt başlığında verdiği bilgiler de türlü sorunlarla doludur. Şöyle ki, öncelikle müellif, “İbn Haldûn medreseye sürekli gîtseydi, böylesine yetişmiş, kalifiye bir âlim olamazdı” teorisini ortaya atmıştır (s. 46). Buna sebep olarak ise medreselerin devlet eliyle bir müfredat tâbi tutulduğunu, onun emir ve direktifleriyle hareket ettiğini belirtmiştir. Evet, medreselerin belli bir müfredat programı takip ettiği doğrudur ancak burada bağımsız eğitim uygulanmıyordu demek bambaşka bir şeydir. İkincisi müellif, Sünnî merkezli devlet ve şehirlerde Şîî düşünceye karşılık böyle bir uygulamaya gidildiğini de göz ardı ettiği için, bağlamdan ciddi anlamda uzaklaşmıştır. Üçüncü olarak şayet medreseden kalifiye insanlar yetişmiyorsa, o zaman Nüveyri'nin, İbn Cemâa'nın ve Makrîzî'nin yetiştiği medreseyi nasıl anlamlandıracağız. Nüveyri malûm olduğu üzere modern öncesi zamanın en önemli ansiklopedisyeni olarak kabul edilmektedir.⁷

Yine bu çalışmada İbn Haldûn'un hayatında etkili olan diğer hocalar hakkında yüzeysellikten öte, kayda değer bir bilgi verilememiştir. Mesela Saud-ul Hassan Khan tarafından yapılan *Ibn Khaldun's Philosophy of History (A Comparative And Analytical Study)* doktora çalışmasında hocaları hakkında ayrıntılı bilgilerin bulunduğu görülmektedir.⁸ Dolayısıyla müellifin literatür tarama ve değerlendirmesinde eksik yanlarının bulunduğu tespit edilmiştir.

İbn Haldûn'un metodu isimli beşinci bölümde müellif, İbn Haldûn'un en önemli yöntemi olarak kendisinden önceki tarihçilerin anlayışlarına getirdiği eleştirileri İbn Haldûn üzerinden ele almıştır. Enuşîrevân, Aristo, İbnü'l-Mukaffâ ve Turtûşî gibi tarihçilerin problemlerini ve argümanlarını iyi bir biçimde tartışıp ortaya koyamadıklarını belirtmektedir (s. 122-123). Mesela Siracü'l-Mülûk adlı eser göz önüne alındığında bir "derleme materyal" olmaktan öte gidememiştir. İbn Haldûn'a göre tarih felsefesi üzerinde bilimsel tartışma yapılmadan tarihçi olunamaz (s. 123). Tarih biliminin olmazsa olmazı metodu, mantıksal kanıtlama yoluyla normatif (kuralları olan) bir usûl izlemektir. Bu usûl, tarih ve rivayet arasındaki en önemli farkı oluşturmaktadır. Bu normatif metod ise insanın sosyal organizasyonunu incelemektedir. İnsanın sosyal organizasyonu/teşkilatı; iktidar otoritesi, çeşitli meslek ve uğraşlar, bilim ve sanat ile zanaatlardan oluşmaktadır. Bütün bu yönler, insanoğlunu farklı derecelerde ilgilendirir ve etkiler (s. 125).

Müellifin ele aldığı şekliyle İbn Haldûn, tarihin kapsamını çok fazla geniş-

⁷ Muhanna, Elias, *The World in a Book Al-Nuwayri and The Islamic Encyclopedic Tradition*, Princeton University Press, Princeton, 2018, s.87; Öz, Mustafa, “Nüveyri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2007, 33/305.

⁸ Hassan Khan, Saud-ul, *Ibn Khaldun's Philosophy of History (A Comparative And Analytical Study)*, Basılmamış Doktora Tezi, Punjab University, 2006, s. 154-157.

letmiş ve derinlik kazandırmıştır. Kendisinden önce tarih, önde gelen şahsiyetler ve idareciler hakkındaki olayların salt anlatılmasından ibaretti. İbn Haldûn bunun kapsamını genişletti ve tüm insanların sosyal organizasyonlarını ona dâhil etti. İbn Haldûn'un tarih anlayışı; bütün yönleri, hayat fenomenlerini, şiiri ve tıp bilimlerini kapsamaktadır. Şimdi tarih, eleştiri ve analiz ile birlikte hakikâtlere ele alan bir bilim dalı haline gelmiştir (s. 129).

Müellifin genel anlamda eseri te'lif ederken kaynakları iyi bir biçimde tetkik etmediği anlaşılmaktadır. Rastgele seçilen ve üzerinde çok fazla düşünülmeden oluşturulan alt başlıkların genel başlıkla uyumsuzluğu, konuların anlatılmasındaki sıralamaların üstünkörü geçilmesi çalışmanın menfi yanları arasındadır. Söz gelimi vebanın anlatımı İbn Haldûn, İbn Hatip ve diğerleri tarafından yapılırken, birden başlıkla uyumsuz bir şekilde vebanın etkisi hakkında bilgiler verilmeye başlanmıştır. İbn Haldûn'un vebaya karşı entelektüel bir cevabını/yanıtını genişletmesine fırsat verilmemiştir (s. 51-56). Diğer taraftan İbn Haldûn'un Timur ile karşılaşması, tanışması, kitaplarını toplamasına izin verilmesi hususunda bir dizi kronolojik eksiklikler vardır (s. 107). Çalışmanın belki de en büyük eksikliğini, yazarın İbn Haldûn'u ele alırken toplumsal bağlamı gözden kaçırıp ya da dikkate almayıp, İbn Haldûn'un kendi portresi ile değerlendirmelerde bulunmuş olmasıdır. Müellif, Haldûn ailesi ile Hafsiler arasında var olan aile ilişkilerinden bahsetmiştir. Hafsiler eserin başlarında İbn Haldûn'un anne tarafından ataları olarak anlatılmıştır. Bu akrabalığa, Haldûn ailesi ile Hafsi ailesi arasında yapılan köle teatisi sebep olarak gösterilmiştir (s. 42). Ancak eserin sonlarına doğru iki soy arasında doğrudan bir kan bağının olmadığı sonucuna varılmış ve bu hususa açıklık getirmekte çok geç kalınmıştır (s. 161). Kaldı ki böylesi ilişkiler, akrabalık bağından ziyade karşılıklı efendimevâlî ilişkisi çerçevesinde değerlendirilmelidir. Eserin başında akrabalık kurulması yönünde bilginin verilmesi, bütünlüğü bozmuş, dolayısıyla da mesnetsiz kalmıştır. Yani burada bariz biçimde iddia-argüman eksikliği göze çarpmaktadır.

Arapça ifadelerin bazı kullanımları da tartışmalıdır. Mesela Fromherz; mezâlim kelimesini "temyiz hâkimi" olarak çevirmiştir (s. 67). Mezâlim gerçekte ise hükümdar tarafından görevlendirilen üst düzey kadı aracılığıyla tertip edilen hukuksal oturumlar anlamına gelmektedir. Aynı zamanda mezâlim oturumlarına sıradan bir kadı tarafından bakılamaz, kadıdan daha üstün biri tayin edilirdi.⁹ (s. 67-68).

Fromherz, İbn Haldûn'un yaşadığı zor zamanları belirleyip, bunların kendi gelişiminde nasıl bir etkisi olduğunu iyi tespit etmiştir. Kısaca bu döneme bakıldığında, Kuzey Afrika ve Granada hükümdarlarının politik üstünlük anlamında rekabet etmeleri, kronik siyasal istikrarsızlıklar, can ve mal güvensizliği, veba ve kıtlık gibi doğal felaketler, İbn Haldûn'un da içinde bulunduğu Akdeniz coğ-

⁹ Petry, Carl F., *The Cambridge History of Egypt*, Vol.I, Cambridge University Press, New York, 2008, s.265; Levanoni, Amalia, *A Turning Point in the Mamluk History: A Third Reign of al-Nasir Muhammad ibn Kalavun 1310-1341*, Leiden, 1995, s.71.

rafyasını ciddi anlamda etkilemişti. Müellif, tüm bu gelişmelerin İbn Haldûn üzerinde ne gibi sonuçlar doğurduğu konusunda bir dizi tespitlerde bulunmuş ve yeri geldikçe bu tespitleri İbn Haldûn'un biyografisi bağlamında tartışmıştır (s. 70-88). Fromherz ayrıca dönemin bağlamında İbn Haldûn'un rejimlerin dönüşü ve yükselişinde nelerin hayati rol oynadığını, olayların arkasındaki etmenlerin neler olduğunu, onun ürettiği mantıksal teoriler muvâcehesinde değerlendirmiştir (s. 95-99).

Müellifin İbn Haldûn'un hayatının değişik aşamalarındaki psikolojik durumu hususundaki analizleri kişisel olup hiçbir şekilde karşı çıkılmaz ya da desteklenemez. Bu biraz da düşünceyle ilişkilidir. Söz gelimi Bana göre İbn Haldûn; son derece kibirli, diğerlerinin kusurları ve kendi önemini aşırı derecede öne çıkaran, bu hususta mübalağalarda bulunan bir şahıs olabilir. Elbette ki bu sübjektif bir değerlendirmedir. İbn Haldûn'un çalışmaları ve onun modern yorumları üzerine olan bölümler, İbn Haldûn üzerine üretilen en önemli ilmî çalışmaları özetlemektedir. Bu eser; Mehdi, Cheddadi, El-Azmeh, Lavrence'nin çalışmalarına bir giriş olarak düşünüldüğünde son derece faydalıdır. Bu durum göz önüne alındığında, Fromherz'in bu ismini saydıklarımızla yarışması mümkün gözükmemektedir. Ancak onun orijinal katkısının; biyografik, entelektüel ve mistik akımları bir araya getirme teşebbüsü olduğunu söylememizde bir sakınca yoktur.

İbn Haldûn üzerine yapılan çalışmaların oldukça fazla olduğu göz önünde tutulduğunda, İbn Haldûn'un tam bir biyografisini sağlaması hususunda kısmen başarılı olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışma İbn Haldûn üzerine daha bütüncül bakmayı amaçladığını iddia etse de bu hususta yapılan çalışmalara nazaran daha dar bir perspektiften bakıldığı gözlerden kaçmamaktadır. Dolayısıyla da bu iddiasını tahakkuk ettirememiştir. Bu eser, Muhammed Abdullah Enan'ın *Ibn Khaldun: His Life and Works* ile W. Fsiehel'in *Ibn Khaldun in Egypt: His Public Functions and His Historical Research 1382-1406* çalışmalarından sonra gelen önemli bir çalışma olabilir. Nitekim Fromherz, her iki eserden de ciddi ölçüde yararlanmıştı. Müellif, bunların yanı sıra İbn Haldun'un *Kitabü'l-iber*, *Mukaddime*, ve *et-Târif*, Makrîzî'nin *Kitâbü's-sülûk*, Chase Robinson'un *Islamic Historiography*, Vincent Cornell'in *Realm of the Saint: Power and Authority in Moroccan Sufism*, David Powers'ın *Law, Society and Culture in Medieval Maghrib 1300-1500*, Nassif Nassar'ın "*Le Maitre d'Ibn Khaldun: Al-Abili*", Julio V. Baroque'nin "*The Black Death in the Universe of the 14th Century*", John Woods'un, "*The Rise of Timurid Historiography*", H.A.R Gibb'in "*The Islamic Background of Ibn Khaldun's Political Theory*", Marshall Hodgson'ın *The Venture of Islam*, Patricia Crone'un *God's Caliph*, Tilman Nagel'in *The History of Islamic Theology: from Muhammad to the Present*, James Boone ve Nancy Benco'nun "*Islamic Settlement in North Africa and the Iberian Peninsula*" gibi eserlerden sıklıkla faydalanmıştır.

Kaynaklar

- » Adivar, Abdülhak Adnan, "İbn Bâcce", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1987, X, 704-707.
- » Alevî, Cemâleddin, *Resailu felsefiyye li-Ebî Bekr b. Bacc Nusus Felsefiyye Gayri Menşura*, Dârus's-Sekâfe, Beyrut, 1983.
- » Arslan, Fazlı, *İslam Medeniyetinde Müsiki*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- » Aydın, Yaşar, "İbn Bâcce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, XIX, 348-396
- » _____, "Bir İbn Bâcce Bibliyografyası", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 4, (1992): 383-396.
- » _____, "İbn Bâcce'nin Eserleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa, 3 (1991): 203-213.
- » Çubukçu, İbrahim Ağâh, "İbn Bâcce ve Felsefesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, 15 (1967): 151-154.
- » *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, Çay Yayınları, İstanbul, 1988.
- » Farabî, *Kitabü'l-Müsika'l-Kebîr*, tah. Gattas Abdülmelik el-Haşâbe, Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, Kahire, 1967.
- » İbn Bâcce, *Kitâbü'n-Nefs*. tah. Muhammed Sagir Hasan Ma'sumî, Daru Sadır, Beyrut, 1992.
- » *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, çev. Ahmet Hakkı Turabi, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 129-160.
- » Karaelma, Barış, "Endülüste Müzik Hayatı Üzerine Bir İnceleme", *İstem*. Konya, 15, (2010): 29-42.
- » Mülâyim, Selçuk, "Endülüs Sanatı", *Endülüs'ten İspanyaya*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996, 97-107.
- » Özdemir, Mehmet, "Endülüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 211-225.
- » Tıraşçı, Mehmet, *Türk Müsiki Nazariyatı Tarihi*, Kayihan Yayınları, İstanbul, 2017.
- » Topuzoğlu, Tefik Rüştü, "Halil b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, XV: 309-312
- » Turabi, Ahmet Hakkı, "*el-Kindî'nin Müsiki Risâleleri*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- » _____, "Medineli Efemine Şarkıcı Tuveys", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Adana, 10, (2010): 41-65.
- » Turabi, Ahmet Hakkı, *İbn Sînâ-Müsiki*, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2004.

*MEVLEVÎLER- ŞİİR, MÛSİKÎ VE TARİH BAKIMINDAN
AHMET MÎTHAT BAHÂRÎ BEYTUR*

Haz: Doç.Dr. Hikmet Atik, İlâhiyât Yayınları, Ankara 2017, 345 s.

*Öğr.Gör. Şule HAMŞIOĞLU
Konya Gıda ve Tarım Üniversitesi*

*Ben sağ olduğum müddetçe Kur'ân'ın kölesiyim, bendesiyim
Ben, Muhammed Muhtar'ın yolunun tozuym,
Benim sözümden, bundan başkasını bir kimse naklederse
Ben ondan da bizârim, o sözlerden de bizârim¹*

diyerek hayat felsefesinin, dini yaşamak olduğunu belirten Mevlânâ kendi asrından itibaren hem tasavvuf anlayışı hem de *Mesnevi*'siyle geniş kitleleri etkilemiştir. Mevlânâ'nın vefatından sonra (1273) oğlu Sultan Veled (ö.1312) ve torunu Ulu Ârif Çelebi (ö.1320) tarafından kurumsallaştırılan Mevlevîlik Türk toplumunun sosyal, kültürel, siyasî ve dinî yaşantısı üzerinde derin izler bırakmıştır.

Osmanlı coğrafyasını bu ölçüde etkileyen Mevlânâ, ilhamını Kur'ân ve hadislerden alarak Mevlevîliğin merkezine sevgi, güzellik, iyilik, doğruluk ve güzel ahlâkı yerleştirmiştir.

Bu anlamda Mevlânâ ve Mevlevîlik sadece içinde doğup yaşadığı Türk toplumunun değil aynı zamanda modern dünyanın da vazgeçilmez bir değeridir. Bu yüzdendir ki tarihî süreç içerisinde ve günümüzde Mevlânâ ve Mevlevîlik hakkında itinalı araştırmalar sonucu ortaya çıkmış birçok bilimsel çalışma bulun-

¹ *Mevlâna, Rubailer, çev. Nuri Gençosman, İstanbul 1986, s. 216, rubai: 1052*

maktadır.

Bu amaca hizmet için hazırlanmış, tanıtmayı amaçladığımız *Mevlevîler- Şiir, Mûsikî ve Tarih Bakımından-* kitabı ön söz, giriş, bibliyografya, eserin metni bölümlerinden oluşmaktadır. Kitabın sonuna -araştırmacıların istifade etmesi amacıyla- hazırlanan eserin orijinali eklenmiştir.

Mevlânâ ve Mevlevîlik hakkında tercüme ve telif birçok eser kaleme alan Bahârî'nin kaynaklarda kayıp olduğu belirtilen *Mevlevîler- Şiir, Mûsikî ve Tarih Bakımından-* eseri Doç. Dr. Hikmet Atik tarafından bulunarak günümüz harflerine aktarılmıştır.

Eser, 20. yüzyılda yaşamış, Mevlânâ hayranı, Mevlânâ ile ilgili birçok eser yazmış, son devir Bahâriye Mevlevîhânesi postnişini Ahmet Mithat Bahârî Beytur tarafından kendi el yazısıyla defter halinde yazılmıştır. Eserin konusu Mevlevîlikle ilgili semâ', semâ'-zen, Mevlevî âyini, tarikat, tekke, tasavvuf, Mevlevîhâneler, Mesnevî takriri gibi kelime ve kavramlar olup tarihe, edebiyata, Türklüğe, Türk'ün mistik yolu Mevlevîliğe hizmet gayesiyle yazılmıştır.

Eserin ön sözünde (s. 13-15), kitabın hazırlanmasındaki gaye Mevlânâ ve Mevlevîlik üzerinden kısaca açıklanmıştır. Mevlânâ'nın yaşam felsefesinin, eserlerinin, öğretilerinin ve Mevlevîliğin öneminden, yaşadığımız çağa etkilerinden bahsedilmiştir.

Ahmet Mithat Bahârî 'nin kayıp bilinen bu eserinin hazırlanmasına sebep, oldukça hayreti mucip bir bilgi verilmiş; eserin hazırlanmasındaki gaye belirtildikten sonra eserin içerik ve üslûbuyla ilgili değerlendirmelere yer verilmiştir. Ayrıca eserin hazırlanma seyri kısaca açıklanmıştır.

Giriş kısmında (s.17-31) 20. yüzyılda Mevlevîlik, Ahmet Mithat Bahârî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. 19. yüzyılın sonu 20.. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'ndeki siyasî, sosyal, kültürel ve dinî açıdan meydana gelen değişimin tasavvufa etkisine, Mevlevîliğin içinde bulunduğu problemlere, Mevlevîliğin yenilik hareketlerine karşı tavrına değinilmiştir. Bu bölüm hazırlanırken faydalanılan kaynaklara işaret edilmiş, çalışmanın ağırlık noktası 20. yüzyıl Mevlevîleri olduğundan kaynakların seçimi de bu konu etrafında olmuştur. Devlet adamlarının Mevlevîlere bakış açısı, Mevlevîlerin devlet yönetimine etkisi, Balkan Savaşı ve millî mücadeledeki rolleri vurgulanmıştır. Cumhuriyet döneminden 1990'lı yıllara kadar Mevlânâ ve Mevlevîlik ile ilgili ilmî çalışmaların seyrine değinilmiş, yurt içi ve yurt dışındaki semâ gösterilerinden, yurt dışı da Mevlevîhânelerin kurulmasından bahsedilmiş, Mevlevî kültürünün yayılıp benimsenmesinden hatta Mevlânâ'nın 700. ölüm yıldönümü nedeniyle Unesco'nun aldığı karar doğrultusunda 1973 Aralık ayında Mevlânâ'nın törenle anılması bilgileri verilmiştir (17-24).

Akabinde Mithat Bahârî'nin hayatı ve eserleri, bu kısım hazırlanılırken faydalanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Bahârî'nin *Mihrâb-ı Aşk* eserinde yer alan ve neden "Bahârî" mahlasını aldığını zarif bir üslûpla ifade eden "*Mahlasım*" adlı şiirine yer verilmiştir:

*Doğduğum mevsim mevsim-i bahârîdir
Kalemimden o feyiz cârîdir*

*Mevlevîhâne-i Bahâr'i'de
Mürşidim hem Cenâb-ı Fahrîdir*

*Neşve-i câm-ı 'aşk-ı Mevlânâ
Gönlüme her deminde sâridir*

*Bana bir ma'nevî rebî'den
Bu tecellî-i Kird-kârîdir*

*Mahlasım bak kitâb-ı şî'rimde
Bu sebebden benim Bahârî'dir*

Ayrıca Bahârî'nin Mevlvî kimliğinden, Mevlânâ aşkından, Mevlânâ felsefesinin yayılması doğrultusunda yaptığı çalışmalardan bahsedilmiştir (26-29).

Daha sonra *Mevlevîler- Şiir, Mûsikî ve Tarih Bakımından*- adlı eserin hazırlanış aşamasından, eserin konusu ve bölümlerinden bahsedilerek giriş kısmı tamamlanmıştır (29-31).

Bibliyografyadan (s.32-38) sonra yaklaşık yüz elli sayfadan oluşan Eserin Metni bölümü yer almaktadır. Eserin Metni bölümü, yazarın eserine verdiği isimle başlamaktadır. Mukaddime'ye ise Mevlânâ'yı insanlığın tanınmasından ve onu yüceltmesinden duyduğu sevinci ifadeyle ve buna hamederek başlamıştır. Eserin ana başlıklarını soru, açıklamalarını ise cevap şeklinde vermektedir:

"Mevlevîlik Ne Demektir?"

Mevlevî, Mevlâ'ya mensup demektir. İlâhî insan, Tanrı adamı demektir...

Bî-vâsita feyz alır Şems'ten

Güyâ ki kamer de Mevlevî'dir

Bir cezbe eder cihâni tedvir

Eflâk da yer de Mevlevî'dir (s.45)"

Bahârî; tarikat nedir, tekke nedir, tekkeler bidâyeten niçin tesis edilmişti, tasavvuf nedir gibi sorular sorup bu sorulara cevap vermiştir. Mevlevîhânelerde tarikat teşkilâtı, mevlevîhâneler ve bunlardaki makam sahiplerinin görevleri hakkında bilgilere mevcut Mevlevîhânelerin listesini de eklemiştir. Post-nişîn; mevlevîliğe özgü destâr, sikke- mevlvî serpuşu gibi dış giyim unsurlarını ve bunların taşıdığı anlamları açıklamıştır. Daha sonra Mevlvî sofrasından (sımat) ve bu sofranın âdâbından bahsetmiştir. Mevlevîlerde semâ' âyini, mûsikî, mûsikînin ruhta uyandırdığı tesirler gibi konuları açıklarken âyet ve hadislerden örneklerle anlatımını güçlendirmiştir. Ayrıca bazen sadece makâm şeyhinin arzusuna bağlı olarak semâ âyinlerinden sonra okunan niyâz âyininin de bahsetmiştir:

“Niyâz âyinin güftesi şudur:

*Şem'-i ruhuna cismimi pervâne düşürdüm
Evrâk-ı dili âteş-i sûzâne düşürdüm
Bir katre iken kendimi ummâne düşürdüm
Hayfa yolumu vâdi-yi hicrâne düşürdüm*

*Takrîr edemem derd-i derûnum elemim var
Mevlâyı seversen beni söyletme gâmim var*

*Dinle sözüme sana direm özge edâdır
Dervîş olana lâzım olan aşk-ı Hudâ'dır
Âşıkın nesi var ise ma'sûka fedadır
Semâ safâ câna şifâ ruha gıdâdır*

*Aşk ile gelin eyleyelim zevk u safâyı
Göklere değin ir görelim Hû ile Hâyı
Mestâne olup depredelim çeng ile nâyı
Semâ safâ câna şifâ ruha gıdâdır*

*Ey sūfî bizim sohbetimiz câna safadır
Bir cür'amızı nûş idegör derde devâdır
Hak ile ezel ettiğimiz ahde vefadır
Semâ safâ câna şifâ ruha gıdâdır*

*Aşk ile gelin tâlib-i cüyende olalım
Şevk ile safâlar sürelim zinde olalım
Hazret-i Mevlânâ'ya gelin bende olalım
Semâ safâ câna şifâ ruha gıdâdır (s.96-97)”*

Mevlânâ'nın namaza bakış açısı *Mesnevî* ve *Divân-ı Kebîr*'den örneklerle desteklenerek anlatılmıştır.

Bahârî, Mevlevî âyinlerinden örnekler verdikten sonra bu âyinlerin mûsikî notaları, îfâ usulleri ve bestekârlarını tablo haline getirerek aktarmış Mevlevîhânelerde okunan ayinlerden ve bunların şark mûsikîsine etkisinden bahsetmiştir.

Eserin hemen her bölümünde Mevlânâ'nın *Mesnevî* ve *Divân-ı Kebîr*'inden örnekler vermiştir. Mevlevîliğin kurucusu Sultan Veled, Mevlevîlik, semâ' ve semâ'-zen gibi konularda şiirler yazmış Şeyh Gâlib, Hüseyin Fahri Dede gibi şairlerin şiirlerinden örnekleri de kaydetmiştir. Bazı bölümlerde duruma uygun kendi şiirlerinden örnekler de kaydetmiştir.

Eserin Metni'nden sonra Mevlevîler Arasında Kullanılan Ta'birâtın Bazıları bölümü eklenmiş (184-195) ve defter halinde yazılmış orijinal metnin verilme-

siyle kitap tamamlanmıştır.

Ehil bir el tarafından çok büyük emeklerle hazırlanmış bu eserin kapak tasarımı biraz daha ilgi çekici ve daha sanatsal olabilirdi. Tüm dünyanın kendisinden etkilendiği Mevlânâ'nın öğretileri ve sadece 20. yüzyılda Mevlevîlik değil Mevlevîliğin, doğuşundan günümüze kadar seyri hakkında daha geniş bir bilgi verilebilirdi.

Mevlevîliğe ilgi duyanlara, Mevlevîlikle ilgili araştırmalara kaynak olacak, aynı zamanda edebî zevki de okşayan bu güzide eseri günümüz okuyucularına kazandırdığı için değerli hocamıza teşekkür eder, bu alanda yeni çalışmalarını bekleriz.

İSTEM DERGİSİ TEMSİLCİLİKLERİ

Adana	Çukurova Üniversitesi	Nuran ÖZTÜRK
Adapazarı	Sakarya Üniversitesi	Saim YILMAZ
Aksaray	Aksaray Üniversitesi	Ali KUŞÇALI
Ankara	Ankara Üniversitesi	F. Merve ÇETİNEL
	Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	Mustafa ÖZKAN
Bingöl	Bingöl Üniversitesi	Bedrettin BASUĞUY
Bursa	Uludağ Üniversitesi	Ali İhsan KARATAŞ
Çanakkale	Onsekiz Mart Üniversitesi	Fatih OĞUZAY
Çankırı	Çankırı Üniversitesi	Fatih GÜZEL
Çorum	Hitit Üniversitesi	H.Ahmet SEZİKLİ
Diyarbakır	Dicle Üniversitesi	Oktay BOZAN
Denizli	Pamukkale Üniversitesi	Mithat ESER
Elazığ	Fırat Üniversitesi	Sıddık ÜNALAN
Erzincan	Erzincan Üniversitesi	Nizamettin PARLAK
Erzurum	Atatürk Üniversitesi	Fatih DUMAN
Isparta	Süleyman Demirel Üniversitesi	Belkis ÖZSOY
İstanbul	Marmara Üniversitesi	Harun YILMAZ
	İstanbul Üniversitesi	Hüseyin KARAKAYA
İzmir	Dokuz Eylül Üniversitesi	Huzeyfe ALKAN
	Katip Çelebi Üniversitesi	Ahmet GEDİK
Kahramanmaraş	Sütçü İmam Üniversitesi	Feyza Betül KÖSE
Karaman	Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi	Mesut CAN
Kastamonu	Kastamonu Üniversitesi	Ahmet GEDİK
Kayseri	Erciyes Üniversitesi	Funda DEMİRTAŞ
Kırıkkale	Kırıkkale Üniversitesi	İlyas UÇAR
Malatya	İnönü Üniversitesi	Cahit KÜLEKÇİ
Mardin	Artuklu Üniversitesi	Mehmet AKBAŞ
Osmaniye	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi	Abdullah POŞ
Rize	Rize Üniversitesi	İhsan ARSLAN
Samsun	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Metin YILMAZ
Sivas	Cumhuriyet Üniversitesi	Yusuf YILDIRIM
Şanlıurfa	Harran Üniversitesi	Ömer SABUNCU
Trabzon	Karadeniz Teknik Üniversitesi	Murat SULA
Van	Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Mehmet Salih ARI
Yalova	Yalova Üniversitesi	Mahmut KELPETİN